ABDULCELİL TURAN
Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4
Zeytinburnu - İSTANBUL

ئابدۇۋەلى ئەلى

بەدۆلەت —

ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى

(تارىخىي قىسسە)

(3 - كىتاب)

شىنجاڭ ئۈنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى
1998 - يىل ئۈرۈمچى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىمامھەسەن ئىبراھىم
مەسئۇل كوررېكتورى: تۇنسايىم ساۋۇت

بەدۆلەت — ئۈركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى (3)
ئابدۇۋەلى ئەلى
※
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئۈرۈمچى باجىياخۇ رەڭلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1168 × 850 مم، فورماتى: 1/32 باسما تاۋىقى: 11.875
1998 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى
1998 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 1 — 10000
كىتاب نومۇرى: ISBN 7—5631—0840—8/Z·151
باھاسى: 22.00 يۈەن

Abdulkadir TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب. «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» 1
ئىككىنچى باب. خوگمياۋزى 34
ئۈچىنچى باب. بۇ ۋەقە ماناستا بولغان 56
تۆتىنچى باب. قاسىم پولگان 81
بەشىنچى باب. سىڭگىم ئېغىزىدا 111
ئالتىنچى باب. بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى 136
يەتتىنچى باب. سوغۇندىكى ئوق ئاۋازى 163
سەككىزىنچى باب. چېكىتلىك ئوردا 182
توققۇزىنچى باب. ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى 195
ئونىنچى باب. غالىپلار ۋە مەغلۇپلار 236
ئون بىرىنچى باب. نىياز ھېكىمبەگ 252
ئون ئىككىنچى باب. «خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ ياق دېدى» ... 280
ئون ئۈچىنچى باب. قاشنىڭ قانلىق يېشى 307
ئون تۆتىنچى باب. قىزىق ياشلىق ئۇگۇتچى ئامبال 352

بىرىنچى باب

«ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ»

«قولىڭدىن كەلسە، ئوتنى بۇگۈن ئۆچۈر؛ ناۋادا ئوت ئۇلغىيىپ كەتسە، جاھاننى كۆيدۈرىدۇ. دۈشمەننى بىر ئوق بىلەن مىخلاپ قويۇش مۇمكىن ئىكەن، ئۇنىڭ ئۆز ياسىنى كېرىشكە ئىمكان بەرمە.»

— بابۇر

مىلادى 1876 - يىلى باش كۈز.

ئەقرەپ ئايلىرىنىڭ باشلىرىدا، بۇغدايلار سارغايدى. چەكسىز كەتكەن ياپيېشىل زىرائەتلەرنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ساپسېرىق پارقىراق پارچىلار ھاسىل بولدى. بۇ بۇغدايلىقلار ئىدى. تاغ تەرەپتە سوزۇلۇپ ياتقان تۆپىلىكلەردىكى ياپيېشىل چۆپلەر ئۈستىدە ئۇششاق ۋە ساپسېرىق ئېچىلغان، دانە - دانە بولۇپ چاقناپ تۇرغان لەيلىقازاقلار كۆرۈنەتتى. يىراقتىكى بۇغدا چوققىسى خۇددى بۇلۇتقا ئوخشاش، كۆك ئاسماننىڭ بىر چېتىگە يېپىشىپ تۇراتتى. ئاسماننىڭ يۈزى زادىلا ئېچىلىپ باقمايتتى. قاچانلا قارىسىڭىز، بىر - ئىككى پارچە ئاق بۇلۇت ياكى قارا بۇلۇت لەيلەپلا يۈرەتتى. كۈندۈزلىرى قۇياشنىڭ ئوتتەك تەپتىدىن ئات - ئۇلاغلار ھاسىراپ كېتىشەتتى. ئىتلار تىللىرىنى ئۇزۇن ساڭگىلىتىپ يېتىشاتتى. ئاخشاملىرى بوران گۈركىرەيتتى.

بۇ ئەتراپلاردا ياز قۇرغاقچىلىقتا ئۆتەتتى. يېزىنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتىدىغان دەريا - شاخابچىلارنىڭ سۈيى بەك ئازلاپ كەتكەنىدى. ئىلگىرى سۇ شىددەت بىلەن ئاقىدىغان يەرلەردە تېيىز كىچىكلەر پەيدا بولغانىدى. نېرىقى قىرغاقتا ئات - ئۇلاغلار

دۇمبىسىنى ھۆل قىلماستىن ئۆتۈپ كېتىۋېرىشەتتى. جۇڭغارىيە چۆللۈكىدىن سوقىدىغان ئىسسىق شامال يەر - زېمىننى دىمىقتا قىلىۋەتكەنىدى. شامال ھاۋانى قاغجىرىغان ئوت - چۆپلەرنىڭ قاڭسىق پۇرىقى بىلەن تولدۇراتتى. بىنەم يەرلەردە قۇرىغان شىۋاقلار ئوتتا كۆيۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان پايانسىز جۇڭغارىيە ئويمانلىقى كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان پەردە بىلەن قاپلانغاندەك ئىدى. كېچىسى، تاغ تەرەپنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، گۈلدۈرماملار قاراس - قۇرۇس گۈلدۈرلەپ قوياتتى. ئەمما، قاغجىراپ، باغرى ئۆرتەنگەن بۇ زېمىنغا يامغۇر ياغمايتتى. ئاسماندا ئەگرى - بۈگرى كۆك ئىز پەيدا قىلىپ، قۇرۇق چاقماق چاقاتتى.

بۇ ياز پەسلىدە بۇرۇلۇش ھاسىل بولىدىغان مەزگىل بولۇپ، بىر يىللىق ھوسۇل ئاشۇ مەزگىلدە مەلۇم بولاتتى. ئادەتتىكى يىللاردا بولسا، كىشىلەر كېلەر يىللىق تېرىقچىلىق ئۈستىدە ئويلىشىپ، ئوت - چۆپ چېپىشقا دەرھال كىرىشىپ كېتەتتى. ئەمما، بۇ يىل ئوت - چۆپ چاپىدىغانلارنىڭ ۋە ئورمىچىلارنىڭ قارىسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى. پىشقان بۇغدايلارنى ئورۇۋالىدىغانغا ئادەم چىقمىغانىدى. قوناقلارنى ياۋا توڭگۇزلار چەيلەپ رەسۋا قىلىۋاتاتتى، بۇزۇلۇپ كەتكەن ئېرىقلارنى ياساپ تۈزەيدىغان ئادەم يوق ئىدى.

مۇشۇ يىللاردا بۇ ئەتراپتا يېغا ئوتى زادى ئۆچۈپ باقمىدى، بىردەم توڭگان يېغىلىقى①، بىردەم ئەنجان يېغىلىقى②دا ئاق تەلپەكلىكلەر③

---

① توڭگان يېغىلىقى — 1864 - يىلى ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، جىمسار، فۇكاڭ، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلاردا سۇ خۇەنجاڭ، تۇ دىلىن (داۋۇت خەلىپە) باشچىلىقىدا پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭى.

② ئەنجان يېغىلىقى — بەدۆلەت بۇ ئەتراپلاردا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنى كۆرسىتىدۇ.

③ ئاق تەلپەكلىكلەر — بەدۆلەتنىڭ لەشكەرلىرى يازدا بېشىغا ئاق شاپاق بۆك كىيىشىۋالىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئاق تەلپەكلىكلەر» دەپ ئاتالغان.

نىڭ بېسىپ كىرىشى، بىردەم مانجۇ يىغلىقى[1]... ئاھ، ساناۋەرسە ئايىقى ئۈزۈلمەيدىغان يىغا - بالالار بۇ ئەلنى قاڭغىر قاخشىتىپ، ھالىدىن كەتكۈزگەن. قەددىنى پۈكۈپ تاشلىغانىدى.

مۇشۇ يىغا - بالالاردا، قول - پۇتلىرىدىن ئايرىلىپ يۇرت - ماكانىغا ئاران قايتىپ كېلەلىگەنلەرنىڭ ئىككىلىقات ئاياللىرىغا مېھرىبانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى، بالىلىرىنى ئەركىلىتىپ، ئېپ-كەلگەن گۈلە - قاقلىرىنى ئۇلارغا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرسە، باشقا تۇل ئاياللار ئۆزلىرىنى يەرگە ئېتىپ يۇمىلىنىپ يىغلىشاتتى، ئاتىسىز قالغان بالىلىرى بولسا ھۆركىگەن قوي پادىسىدەك، ئۇلارنىڭ قېشىغا توپلىشۇېلىپ، ئۆكسۈپ يىغلاۋات-قان ئانىلىرىغا ئالاقزادە بولۇپ قارىشىپ، قىيا - چىيا كۆتۈرۈ-شەتتى.

بىچارە تۇل ئايال ئاخىرقى كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتىدۇ. كۆڭۈلسىز، جاپالىق ۋە ئېغىر تۇرمۇش ۋەجىدىن شالاڭلاشقان چاچلىرىنى يۇلىدۇ، چىشى پېتىپ قاناپ كەتكەن، گەز باغلاپ قۇرىغان لەۋلىرىنى يەنە چىشلەپ، ئېغىر مېھنەت بىلەن قاپارغان قوللىرىنى تاتىلاپ قانىتىدۇ. ئەرسىز، ئاتىسىز بوش قالغان ئۆينىڭ بوسۇغىسى ئالدىدا يېتىۋېلىپ تىپچەكلەيدۇ! چۈنكى، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆيىگە تۇۋرۇك بولىدىغان غەمگۇزارى — ئېرى يوق، بالىلىرىنىڭ ئاتىسى يوق. ئۇنى مۇشەققەتلىك مېھنەتتىن، نامراتچىلىقتىن ئەمدى ھېچكىم قۇتۇلدۇرالمايدۇ. ئەمدى ئۇنىڭغا ئەر چىقمايدۇ. چۈنكى ئېغىر مېھنەت، موھتاجلىق، بالىلىرىنىڭ غېمى ئۇنى قۇرۇتۇپ تۈگەشتۈرگەن. ئۇنىڭ يالىڭاچ، ۋەيرانە، ئورۇق، ئەبگا بالىلىرىغا ئاتا بولىدىغان كىشى چىقمايدۇ. بۇغداي-لىرىنى ئۆزى ئورۇيدۇ، ئەنجۈلەرنى ھارۋىغا ئۆزى ئىرغىتىپ

[1] بۇ يەردە مانجۇ خاقانلىقىنىڭ بەدۆلەت بىلەن ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئۇرۇشلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاشلايدۇ. . .

قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل
سانغۇنى، باش جۇڭغارغۇچىسى ئۆزىگە تەۋە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ
بارىگاھىنى گۇچۇڭغا قۇرغانىدى. گۇچۇڭدىن كۇنپېتىشقا قاراپ
تۇقسان چاقىرىم يول يۈرگەندە، جىمسارغا بارغىلى بولاتتى. بۇ
يەرنى سابىق بارىكۆل ئاغلاقچى ئامبىلى قاش قوۋۇقتىن چىققان
مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى جىن شۇنىڭ چېرىنغار
قوشۇنى ساقلاپ ياتاتتى. بۇ يەردىن كۇنپېتىشقا قاراپ يەتمىش
چاقىرىم يول يۈرگەندە، سەنتەي[①] دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى.
ئۇ يەردىن يەنە كۇنپېتىشقا قاراپ سەكسەن چاقىرىم يول يۈرگەن-
دە، زىنچۇەن[②] دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى. فۇكاڭ بازىرى بۇ
يەردىن توقسان چاقىرىم بىرىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەردىن
يەنە يەتمىش چاقىرىم يول يۈرگەندە، ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارغىلى
بولاتتى. جىمساردىن ئۈرۈمچىگە قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى بۇ
ئۈچ يۈز چاقىرىم يەردە، مانجۇلارنىڭمۇ، بەدۆلەتنىڭمۇ لەشكەرلە-
رى يوق ئىدى. ئۈرۈمچىنىڭ دەرۋازىسى بولغان گۇمۇدى[③]قور-
غىنىنى بەدۆلەتنىڭ ئەمىر ـ لەشكەرلىرى مامىڭ ساقلاپ ياتاتتى.

گۇمۇدى — مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توراپ ياتقان
مۇھىم بىر توسالغۇ ھېسابلىناتتى. بۇ يەرگە بەدۆلەتنىڭ يانداش
ئەمرۇل ئۇمراسى بەييەنخۇ[④]نىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۈرۈمچى —
گۇمۇدى — ماناس ئۈچبۇرجەك رايونىنى مۇداپىئە قىلىپ ياتقان
يىگىرمە مىڭ كىشىلىك ئالدىنقى سەپ قوشۇنىنىڭ ئەڭ خىللانغان
قىسىملىرى ئورۇنلاشقانىدى. گۇمۇدى ھەربىي جەھەتتە ئەپلىك،

---

① سەنتەي — جىمسار ناھىيىسىدىكى بىر جاينىڭ ئىسمى.

② زىنچۇەن — قەدىمكى ئۆتەڭ. جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە.

③ گۇمۇدى — ھازىرقى مىچۇەن ناھىيىسى.

④ 1876 ـ يىلىدىكى كورلا توربىي كېڭىشىدىن كېيىن، بەدۆلەت
بەييەنخۇنى يانداش ئەمرۇل ئۇمرالىققا تەيىنلىگەنىدى.

مۇھىم ئورۇن ئىدى، شۇڭا ئۇ ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان جاي بولۇپ قالغانىدى. گومۇدىغا ئەڭ يېقىن بولغان فۇكاڭ بازىرىنى تارتىۋالغاندىلا، ئاندىن بەدۆلەت قوشۇنلىرىنى ئۈنۈملۈك ھالدا ئىسكەنجىگە ئالغىلى، ئۈرۈمچىنى تارتىۋالغىلى بولاتتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى[1]، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زۇڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ چىرىنغار قوشۇنلارنىڭ سانغۇنى جىن شۇنگە فۇكاڭغا يۈرۈش قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى يۇخۇئېننى ئۇنىڭغا ھەمدەم بولۇشقا بۇيرۇدى. ئارقىدىنلا ئۆزىمۇ تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ بىرنىغار قىسىملىرىنى باشلاپ، قىل قۇيرۇق بولۇپ، فۇكاڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى[2]، فۇكاڭ بازىرى كۆپ ئەجىرسىزلا تارتىۋېلىندى.

ليۇ جىڭتاڭ قارارگاھىنى دەرھال فۇكاڭغا يۆتكەپ كەلدى. ئۇ تەخىرسىزلا گومۇدىغا تېگىش قىلىشنى پىلانلاۋاتاتتى. بىردىنلا شىشۇر تۇزى[3]غا ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر بولدى. ليۇ جىڭتاڭ ئۇلارنى دەرھال قارارگاھقا چاقىرتىپ، ئەھۋالنى سۈرۈشتە قىلدى. ئايغاقچىلار:

— يەرلىك پۇقرالارنىڭ دېيىشىچە، گومۇدىغا بارغىلى بولىدىغان ئىككى يول بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىرى يېقىن يول، يەنى شىشۇر تۇزى دېگەن يەر بىلەن ماڭىدىغان قەدىمكى چوڭ يول ئىكەن، لېكىن بۇ يول بىلەن ماڭغاندا، ئەللىك چاقىرىم كېلىدىغان سۇسىز بىر چۆلنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ يولدا قۇدۇق ياكى بۇلاق يوق ئىكەن؛ خۇاڭتيەن دېگەن يەردىن ئۆتىدىغان يەنە بىر چىغىر يولمۇ بار ئىكەن. بۇ يول يىراقراق

---

① شەمسىيە 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

② شەمسىيە 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى.

③ مىچۈەندىكى بىر جاينىڭ ئىسمى.

ئىكەنۇ، ئەمما، سۇيى مول، ئوت - چۆپلىرى ئەلۋەك ئىكەن.
ئەمما، بۇ يولنى لو پاشانىڭ قوشۇنى قاتتىق ساقلاپ يېتىپتۇدەك! — دەپ
مەلۇم قىلدى.

مەلۇماتنى ئاڭلاپ بولۇپ، ليۇ جىڭتاڭ ئۇلارنى قايتىڭلار،
دەپ ئىشارەت قىلدى - دە، چىرىنغار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى،
تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن ۋە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارلى-
رى يۇ خۇئېن، دۇڭ فۇشياڭ، تاڭ رېنخېلارنى چاقىرتىپ،
ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزدى.

ھەربىي كېڭەشتە، ليۇ جىڭتاڭ بەدۆلەتنىڭ تەڭرى تاغلىرى-
نىڭ شىمالىدىكى ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى بىرەر قۇر
تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇ ئەتراپلار ئادالەتچى قوشۇنىمىزنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆت-
كەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇرۇش ئەمدىلەتتىن باشلاندى. تېخى نۇر-
غۇن مۇشكۇلاتلار ئالدىمىزدا بىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا. شۇڭا،
كېيىنكى قەدەمنى ئېھتىيات بىلەن بېسىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.
زو دارېن بېكىتكەن «ئاستا ئىلگىرىلەش، تېز تېگىش قىلىش؛
شىمالدا ئىلگىرىلەش، جەنۇبتا تېگىش قىلىش» چارىسى بويىچە،
جانپىدالىق كۆرسىتىدىغان بولساقلا، ئوردىنىڭ مېھىر - شەپقى-
تىنى ئاقلىيالايمىز! . . .

ئۇ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— بەي يەنخۇ تۇڭگانىينىڭ مەقستى ھەممىگە ئايان، — دېدى، —.
ئۇنىڭ چوڭ يولنى بوشىتىپ قويۇپ، چىغىر يولنى چىڭ ساقلى-
شىدىكى مەقسەت — قوشۇنلىرىمىزنى تومۇز ئىسسىقتا سۇسىز،
ئوت - چۆپسىز دەشتكە مېڭىشقا مەجبۇر قىلىپ، لەشكەرلىرىمىز
ۋە ئات - ئۇلاغلىرىمىز ئىسسىقتا چاڭقىغان، چارچىغان پۇرسەت-
تىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز باسقىن قىلىش. ئۇ، باھادىرلىرىمىز-
نىڭ ئىرادىسىنى كاردىن چىقىرىشنى كۆزلىگەن. ماقۇل، بىزمۇ
ئۇنىڭ مۇددىئاسى بويىچە شىشۇر تۇزى ئارقىلىق ماڭايلۇق. چۇد-

كى، شىشۇر تۇزى بىزنىڭ بۇ قېتىم گومىدىنغا تېگىش قىلىشى-مىزدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. نىھايەت، بەي يەنخۇ تۇڭگا-نىينىڭ مەقسىتىمۇ بىزنى شىشۇر تۇزىغا باشلاشقۇ؟ ياخشى، بىزمۇ «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» ھىيلىسىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ ياۋۇز نىيىتىنى بىتچىت قىلىپ تاشلايلۇق.

ليۇ جىڭتاڭ سەركەردە، — سەردارلىرىغا بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بۇنىڭ ئۈچۈن، بىر بۆلۈك لەشكەرنى شىشۇر تۇزى، گەنچۈەنباۋغا ئەۋەتىپ ئىستىھكام ياساپ، قۇدۇق قېزىپ پوپاڭ كۆتۈرۈپ، قارشى تەرەپتە: «مانجۇلار يېقىن يول بىلەن ماڭمىدى-كەن» دېگەن تۇيغۇ پەيدا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، — دېدى ۋە:

— شىشۇر تۇزىغا قايسىڭلار بېرىشنى خالايسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

ليۇ جىڭتاڭنىڭ سۆزىنىڭ ئايىقى ئۈزۈلمەي تۇرۇپلا:

— مەن باراي! — دەپ ئوتتۇرىغا چىقتى جىن شۈن.

— شىشۇر تۇزى ئۆزى كىچىك جاي بولغىنى بىلەن، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ، — قوماندانلىقنىڭ گومىدىغا ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغى-شىدا ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدۇ. بىزنىڭ مەقسىتىمىز خۇاڭتىيەن-نى تارتىۋېلىپ، گومىدىغا تېگىش قىلغۇچى ئاساسىي قوشۇنى-مىزنىڭ بىمالال يۈرۈش قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتۇر. شۇڭا، سىز مۇنداق ئىككى ئىشتىن ھېزى بولسىڭىز، بارسىڭىز بولى-دۇ.

— زۇڭتۇڭ دارىن، ھېلىغۇ ئىككى ئىشتىن ئىكەن، ئۈچ ئىش بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن قورقىدىغان نېمىسى بار؟ مۇبادا سەۋەن-لىك ئۆتكۈزۈپ قويسام، مەن ئۆزۈم جاۋابكار بولىمەن، — دېدى جىن شۈن كۆرەڭلەپ.

— لەشكىرىي ئىشلاردا ئويناشقىلى بولمايدۇ جۇمۇ! — دېدى ليۇ جىڭتاڭ ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ.

— ئۇنداق بولسا، تىلىمدىن ھۆججەت بېرەي، — دېدى جىن شۇن.

ليۇ جىڭتاڭ ماقۇل كۆرگەندىن كېيىن، جىن شۇن خەت پۈتۈپ بەردى.

— سىز تۆت يىڭ[1] لەشكەرنى ئېلىپ، دەرھال شىشۇر تۈزىغا بېرىڭ ـ دە، لەشكەرگاھنى چوڭ يول ئۈستىگە قۇرۇڭ. ئەتراپىقا ئىھاتە ياساپ، قۇدۇق كولاپ پوپاڭ كۆتۈرۈڭ. ئېسىڭىزدە بول-سۇنكى، بۇ ئىشلارنى چىن، ھەقىقىي ئىشلەڭ. بۇنىڭغا دۇشمەن ئىشەنسۇن. دۇشمەننىڭ دىققىتىنى خۇاڭتىيەندىن شىشۇر تۈزىغا ئاغدۇرالىسىڭىزلا، ۋەزىپىڭىزنىڭ يېرىمىنىڭ ھۆددىسىدىن چىق-قان بولىسىز. مۇبادا خۇاڭتىيەندە تۇرۇشلۇق مۇسۇلمان قاراقچى-لار راستىنلا ئۈستۈڭلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ قالسا، ئۇلار بىلەن گاھ ئۇرۇشۇپ، گاھ ئۇرۇشماي، ۋەھىمە كۆتۈرسەڭلار بولىدۇ. شۇنىڭدىلا ۋەزىپىنىڭ قالغان يېرىمىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان ھېسابلىنىسىز. ئېسىڭىزدە بولسۇن، لەشكەرگاھنى چو-قۇم يول ئۈستىگە قۇرۇڭ! مەن سىزگە سەركەردىدىن يەنە بىرنى قوشۇپ بېرەي.

جىن شۇن بۇيرۇق تەمتىكىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارارگاھتىن چىقىپ كەتتى.

ليۇ جىڭتاڭ يۈ خۇيېنغا مۇنداق تاپىلىدى:

— سەركەردە! تۇرشاۋۇل جىن شۇن جانابلىرىغا سىز ياز-داش بولۇپ بېرىڭ. مەن سىزنىڭ سالماق، ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆرىدىغانلىقىڭىزنى بىلىمەن. شۇڭا، مۇشۇنداق ئېغىر يۈكنى زىممىڭىزگە يۈكلەۋاتىمەن. بۇ قېتىمقى گۇمۇدى سوقۇشىدا غە-لىبە قىلىشىمىز ياكى مەغلۇپ بولۇشىمىز سىلەرگە باغلىق. مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى شۇبھىلەندۈرۈپ قويماسلىق ئۇ-

[1] يىڭ — قوشۇن تەڭ. بىر يىڭدا بەش يۈز چېرىك بولاتتى.

چۇن، لەشكەرگاھنى جەزمەن يول ئۈستىگە — ئېگىز يەرنى
تاللاپ قۇرۇڭلار. ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ
يەر شەكلى خەرىتىسىنى سىزدۇرۇپ، دەرھال ماڭا ئەۋەتىپ بې-
رىڭ. ھەرقانداق ئىشنى كېڭىشىپ پۈتۈشكەندىن كېيىن، ئاندىن
ئىشلەڭلار. ھەرگىز يېنىكلىك بىلەن ئىش قىلماڭلار. دۈشمەن-
نىڭ دىققىتىنى ئۆزۈڭلەرگە تارتىپ تۇرالىساڭلارلا، قوماندانلىق-
نىڭ مۇددىئاسىغا ماسلاشقان بولىسىلەر - دە، بۇ سىلەرنىڭ ئاساسىي
قوشۇنىمىزنىڭ گۇمۇدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بىر ئەجرە -
تۆھپەڭلەر بولىدۇ. قاتتىق پەخەس بولۇڭلار. ئاگاھ
بولۇڭلار! . . .
سابىق بارىكۆل ئاغلاقچى ئامبىلى جىن شۈن تولىمۇ شۆھ-
رەتپەرەس بىر ھەربى ئىدى. ئادەتتە مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىدە بول-
دىغان ئاچكۆزلۈك، تەكەببۇرلۇق، ئۆزۈمچىلىك، رەھىمسىز-
لىك، باغرى تاشلىق قاتارلىق ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۇدەك
ئۇنىڭدا تېپىلاتتى.
خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ
خاننىڭ يارلىقىغا بىنائەن شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىشنى پىلانلا-
ۋاتقاندا، جىن شۈن سۇجۇ[1] ئەتراپلىرىدا ما ۋېنلۇ باشچىلىقىدىكى
ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانىدى. ئەسلى-
دە، مانجۇ خانى جىن شۈننىڭ باشقا مانجۇ سانغۇنلىرى بىلەن
بىرلىكتە، قاش قوۋۇقىدىن تېزرەك چىقىپ، شىنجاڭنى بالدۇر-
راق قايتۇرۇۋېلىشنى، بۇ ئارقىلىق مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ
شىنجاڭنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش-
نى ئۈمىد قىلغانىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، مانجۇ ئوردىسى
جىن شۈن قىسىملىرىنىڭ قوۋۇقتىن چىقىشىنى سۈيلەپ، كۆپ
قېتىم يارلىق چۈشۈردى، ئەمما، جىن شۈن سۇجۇنىڭ پات ئارىدا

[1] سۇجۇ — جۇچۈەن ئەتراپلىرى.

پەتھ قىلىنىدىغانلىقىنى باھانە قىلىپ يارلىقلارنى ئاڭلىمىغانغا سېلىپ، مىدىرلىماي يېتىۋالغانىدى. ئاخىرى، زوزۇڭتاڭ جىن شۇنىڭ قاش قوۋۇقتىن چىقىشىغا ئۆزى ھەيدەكچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن، قاش قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش جىن شۇندەك مۇنداق ئاقنانچىلارنىڭ قولىدىن ھەرگىز-مۇ كەلمەيتتى ھەم ئەسكەر باشلاپ چىققىنى بىلەنمۇ، ئۇ ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايتتى.

گۇاڭشۈينىڭ 2 - يىلى چاغان ئېيىنىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى① كېچىدە، تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن قارارگاھقا مەلۇم قىلمايلا، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، جېجياڭ ئاتلىق چېرىكلەر قوشۇنىنىڭ قۇربېشى، لياڭجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ياندىش سانغۇنى ئېرچىڭئا بىلەن باش بۆغ فېڭ گۇيزىڭ قاتارلىقلارنى باشلاپ، ماناس قەلئەسىنىڭ ئۇستۇنكى قوۋۇقىغا باسقىن قىلدى.

مانجۇلار بۇ قېتىمقى شەبخۇن جېڭىنى تەييارلىقسىزلا قوز-غاتقانلىقتىن، قاتتىق دەككىسىنى يەپ، مەغلۇپ بولدى. ئېر-چىڭئا ياردار بولۇپ، جېنىنى ئاران ساقلاپ قالدى. فېڭ گۇي-زىڭ باشچىلىقىدىكى ئىككى يۈزدىن ئارتۇق قارا چېرىك بەدۆلەت-نىڭ ماناستا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىغا ئەسىر بولدى ۋە ئۆلتۈرۈل-دى. جىن شۇن قالغان قالدۇق ئەسكەرلەرنى باشلاپ قېچىپ، ئاران قۇتۇلدى.

زوزۇڭتاڭ بۇ قېتىمقى نەتىجىسىز جەڭ توغرىسىدا خانغا يوللىغان مەلۇماتىدا: «مۇستەھكەم سېپىلغا قۇرۇق قول تېگىش قىلىپ، بىرمۇنچە ئادىمىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق، كېچىدە سې-پىلغا ئاتلىق لەشكەر بىلەن تېگىش قىلغان ئىشنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان ئىكەنمەن. ئۇلار دۈشمەننى سەل چاغلاپ، تۈھپە - ئەجىر

---

① مىلادى 1876 - يىلى 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى.

يارىتىشقا ئالدىراپ كەتكەنلىكتىن، ئاخىر بېشىنى يېدى.»[1] دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

جىن شۇنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى تۈپەيلىدىن، قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋار ئىرادىسى خېلىلا بەرھەم يېگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ ئوردىدىكى ئارقا تېرىكى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭمۇ، زوڭتۇڭ دارىن لىيۇ جىڭتاڭمۇ ئۇنى ھېچنېمە قىلىۋېتەلمىدى.

ئەمدى جىن شۇن بىلەن جاڭ ياۋغا كەلسەك، ئۇلار بۇيرۇققا بىنائەن، قوشۇننى باشلاپ شىشۇر تۈزىغا يېتىپ كەلدى - دە، بۇ يەرنىڭ ئوي - چوڭقۇرىغا سەپسالدى.

چوڭ يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى قاقاس دالانىڭ چېتىگە كۆز يەتمەيتتى. تۆۋەن تەرەپتە ئاقباش قارلىق تاغلار يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كۈنپېتىش تەرەپتە چۆل ئۇپۇققىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ نەدە توختايدىغانلىقىنى ھېچكىممۇ پەرەز قىلالمايتتى.

— زوڭتۇڭ دارىن ئىش كۆرمىگەن - دە، — دېدى جىن شۇن كۈلۈپ، — تۇخۇم قويسا كۆرۈنىدىغان مۇشۇنداق تۈز دالادا، مۇبادا لەشكەرگاھنى ئۇنىڭ دېگىنىدەك ئېگىز يەرگە قۇرىدىغان بولساق، دۈشمەن ئاسان سېزىپ قالامدۇ؟ ئۇ مۇسۇلمان قاراقچىلارنىڭ مۇشۇنداق تۈزلەڭدە مەيدان جېڭى قىلىشقا ماھىر ئىكەنلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان بولسا كېرەك. كونىلار: «ياش كىشىنىڭ ئەينەككە قاراپ كۆرگىنىنى ياشانغان كىشى پىششىق خىشقا قاراپمۇ ئۇنىڭدىن ياخشىراق كۆرىدۇ!» دەپ بىكار ئېيتمىغان - دە!

— تۇرشاۋۇل جانابلىرى، — دېدى ئەنخۇي قوشۇنلىرىنىڭ

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانىغا يوللىغان مەكتۇپلار» 48 - جىلد.

سەردارى جاڭ ياۋ، — بىزنىڭ ۋەزىپىمىزنىڭ پوپاڭ كۆتۈرۈپ دۈشمەننى ئازغاشتۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىغايلا. جەڭنامىلەردە: «گاھى ئون بىر ياخشى، گاھى توققۇز» دېيىلىدۇ. لەشكەرلەرگە دەرەخ كەستۇرۇپ، چاقسا ياستىپ، لەشكەرگاھنى مۇشۇ يولنىڭ ئۈستىدىكى ئېگىزگە قۇرايلى. مۇسۇلمان قاراقچىلار بىزنىڭ ئىستىھكام ياساپ، قۇدۇق قازغانلىقىمىزنى بىلسە، چوقۇم خۇاڭتىيەن تەرەپكە بولغان ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرىدۇ - دە، پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارىنى مۇشۇ يەرگە قارىتىدۇ.

— سەردار، سىلىنىڭ بۇ گەپلىرى تازا قاملاشمىدى. جەڭنامىلەردە: «قارارگاھنى تۈزلەڭ يەرگە قۇرۇشتىن ھەزەر ئەيلەش كېرەك» دېيىلگەن. كەينىمىزدە يا تېرەك قىلغۇدەك تاغ بولمىسا، يا ئالدىمىزدا دۈشمەننى توسقۇدەك دەريا بولمىسا؟ ناۋادا، دۈشمەن قورشىۋالسا، بۇ يەردىن قانات ياساپمۇ ئۇچۇپ چىقىپ كېتەلمەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، لەشكەرگاھنى تۆۋەن تەرەپتىكى ئاۋۇ دۆڭنىڭ كەينىگە قۇرۇشىمىز لازىم. ئۇ يەردە دەل - دەرەخلەرمۇ كۆپ ئىكەن. ئۆزىمىزنى يوشۇرماقمۇ ئوڭاي.

— تۇرشاۋۇل، يېڭىلىشىۋاتىسىز. زۇڭتۇڭ دارېنىنىڭ «لەشكەرگاھنى چوقۇم يول ئۈستىگە قۇرۇڭلار» دېگىنى: «ئۇياقتىن شەپە بېرىپ قويۇپ، بۇياقتىن تېگىش قىلىش» دېگەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟

— ماڭا ئۆگەتمەڭ! مۇبادا، مۇسۇلمان قاراقچىلار راستىنلا تۆت ئەتراپتىن تەڭلا شەبخۇن ئۇرسىچۇ؟ توپقا تۇتسىچۇ؟ ئۇ چاغدا نەگە قاچالايمىز؟

— بىزنىڭ ۋەزىپىمىز بۇ يەرنى ساقلاش ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمان قاراقچىلارنى گۇمۇدىغا مۇشۇ يەر ئارقىلىق ئۆتىدىغانلىقىمىزغا ئىشەندۈرۈش!

— سىز تازا خوتۇن كىشىدەك ئويلايدىكەنسىز، — دېدى جىن شۇن، — جەڭنامىلەردە: «دۈشمەنگە يوشۇرۇنۇپ تېگىش

قىلغاندا، ئۇنى تېرىپېرەن قىلماق ئۇڭايغا توختايدۇ» دېيىلگەن. بىز ئاشۇ دۆڭنىڭ كەينىدە تۇرۇۋېمۇ، دۇشمەننى قوشۇنىمىزنى گۇمۇدىغا مۇشۇ يول بىلەن ئۆتىدىغانلىقىمىزغا ئوخشاشلا ئىشەن-دۇرەلەيمىزغۇ؟

جاڭ ياۋ جىن شۇننىڭ گەپ يېمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، قايتا پاراڭ قىلمىدى ۋە ئۆزىنىڭ دېگەن سۆزلىرىدىن پۇشايمان يەپ قالدى: «يامان ئىش قىلدىم، دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، ئۇنىڭدا ماڭا نىسبەتەن كۇچلۇك ئاداۋەت پەيدا قىلدىم. سەركەردىگە نەسى-ھەت قىلىشنى ماڭا كىم قويۇپتۇ؟ زۇڭتۇڭ دارېن جىن شۇننىڭ ئەيىپىنى ماڭا قارىغاندا ئوبدان بىلىدىكەن. لېكىن ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە قىلىپ، ھېچنېمە دېمىگەنىكەن. مەنمۇ شۇنداق قىلسام بوپتىكەن. ‹جەڭ ۋاقتىدىن باشقا چاغدا شەمشەر ئويناش خاتا ئىش، تىل تىغىنى بىمەھەل ۋە زۆرۈرىيەتسىز ۋاقتىدا چەكسە، بويۇن كېسىلىپ، باش كېتىدۇ.› شۇڭا، ئۇلۇغلار: ‹ھەرقانداق كىشى ئۆزىدە كۇچ - قۇۋۋەت ۋە شان - شاۋكەت كۆپ بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ، جەڭ ۋە ئاداۋەتنى ئىختىيار قىلماسلىقى كېرەك. چۇنكى، دورىغا ئىشىنىپ، ئوغا يېيىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس› دېمىگەنمىدى! . . . »

جاڭ ياۋنىڭ تەخەللۇسى لاڭزەي بولۇپ، داشىڭ دېگەن يەردە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى جېجياڭلىق ئىدى. ئەينى يىللار-دا، ئۇ لۇ بىڭجاڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ۋە نيەنجۇن قوزغى-لاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقانىدى. كېيىن، شەنشي، گەن-سۇ، ئىڭشيا ئەترابلىرىدا تۇڭگان يېغىلىقى يۇز بەرگەندە، زو-زۇڭتاڭنىڭ قول ئاستىدا سەردار بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ قوشۇننى باشلاپ ئىڭشيادىكى جىنجىباۋ قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى-غا قاتنىشىپ، ما خۇالۇڭ باشلىق بىرمىڭ سەككىز يۇزدىن ئارتۇق ئىسيانچىنىڭ بېشىنى ئالدى. بۇ تۆھپىسى ئۇچۇن، ئۇ-نىڭ مەرتىۋىسى ئۆرلەپ، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ پەرمانبەردارى

بولدى. ئۇ قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ ماھىر بولۇشتەك ئىقتىدارىنى نامايان قىلىپ، خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭنىڭ ھىممىتىگە نائىل بولغانىدى.

زوزۇڭتاڭ ئۇنى بەك چۈشىنەتتى. ئۇمۇ زوزۇڭتاڭغا قايىل ئىدى، شۇڭا، بۇ ئىككيلەننىڭ شەخسىي مۇناسىۋىتىمۇ ئوبدان ئىدى. خان شىنجاڭغا ئەسكەر چىقارغاندا، زوزۇڭتاڭ ئۇنى بۇ ئۇرۇشقا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. جاڭ ياۋمۇ ئۇنىڭ بۇ تەكلى-پىنى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل كۆردى ھەمدە مانجۇ خاندانلىقى ئۈچۈن، زەپەر قۇچۇپ، شان - شەرەپ قازىنىشقا ئىرادە باغلى-دى. مانجۇ قوشۇنلىرى قاش قوۋۇقتىن چىققاندا، زوزۇڭتاڭ ئۇردىغا ئۇنى تۇرشاۋۇل قوشۇنىدىكى ئەنخۇي قىسمىنىڭ سەردار-لىقىغا تەيىنلەشنى تەۋسىيە قىلغانىدى.

قاش قوۋۇقتىن چىققاندىن كېيىن، مانجۇ قوشۇنلىرى ئالدى بىلەن بەدۆلەتنىڭ بەي يەنخۇ قوماندانلىقىدىكى تۇڭگان قىسىملى-رىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. شۇڭا، مانجۇ قوشۇنلىرىمۇ ئاساسلىق ھۇجۇم نىشانىنى بەي يەنخۇغا قاراتتى. زوزۇڭتاڭنىڭ نەزەرىدە، ئۇ ئىنتايىن ھىيلىگەر، جەڭ ۋاقتىدا باشقىلارنى ئالدى-غا چىقىرىپ قويۇپ، ئۆزى ئارقىدا تۇرىدىغان، ۋەزىيەت پايدىسىز بولۇپ قالسا، غاچچىدە تىكىۋېتىدىغان بىر ئادەم ئىدى. ئىچكىرى-دىكى بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا بۇ نۇقتا ئىسپاتلانغانىدى. شۇڭا، زوزۇڭتاڭ جەڭ باشلانغان ھامان، ھەممىدىن ئاۋۋال بەي يەنخۇنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن قاتتىق پەخەس بولۇش كېرەك، ئۇنى قورشاپ، ئامال بار تىرىك تۇتۇش، بولمىغاندا ئۆلۈكىنى بولسىمۇ قولغا چۈشۈرۈش كېرەك، دەپ ئالاھىدە جېكىلىگەنىدى. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا قېچىش ئېھتىمالى چوڭراق ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ بىلەن بەدۆ-لەت ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت بولغانلىقتىن، شىمالدا تاش-قى موڭغۇلىيىگە، شەرقتە گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە قېچىپ كېتىش

ئىمكانىيىتىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايتتى.

شۇڭا دەسلەپكى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، جاڭ ياۋ زوزۇڭتاڭنىڭ مۇددىئاسى بويىچە، قۇمۇل تەرەپكە مەسئۇل بولغاندى. باركۆل بىلەن گۇچۇڭنىڭ ئارىلىقىنى جىن شۇن بىلەن شۇي جيەنبياۋ ساقلاشقا مەسئۇل بولغاندى. بەي يەنخۇ ئەگەر چۆچەك ئارقىلىق قۇبدۇ ـ ئىلاستايغا ئۆتۈپ كەتسە، ئوڭشىۋالغۇسىز يامان ئاقىۋەتـنى پەيدا قىلاتتى.

× ×

يانداش ئەمرۇل ئۇمرا بەي يەنخۇ ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا كېـچەش ئۆتكۈزۈۋاتقانىدى. شۇئاندا، مۇشاۋىرلىرىدىن بىرسى كىـرىپ، مانجۇلارنىڭ بىر ئايغاقچىسى تۇتۇپ كېلىنىدى، دەپ خەۋەر قىلدى. بەي يەنخۇ ئۇنى دەرھال ئېلىپ كىرىشنى ئەمر قىلدى. نۆكەرلەر ھېلىقى ئايغاقچىنى ئېلىپ كىرىپ بەي يەنخۇنىڭ ئالدىدا تىزلاندۇردى.

— پېقىر ئايغاقچى ئەمەسمەن، — دەپ زارلىدى ھېلىقى ئادەم، — ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرىنى بىر مۇھىم لەشكىري مەخـپىيەتلىكتىن ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋاتقانىدىم. مېنى يولدا چارلاشقا چىققان لەشكەرلەر ئۇقۇشماسلىقتىن تۇتۇپ كېلىشتى. ئەتراپتا تۇرغانلارنى چىقىرىۋېتىشلىرىنى سورايمەن.

— بەي يەنخۇ ئەتراپتىكىلەرگە ئۇنىڭ قوللىرىنى يەشكۈزدى ـ دە، باشقىلارنىڭ بىر پەس سىرتقا چىقىپ تۇرۇشىنى بۇيرۇدى. ئاندىن ھېلىقى ئادەم سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— پېقىر خان لەشكەرلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى، زوڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭنىڭ ئىشەنچلىك مۇلازىملىرىدىن بىرى بولىمەن. زوڭتۇڭ دارېن كەمىنىنى مەخپىي مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتكەنىدى.

— مەخپىي مەكتۇپنى كىمگە ئېلىپ كېلىۋاتىسەن؟ قېنى

ئۇ مەكتۇپ؟— دەپ سورىدى بەي يەنخۇ.

— سىلى قەلئە بېگى مامىڭ دېگەن سەردار بولاملا؟ بۇ مەكتۇپ ما مىڭنىڭ نامىغا ئەۋەتىلگەن، — دېدى ھېلىقى ئادەم يېنىدىكى مەكتۇپنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ.

بەي يەنخۇ ئۇنىڭ قولىدىن ھېلىقى مەكتۇپنى تارتىپ دېگۈدەك ئالدى - دە، ئېچىپ ئوقۇدى. مەكتۇپتا مۇنداق يېزىلغانىدى: «. . . ئەسلىدە مېنىڭ گۇمۇدىنى تۇپتۇز قىلىۋېتىشىممۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق، قەلئە ئىچىدىكى پۇقرايۇ - پەقىرلەرگە ئىچىم ئاغرىدى. جانابىڭىز ئاسىي بەي يەنخۇدەك گۇناھى كىبىرگە پېتىپ كەتكىنىڭىز يوق. زۇلمەتنى تاشلاپ، يورۇقلۇققا ئىنتىلىپ، خاننىڭ ئادالەتچى قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولسىڭىز، ھېلىھەم كېچىككەن بولمايسىز. سىزگە يۇقىرى مەنسەپ، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشقا ۋەدە بېرىمەن. مۇبادا، تەسلىم بولماي، جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىدىكەنسىز قەلئەدىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممىسىنى قالدۇرماي قىرىپ تاشلايمەن. تاش ئۈستىدە تاش، مۇرە ئۈستىدە باش قالدۇرمايمەن. مەن جانابىڭىزنىڭ مەرد ۋە مېھرىبان ئادەم ئىكەنلىكىڭىزنى ياخشى بىلىمەن. مۇبادا، ئۇرۇشمەن دېسىڭىزمۇ مەيلى. ئاسمىنى كەڭ، پايانى يوق شىشۇر تۈزىدا ھازىر قوشۇنلىرىم سەپ تۈزۈپ، سەپراس - چەپراس بولۇپ تۇرۇشۇۋېتىپتۇ. بىز شۇ يەردە ئۇچرىشايلۇق. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. خاننىڭ ئاۋالەتچى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى، باش جۇڭغارغۇچىسى لىيۇ جىڭتاڭ. سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 20 - كۈنى.»①

گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بېگى مامىڭ — ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمبېگى مارېندېنىڭ قول ئاستىدىكى يارامىلىق سەردارلاردىن بىرى ئىدى. شىشۇر تۈزىدىكى چوڭ يولنى داغدام ئېچىپ قويۇپ، خۇاڭتىيەننى قاتتىق مۇداپىئە قىلىش — مامىڭ ئوتتۇرىغا

① شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى.

قويغان چارە ئىدى. ئەمما، ئايغاقچىلار يەتكۈزگەن خەۋەرلەردە:
«شىشۈر تۈزىغا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى جىن شۈن
باشچىلىقىدىكى بىر چوڭ قوشۇن ئەۋەتىلگەن. ئۇلار قەلئە ـ
چاقسا ياساپ، شىشۈر تۈزى بىلەن گەنجۇەنباۋدىكى كونا قودۇق-
لارنى قېزىپ، مانجۇنىڭ ئاساسىي قوشۇنىنىڭ ئۆتۈشىگە تەييار-
لىق كۆرۈۋېتىپتۇ» دېيىلگەنىدى. ھالا بۇگۈن مانجۇ قوشۇنلىرى-
نىڭ باش جۇڭغارغۇچىسى ليۇ جىڭتاڭنىڭ مامىڭغا ئۆز قولى
بىلەن يازغان خېتىدىمۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ شىشۈر تۈزىغا ئو-
رۇنلاشقانلىقى تىلغا ئېلىنغان. مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، بەي يەن-
خۇنىڭ كۆڭلىدىن: «بۇ دۈشمەنلەرنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سې-
لىش ھىيلىسى بولمىسۇن يەنە. . .» دېگەن ئويمۇ لىپ قىلىپ
ئۆتتى، ئەمما: «مەيلى ھىيلە بولسۇن، ھىيلە بولمىسۇن، ما-
مىڭنى دەرھال قەلئە بەگلىكتىن قالدۇرۇش لازىم. بولمىسا، ئۇ
بېشىمىزغا بالا بولۇپ بەرمىسۇن يەنە» دېگەنىمۇ كۆڭلىگە پۈك-
تى. . .

— جىن شۈن بارگاھنى دۆڭنىڭ كەينىگە قۇردى، — دېدى
بەي يەنخۇ سەردارلىرىغا، — ۋەللەھەمكى، تۈزلەڭدە مەيدان جې-
ڭى قىلىش — بىزنىڭ قارا چېرىكلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان بىر
ئۈستۈنلىكىمىز ھېسابلىنىدۇ. بىز خۇاڭتىيەننى ساقلاپ تۇرغان
ئاتلىق لەشكەرلىرىمىزنى ئەۋەتىپ، مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھىغا
تۆت ئەتراپتىن شەبخۇن ئۇرىدىغان بولساق، دۈشمەن كوزىغا
چۈشكەن پاقىغا، قۇدۇققا چۈشكەن قاپلانغا ئوخشاش، ھېچيەرگە
قاچالمايدۇ.

— ئەمىر ئۇمرا جانابىرى، — دېدى مامىڭ، —
مانجۇلارنىڭ شىشۈر تۈزىغا لەشكەر ئەۋەتىپ بارگاھ قۇرغانلىقى
ئۇلارنىڭ قۇرۇق پوپاڭ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىدىن باشقا ئىش ئەمەس.
ئۇلارنىڭ مەقسىتى دەل بىزنى شىشۈر تۈزىغا باشلاپ قويۇپ،
خۇاڭتىيەنگە تېگىش قىلىشتۇر. جىن شۈن بىزگە تاشلاپ بېرىل-

گەن يەمچۈكتىن باشقا نەرسە ئەمەس، خالاس. مەن ليۈجىڭتاڭـ
نىڭ «ئۈياقتىن شەپە بېرىپ، بۇياقتىن تېگىش قىلىش» ھىيلىـ
سىنى ئىشلىتىشىدىن ئەنسىرەيمەن!

— سەردار جانابلىرى! سىزگە مانجۇلار شۇنداق دېدىمۇ؟ —
دەپ تەئەددى قىلدى بەي يەنخۇ، — مەن مانجۇلارنىڭ شۇنداق
قىلالماسلىقىدىن ئەنسىرەيمەن!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا، نۆكەرلىرىگە مامىڭنى تۇتۇپ باغلاشـ
نى بۇيرۇدى.

— مېنىڭ گۇناھىم نېمە، ئەمرۇل ئۇمرا؟ مەن گۇناھسىزـ
غۇ؟...

— سەن مېنى بىلمەيدۇ دەپ ئويلامسەن؟ ئۆزۈڭنىڭ مانجۇـ
لار بىلەن ئاستىرتتىن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقانلىقىڭنى مېنى سەزـ
مىدى دەمسەن؟

— ماڭا ئۇۋال بولدى!

— گېپىڭنى ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا
بارغاندا دەرسەن. مەن سېنى بەدۆلەتنىڭ پەرمانىغا بىنائەن تۇتـ
تۇم، — دېدى بەي يەنخۇ ۋە نۆكەرلىرىگە ئۇنى ئېلىپ چىقىپ
كېتىڭلار! دەپ ئىشارەت قىلدى. ئاندىن بەدۆلەتنىڭ پەرمانىغا
ئاساسەن، ئەزىمقۇل پەنسادنى گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بەگـ
لىكىگە تەيىنلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

جەڭ ئالدىدا گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قوماندانى مامىڭنى ئالـ
ماشتۇرغانلىق — بەدۆلەت بىلەن بەي يەنخۇ سادىر قىلغان ناھايىـ
تى زور ھەربىي سەۋەنلىك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن قەلئەدىكى
سەرۋاز ـ يىگىتلەرنىڭ روھىي تېخىمۇ چۈشۈپ كەتتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 21 ـ كۈنى كېچىسى،[①] شىشۇر تۈزى
چۆلىدە قۇملارنى ھەتتا شېغىل تاشلارنى ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك

---

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

دەرىجىدە قاتتىق بوران چىقىپ كەتتى. بوران ھەتتا يۈز يىللىق
قىرى قارىياغاچلارنىمۇ يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلىدى. بەدۆ-
لەتنىڭ باسۇرۇقچى قوشۇنى شىشۇر تۈزىغا كەلگەندە، تاڭ گىرىمە-
سىن يورىغانىدى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھى جايلاشقان تۆ-
پىلىككە تۆت ئەتراپتىن تەڭلا ئات سىلىشتى. مانجۇلار قوراللىرى-
دىن ئوت ئىچىپ، ئۇلارنى زادىلا يېقىن كەلتۈرمەي قويۇشتى.
باسۇرۇقچى قوشۇن تۆپىلىكنى توپقا تۇتۇپ، كۆيدۈرگۈچ ئوقلار-
نى ئاتقىلى تۇرۇۋىدى، مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھى ئىچىدە ئوت
يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. قارا چېرىكلەر ئاللا - تووۋا سىلىش-
تى. ئۇلارنىڭ يىغا - زارلىرى چۆلنى چاڭ كەلتۈردى.
ئۇلار مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھىغا راسا تېگىش قىلىۋاتاتتى،
خۇاڭتىيەن تەرەپتىن قويۇق ئىس - تۈتەك كۆتۈرۈلدى. مانجۇلار
خۇاڭتىيەنگە باسقىن قىلغانىدى! بەي يەنخۇنىڭ لەشكەرلىرى پارا-
كەندىچىلىك ئىچىدە پاتىپاراق بولۇپ، قالايمىقان چېكىنىشكە
باشلىدى. . .
سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 23 - كۈنى،① ليۇ جىڭتاڭنىڭ تۇرشا-
ۋۇل قوشۇنلىرى گۇمۇدى قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاپ
قەلئەنى قورشىۋالدى.
ليۇ جىڭتاڭ سېپىلنىڭ ئەتراپىنى ئاتلىق ئىككى كۈن ئايلى-
نىپ، سېپىلنى، قورغان تۆپىلىرىنى، سۇ تولدۇرۇلغان چوڭقۇر -
يارلارنى كۆردى. مۇداپىئەنىڭ ئاجىز جايلىرىنى ئىزدىدى ۋە
قەلئەگە قانداق ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە كۆپ باش قاتۇردى. قەلئە
سېپىلىنىڭ قېلىنلىقى ئىككى غۇلاچ بولۇپ، سېپىل ئۈستىدە
ھەر ئەللىك چامدامدا بىردىن خوختا، ھەر يۈز قەدەمدە بىردىن
پوتەي بار ئىدى. سېپىل ياقىنىسدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى چۇ-
ۋۇپ تاشلانغان بولۇپ، بۇ ئۆيلەرنىڭ پىششىق خىشلىرى سېپىل

① شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

ئۆگەكلىرىنى مۇستەھكەملەشكە ئىشلىتىلگەنىدى.

لىيۇ جىڭتاڭ گومۇدى قەلئەسىنى ئەتراپلىق، تەپسىلىي كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن، قارارگاھقا قايتىپ كەلدى. سەركەردە ـ سەردارلار بۇيرۇقنى ئاڭلاشقا ھازىرلىنىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇرۇشتى.

— بۇ شەھەرنىڭ خەندەكلىرى چوڭقۇر، سېپىلى پۇختا ئىكەن، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ، — قەلئەگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىش بىلەن ئۇنى ئالماق قىيىنغا چۈشكۈدەك. مۇبادا، ئورۇمچى تەرەپتىن لو پاشانىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ قالسا، گومۇدىنى تارتىۋالمىقىمىز تېخىمۇ قىيىنغا چۈشىدۇ. شۇڭا، قەلئەنى قورغان سوقۇپ مۇھاسىرىگە ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئىشلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، لەشكەرلەر ھازىردىن باشلاپ شەھەرنىڭ تۆت تەرىپىدە تۆت يەردە ئۈچتىن ئون ئىككى قورغان سوقۇپ چىقسۇن! شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە — كۈنچىقىش، كۈنچىقىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۈنچىقىش تۆۋەن تەرەپكە ئۈچ قورغان سوقۇپ، ئوردىگاھقا قاراشلىق ئۈچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن، شەھەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە — كۈنپېتىش، كۈنپېتىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۈنپېتىش تۆۋەن تەرەپكە ئۈچ قورغان سوقۇپ، تۇرشاۋۇل جىن شۇن دارىن باشچىلىقىدىكى ئۈچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن؛ شەھەرنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە — يۇقىرى تەرەپ، كۈنچىقىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۈنپېتىش يۇقىرى تەرەپكە ئۈچ قورغان سوقۇپ، جاڭ ياۋ باشچىلىقىدىكى ئۈچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن؛ چىنداۋۇل يۇ خۇئېن باشچىلىقىدىكى ئۈچ تارام قوشۇن شەھەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە — تۆۋەنكى تەرەپ، كۈنچىقىش تۆۋەن تەرەپ ۋە كۈنپېتىش تۆۋەن تەرەپلىرىگە ئۈچ قورغان سوقۇپ ئورۇنلاشسۇن!...

ھەرقايسى تاراملارنىڭ سەركەردىلىرى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا يۈرۈپ كې-

ـتىشتى. قارا چېرىكلەر گومۇدى قەلئەسىنىڭ ئەتراپىغا ئۇدا بەش
كېچە ـ كۈندۈز سېپىل سوقۇپ، ئون ئىككى قورغاننى پۈتتۈر-
دى. ئاندىن مۇشۇ قورغانلاردا تۇرۇپ، گومۇدى سېپىلىنى شىد-
دەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى.
گومۇدى قەلئەسىدىكىلەر دەسلەپتە قەيسەرلىك بىلەن قاتتىق
قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بارا ـ بارا بەرداشلىق بېرەلمەي
قېلىشتى. ئەزىمقۇل پانساد ئەل بولۇش ئۈچۈن شەھەردىن ئادەم
چىقارتتى. لىيۇ جىڭتاڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلمىدى. لىيۇ جىڭتاڭ-
نىڭ مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت:
— بۇرۇنقى چاغلاردا، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ جانابلىرى
ئىچكىرىدىكى پاراكەندە تۇڭگانىيلارنى تىنجىتىش ئۈچۈن، ئەل
بولغانلارنىڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلغانىدى. زوڭتۇڭ دارىېن نېمە
ۋەجىدىن مۇسۇلمان قاراقچىلارنىڭ سەردارى ئەزىمقۇلنىڭ تەسلى-
منى قوبۇل قىلمايدىلا؟ — دەپ سورىدى.
— ئۇ بىر زامان، بۇ بىر زامان! — دەپ جاۋاب بەردى
لىيۇ جىڭتاڭ، — ئۇ چاغلاردا ئىچكىرىدە ئىسيانچى نيەنجۈن،
تەيپىنەمنىڭ چاڭموزىلىرى، پاراكەندە تۇڭگانىيلار ئارقا ـ ئارقى-
دىن غەليان كۆتۈرۈپ، زادىلا بېسىقماي كەتتى. جاھان تازا
مالىمان بولۇپ، پۇقرالار ئورۇش ئوتى ئىچىدە پۇچۇلاندى. شۇ-
ڭا، دۈشمەننى ئۆزىمىز تەرەپكە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەل بولغان-
لارنىڭ تەسلىمى قوبۇل قىلىناتتى ۋە ئۇلار تارتۇقلىناتتى. ھازىر
بولسا، ئىچكىرى تىنجىدى. قاش قوۋۇق سىرتىدىكى بۇ يۇرتلاردا
ئەنجانلىقلار باغىي ـ تاغىي بولۇشقان مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ئىس-
يان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. مۇبادا، بىز ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قو-
بۇل قىلىدىغان بولساق، بۇ مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى ئەدەپ-
كە باشلاشقا ئىلاجىسىز قالىمىز. ئۇلارنى قولاي پۇرسەت تاپقاندا
ئىسيان كۆتۈرىدىغان، قولايسىز ھالغا چۈشۈپ قالغاندا ئەل بولى-
دىغان قىلىپ يامان ئۆگىتىپ قويىمىز. بۇ ئاقىلانە چارە ئەمەس.

هازىرنىڭ ئۆزىدە بىزگە ئۇلارنىڭ تەسلىمى ئەمەس، بەلكى ئۇلار-
نىڭ بېشى كېرەك!

— مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىل-
مىغانلىقلىرى توغرا، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت، —
ئەمما بۇ قاراقچىلار تۆت تەرەپلەپ چەمبەرچەس مۇھاسىرىگە ئې-
لىنسا، ئەل بولۇشقا ئىمكانىيەت تاپالمىغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە
جان تىكىپ جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مۇبادا، مۇسۇلمان
ئاسىي قاراقچىلار قەلئەنىڭ مۇستەھكەملىكىگە تايىنىپ، يەكدىل-
لىك بىلەن جەڭ قىلسا، جېنىدىن تويغان بۇ قاراقچىلارنى يەڭ-
مەك قىيىن بولۇپ قالارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. ئۇنىڭدىن
كۆرە، قەلئەگە كۈنچىقىش، كۈنپېتىش ۋە يۇقىرى تەرەپتىن
بولۇپ ئۈچ تەرەپتىن تېگىش قىلىپ، تۆۋەن تەرەپنى بوش قالدۇ-
رۇپ قويساقلا، قاراقچىلار داۋاملىق ئۇرۇشۇۋېرىشتىن ۋاز كېچى-
دۇ - دە، شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلارنى
قەلئەدىن چىققاندا، ئاندىن يوقاتساق ئاز ئەجىر بىلەن كۆپ تۆھ-
پىگە ئېرىشكەن بولمامدۇق؟

— دانا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا، ھەزرىتىم! بوپتۇ، سىلى-
نىڭ دېگەنلىرىدەك بولسۇن! — دېدى لىۇ جىڭتاڭ خوش بولۇپ،
—بۇيرۇقۇم يەتكۈزۈلسۇن! چىنداۋۇل يۇ خۇئېن باشچىلىقىدىن
ئۈچ تارام قوشۇن تۆۋەنكى ئۈچ قورغاندىن چېكىنىپ چىقىپ،
مەخسۇس ئۇرۇمچى يولىنى ساقلاپ ياتسۇن! . . .

لىۇ جىڭتاڭ مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەتنىڭ دېگىنى بويىچە
شەھەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى لەشكەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، شە-
ھەرگە كۈنچىقىش، كۈنپېتىش ۋە يۇقىرى ئۈچ تەرەپتىنلا تېگىش
قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى.

جۆ خۇەن ھەزرەت ئەسلىدە زوزۇڭتاڭنىڭ ھوزۇرىدا ئۇزۇن
يىل مۇشاۋىر بولۇپ ئىشلەپ كەلگەنىدى. لىۇ جىڭتاڭ خان
قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاش قوۋۇقتىن چىققاندا، جۆ خۇەن ھەزرەت-

ـمۇ ئۇنىڭغا مۇشاۋىر بولۇپ بىللە چىققانىدى. ئۇ ھەربىي دەستۇرلارنى پىششىق ئوقۇغان بولۇپ، بىلىدىغىنى كۆپ، تەجرىبىلىك ھەربىي ئىختىساس ئىگىسى ئىدى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 27 ـ كۈنى كەچقۇرۇن[1]، مانجۇلارنىڭ شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشى ئارقىسىدا، ئاخىرى گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر بۆلىكى بۇزۇپ تاشلاندى.

زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلىغاندا كۆتۈرۈلگەن يالقۇنلىرى كۆزنى چاقنىتاتتى. ئاسمان قالايمىقان ئۇچۇپ يۈرگەن تۆمۈر پارچىلىرىنىڭ ئاۋازلىرى بىلەن تولغانىدى. ئادەملەرنىڭ بېشى ئۈستىدىكى بوشلۇقتا غايەت زور تۆمۈر پارچىلىرى يېرىلىپ ئارقا ـ ئارقىدىن يەرگە چۈشۈۋاتاتتى. ئاسمان خۇددى قارا يامغۇر يېغىشتىن ئىلگىرىكىدەك قاپقاراڭغۇ ئىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى پارتلىغاندا، كۆكۈچ نۇرلار ھەر تەرەپكە چېچىلاتتى. زېمىن لەرزىگە كېلىپ، سىلكىنىپ تىترىمەكتە ئىدى. چەكسىز كەڭ ئاسمان خۇددى دېڭىزدەك چايقالماقتا ئىدى. كۈنچىقىش تەرەپتە كۈچلۈك پارتلاش ساداسى ياڭرىماقتا ئىدى. كۈنپېتىش تەرەپتە ئوقلار ۋىژىلداپ ئۇچۇپ يۈرەتتى. كۆتۈرۈلگەن ئىس ـ تۈتەكلەر پارتلاش سادالىرى ئىچىدە يەر يۈزىگە يېيىلىۋاتاتتى.

توپ ئوقلىرىنىڭ زەربىسىدە پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان ئۆيلەرنىڭ خىش ـ كېسەكلىرى چۆل ـ چۆل بولۇپ دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. كۈل رەڭ چاڭ ـ توزان بۇ ۋەيرانچىلىقنى قاپلىۋالغانىدى. پاچاقلىنىپ كەتكەن ۋەيرانچىلىقنىڭ ئاستىدىن بىرسى — پۇقرا بولسا كېرەك — ئاران ئۆمىلەپ چىقىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يۈزىنىڭ ھەممە يېرى تىتما ـ تالاڭ بولۇپ كەتكەن، ئۇ ھەدەپ داد ـ پەرياد كۆتۈرەتتى. قويۇلۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن مەڭزىگە قان ئاقاتتى. ئۇ بوينىنى قىسىۋېلىپ، ئۆلۈكتەك قارىيىپ كەتكەن لەۋلىرىنى

---

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى.

كېرىپ ۋارقىرايتتى:
— ۋاي! - ۋاي - يەي! ۋاي! - ۋاي - يەي!...
ئۇنىڭ يوتىسىدىن ئۈزۈلۈپ، بىر پارچە سىڭىرغا ئىلىنىپ قالغان بىر پۇتى كۆيگەن ئىشتىنىنىڭ پاچاق تەرىپى ئۈستىدە توغرىسىغا سوزۇلۇپ قالغانىدى. يەنە بىر پۇتى تامامەن يوق ئىدى. ئۇ قوللىرىنى ناھايىتى تەسلىكتە مىدىرلىتىپ ئۆمىلەيتتى، بالىدەك بوغۇلۇپ چىرقىرايتتى. توساتتىن ئۇنىڭ ئۈنى ئۆچتى ۋە ئاتنىڭ قىغى بىلەن خىش - كېسەك پارچىلىرى چېچىلىپ ياتقان قاتتىق يەرگە يۈزىنى ياققان پېتى يېتىپ قالدى...
پارتلاش ساداسى سەل بېسىقتى، تامنىڭ بۇلۇڭىغا تىقىلىۋېلىپ، جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ياتقان بىرسى بېشىنى سەل كۆتۈرۈپ ئۇياق - بۇياققا قارىدى.
— چۇۋ - چۇۋ - گۇم - باڭ!...
بايىقىدىنمۇ دەھشەتلىك پارتلاش يۈز بېرىپ، ئۇنى تامنىڭ تۈۋىدىن ئاسمانغا كۆتۈرۈپ يىراققا ئۇلاقتۇرۇپ تاشلىۋەتتى. خىش پارچىلىرى ئۇنىڭ بېشىغا گۈمۈرۈلۈپ چۈشتى. ئۇنىڭ قورسىقىدىن چۇۋۇلۇپ چىققان ئۈچەي - باغرى ئالا - يېشىل رەڭدە پارقىراپ تۇراتتى. چىرمىشىپ كەتكەن ئۈچەينىڭ بىر ئۇچى توپا بىلەن تېزەك ئارىسىدا يىلاندەك سوزۇلۇپ كەتكەنىدى. ھېلىقى بىچارە جان ئۈزۈش ئالدىدا، قولىنى يېنىغا قويۇپ، گويا ئۈچەي - باغرىنى يىغىشتۇرۇۋالماقچى بولغاندەك بولاتتى. ئۇ توساتتىن ئاسمانغا قارىماقچى بولۇپ بېشىنى ئېگىز كۆتۈردى - يۇ، ئەمما ئارقىدىنلا گەدىنى شىلىلىقىدە ئىككى تاغىقى ئوتتۇرىسىغا ئۆرۈلدى. ئۇ جان تالىشىپ ھەدەپ خىرقىرايتتى!...
سېپىلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن ئۈچ غۇلاچ كەڭلىكتە يوغان بىر يوچۇق ئېچىلدى. لىيۇ جىڭتاڭ تەن باسۇيگە دەرھال ئۈچ بۆلۈك چېرىكنى باشلاپ قەلئە ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە بۇيرۇدى، يەنە بىر سەركەردە — تەن شاڭلىيەن بىلەن باش بۇغ سۇ يۈەنخىڭ

قاتارلىقلارغا ئۈچ بۆلۈك چېرىكنى باشلاپ، يەنە بىر يوچۇقتىن
قەلئە ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۆزى قەلئەنىڭ تۆۋەن
تەرىپىدىكى بىر ئېگىزلىكتە تۇرۇپ، ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىل-
دى.

سۈمبۇلە ئېيىنىڭ 28 ـ كۈنى[①]تاڭ سەھەردە، سېپىلنىڭ
تۆۋەن تەرىپىدىن يەنە ئالتە غۇلاچ كەڭلىكتە بىر يوچۇق ئېچىل-
دى. قارا چېرىكلەردىن تەن شىندىيەن، تەن خېيى قاتارلىقلار
پىداكارلار سېپىنى باشلاپ، پارتلاتقۇچ دورا بولاقلىرىنى كۆتۈ-
رۈشكەن پېتى، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان مۇ-
داپىئەچىلەرنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كىردى. دەھشەتلىك پارتلاش
سادالىرى جاھاننى قاپلىدى.

ئۈچ بۆلۈك مانجۇ قوشۇنىدىن ھاسىل بولغان مۇھاسىرە
چەمبىرىكى قەلئەدىكىلەرنى خۇددى كالىنىڭ بەدىنىنى چىرمىۋال-
غان زەھەرلىك يىلاندەك بارغانسېرى چىڭ قىسماقتا ئىدى. قو-
راللار قىرغىن قىلىشقا، قىلىچلار ۋالىلداشقا، نەيزىلەر سانجى-
لىشقا، پالتىلار چېپىلىشقا باشلىدى. قەلئەدىكىلەر خۇددى ئور-
ماندا دەرەخلەر كېسىلگەندەك، بىر ـ بىرلەپ ئۇرۇپ يىقىتىلدى.
ئۇلار ئۈندىمەي، جىمجىتلا، ھەيۋەتلىك ۋە باتۇرانە ھالدا ئۆلمەكتە
ئىدى. ئوقلار پاراسلاپ ئېتىلاتتى. بەزى ئوقلار ۋىڭىلدىغىنىچە
ئۆتۈپ كېتەتتى. بەزى ئوقلار نەرسىلەرگە تاراسلاپ تېگەتتى. قارا
چېرىكلەر سەردارلىرىنىڭ ئارقىسىدىن سېپىلنىڭ يوچۇقلىرىدىن
توختاۋسىز سەلدەك تەۋرەپ كىرىشمەكتە ئىدى. مىلتىقلاردىن
چىققان قويۇق ئىس ـ تۈتەكلەر ئىچىدە سەرۋازلارنىڭ بەزىلىرى
قوراللىرىنى تاشلاپ، ئىستىھكاملارنىڭ ئارقىسىدىن قولىنى كۆ-
تۈرۈشۈپ چىقىشتى. يەنە بەزىلىرى قاياققىدۇر يۈگۈرۈشۈپ قې-
چىشتى. ئاتلىق بىر پەنساد كوچىدا چىلان تۇرۇق يۇلتۇز ئارغى-

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

ـمقىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ يۇرەتتى. ئۇ گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ
قەلئە بېگى ئەزىمقۇل ئىدى. لېكىن ئۇ ئاتنىڭ تىزگىنىنى چىڭ
تۇتمىغاچقا، ناھايىتى تېز ۋە غەلىتە ھالدا قوللىرىنى پۇلاڭلاتقىـ
ـنىچە، بىردەمنىڭ ئىچىدە ئىگەرنىڭ بىر تەرىپىگە سۇرۇلۇپ
قالدى. ئۇنىڭ ئېتى تاڭ نۇرىدا تۇتەپ ئىس چىقىرىپ تۇرغان
بىر توغرى ياغاچنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىردىنلا توختاپ قېلىۋىدى،
ئۇ يەرگە ناھايىتى قاتتىق يىقىلىپ چۈشتى. مانجۇلار ئۇنىڭ قول ـ
پۇتلىرىنىڭ قاتتىق تارتىشىپ تىترەۋاتقانلىقىنى كۆردى. بىراق،
ئۇنىڭ بېشى زادىلا قىمىرلىمايتتى. بىر تال ئوق ئۇنىڭ بېشىنىڭ
سۆڭىكىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ
ھەربىي ئادىتى بويىچە، ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى سەرۋاز ـ
يىگىتلەرنى، مەيلى قورالسىز، مەيلى تەسلىم بولغان
بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىنى چۆپنى ئورۇغاندەك
قىرىپ ماڭماقتا ئىدى. . .

بىر كېچە ـ كۈندۈز قانات يايغان دەھشەتلىك كوچا ئۇرۇشىـ
ـدا، مانجۇلار بەي يەنخۇنىڭ گۇمۇدىنى ساقلاپ ياتقان ئالتە مىڭـ
ـدەك سەرۋاز ـ يىگىتلىرىنى پاك ـ پاكىز يوقىتىپ، ئىككى
يۈزدەك جەڭ ئېتىنى، زور مىقداردىكى قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا
قاتارلىق ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى غەنىيمەت ئالدى. شۇنداق
قىلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىشتىكى
ئەڭ مۇھىم توسالغۇ — گۇمۇدى قەلئەسى ئاخىرى مانجۇلارنىڭ
ئىلكىگە ئۆتتى.

گۇمۇدى قەلئەسى ئىشغال قىلىنغاندا، ئۈرۈمچىنىڭ ھاكىمـ
ـبېگى ما رېندېنىڭ ئەمىر لەشكەر، گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە
بېگى ئەزىمقۇل پەنسادقا يازغان بىر پارچە خېتى مانجۇلارنىڭ
قولىغا چۈشۈپ قالدى.

«. . . ئۈرۈمچىدىكى كارغا يارايدىغان سەرۋاز ـ يىگىتلەرـ
ـنىڭ ھەممىسى ئەۋەتىلدى، — دېيىلگەنىدى بۇ خەتتە، — ھازىر

ئۈچ قورغاندا[1] ھېچقانچىلىك لەشكەر قالمىدى. ماناس تەرەپتىن
كېلىدىغان ھىماتچى لەشكەرلەر تېخىچىلا يېتىپ كېلەلمەيۋاتىدۇ.
ئەمىر ئىسلام كورلىدىن ماڭغۇزماقچى بولغان لەشكەرلەرنى نې-
مىشقىدۇر ماڭغۇزماپتۇ. گۇمۇدىنى ساقلىيالىساڭلار ساقلارسى-
لەر، مۇبادا ساقلىيالمايدىغاندەك بولساڭلار، دەرھال ئۈرۈمچىگە
چېكىنىڭلار. ھازىرقى ئەھۋالدا، پۈتۈن كۈچنى ئۈرۈمچىگە توپلاپ،
بۇ يەرنى ساقلاش ھەممىدىن مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى...»
لىيۇ جىڭتاڭ ما رېندېنىڭ خېتىدىن ئۈرۈمچىنىڭ بوش قال-
غانلىقىنى بىلدى ـ دە، تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقماقچى بولۇپ،
بىر بۆلۈك لەشكەرنى گۇمۇدىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى قالغان لەشكەر-
لىرى بىلەن دەرھال ئۈرۈمچىگە تېگىش قىلماقچى بولدى. سۇم-
بۇلە ئېيىنىڭ 29 ـ كۈنى[2] ئېغىر ياتقۇدا، ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرى-
نى باشلاپ ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقىپ، تاڭ سەھەردە لومەن-
چىڭ ئەتراپىدا پەيدا بولدى.
بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى گۇمۇدىدا ئەجەللىك زەربە يېگەندىن
كېيىن «ئوقيادىن ئۈركىگەن قۇش»قا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۈ-
رۈمچىدىكىلەر مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ مۇنچىۋالا تېز يېتىپ كېلى-
شىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان بولغاچقا، زەمبىرەك ئا-
ۋازلىرىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭلا، قورغاننى تاشلاپ، توقسۇن تە-
رەپكە قاراپ چېكىنىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۈرۈمچىمۇ
ئازلا ئەجرە ھېسابىغا مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.
لىيۇ جىڭتاڭ ئوردىگاھىنى ئۈرۈمچىدىكى خۇڭمياۋزى دېگەن
قورغانغا قۇرغاندىن كېيىن، ھەرقايسى قوشۇنلاردىكى چېرىكلەر-
نىڭ تالاپەت ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە

---

① ئۈچ قورغان — ئۈرۈمچىدىكى لومەنچىڭ، خۇڭمياۋزى ۋە خاڭچىڭ قورغانلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
② سەمشىيە 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

سالدى ۋە جاڭ ياۋدىن شىشۇر تۇزى جىڭىنىڭ تەپسىلاتىنى ئۇقۇشتى.

— زۇڭتۇڭ دارېنغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى جاڭ ياۋ جەڭنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، — تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن دارېن لەشكەرگاھنى زادى گەپ يېمەي چوڭ يولدىن يىراق بىر تۆپىلىكنىڭ كەينىگە قۇردى. ھېلىمۇ قوشۇنلىرىمىز خۇاڭتيەنگە ۋاقتىدا تېگىش قىلدى. بولمىغان بولسا، بىز لوپاشانىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا قىرىلىپ تۈگىگەن بولاتتۇق.

— زودارېن «جىن شۇن قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان نان قېپى، قوۋۇقتىن چىققىنى بىلەنمۇ كارغا يارىمايدۇ، ئىش بۇزىدۇ، سۇپۇرگە زىيانكەش» دېسە، مەن تازا ئىشەنمەپتىكەنمەن، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ كۈلۈپ، — ئەسلىدىغۇ ئۇرۇشقا يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەردىن باشقىسى يارىمايدۇ. سېرىق تۇغلۇق قوشۇندىكى مانجۇ يىگى، شىبە يىگى، سولۇن يىگى ۋە چاخار، قالماق يىگىلىرىدىكى چېرىكلەر سەلتەنەتىمىزنىڭ يىلىكىنى شوراپ قۇرۇتىدىغان ئاق نانچى بىر نېمىلەر. ئۇلارنى ساقچىلىققىلا قويۇش كېرەك. ئۇرۇشقا سالسا كارغا كەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ئىشقا دىققەت قىلسام بولغۇدەك!

— زۇڭتۇڭ دارېننىڭ سۆزى ئاقىلانە گەپ بولدى، — دەپ لوقما تاشلىدى باياتىن بۇ مۇھاكىمىلەرگە قاتناشماي جىم ئولتۇرغان جۇ خۇەن ھەزرەت، — بىراق. . .

— خوش، جانابىي مۇشاۋىر ھەزرەتنىڭ قانداق ئاقىلانە مەسلىھەتى باركىن؟ بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ دانا پىكىرلىرىنى ئاڭلاپ باققۇم بار.

— چوڭ دۈشمەن ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. مېنىڭچە، ئىناقلىقنى، ئىتتىپاقلىقنى تەكىتلەش ھەممىدىن مۇھىم. ئەمدى ئەجىر - تۆھپە مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇنى كېيىنچە مۇھاكىمە قىلغىنىمىز تۈزۈك.

— ھەزرەتلىرى، سىلە كۆپنى كۆرگەن، بىلىدىغانلىرىمۇ كۆپ. سەۋەنلىكلىرىمىزنى ئايىماي كۆرسىتىپ، ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرغايلا!

— يوقسۇ، يوقسۇ، — دەپ تۇزۇت قىلدى جۇ خۇەن ھەزرەت ئورنىدىن تۇرۇپ، — سىلى دانا، سىلى ئاقىل، باشقىچە ئويلاپ قالمىسىلا زۇڭتۇڭ دارىن.

— ھەرگىز تۇزۇت قىلمىسىلا، مۇشاۋىرىم، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ، — لوپاشانىڭ قوشۇنلىرى گۇمۇدى ئۇرۇشىدا ھالىدىن كەتتى. ئەمدى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋېلىشقا يەنە خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ. مەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، لەشكەرلىرىمىزنى تەرتىپكە سېلىپ، تولۇقلىۋالساقمىكىن دېگەن ئويغا كېلىۋاتىمەن.

— بۇ ئويلىرى زو دارىن بىكىتىپ بەرگەن «ئاستا ئىلگىرىلەش، تېز تېگىش قىلىش» دېگەن قائىدىگە ئۇيغۇن.

— مەن ئەسلىدە گۇمۇدىنىڭ قەلئە بېگى ما مىڭدىن بەك ئەندىشە قىلاتتىم. چۈنكى، لوپاشانىڭ سەركەردىلىرى ئىچىدە ئاشۇلا ھەربىي ئىلىمگە توشقان، ئەلەمگىمۇ، قەلەمگىمۇ ماھىر سەركەردە ھېسابلىناتتى. كىچىككىنە بىر ھىيلە ئىشلىتىپلا، ئۇنى لوپاشانىڭ قولى ئارقىلىق ئارىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاشقا مۇۋەپپەق بولدۇم.

— ھەببەللى، ئۇرۇشتا ھەممىشەم لەشكەرلا ئىشلىتىمەن دېگىلى بولمايدۇ. بەزىدە ھىيلە ـ پەنت ئىشلىتىپمۇ ئاز ئەجىر ھېسابىغا كۆپ تۆھپە ياراتقىلى بولىدۇ. مېنىڭچە، لوپاشا بىلەن بەي يەنخۇ تۇڭگانىينىڭ ئارىسى ئۇيۇلتاشتەك مۇستەھكەم بولۇشى ناتايىن. دۈشمەنلەر ئارىسىدىكى ئىختىلاپ ـ نىزاھلارمۇ بىزگە ئىتتىپاقداش بولالايدۇ. مەن بۇددا نوملىرىدىن مۇنداق بىر ئىبرەتلىك ھېكايەتنى ئوقۇغانىدىم.

— ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟

«. . . ئاجانتا شەھىرىدە[1] دەپ ھېكايە قىلدى مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت، — بىر براخمان بار ئىكەن. ئۇ ناھايىتى پاك تەبىئەتلىك كىشى ئىكەن. ئۇ دۇنيانىڭ بارلىق تەئەللۇقاتلىرىنىڭ غۇبارىدىن ئېتەك قېقىپ، پۈتۈن نىيەت ـ ئىقبالىنى بۇدداغا ئىبادەت قىلىشقا بېغىشلىغانىكەن. چۈنكى ئۇ مەئىشەت بىلەن مال ـ دۇنيانىڭ رەنج ـ مېھنەت ۋە بالا ـ قازا ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغانلىقىنى بىلىدىكەن.

بىر كۈنى بىر ئىخلاسمەن ئۇنىڭغا بىر سۈتلۈك ئۆچكە ئېلىپ كەپتۇ. بىر ئوغرى ئۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆچكىنى كۆزلەپ، كېچىسى براخماننىڭ ئىبادەتخانىسىغا مېڭىپتۇ. يولدا كېتىۋاتسا، ئالۋاستى ئادەم سىياقىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بوپتۇ.

— سەن كىم؟ نەگە بارىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئوغرى ئۇنىڭدىن.

— مەن ئالۋاستى، براخماننى ئۆلتۈرگىلى بارىمەن، — دەپتۇ ئالۋاستى.

— ئۇنى نېمىشقا ئۆلتۈرىسەن؟

— بۇ براخماننىڭ تائەت ـ ئىبادىتى بىلەن ھەممە كىشى تۇۋا قىلىپ، بۇدداغا تېۋىنىپ، دىيانەت ـ ساخاۋەت يولىنى تۇتىدىغان بولۇپ كەتتى. مېنىڭ ئېزىتقۇلۇقۇمنىڭ بازىرى كاسات بولۇپ قالدى. مەنمۇ ئۆز ھالىمنى ساڭا سۆزلەپ بەردىم. سەنمۇ ئۆزۈڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىڭنى ۋە نېمە ۋەجىدىن ئۆيدىن چىققانلىقىڭنى سۆزلەپ بەرمەمسەن؟

— مەن ئوغرى ـ قاراقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ئادەممەن. خالايىقنىڭ مېلىنى گاھى پىنھاندا، گاھى ئاشكارا ئېلىۋېلىپ، كۆڭلىگە ھەسرەت ئوتىدىن داغ سالىمەن. براخماننىڭ سېمىز ۋە

---

① ئاجانتا — قەدىمكى ھىندىستاندىكى مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرىدىن بىرى. ساكيامۇنى شۇ يەردە نوم سۆزلىگەن ئىمىش.

سۈتلۈك بىر ئۆچكىسى بار ئىكەن دەپ ئاڭلىدىم. بۈگۈن شۇنى ئېلىپ، مەئىشتىمگە سەرپ قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمەن.

— سەن مېنىڭ جېنىم ئىكەنسەن، — دەپتۇ ئالۋاستى، — تەڭرىمگە شۈكرى، ئارىمىزدا ئوخشاشلىق بار ئىكەن. ئىككىمىز بىر كىشىنى قەستلەپ كېتىۋېتىپتىمىز. ئۇنداق بولسا، ئىككىمىز بىرلىكتە براخماننىڭ ئىستىقامەتگاھىغا بارايلۇق.

ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ، ئۇ يەرگە بارغاندا، براخمان ئىبادىتىنى تۈگىتىپ، ئۇخلاپ قالغانىكەن. ئوغرى كۆڭلىدە: «ئەگەر مەندىن بۇرۇن ئالۋاستى ئۇنى ئۆلتۈرگىلى كىرسە، براخمان ئويغىنىپ قېلىپ داد - پەرياد كۆتۈرۈشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا مەن ئۆچكىنى ئالالماي قالىمەن» دەپ ئويلاپتۇ. ئالۋاستى بولسا: «ئەگەر ئوغرى بۇرۇنراق ئۆچكىنى ئالىدىغان بولسا، ئەلۋەتتە ئىشىكنى ئاچىدۇ. ئۇ چاغدا براخمان ئويغىنىپ قالسا، مەن ئۇنى ئۆلتۈرەلمەي قالىمەن» دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئوغرىغا:

— ھەي بۇرادەر، ئازراق تەخىر قىل، مەن براخماننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ساڭا ئۆچكىنى ئېلىش ئاسان بولىدۇ، — دەپتۇ.

— ياق، ئاۋۋال مەن ئۆچكىنى ئېلىۋالاي، ئاندىن كېيىن سەن ئىشىڭغا قەدەم قويغىن، — دەپتۇ ئوغرى.

ئۇلار شۇنداق تالاش - تارتىش قىلىشىۋەرگەندىن كېيىن، ئوغرى:

— ھەي براخمان، بۇ يەردە بىر ئالۋاستى سېنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ، — دەپ توۋلاپتۇ.

— ئاگاھ بول، ئۆچكەڭگە ئوغرى كەلدى، — ئالۋاستىمۇ ۋارقىراپتۇ.

براخمان بۇلارنىڭ غەۋغاسىدىن ئويغىنىپ داد - پەرياد كۆتۈرگەنىكەن، ھەممە قوشنىلىرى پەيدا بوپتۇ. بايىقى ئىككىسى قېچىپ كېتىپتۇ. براخماننىڭ جېنى ۋە مېلى دۈشمەنلىرىنىڭ

ئىختىلاپى تۇپەيلىدىن ئامان قاپتۇ...»

— بۇ مەسىلىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ھېكايەت قىلدىمكى، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى جۇ خۇەن ھەزرەت، — سىلى زۇڭتۇڭ دارىن، خاقانلىقىمىزنىڭ ئۇلۇغۋار ۋەزىپىسىنى زىممىلىرىگە ئالغان ئادەم. شۇڭا، ھەرقانداق بىر ئىشتا ئېھتىيات قىلماقلىرى مۇھىمدۇر. چۈنكى، جاھاندىكى ھەممە ئىشلار تەقدىرگە مۇۋاپىق بولىدۇ. ئۇنى ياكى ئىلگىرى - كېيىن، ياكى ئاز - كۆپ قىلغىلى بولمايدۇ. بىر كىمنىڭ نام - ئەمالىغا سائادەتمەنلىك سۈپىتى پۈتۈلگەنلىكى ياكى شۇملۇق سەھىپىسى يېزىلغانلىقىنى بىر تەگرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ. لېكىن، ئېھتىيات شەرتىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئازماسلىق ھەممە كىشى ئۈچۈن زۆرۈردۇر. ھەرقانداق بىر كىشى ئۆزىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى ھەققىدە ئۆزىدىن كەم دېگەندە ئۈچ قېتىم سوراپ بېقىشى لازىم. ئالدى بىلەن، بۇ ئىشىم توغرىمۇ - يوق؟ دەپ قولىنى يۈرىكىگە سىلىپ سوراپ باقسۇن. ئۇنىڭدىن بىر قەرنە ئۆتكەندىن كېيىن، مۇشۇ ئىشىم ئۈچۈن كىشىلەر مېنى كەينىمدىن تىللامدۇ - يوق؟ دەپ ئېيتالايدىغان بولسۇن. جان ئامانىتىنى تاپشۇرىدىغان ۋاقىتتا مەشھەرگاھقا بارغاندا، تەگرىم ئالدىدا تىلىم كۆيەمدۇ - يوق؟ دېيەلەيدىغان بولسۇن! شۇنداق قىلالىغانلارلا ئۇلۇغلۇق تەختىدە ئولتۇرالايدۇ. تارىخ ئالدىدا مەغرۇر بولۇپ، تەنە قىلغۇچىلارنىڭ تەنىسىدىن يىراق بولالايدۇ. شۇڭا، ئۇلۇغلار مۇشۇنداق دېگەنىكەن: «نەپ ئالغىلى بولمايدىغان مال ماللارنىڭ ئەڭ ئەسكىسىدۇر. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا غاپىل ھۆكۈمران ئەڭ ئوسال ھۆكۈمراندۇر. زۆرۈرىيەت ۋە قىيىنچىلىق چاغلىرىدا دوستىدىن يۈز ئۆرىگۈچىلەر دوستلار ئىچىدە ئەڭ پەس ۋە ئەڭ يامىنىدۇر. ئۆز ئېرىگە قارا سانايدىغان خوتۇن، خوتۇن خەقنىڭ ئەڭ ئەسكىسىدۇر. ئاتا - ئانىسىغا يانغان پەرزەنت پەرزەنتلەرنىڭ يامانراقى-

دۇر. ئەمىنلىك بولمىغان يۇرت يۇرتلارنىڭ ئەڭ ۋەيرانىسى-
دۇر. سۆھبەتلەشكۈچىلەرنىڭ كۆڭلى ساپ بولمىغان ئولتۇرۇشى
سۆھبەتلەرنىڭ ئەڭ ناخۇشراقىدۇر! . . . .»

نەزمە:

خورازلار سوقۇشتا بولسىمۇ چاققان،
مىس تىرناق لاچىنغا قاچان جەڭ ئاچقان؟
مۇشۇك شىر بولىدۇ چاشقان تۇتۇشتا،
لېكىن ئۇ يولۋاسنىڭ ئالدىدا چاشقان.

— شەيخ سەئىدى

ئىككىنچى باب

خۇڭمياۋزى

«غەزەپ بىلەن قولىنى دەرھال قىلىچقا ئۇزاتقانلار قولىنىڭ كەينىنى پۇشايمان بىلەن چىشلەيدۇ.»

— بابۇر

مىلادى 1876 ـ يىلى كەچكۇز پەسلى.

كەچكۇز كۇنلىرى ئىدى. ئۇرۇمچىدىكى خۇڭمياۋزى بۇتخانىسىنىڭ[①] ئارقا سەيناسىدىكى قارىياغاچنىڭ يوپۇرماقلىرى تۆكۈلۇپ، ھويلىنىڭ ئىچى قاقاسلىشىپ كەتكەن، كۇزنىڭ ئىزغىرىن شاماللىرى ھۇۋۇلداپ ئۇچۇپ تۇراتتى. بۇ ھالەت ئادەمگە بىرخىل كۆڭۇلسىزلىك ھېس قىلدۇراتتى.

بۇتخانىنىڭ ئالدى سەيناسىدا ئۆسكەن شىۋاقلار قۇرۇپ كەتكەن. تامنىڭ ئارقىسىدىكى قېلىن ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەرمۇ سارغىيىپ قاخشال بولۇپ قالغان ۋە ئاق قىراۋ بىلەن قاپلانغاندى.

خۇڭمياۋزى بۇتخانىسى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. بۇ يەر ئىلگىرى ئۇزۇلمەي كۇجە ـ ئىسرىق سېلىنىپ تۇرۇلىدىغان

① ئۇرۇمچىدىكى بۇتخانىلارنىڭ بىرىنىڭ نامى. ئورنى ھازىرقى «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ. تارىختا ئۇرۇمچىمۇ شۇ بۇتخانىنىڭ نامى بىلەن «خۇڭمياۋزى» دەپ ئاتالغان.

ئاۋات بىر جاي بولسىمۇ، لېكىن بەدۆلەت ئۈرۈمچىنى بېسىۋالغاندـ
ـدىن كېيىن، بۇ يەرنى ئۆزىنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى مەركىزىي
جەبخانىسى قىلىۋالغان بولغاچقا، تولىمۇ چۆللىشىپ كەتكەنىدى.
بۇتخانىنىڭ ئىچىدە غۇرقىراپ شامال ئۇچۇپ تۇراتتى. ئاسمان
مالائىكلىرىنىڭ نەسەپ تاختىلىرى يالىڭاچ هالدا ئىلاھ تەكچىسىدە
چۇقچىيىشىپ تۇراتتى. ئىسلىشىپ قارىداپ كەتكەن پەردىنىڭ
بىر بۇرجىكىلا ئېسىلىپ ساڭگىلاپ تۇراتتى. تامدا: «ئۆزۈڭنى
تۈت، ئەدەپكە قايت»، «دۇئا تىلاۋىتىڭلار ئىجاۋەت بولغاي»
دېگەنگە ئوخشاش هۆسنخەتلەر يېزىلغان رامكىلار قىڭغىر ـ سىڭغىر
ئېسىقلىق تۇراتتى. بىر پۇتى يوق شىرەنىڭ ئۈستىدىكى تاش
ئىسرىقدانىدا، بىر تال كۈجە بىقسىپ يېنىپ ئىس چىقىرىپ تۇراتـ
ـتى. شامدان يوق بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككى پارچە تۇرۇپ
چامغۇر دۈم قويۇلغان هەمدە ئۇنىڭغا كۆيۈپ بولغان ئىككى دانە
شامنىڭ قالدۇقى سانجىپ قويۇلغانىدى. ئىچىگە بىرتال سېرىق
جۇخۇار گۈلى چىلانغان پاكار هەم قورساقلىق بىر پۇچۇق لوڭقا
شىرەنىڭ قاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى.

گۇمۇدى ئۈرۈشىدىن كېيىن، بەدۆلەتنىڭ ئۈرۈمچىنى ساقـ
ـلاۋاتقان قوشۇنلىرى ئانچە بەك قارشىلىق كۆرسەتمەيلا تەسلىم
بولدى. ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ ئوردۇگاهىنى بەدۆلەتنىڭ ئۈرۈمـ
ـچىدىكى كاتتا قورغانلىرىدىن بىرى بولغان بۇ خۇڭمياۋزىغا قۇرـ
ـغانىدى. ئۇ لەشكىرىي ئىشلارنى دىتلەپ بولغۇچە، ئۈرۈمچىدە
قىشنىڭ دەسلەپكى قارلىرى يېغىپ، يەر ـ جاهاننى ئاپئاق لىباس
بىلەن پۈركىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ ئەتراپلاردىكى ئاخىرقى كۈچلۈك
قورغانلىرىدىن بىرى بولغان ماناس قەلئەسىنىڭ جىن شۇنىنىڭ
قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قورشىۋېلىنغانلىقىنى هېسابقا ئالمىغاندا،
تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇش ئاساسىي جەهەتتىن ئاياقـ
ـلىشىپ قالدى. ماناس قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشىمۇ بىرنەچچە كۈنـ

لۇكلا ئىش بولۇپ قالدى. شۇڭا، ليۇ جىڭتاڭ ئۇرۇشنىڭ ئارد-
سال ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ،
دەم ئالدۇرۇپ تولۇقلاش قارارىغا كەلگەنىدى. لەشكىرىي قائىدە
بويىچە قىش - قۇرۇمدا ھەربىي ئىشلار ئاساسەن توختايتتى.
شۇڭا، ئۇ لەشكەرلىرىنىڭ ئىرادىسىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، سەر-
كەردە - سەردارلىرىنى باشلاپ، بۇ كونا بۇتخانىغا كەلدى ۋە ئاتا -
بوۋىلىرىنىڭ ھەققىگە، ئۇرۇشتا ئۆلگەن سەردار - چېرىكلەرنىڭ
روھىغا ئاتاپ كۈجە كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق سېلىپ، كاتتا دۇئا -
تىلاۋەت ئۆتكۈزمەكچى بولدى.

بۇتخانىنىڭ شەيخى يوق ئىدى. شۇڭا، بۇتقا تەزىم قىلىپ
باش ئۇرۇش مۇراسىمىغا مۇشاۋىر چۆ خۇەن ھەزرەت رىياسەتچى-
لىك قىلدى. . .

× ×

بىر كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ خۇڭمياۋزىدىكى ئوردۇگا-
ھىدا سەردارلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى. بۇ سۆھبەتتە
تۇرشاۋۇل سانغۇن، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇنمۇ بار ئىدى. سۆز
ئارىسىدا، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىنغارى جاڭ ياۋ:

— مۇشاۋىر ئەزەم، ئاڭلىشىمچە، ئۆزلىرىنى ماھىر مۇئەب-
بىر[1] دەپ ئاڭلايمىز. ئەمما، ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ مۇئەببىرلىك-
تىن سۆز ئاچقانلىرىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىدۇق. بۇ نېمە ۋەجى-
دىندۇر؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— ماھىر مۇئەببىرلەر ئادەتتە مۇئەببىرلىكتىن ئوڭاي ئې-
غىز ئاچمايدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى چۆ خۇەن ھەزرەت كۈلۈپ

---

① مۇئەببىر — چۈشكە تەبىر ئېيتقۇچى، چۈش ئۆرىگۈچى.

تۇرۇپ.

لىيۇ جىڭتاڭ كۈلۈپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللىدى ۋە:

— مۇشاۋىر، سۆزىڭىز ناھايىتى مەنالىق ھەم قىسقا بولدى، — دېدى
ۋە يەنە، — ماڭا بىر رەم ئېچىپ باقسىڭىز، چۈشۈمدە ھەمىشەم
ئېشەككە مىنىپ چۈشەيمەن. بىرنەچچە رو چېۋىنلارنىڭ ئېشەك-
نىڭ بۇرنىغا كىرىۋېلىپ، خاپا قىلىۋاتقانلىقىنىلا كۆرىمەن. بۇ
نېمىنىڭ سۇرى؟

— زۇڭتۇڭ دارېن، سىلە خان مۇپەتتىش، جۇڭتاڭ[1] دارېنغا
ھەمدەملەشكەندە، — دېدى ئۇ ئالدىرىماي - تېنىمەي تۇرۇپ، —
ئىنتايىن كەمتەر، ئىتائەتمەن، باھادىر بولغانلىقلىرى ئۈچۈن،
كۆپ مەرىپەتتىن بەھرىمەن بولغانىدىلە. ئەلھال، مەنسەپلىرى
ئۆسۈپ، ئۈچىنچى روتبىرىكى مەرتىۋە ئورۇنغا مۇشەررەپ بولدى-
لا. ھالا بۇگۈن كۈچ - قۇۋۋەتلىرى زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈر-
مەكتە، سۈر - ھەيۋەتلىرىدىن ئاسىي قاراقچىلار قورقۇپ دىر -
دىر تىترەشمەكتە! ۋەللەھەمكى، ئېشەك — بەخت - تەلەيگە
بىشارەتتۇر! ئېشەكنىڭ ئىككى قولىقى ئېگىز تاغقا دالالەتتۇر!
تاغ ئېگىز ئەمما خەتەرلىك ئەمەس. بىراق، ئېگىز تاغقا يالغۇز
چىقىش ئانچە بىخەتەر ئىشمۇ ئەمەس.

لىيۇ جىڭتاڭ ئۆزىنى ئۇزاقتىن بېرى چىرماپ كېلىۋاتقان
بەزى كۆڭۈلسىزلىكلەر ئۈستىدە مۇشاۋىرنىڭ قارىشىنى ئاڭلاپ
باقماقچى بولدى - دە:

---

[1] جۇڭتاڭ (中堂) — «باش ۋەزىر»، «يارغۇچى»، «بۇيرۇق»
دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە زوزۇڭتاڭنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مانجۇ ئوردى-
سىنىڭ دارىلئۇلۇم ئۆلىماسى ئىدى. دارىلئۇلۇم ئۆلىماسىنىڭ
ئىشخانىسى قارا دېۋاننىڭ ئوڭ قول ۋە سول قول دېۋانبېگىنىڭ
ئىشخانىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، «جۇڭتاڭ»
(ئوتتۇرا زال) دەپ ئاتالغان.

— ھەزرىتىم، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىي مۇسۇلمان قاراقچىلار ئاساسەن تىنجىتىلىپ بولۇندى. ماناس قەلئەسىنى تارتىۋېلىش ئىشىغا كەلسەك، — دېدى ئۇ جىن شۇڭگە مەنسىتمىگەن نەزەردە قاراپ قويۇپ، — خۇپۇ دارېن[1]: «ماناس قەلئەسى قانچىلىك قەلئە ئىدى. ئۆزۈم تەنھا تارتىۋالالايمەن» دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاۋاتىدۇ. شۇنداقمۇ بولسۇن، دەيلۇق. ماناس قەلئەسى بەربىر ئوچۇممىزدىكى تېرىق، تورىمىزدىكى بېلىق بولۇپ قالدى. تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى تارتىۋېلىش — خاننىڭ ئادالەتپەرۋەر ئۇلۇغ قوشۇنىنىڭ ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مۇشەققەتلىك ۋەزىپە بولۇپ سانىلىدۇ. ھەزرىتىم، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى دانا قاراشلىرى قاندىقكىن؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، كەمىنىلىرى بىرنەنچىدىن جەڭنامىلەرنى كۆپ ئوقۇمىغان، مۇھارىبىيە ئىشلىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئەمەسمەن. ئىككىنەنچىدىن، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئىشىغا كەلسەك...

— قۇرۇپ كەتسۇن بۇ ئاسىيلار يۇرتى، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى بولدى جىن شۇن قوپاللىق بىلەن، — بۇ يەردە بىرەر ئادەممۇ سېنىڭ سۆزۈڭنى چۈشەنمەيدۇ. سەنمۇ ئۇلارنىڭ سۆزىنى چۈشەنمەيسەن. خۇددى دوزاخنىڭ ئۆزى!

— ئۇنداق دېمەڭ، خۇپۇ دارېن، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى جۆ خۇەن ھەزرەت ئۇنىڭ سۆزىگە، — چەنتۇلار يۇرتى گۈزەل ئۆلكە، بۇ ئۆلكىدە ياشايدىغان چەنتۇ خەلقى ئۇلۇغ خەلق. تارىختا ئۇلارنىڭ باتۇر ئاتا - بوۋىلىرى بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزغا كۆپ قېتىم ياردەم قولىنى سۇنۇپ، بىزنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ قويغان. مەسىلەن، تيەنباۋ يىللىرى يۈز بەرگەن «ئەن -

---

① خۇپۇ — جىن شۇننىڭ يەنە بىر نامى.

شى» توپىلىڭىدا، ئۇيغۇر خاقانلىرى بىزگە ياردەم قىلغان.[①]
مۇبادا بۇ گۈزەل ئۆلكە بولمىغان بولسا، مۇبادا بۇ ئۇلۇغ خەلق
بولمىغان بولسا، سىز بىلەن بىز بۇ يەردە ئولتۇرمىغان بولاتتۇق.
ئاۋاق جىن شۇن ئۇنىڭغا ئىنچىكە چىرقىراق ئاۋازى بىلەن
قارشى ئىنكاس بىلدۈردى...
جىن شۇن ئەسلىدە باركۆلنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ئىدى.
مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ ئىلىدىكى هۆكۈمرانلىقى خەلق ئىسيانلىرىدا

---

① بۇ يەردە تاڭ ئىمپېراتورلىقىنىڭ تيەنباۋ 14 ـ يىلى (مىلادى
755 ـ يىلى) يۈز بەرگەن ئەنلۇشەن (ئۆگلۈك) شى سىمىن
(سۈيگىن) توپىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
مىلادى 755 ـ يىلى، تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 14 ـ يىلى.
تاڭ سۇلالىسىدا، «ئۆگلۈك ـ سۈيگىن توپىلىڭى» يۈز بېرىپ،
توپىلاڭچى قوشۇن لۇياڭنى بېسىۋالدى هەمدە تاڭ ئىمپېراتورلىقى-
نىڭ پايتەختى چاڭئەنگە هۇجۇم قىلدى. دۆلەت قالايمىقانلىشىپ،
هاكىمىيەت خەۋپ ئىچىدە قالدى. خان تاڭ شۈەنزۇڭ پايتەختنى
تاشلاپ، سىچۈەنگە قېچىپ كەتتى. مىلادى 757 ـ يىلى، تاڭ
شۈەنزۇڭ توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن، تولىمۇ ئېغىر شەرتلەر
هېسابىغا، ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن خوتەن بۇددىست ئۇيغۇر
دۆلىتىدىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلى-
تىنىڭ خاقانى مۇيۇنچۇر ئۆزىنىڭ ئوغلى يانخۇ تېكىن ۋە سانغۇن
تۇتۇق شادنى بەش مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى.
ئۇيغۇر قوشۇنلىرى چاڭئەندىكى شياڭجى بۇتخانىسىنىڭ يېنىدا توپى-
لاڭچى قوشۇن بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىل-
دى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا چاڭئەن، 10 ـ ئايدا لوياڭ قايتۇرۇۋېلىن-
دى. شۇنىڭ بىلەن، دۆلەت زېمىنىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى،
ئاهالىسىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى قولدىن كەتكەن، دۆلىتى
مۇنقەرز بولۇش گىردابىغا كېلىپ قالغان تاڭ دۆلىتى هالاك بولۇش-
تىن ساقلىنىپ قالدى. بۇ هەقتە «تاڭنامە» بىلەن «جۇڭگو ئومۇ-
مىي تارىخى» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى. 3 ـ تومغا قارالسۇن.

ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇ باركۆلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
قۇمۇل ھۇدۇتلىقىدا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالغان-
لىق تۈھپىسىگە، مانجۇ خاقانلىقى ئۇنى دەسلەپتە قاش قوۋۇقتىن
چىققان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنلىقى مەنسىپى
بىلەن، يېقىندا بولسا، ئىلى جىياڭجۇنلىك[1] مەنسىپى بىلەن تار-
تۇقلىدى. ئۇ بۇ مەنسەپلەرگە ئېرىشىش يولىدا ئۆزىگە ئۇچرىغان-
لىكى جىمى توسقۇنلۇقلارنى گاھىدا ھىيلە - نەيرەڭ بىلەن،
گاھىدا ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە يالغان ۋەدىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن،
بەزىدە بولسا باشقا چارىلەر بىلەن يوقىتىپ، ئاخىرى خاننىڭ
ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈردى.

ئۇ ئىلى جىياڭجۇنى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى
ئەڭ يارىماس خۇسۇسىيەتلىرى — مەنسەپپەرەسلىكى، جاللاتلى-
قى، ئەخمەقلىقى، جاھىل - قوپاللىقى ۋە ئىككى يۈزلىمىلىكلى-
كى، يالاقچىلىقى تېخىمۇ كۆپرەك زاھىر بولۇشقا باشلىدى. بۇ
ئاۋاق مانجۇ ھوقۇق ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھېچكىمنى كۆزىگە
ئىلماي، ئۆزىنى بۈيۈك، دانىشمەن ئەرباب، غالىپ قوماندان دەپ
ھېسابلىدى. ئۇ ئادەتتە «كۈچ كىمنىڭ قولىدا بولسا، ھەقىقەتمۇ
شۇنىڭ قولىدا بولىدۇ.» دېگەننى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. ئۇ-
نىڭ ۋۇجۇدىغا ئاچكۆزلۈك، تەبىئىتىگە زالىملىق شۇنداق ئورۇن-
لىشىپ كەتكەنىدىكى، زۇلۇم باياۋانىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاجمۇ
خىجىل، زەھھاكمۇ تۆۋەن تۇراتتى. پىتنە - پاساتتا ئۇنىڭغا
شەيتان بىلەن دەججالمۇ يېتىشەلمەيتتى.

لىيۇ جىڭتاڭمۇ بۇ پۇرسەتپەرەس، ئاۋاق مانجۇنى ياخشى
كۆرۈپ كەتمەيتتى. شۇڭا، ئۇ جىن شۇننىڭ بايامقى سۆزلىرىگە

---

① مانجۇ ئوردىسى گۇاڭشۈينىڭ ئىككىنچى يىلى (1876) قەمەرىيە
9 - ئايدا، جىن شۇننىڭ مەنسىپىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى ئىلى
جىياڭجۇنلىكىگە تەيىنلىگەنىدى.

قىزىقمىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى قانداق تارتىۋېلىش ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان چوڭ ئىش ھېسابلىناتتى.

«ئوردىنىڭ تايغىنى، — دەپ تىللايتتى ئۇ جىن شۇننى ئىچىدە، — كۇش - كۇشلەپ قويسىلا، ئىگىسىنى چىشلەشتىن يانمايدىغان ئەبگار ئىت! سەن بۇ يەردە مەنسەپكە تايىنىپ بايلىق يىغىشتىن باشقا يەنە نېمىگە كارغا كېلىسەن؟!...»

ليۇ جىڭتاڭ ئوردىنىڭ جىن شۇننى يەنە بىر بالداق ئۆستۈرۈپ، ئۆزى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغانلىقىغا نارازى ئىدى. شۇڭا، ئۇ زوزۇڭتاڭغا خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ قورساق كۆپۈكىنى بىلدۈرگەنىدى:

«... جوڭتاڭ دارېن، — دېگەنىدى ئۇ خېتىدە، — سىلەر ‹مانجۇ سەلتەنەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قاش قوۋۇقىنىڭ ئىچى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى كېرەك› دېگەن ئۇلۇغۋار ئىرادىنى تىكلىدىلە. شۇڭا، ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قاش قوۋۇقتىن ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، ئاسىي مۇسۇلمان قاراقچىلارغا قارشى جازا يۈرۈش قىلىشتەك يۈكسەك ۋەزىپىنى كەمىنىلىرىنىڭ زىممىسىگە يۈكلىگەنىدىلە...

پېقىر سەلتەنەتىمىزنىڭ شۆھرەت - ئابرۇيىغا مۇناسىپ بۇ بۈيۈك ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغان كۈندىن تارتىپ، ئارامىلىق ئۇخلاپ باقمىدىم، ئاغزىمغا غىزا تېتىمىدى. ھەرقانداق خەۋپ - خەتەرگە قارىماي ئىلگىرىلىدىم. لېكىن، لەنىتى ناكەسلەر بۇنى لايىق كۆرۈشمىدى. كۈنچىقىشقا بۇيرۇسام، كۈنپېتىشقا ماڭدى. جەڭ پۇرسىتىگە دەخلى قىلىپ، پۈتۈن قوشۇننى ھالاك قىلغىلى تاس قالدى. شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ گۇناھى سۈرۈشتە قىلىنمىدى. بۇ كەمىنىلىرى زادىلا چۈشەنمەيۋاتقان بىر مەسىلە...

جوڭتاڭ دارېننىڭ دانالىقى بىلەن ئۆزۈمنىڭ ئىقتىدارىنى

ئۆلچەپ كۆرسەم، ئۆزۈمنىڭ تولىمۇ ئىستىبداتسىز ئىكەنلىكىمنى كۆرمەكتىمەن. . . »

زوزۇڭتاڭ لىيۇ جىڭتاڭنىڭ ئىستىبداتىنى تولىمۇ قەدىرلەيتتى. ئۇ، مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنى كۆزگە ئىلمايتتى. شۇڭا، ئۇ لىيۇ جىڭتاڭنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جىن شۇن قوشۇنلىرىنىڭ ماناس قەلئەسىنى قورشاۋغا ئېلىۋالغانلىقىغا خېلى كۈنلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، تا ھازىرغا قەدەر ئۇنى پەتھ قىلالمايۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ناھايىتى خاپا بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى بولغان، شەنشى، گەنسۇ مۇھارىبىيە ئىشلىرىنىڭ ياردەمچى ئامبىلى، ئۇچىنچى جەركە - ئوتىغاتلىق ۋەزىر لىيۇ دىيەنگە خەت يېزىپ، بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلدى: «. . . تۆۋەنكى قەلئە[1]گە تېگىش قىلىۋاتقان ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەرنىڭ سانى بىرقانچە مىڭغا يەتكەن بولسىمۇ، قەلئە تېخىچىلا قولغا چۈشكىنى يوق. جىن خۇيۇ (جىن شۇن) سانجىدىن زەمبىرەكچىلەرنى ياردەمگە يۆتكەپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ نەتىجىسىنىڭ قانداق بولغىنىنى بىلمىدىم. ئۇ يەردىكى سەردارلار بىر - بىرىدىن تۆھپە - خىزمەت تالىشىپ، بىر - بىرىنى غاجاشقىنى غاجاشقان ياكى تۆھپە - ئەجىر سىپلىشتۇرۇپ، قوشۇننى ھالاكەتكە ئۇچراتماقتا، ئىشنى بۇزۇپ، پالاكەتكە يولۇقماقتا. غەربىي يۇرتتىكى ئىشتا خېلى ئۈمىد بار دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمما، كارغا كېلىدىغانلار بەك ئاز ئىكەن ئەمەسمۇ؟ . . . »[2]

خان ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن ساراي كېڭىشىدە، زوزۇڭتاڭ رەقىبلىرىنى يېڭىپ، غەربىي زېمىنغا ئەسكەر چىقىرىش مۇددىئاسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ئوردىغا ئۆزىنىڭ ياشى-

---

① ماناس قەلئەسىنى دېمەكچى.

② مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 - جىلد.

نىپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، كېسەلچان[1] بولۇپ قالغان-
لىقتىن، قاش قوۋۇقتىن بىۋاستە قوشۇن باشلاپ چىقالمايدىغان-
لىقىنى مەلۇم قىلدى ۋە شىنىڭ ھەربىي تەييارلىق جۇجۇقىنىڭ
ۋالىيسى، ئوتتۇز ئۈچ ياشلىق لىيۇ جىڭتاڭنى ئۈچىنچى جەركە - ئوتت-
غاتلىق ۋەزىر دەرىجىسىدە خاننىڭ قوۋۇقتىن چىققۇچى قوشۇنلى-
رىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنلىقىغا ۋە باش جۇڭغارچىلىقىغا تەيىن-
لەشنى تەۋسىيە قىلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ يېنىدا ئىشلەيدىغان خاس
مۇشاۋىرى جۆ خۇەن ھەزرەتنى ئۇنىڭغا باش مۇشاۋىر قىلىپ
يۆتكەپ بەردى. . .

قارىماققا، ئىش مۇشۇنداق بولسىلا يۇرۇشۇپ كېتىدىغاندەك
قىلاتتى. ئەمما، نەدە ئۇنداق ئوڭاي ئىش بار دەيسىز؟ سەلتەنەتتە
ئەمەلىي ھوقۇق تۇتۇۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى مانجۇ بولغاچقا، بەزى
ئىشلاردا زوزۇڭتاڭمۇ ئامالسىز ئىدى.[2]

× ×

جىن شۇن قوشۇنلىرى ماناس قەلئەسىگە تېگىش قىلىپ ھېچ
ئالالمىغانلىقتىن، ئاخىرى ياردەمگە قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ قى-
لىپ، زوزۇڭتاڭغا ئالاقە ئەۋەتتى. زوزۇڭتاڭ بۇ ئىشتىن خەۋەر
تاپقاندىن كېيىن، لىيۇ جىڭتاڭغا: «ئومۇمىيلىقنى نەزەردە تۇ-
تۇپ، ماناسقا تېزدىن ياردەمگە قوشۇن ماڭغۇزۇپ، ماناس قەلئە-
سىنىڭ قارشىلىقىنى تېز سۇندۇرۇش» ھەققىدە كۆرسەتمە بېرىپ
ئالاقە يوللىدى:

«. . . ماناس قەلئەسىنى تارتىۋالىمەن دېسە، تارتىۋېلىش

---

① شۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ ئۆتكۈر ئۈت ياللۇغى بولۇپ قالغانىدى.

② مانجۇ سەلتەنەتى ئادەتتە ھەربىر پىرقىگە مانجۇلاردىن بىردىن باش مۇئەككەل، خەنزۇلاردىن يانداش مۇئەككەل تەيىنلەيتتى.

تامامەن مۇمكىن ئىدى، — دېيىلگەنىدى ئالاقىدە، — لېكىن، كۆك سەي[①] ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلىمەن، دەپ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقـ تىن، شۆ شۆگۆك ئۇنىڭ بىلەن تالىشىپ ئولتۇرمىدى. بۇ قوشۇنلار قەلئەنى ئېلىشتا تۆھپە تالىشىپ، يەڭ شىمايلىشىپ يۇرۇشكەچكە، قەلئە زادىلا يېمىرىلمىدى. ئاخىر جىن خۇپۇ توپ ـ زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ، ‹سېپىلنى زادى ئۆزۈم ئالمىسام ھېساب ئەمەس› دەپ خام تەمەلەرنى ئـوت ياقمىغان قازانغا سېلىـپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چايناپ لەززەتلەـ نىپ، خۇش بولۇپ ماڭغانىدى، بىراق، كارغا كەلمەي قالدى.

بىر ئادەمنى يېڭەلمىگەن قوماندان پۇتۇنسۇرۇك سېپىلنى قانداق ئالالىسۇن؟ مادامىكى، بىر شەھەردە جانپىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتەلەيدىغان ئادەمدىن قانچىسى چىقار؟ ناھايىتى كەلسە، قېرى ـ ئاجىز، مەزلۇم كىشىلەر قىرىلىپ تۈگەر! سىز تەن (باسۇي) ، لو (چاڭگۇ) لارنى ئېلىپ دەرھال ماناسقا ئاتلىنىپ، قاراقچىلارنى تازىلىغايسىز! بۇ ئالاقە يېتىپ بارغىچىلىك، ئىشـ لارمۇ ئاللىقاچان بىر ياقلىق بولۇپ بولار. مۇبادا شەھەردە ئوزۇق ـ تۈلۈك ئۆكسۈپ قالسا، جىن خۇپۇنىڭ گەپ تاپماسلىقى ئۈچۈن، ئوزۇق ـ تۈلۈك ماڭغۇزۇشنى لازىم تاپتۇق. »[②]

ئەمدى ليۇ جىڭتاڭنىڭ خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭنىڭ كۆرـ سەتمىسىگە بىنائەن، تەن باسۇي، لو چاڭگۇلارنىڭ قوماندانلىقىدا ئالتە قوش پىيادە چېرىك بىلەن بەش قوش ئاتلىق چېرىك بولۇپ جەمئىي تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك چېرىكنى ماناس تامان يولغا سالغانلىقىغا كەلسەك، بۇ كېيىنكى گەپ ئىدى.

① كۆك سەي — يەرلىك خەنزۇ قوشۇنىنىڭ ئاتامانى ئىدى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەـ لەر» 17 ـ جىلد. »

× ×

بىر كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ خاس خانىسىدا مۇشاۋىر
جۇ خۇەن ھەزرەت بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغانىدى. سىيە
قىزىل سۇرۇقلۇق بىر لىپاپىنى ئېلىپ كىرىپ، ليۇ جىڭتاڭغا
بەردى. بۇ زوزۇڭتاڭدىن كەلگەن ئالاقە ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق
دېيىلگەنىدى:

«. . . سەلتەنەتىمىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇسۇلمانلار يۇرتى-
دىكى يېغا - غەلىيانلارنى[1] بېسىقتۇرغاندىن بېرى، —
دېيىلگەنىدى ئۇنىڭدا، — يەرلىك چەنتۇلارنىڭ قەلبىدىكى بىزگە
بولغان مايىللىق كۈنسايىن چوڭقۇرلاشقانىدى. چەنتۇلار شۇنىڭ-
دىن بېرى ئۆزاقىچە ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشاپ كېلىشتى. تەڭ-
رى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىدە ئولتۇ-
رۇشلۇق مۇسۇلمان چەنتۇلار ھېلىھەم ئەنجانلىقلارنى ياراتمايدۇ.
ئۇلار ئەنجانلىقلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى يەتكۈچە تارتى-
قانلىقتىن، يەنىلا سەلتەنەتىمىزنىڭ شاپائىتىنى ئەسلەشمەكتە.
شۇڭا، بۇ يەردىكى پۇقرالارنى مانجۇ خاقانلىقىنىڭ پۇقرالىرى،
بۇ زېمىننى مانجۇ خاقانلىقىنىڭ تەۋەلىكى دەپ بىلىشىمىز كې-
رەك. شۇنداق قىلغاندىلا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەك-
كىز شەھەرنى ئوڭاي تەسەررۇپ قىلغىلى ۋە مەڭگۈ ساقلاپ قال-
غىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە ئىلگىرى چۈشۈرگەن پەرمانلارنى ھەم-
مەيلەن ئورتاق ئىجرا قىلىشلىرى لازىم. . . »[2].

ليۇ جىڭتاڭ ئالاقىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، مۇشاۋىرغا

---

[1] بۇ يەردە 1755 - يىلىدىكى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئىسيانى بىلەن
1757 - يىلىدىكى چوڭ غوجا، كىچىك غوجىلارنىڭ ئىسيانى ۋە
1764 - يىلىدىكى جىگدە يېغىلىقى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

[2] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامە-
لەر» 17 - جىلد

كۆرۈپ بېقىشىغا سۇندى ۋە:

— مەن خاننىڭ يارلىقىغا بىنائەن، مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى جازالاشقا قوشۇن باشلاپ چىقتىم، — دېدى، — ئۆزلىرى دانا پىكىرلىك، كۆپنى كۆرگەن، ئوقۇمۇشلۇق زات بولىدىلا. كېيىنكى قەدەمدىكى ھەربىي ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا بولغان قاراشلىرىنى ئاڭلىغۇم بار. ئەقىل كۆرسىتىپ، مەسلىھەت بەرگەيلا.

مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت خان مۇپەتتىشتىن كەلگەن ئالاقىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، سەل ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن:

— مېنىڭ بۇ ھەقتە كىچىككىنە كونا پەمىم، چولاق مەسلىھەتىم بار. مۇۋاپىق دەپ قارىسىلا، زۇڭتۇڭ دارىن، دەپ باقسام، — دېدى ئۇ.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت. زادى تۇزۇت قىلمىغايلا!

— غەلىيان قاپلىغان ئەل - يۇرتنى ئوڭشاش ئۈچۈن، قاتتىق قوللۇق قىلماي بولمايدۇ. چۈنكى، يۇمشاق قوللۇق قىلىش ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ئىرادىسىنى تەلتۆكۈس سۇندۇرغىلى، بېلىنى پۈتۈنلەي ئۈشتۈپ تاشلىغىلى بولمايدۇ. قاتتىق قوللۇق قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇلارنى قايتا باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتكىلى بولىدۇ. مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلار ئۆز زېمىنىنىڭ چەت - ياقا، چۆل - قاقاسلىق ئىكەنلىكىگە تايىنىپ، سەلتەنەتىمىزگە مۇشت ئېتىپ، ئەمر - ئىتائەتتىن چىقىۋالغىلى نۇرغۇن زامان بولدى. ئۇلار خاننىڭ تەسەررۇپىدىكى چاغلاردىمۇ بۇگۇن بويسۇنسا، ئەتىسى يەنە يۈز ئۆرۈپ، پاراكەندىچىلىك چىقىرىپلا كەلگەن. بۇ ئىش — ئۇلارنىڭ ئەخلاقىنىڭ تولىمۇ بىقارار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. زۇڭتۇڭ دارىن قاش قوۋۇقتىن باشلاپ چىققان ئادالەتچى قوشۇن بىلەن بۇ قېتىم ئۇلارنى چوقۇم بويسۇندۇرغىلى بولىدۇ.

— لېكىن، — دېدى ئۇ سەل تىنىۋېلىپ، — يۇرتدارچىلىق
ئىشى ئەسكىريي ئىشلارغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. داۋاملىق لەشكەر
ئىشلىتىۋېرىمەن دېگىلى، ئۇزاققىچە قاتتىق قوللۇق قىلىمەن
دېگىلى بولمايدۇ. بولمىسا، مۇسۇلمان ئاسىيلارنى يېڭىۋاشتىن
قارشىلىق كۆرسىتىشكە رىغبەتلەندۈرۈپ قويىمىز - دە، چاتاق-
نىڭ تېخىمۇ چوڭى تېرىلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، قانداق قىلغۇ-
لۇق؟ مېنىڭچە، بۇنىڭدىن غەم قىلىپ كەتمىسىلىمۇ بولىدۇ.
ئەسكىريي ئىشلار بىلەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا، ئاتا - بوۋىلى-
رىمىز يەكۈنلەپ چىققان «گاھ چىڭىتىش، گاھ بوشىتىش —
ۋۇ ۋاڭ بىلەن ۋېن ۋاڭنىڭ ئىشى»[1] دېگەن ھەقىقەتنىڭ مىزانى
بويىچە ئىش كۆرمەكلىك ئەقىللىق بولۇر. چۈنكى، بۇ قېتىمقى
يۇرۇشتىن كېيىن، مۇسۇلمانلار يۇرتىدا مەڭگۈ ئاسايىشلىق ئور-
نىتىمەن دەيدىكەنلا، يۇرتدارچىلىق قائىدە - مىزانلىرى ھەققىدە
ئەتراپلىق ئويلانسىلا بولىدۇ. ۋەللەھەمكى، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان
شەھەرلىرىنى ئۆز تەسەررۇپلىرىغا ئالماقچى بولىدىكەنلا، قەلبىگە
تېگىش قىلىشنى يۇقىرى ئورۇنغا، سېپىلگە تېگىش قىلىشنى
تۆۋەنكى ئورۇنغا قويماقلىق زۆرۈر؛ قەلب جېڭى قىلىشنى بىرىن-
چى ئورۇنغا، لەشكەر جېڭى قىلىشنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويماق-
لىق لازىم؛ بېشىنى سىيلاشنى ئاساس، قولىغا ئۇرۇشنى قوشۇم-
چە قىلىش ھەممىدىن مۇھىمدۇر. مۇسۇلمان قاراقچىلار قورال-
سىزلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئەتراپلارنى بويسۇندۇرۇش ئە-
شىنىڭ يېرىمىلا ئورۇندالغان بولىدۇ. قالغان يېرىمىنى ئورۇن-
داش ئالدىنقىسىغا قارىغاندا كۆپ مۇشكۈلگە توختايدۇ. شۇڭا،

---

① «گاھ چىڭىتىش، گاھ بوشىتىش — ۋۇۋاڭ بىلەن ۋېن ۋاڭنىڭ ئىشى». بۇ — كۇڭزىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان» دېگەن كىتابىدىكى بىر ئېغىز مەشھۇر سۆز. ۋۇ ۋاڭ، ۋېن ۋاڭلار قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيىتىدىكى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھلىرى.

مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ قەلبىنى بويسۇندۇرۇشنى بىرىنچى ئو-
رۇنغا قويۇشنى ھەر ۋاقىت ئەسلىرىدىن چىقارمىغايلا. بولمىسا،
بۇ يەردىكى باش ئاغرىقى ھەرگىز ساقايمايدۇ.

— تولىمۇ ئاقىلانە مەسلىھەت بولدى، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ
غاڭزىسىنى قاتتىق بىر شورىۋەتكەندىن كېيىن، — پىقىرمۇ شۇن-
داق ئويلىغان، ئەمما، بىر قارارغا كېلەلمەۋاتقانىدىم...

— مەن: «ئەلنى ئەدلۇ ئىنساپ بىلەن ئىدارە قىلغۇچىلار
كىشىلەرنىڭ ئۇرۇق - ئايماقلىرىغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەي-
دۇ؛ ئەلنى رەھىمدىللىك بىلەن سورىغۇچىلار ئادەملەرنىڭ ئۇ-
رۇق - ئەۋلادىنى قۇرۇتۇۋەتمەيدۇ» دېگەننى ئاڭلىغان. قەھر -
غەزەپ بىلەن مېھىر - شەپقەت بىر - بىرىگە ئۇرۇق - تۇغقان.
گەپ بونىڭدىن قانداق پايدىلىنىشنى بىلىشتە.

— سىلىنىڭ بۇ ھەقتە قانداق دانا قاراشلىرى بار؟

— جانابلىرى دانا، پەزىلەت بابىدا جۇگۇڭغا جۆرەدۇرلا[1]؛
پاراسەت بابىدا جۇ گېلياڭغا[2] ھەمرۇتبەدۇرلاركىم! جانابلىرى
مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى تىنجىتىپ، مالىمانچىلىقنى بې-
سىقتۇرۇشتەك ئۇلۇغ ئىشنى زىممىلىرىگە ئېلىپ، بۇ ئەلدە ئەدلۇ -
ئادالەتنى ئورنىتىپ، ئاسايىشلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك بۈ-
يۈك ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولۇۋاتىدىلا. قەدىمكىلەرنىڭ:
«تۇرقۇڭنى تۈزەي دېسەڭ، ئەينەككە قارا، ساۋاق ئالاي دېسەڭ،

---

① جۇگۇڭ — غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ياشىغان قۇلدارلار
سىياسىئونى. جۇ سۇلالىسىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپ،
سىياسىي ۋە ئىدىيە جەھەتتە قۇلدارلارنىڭ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى-
نى مۇستەھكەملىگەن.

② جۇ گېلياڭ — ئۈچ پادىشاھلىق دەۋردە شۇ پادىشاھلىقىدا ئۆتكەن
سىياسىئون، ھەربىي ئالىم. ليۇ بېينىڭ شۇ پادىشاھلىقىنى قۇرۇ-
شىغا ياردەم بەرگەن. «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» دە پارا-
سەتلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

تارىخقا قارا، پۇتلاشماي دېسەڭ نادانغا قارا»[1] دېگەن سۆزنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىغايلا.

— مەن ئەمدىلەتىن قىرانلىق يېشىغا ئۇلاشتىم. ئەسكىرىي ئىشلاردا ئەتىدىن - كەچكىچە تەرلەپ - تەپچىرەپ يۈرۈپ، ھاردۇق يەتتى! . . .

— جانابلىرى شۇنى سەزدىلەمىكىن، ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارنى دائىم ئۆزلىرى قول تىقىپ ئىشلەيدىكەنلا. مېنىڭچە، بۇنىڭ ھاجىتى يوق. ئەسكىرىي ئىشلار ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ھەركىم ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلسۇن. بۇمۇ خۇددى بىر ئائىلىنى باشقۇرغانغا ئوخشاش بىر ئىش. ئۆي ئىگىسى بولغان كىشى چاكار - مالايلىرىنى ئىشقا سېلىپ، دېدەك - چۆرىلىرىنى قازان بېشىغا قويۇپ، ئۆزىنى چوڭ ئىشلارنىلا تۇتۇپ بەھۇزۇر يۈرسىمۇ، تىرىكچىلىك يەنىلا ئېقىۋېرىدۇ. ناۋادا، ھەممە ئىشقا چېپىلىۋالسا، ھېرىپ - ئېچىپ كەتكەندەك قىلسىمۇ، ھامان ئىشى يۈرۈشۈپ بەرمەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسەتتە مالايلارغا يەتمىگەنلىكىدىنمۇ؟ ياق، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. بۇ ئۇنىڭ دۇرۇس ئىش بىلەن شۇغۇللانمىغانلىقتىن بولغان. دۇرۇس ئىش دېگەن نېمە؟ قەدىمكىلەر: «بارگاھتا تۇرۇپ پىلان تۈزۈدىغانلار ئەمرۇل - ئۇمرا دەپ ئاتىلىدۇ؛ بۇ پىلاننى ئىجرا قىلغۇچىلار سانغۇن دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەنىدى. زۇڭتۇڭ دارىن، چوڭ ئىشلارنى تۇتسىلا. بۇ مېنىڭ سىلىگە دېمەكچى بولغانلىرىمنىڭ بىرىنچىسى . . .

— خوش، قالغانلىرىچۇ؟

---

[1] ئەسلىسى: «مىس كۆرگۈگە قارىسا، لىباسنى تۈزىگىلى بولىدۇ؛ قەدىمكىلەردىن ساۋاق ئالغاندا، ئەل زاۋال تاپمايدۇ؛ باشقىلارنى ئۆرنەك قىلغاندا، پۇتلاشمايدۇ» . «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر. جېنگۇەننىڭ 17 - يىلى»غا قارالسۇن.

— يەنە بىرسى، ئادەم ئىشلىتىش. بۇنىڭ ئۈچۈن پازىل ۋەلىيلەرنىلا ئىشقا سېلىش، نادان - جاھىللارنى ئىشنىڭ بېشىدىن چەتلىتىش لازىم. بۇ ھەقتە مىساللار ناھايىتى كۆپ. قەدىمكى زاماندا، جۇ گېلياڭ نادانىنى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقتىن، چوڭ ئىشقا دەخلى يېتىپ «يىغلاپ تۇرۇپ ما سۇنىڭ بېشىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولغان»[1] ئىدى. نادان دوستىنىڭ ئەقىللىق دۈشمەنگە يەتمەيدىغانلىقى ھەققىدە بىر ھېكايىمۇ بار. مۇبادا خالىسىلا، سۆزلەپ بېرىشىم مۇمكىن. . .

— قېنى، قېنى، قۇلىقىم سىلىدە.

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن بىر پادىشاھنىڭ بىر مايمۇنى بار ئىكەن. پادىشاھ ھەممە ئىشتا ئۇنىڭغا ئىشىنىدىكەن. ئۇنى دائىم نازۇنېمەتلەر بىلەن بېقىپ، تەربىيەت قىلىپ، ئۆزىگە مەھرەم قىلىۋالغانىكەن. پادىشاھ ئۇخلىسا، مايمۇن تاڭ ئاتقۇچە قولىدا شەمشەر تۇتۇپ ئۇنىڭ بېشىدا پاسىبانلىق قىلىپ بىدار تۇرىدىكەن.

بىر كۈنى، بىر زېرەك ئوغرى يىراق بىر شەھەردىن بۇ يۇرتقا كەپتۇ ۋە بىر كېچىسى پۇل ۋە مال جايلاش كويىدا يۈرۈپ يەنە بىر نادان ئوغرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار ھەمسۆھبەت بولۇشۇپتۇ. مۇساپىر ئوغرى يەرلىك ئوغرىدىن سوراپتۇ:

— بىز قەيەرگە بارايلى، بۇرادەر كىمنىڭ تېمىنى تېشەيلى؟

— مۇشۇ شەھەرنىڭ ئامبىلىنىڭ ئاتخانىسىدا ناھايىتى سېمىز ۋە بەكمۇ ئىلدام ماڭىدىغان بىر خېچىر بار. ئامبال بۇ خېچىرنى ناھايىتى ئوبدان كۆرىدۇ. شۇڭا، خېچىرنى مۇھاپىزەت

---

[1] ما سۇ -- ئۈچ پادىشاھلىق مەزگىلىدىكى شۇ پادىشاھلىقنىڭ سەركەردىسى. ئۇ دەستۇرلارنى كۆپ ئوقۇغان بولسىمۇ، ئەمما، ئەمەلىي جەڭدە ناقابىل بولغاچقا، جېتىڭ دېگەن مۇھىم قورۇلنى دۈشمەنگە تارتقۇزۇپ قويغانلىقتىن، كاللىسى ئېلىنغاندى.

قىلىشقا ئون نەپەر چاكارنى مۇئەككەل قىلىپ قويغان. ئۇلار خېچىرنى پۇتىدىن زەنجىرلەپ ساقلايدۇ. ياخشىسى شۇكى، بىز ئاۋۋال بېرىپ ھېلىقى خېچىرنى ئوغرىلايلۇق ـ تە، ئاندىن چارسۇ بېشىدىكى شىشىگەرنىڭ دۇكىنىغا بېرىپ، ئۇنىڭ تېمىنى تېشەيلى ۋە قىممەت باھا شىشىلىرىنى ئېلىپ، خېچىرغا يۈكلەپ، يولىمىزغا راۋان بولايلى، — دەپتۇ نادان ئوغرى.

زېرەك ئوغرى ئۇنىڭ بۇ سۆزىدىن ئەجەبلىنىپ تۇرسا، ساقچى كېلىپ قاپتۇ ـ دە، زېرەك ئوغرى ئۆزىنى دەرھال دالدىغا ئاپتۇ. نادان ئوغرى قاچالماي تۇتۇلۇپ قاپتۇ.

— سەن نېمە ئادەم؟ — دەپ سوراپتۇ ساقچى.

— مەن ئوغرى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نادان ئوغرى، — ئامبالنىڭ خېچىرىنى ئوغرىلاپ، شىشىگەرنىڭ دۇكىنىنى تېشىپ، شىشىلەرنى خېچىرغا يۈكلەپ، ئۆيۈمگە ئاپىرىشنى قەست قىلغانىدىم.

ساقچى بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپتۇ ـ دە:

— سېنىڭدەكمۇ ئەخمەق ئوغرى بولامدۇ؟ بىر ئېشەكنى بىرمۇنچە ئادەم ساقلاپ ياتسا، ئۆز جېنىنى بالانىڭ ئوتتۇرىسىغا باشلاپ، بىر تەڭگىگە ئالمايدىغان بىر مۇنچە شىشە ئۈچۈن ئۆزىنى خەتەرگە تاشلايدىغان؟ ساڭا بىكارغا كەلگەن جان بولغاچقا، قەدرىنى بىلمەيدىكەنسەن ـ دە! ئەگەر پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە چۈشۈش ئۈچۈن بۇنداق خەتەرگە تەۋەككۈل قىلغان بولساڭ، ئۇ چاغدا تازا كاتتا ئىش قىلغان بولاتتىڭ! — دەپتۇ ـ دە، ئۇنىڭ قولىنى باغلاپ، زىندانغا تاشلاپتۇ.

زېرەك ئوغرى ئۇلارنىڭ ماجىرالىرىنى ئاڭلاپ تۇرغانىكەن. ئۇ، نادان ئوغرىنىڭ ھېلىقى بۇزۇق خىيالىدىن ۋە ساقچىنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ئۆز ـ ئۆزىگە: «ئوغرى ماڭا دوست بولسىمۇ، نادان ئىدى. ساقچى بولسا دانا دۈشمەن. ئەگەر ئۇ دانا دۈشمەن پەيدا بولمىغان بولسا، بۇ نادان

دوست مېنى ھالاكەتكە باشلىغان بولاتتىكەن. ھېلى بولسىمۇ، ساقچى ئېيتقاندەك، پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە چۈشسەم، مەقسە-تىم ئۇنىڭدىن ھاسىل بولسا ئەجەپ ئەمەس» دەپتۇ ـ دە، ئاستا-غىنە پادىشاھنىڭ ئوردىسىنىڭ تۈۋىگە كەپتۇ ۋە سارايىنىڭ تاش تېمىنى تېشىپ، پادىشاھنىڭ تەختى يېنىدىن باش چىقىرىپتۇ. قارىسا، پادىشاھ تەخت ئۈستىدە ئۇيقۇغا كەتكەنىكەن. ئوغرى يەنە قولىغا شەمشەر ئېلىپ، پادىشاھنىڭ ياستۇقى ئۈستىدە ئوڭ ـ سولغا ئېھتىيات نەزەرىنى سېلىپ تۇرغان بىر مايمۇننىمۇ كۆرۈپ-تۇ. ئوغرى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ: «بۇ ھايۋان قانداقسىگە پادىشاھنىڭ بىساتى ئۈستىگە چىقىۋالغاندۇر ۋە نېمىشقا شۇنداق ئىتتىك تىغنى تۇتۇۋالغاندۇر؟» دەپ ھەيران بولۇپ تۇرسا، تۇ-يۇقسىز بىر چىۋىن ئۇتتۇرلا پادىشاھنىڭ بۇرنىنىڭ ئۈستىگە قو-نۇپتۇ. مايمۇن ئۇنى كۆرۈپ غەزەپ ئوتى ئۆرلەپ پەيمانى تېشىپتۇ ـ دە: «مەندەك بىر پاسىبان قاراپ تۇرغان يەردە، ئىگەمنىڭ بۇرنى-غا چىۋىننىڭ قونىدىغان نېمە ھەددى بار ئىكەن؟» دەپ بىر ۋارقىراپتۇ ـ دە، يەردىن يوغان بىر تاشنى ئالغان پېتى ھېلىقى چىۋىننى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، پادىشاھنىڭ بۇرنىغا تاشنى ئۇ-رۇشقا تەمشىلىشىگە، ئوغرى: «ھەي نادان ئەبلەخ، قولۇڭنى تارت! ئۇ ئۆلسە جاھان ۋەيران بولىدۇ!» دەپ ۋارقىراپ، ماي-مۇننىڭ تاش كۆتۈرگەن قولىنى تۇتۇۋاپتۇ. پادىشاھ ئوغرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپتۇ ۋە بۇ ھالەتنى كۆرۈپ سوراپتۇ:

— نېمە ئادەمسەن؟

— دانا دۈشمىنىڭمەن، مېلىڭنى قەستلەپ كەلگەنىدىم. ئەگەر بىر پەس غاپىل بولۇپ قالغان بولسام، بۇ نادان مېھرىبا-نىڭ سېنى يوقلۇق دەرياسىغا غەرق قىلغان بولاتتى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئوغرى.

پادىشاھ بۇ ھالنى كۆرۈپ، تەڭرىگە شۈكرى قىلىپ سەجدە قىپتۇ ۋە:

— ئەگەر تەڭرىنىڭ مەرھەمىتى كىشىگە يار بولسا، ئوغرى
پاسىبان ۋە دۈشمەن مېھرىبان بولىدىغانلىقى راست ئىكەن، —
دەپتۇ ـ دە، ئوغرىغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ مەھرەملد-
ىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپتۇ. مايمۇننى بولسا زەنجىرلەپ، ئۆزىدىن
خالاس قىپتۇ.

ئوغرى ۋەج ئۈمىدىدە خەزىنە تېمىنى تېشىدىغان بولسىمۇ،
دانىشمەنلىك لىباسىنى كىيگەنلىكىدىن بېشىغا دۆلەت تاجى قويۇ-
لۇپتۇ. مايمۇن بولسا پادىشاھقا يېقىنلىق مەقامىدا تۇرۇپ، بار-
لىق سىرلارغا مەھرەم بولغان بولسىمۇ، نادانلىق تىكىنى ئۇنىڭ
ئېتىكىنى ئىلغاچقا، ھۆرمەت لىباسى ئۇنىڭ تېنىدىن سالدۇرۇ-
لۇپتۇ.

— بۇ مىسالنىڭ پايدىسى شۇكى، — دېدى سۆزىنىڭ ئاخىرى-
دا جۇ خۇەن ھەزرەت، — ئاقىل ھۆكۈمران دانا ئەئيانلار بىلەن
دوست بولۇشى، نادانلاردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇشى كېرەك. چۈن-
كى، «ۋەلىيلەر پازىل بولسا، ئەركانلار ئادىل بولىدۇ.» دوست-
لۇق دەۋاسىنى قىلىدىغانلارنى، جاھانسازلارنى مۇنداق ئۈچ قى-
سىمغا بۆلۈش مۇمكىن: بەزىلىرىنى خۇددى ئاش ـ تاماققا ئوخ-
شىتىش مۇمكىن. چۈنكى، ئۇلارسىز ياشاش مۇمكىن ئەمەس.
ئۇلارنىڭ جامالىنىڭ نۇرى چۈشمەي تۇرۇپ، سۆھبەت شامى شولا
چاچمايدۇ؛ بەزىلىرىنى خۇددى ئاقمايدىغان دەۋاغا ئوخشىتىش
مۇمكىن. ئۇلاردىن زەرەردىن باشقا ھېچنېمە كەلمەيدۇ. ئۇلار
ئىككى يۈزلىمچى، كاززاپ ۋە خوجاكۆردىلەردۇر. ئۇنداقلارنىڭ
تىلىنىڭ ئاستىدا تىلى، يۈزىنىڭ تېگىدە يۈزى بولىدۇ.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇپ، تۈن نىسپى بول-
غانلىقىنىمۇ تۇيمايلا قېلىشتى.

قەمەرىيە 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى[1]، ماناس قەلئەسىنىڭ

---

① شەمسىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.

پەتھی قىلىنغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلدى.

ئەسلىدە، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ماناس قەلئەسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقىنىغا ئۈچ ئايدەك بولۇپ قالغانىدى. قەلئەدىكى لەرمۇ ئۈچ ئايغىچىلىك قاتتىق تىركىشىپ، قارشىلىق كۆرسىتىپ، جىن شۈننىڭ قوشۇنلىرىنى زور تالاپەتكە ئۇچراتقانىدى، ئەمما ياردەمسىز قالغانلىقتىن، ئوزۇق - تۈلۈكى تۈگىگەن، ئوق - دورىسى ئۈكسىگەنىدى. شۇڭا، ئۇلار ئاخىر تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. قەلئە قوماندانى خەييەن باشچىلىقىدىكى بەدۆلەت قوشۇنلىرى مانجۇلارنىڭ باش قوماندانى، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۈننىڭ گېپىگە ئىشىنىپ قورال تاشلىدى. ئەمما، جىن شۈن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىدى. ئۇ قوشۇنلىرىغا شەھەردە قەتلىئام (ئومۇمىي قىرغىن) يۈرگۈزۈشنى بۇيرۇدى. بەدۆلەتنىڭ تەسىم بولغان قوشۇنلىرى ۋە بىگۇناھ پۇقرالاردىن بولۇپ نەچچە مىڭ كىشى دەھشەتلىك تۈردە پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى.

ماناستا قەتلىئام يۈرگۈزۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ليۇ جىڭتاڭ جۆ خۇەن ھەزرەت بىلەن بىللە سەردارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرھال كېچىلەپ ماناسقا قاراپ ئاتلىق يولغا چىقتى.

ليۇ جىڭتاڭنىڭ مىنىۋالغىنى گۇمۇدى ئۇرۇشىدا ئۆلتۈرۈلگەن ئەزىمقۇل پەنساد مىنگەن چىلان تورۇق يۇلتۇز ئارغىمىقى ئىدى. چىلان تورۇق ئادەتتە يورغىلاپ ماڭىدىغىنى بىلەن، جەڭدە قانات ياساپ ئۇچاتتى.

چىلان تورۇق ئات ليۇ جىڭتاڭنى شۇنداق سوكۇلداتتىكى، ھەتتا ئۇنىڭ چىشلىرى چىشلىرىغا تېگىپ كاسىلدايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئالدىغا ئېسىۋالغان قوش كۆزلۈك دۇربۇنى ئۇنىڭ مەيدىسىگە دۇپۇلدەپ تېگىۋېرىپ، ئىچىنى بەكمۇ پۇشۇرۇۋەتتى. ئۇ دۇربۇننىڭ تاسمىسىنى بەكمۇ قىسقا قىلىپ قويغانىكەن. سوكۇلداپ كېتىۋاتقان ئات ئۇستىدە ئولتۇرغان ليۇ جىڭتاڭ تىلىنى چىشلەپ سالماسلىق ئۈچۈن، ئېھتىياتلىنىپ، ئاتنىڭ چېپىشىغا

قاراپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالماقچى بولدى - يۇ، لېكىن بۇنى ئەپلەش-تۈرەلمىدى. ئۇنىڭ پۇتلىرى ئۇزەڭگىدە ئەركىن پۇلاڭلايتتى. ئۇنىڭ گەۋدىسى بولسا، ئىگەرنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ھەدەپ سو-كۇلدايتتى. خۇددى «مانا ھازىرلا ئولاڭ ئۈزۈلىدۇ ۋە مەن توڭلاپ تاشتەك قېتىپ كەتكەن يەرگە يىقىلىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ. لېكىن، ھەممىدىن كۆپرەك، ئاستىدىكى چىلان تورۇقتا ئۇۋال بولغانىدى. چۈنكى، ئولاڭ چىڭ تارتىلمىغاچقا، ئىگەر مۇنداق تولا مىدىرلاۋەرسە، ئاتنىڭ دۈمبىسىنى يېغىر قىلىپ قوياتتى.
لېۋ جىڭتاڭ ئاخىر ئۇزەڭگىگە پۇتىنى كىرگۈزۈپ، ئىگەردە كۆتۈرۈلۈپ ئولتۇرۇۋىدى، ياخشى بولدى. چىلان تورۇق ئوڭ ئالدى پۇتىنى چامدىغاندا، ئۇنىڭ مېڭىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشكە تىرىشىپ، ئۇمۇ ئۇزەڭگىدە سەل يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئات بارا - بارا ئۇنى سوكۇلداتمايدىغان بولدى. ئۇ ئەمدى خېلى تەكشى كۆتۈرۈلىدىغان بولدى ۋە بۇ ئاتتا قانداق ئولتۇرسا بولىدى-غانلىقىنى چۈشەندى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنى ھەقىقىي چەۋەندازدەك ھېس قىلىپ، رۇسلىنىپ ئولتۇردى. . .

نەزمە:

ئەزگۈچى زالىم بولمىسۇن سۇلتان،
بۆرىدىن چىقماس ھەرگىزمۇ چوپان.
پادىشاھ سالسا زۇلۇمغا ئاساس،
دۆلەتنىڭ ئۇلىنى كولىغان ئوخشاش.

— شەيخ سەئىدى

ئۈچىنچى باب

بۇ ۋەقە ماناستا بولغان...

«مۈشۈكنى هارۋىغا قاتساڭ، كاتىنىڭ ئاستىغا سۆ-
رەيدۇ.»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1876 - يىلى باش قىش پەسلى.

قەمەرىيە 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى)، سابىق ئىلى جياڭجۈنى رۇڭ چۈەن باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى بىلەن كۆك سەي، شۇ سۆگۈڭ باشچىلىقىدىكى قارا چېرىكلەر ماناسنىڭ شىمالىي قەلئەسىنى بەي يەنخۇ قوشۇنلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. قەمەرىيە 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (شەمسىيە 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى)، تۇرشاۋۋل سانغۇن جىن شۇن باشچىلىقىدىكى مانجۇ توپچى قىسىملىرى ئۈرۈمچىدىن ماناسقا يېتىپ كەلدى.

ماناس — بۇرۇندىن تارتىپلا ئوتتۇرىدا ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان مۇھىم ئورۇن بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇ شىمالىي قەلئە ۋە جەنۇبىي قەلئە دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ماناس شىمالىي قەلئەسىنىڭ بىنا قىلىنغىنىغا ئانچە ئۇزاق بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما، ماناس جەنۇبىي قەلئەسى بەك ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمكى قەلئە ئىدى.

ماناس جەنۇبىي قەلئەسى — ماناس قەلئەسى دەپمۇ ئاتىلات-

تى. بۇ يەر قەدىمكى قوس خانلىقى[1] دىن مىڭلاق ئېلى[2] گە ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، مىلادى VIII ئەسىردە ئەرەبلەر شەرققە قاراپ كېڭەيگەندە، سوغدىلار[3] ماناس قەلئەسىنى تايانچ قىلىپ، ئەرەبلەرنىڭ باش قوماندانى قۇتەيبەئىبنى مۇسلىمگە[4] قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئەرەب تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقانىدى. ئۇنىڭدىن مىڭ يىل مۇقەددەم،

---

① قوس خانلىقى — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ بىرى. مىلادىدىن ئىلگىرى 74 — 49 - يىللىرى قوس خانلىقى ئالدىنقى قوس ۋە كېيىنكى قوس دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئالدىنقى قوس خانلىقى يارغول (تۇرپان) نى پايتەخت قىلدى؛ كېيىنكى قوس خانلىقى قاغانبۇت شەھىرى (هازىرقى جىمسارنىڭ غەربىي شىمالىغا ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە) نى پايتەخت قىلدى. ماناس كېيىنكى قوس خانلىقى (كېيىنكى چاغلاردا «بېشبالىق» دەپ ئاتالدى) نىڭ زېمىنى — غەربىي كۆك يايىق دالالىرىغا جايلاشقان مۇھىم ستراتېگىيىلىك قورغانغا ئايلاندى.

② مىڭلاق — قەدىمكى دۆلەت نامى. هازىرقى ئىلى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ سوغدىلار — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەت، هازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرى بولغان.

④ قۇتەيبەئىبنى مۇسلىم (670 — 715) — ئەرەب ئىستىلاچىسى. مىلادى 704 - يىلى، خەلىپە ۋەلىد I نىڭ پەرمانىغا ئاساسەن خوراسانغا ئەمىر بولغان. 705 - يىلى، 50 مىڭ كىشىلىك ئەرەب قوشۇنىنى باشلاپ، تۇخارىستان، سوغدىستان ۋە بۇخارالارنى بېسىۋالغان. 713 — 715 - يىللىرى، پەرغانىگە باستۇرۇپ كىرگەن. مىڭلاق، سۇياب، پەرغانە، سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردا، دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، بەش يۈز مىڭ بۇددىستنى قىرىپ تاشلىغان. يۈز مىڭ سوغدىنى قۇل قىلىۋالغان. خەلىپە سۇلايمان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، 715 - يىلى ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنغاندا، قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

بۈيۈك ئىستىلاچى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن[1] نىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىمۇ ماناس ئەتراپلىرىدا توخار[2] لارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەنىدى.

تەڭرى تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىپ، كۆك يايىق ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىدىكى ماناس كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ماناس دەرياسى بۇ قەدىمكى قەلئەنىڭ ئايىقىدىن ئايلىنىپ ئېقىپ ئۆتەتتى. بۇ قەلئە تۆت ئەتراپتىكى سېپىل ۋە خەندەكلەر بىلەن قوشۇلۇپ، دەريانى تېرەك قىلغان هالدا، هەم مۇداپىئە قىلغىلى بولىدىغان، هەم هۇجۇم قىلغىلى بولىدىغان مۇستەقىل كۈچلۈك هەربىي قۇرۇلۇشقا ئايلانغانىدى. سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىكىدە بىردىن ئېگىز مۇنار بار ئىدى. مۇناردا تۇرۇپ قارىسا، ئەتراپ بەش قولدەك ئېنىق كۆرۈنەتتى.

مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان توپ ئوقلىرىنىڭ دەهشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئەتراپنى قاپلىغانىدى. گۇ - ۋ - ۋ - ... گۇ - ۋ - ۋ - ... گۇم! باڭ! بۇ - ۋ - ۋ - ۋ - بۇم! ئاندا - ساندا ئايرىم توپ - زەمبىرەكلەردىن ياپىسىغا ئېتىلغان ئوقلار چىرقىرىغىنىچە كۆكنى يېرىپ ئۆتەتتى - دە، يىراققا بېرىپ چۈشۈپلا

[1] ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئالېكساندىر ماكىدونىسكى) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 323 — 356 - يىللار ئىمپېراتور، مىلادىدىن 328 يىل ئىلگىرى، قوشۇن باشلاپ تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىغا باستۇرۇپ كەلگەندە، توخارلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ قايتىپ كەتكەن. مىلادىدىن 326 يىل ئىلگىرى، ئۇ ئىستىلاچى قوشۇننى باشلاپ هىندىقۇش تاغلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ بەش ئەنەتكەك ئېلىنى ئىستىلا قىلغان. ئۇ شەرقتە جەنۇبىي ئاسىيادىكى هىندى دەرياسىدىن تارتىپ، ئافرىقىدىكى نىل دەرياسى بىلەن ياۋروپادىكى بالقان يېرىم ئارىلىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ئىمپېرىيە قۇرۇپ چىققان.

[2] توخار — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەت. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇهىم ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

پارتلايتتى.

گۇ ـ گۇم ـ باڭ! بۇ ـ ۇ ـ ۇ ـ بۇم!

قەلئەنىڭ ئىچىدە ۋە قەلئەنىڭ كەينى تەرىپىدە توپ ئوقلىرى-نىڭ پارتلىشىدىن كۆتۈرۈلگەن ئىس ـ تۇتەك ئاسمانغا خۇددى تۈۋرۈكتەك تۈرۈلۈپ كۆتۈرۈلەتتى. پۈتۈن ئەتراپنى پۇرۇقنىڭ دىماغنى يارىدىغان ئاچچىق ھىدى قاپلاپ كەتكەنىدى.

قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (شەمسىيە 10 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) ليۇ جىڭتاڭ جىن شۈننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى لو چاڭخۇ باشچىلىقىدا، ئالتە قوش پىيادە چېرىك، بەش تۇغلۇق ئاتلىق چېرىك بولۇپ جەمئىي بەش مىڭدەك قارا چېرىكنى ماناسقا — ئالدىنقى سەپكە ياردەمگە ئەۋەتكەنىدى.

جەنۇبىي قەلئەنى ئېلىش مانجۇلار ئۈچۈن شىمالىي قەلئەنى ئالغاندەك ئاسان توختىمىدى. بۇ ئۇرۇشۇۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپ-كە ئېغىر تالاپەت يەتكۈزدى. مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان توپ ئوقلى-رىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئىچىدە، ماناس قەلئەسى يەنىلا مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

ماناس دەرياسىنىڭ ئۈستى مۇز بىلەن قاپلانغانىدى. دەرياغا چۈشۈپ پارتلاۋاتقان توپ ئوقلىرى دەريادىكى مۇزلارنى يېرىپ چۇل ـ چۇل قىلىپ تاشلايتتى. پارتلاشتىن دەريادا ئېگىز ـ ئېگىز سۇ تۈۋرۈكلىرى ھاسىل بولۇپ، قۇم ـ شېغىل ئارىلاش سۇ بۇژغۇنلىرىنى ئەتراپقا چاچرىتاتتى.

بەي يەنخۇنىڭ لەشكەرلىرى ماناس قەلئەسىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن مۇداپىئە قىلىۋاتاتتى. قەلئەدىكىلەر ئۆز ئامانلىقى ئۈچۈن جان تىكىپ ئۇرۇش قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرى ۋە بالا ـ چاقىلىرىنىڭ شان ـ شەرىپى ئۈچۈن، جان تىكىپ ئۇرۇش قى-لىش لازىملىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. گومۇدى قەلئەسى مانجۇلار-نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن يۈز بەرگەن قورقۇنچلۇق

ئومۇمىي قىرغىن ساۋاقلىرى ماناس قەلئەسىنى قەيسەرلىك بىلەن قەتئىي قوغداۋاتقان بۇ ياردەمچىسىز، تەنها قوشۇننىڭ ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتقانىدى.

گۇمۇدىنىڭ ئېلىنىشى، ئۇرۇمچىنىڭ تەسلىم بولغانلىقى مانجۇلار ئۈچۈن زور بىر غەلىبە ھېسابلانسىمۇ، ئەمما تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ ئۇرۇشتا، غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇش — ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مۇشۇ ماناس قەلئەسى ئالدىدا بەلگىلىنەتتى.

مانجۇلارنىڭ سېپىلغا ئارقا - ئارقىدىن قىلغان ھۇجۇملىرى قەلئەدىكىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، قايتا - قايتا چېكىندۈرۈلدى.

شۇنداق قىلىپ، قەلئەگە ئېتىلىۋاتقان توپ ئوقلىرى ئالاھازەل ئىككى ئايغىچىلىك بىر كۈچىيىپ، بىر پەسلەپ، توختاۋسىز چۈشۈپ تۇردى. ئەمما، قەلئە سېپىلى قېلىن، پۇختا بولغانلىقتىن، توپ ئوقلىرى سېپىلنى ئانچە ۋەيران قىلالمىدى. قەلئەدىكىلەر قورال - ياراق ۋە ئەسكىرىي كۈچ جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇۋاتقان مانجۇلار بىلەن قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. مانجۇلار قەلئەنى سەككىز ھەپتىگىچە قاتتىق قورشاۋغا ئېلىۋالغان بولسىمۇ، قەلئەدىكىلەرنىڭ قارشىلىقى ئازراقمۇ پەسەيمىدى.

قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (شەمسىيە 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) ماناس قەلئەسىنىڭ قارشىلىقىنى تەلتۆكۈس بىتچىت قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن، ئەللىك دانە كائۇبىتسا[1]نى قاتار قىلىپ تىزىپ، سېپىلغا بىردىنلا زالىپ ئېتىشقا[2] بۇيرۇق بېرىلدى.

توپلاردىن زالىپ ئېتىلغان دەسلەپكى ۋاقىت تولىمۇ دەھشەتلىك ئىدى. توپ ئوقلىرى ئاسماننى خۇددى چېكەتكىدەك قاپلاپ

---

① گائۇبىتسا — قىسقا ستوۋوللۇق چېقىن توپ.
② زالىپ ئېتىش — بىرنەچچە قورالدىن تەڭلا ئېتىش دېگەن مەنىدە.

ئۇچۇپ كەلگەن پىتى يەرگە چۈشۈپ پارتلاپ، زېمىننى سىلكىپ
لەرزىگە كەلتۈرەتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى ئىچىدە
كىشىلەر ۋارقىراپ يۇگۈرۈشەتتى. نۇرغۇن توپ ئوقلىرىنىڭ تۇ-
يۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، قورقۇپ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىش-
قان بەزى كىشىلەر ئۆيىنىڭ ئىچىدىن تالاغا يۈگۈرۈشۈپ چىقىشات-
تى، يەنە يۈگۈرۈپ ئۆيگە كىرىپ كېتىشەتتى ۋە نېمە قىلارىنى
بىلىشمەي، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە بېشى قايغان تەرەپكە ئۆزلى-
رىنى ئېتىشاتتى. كىشىلەر مەڭدەپ قېلىشقانىدى. ۋىڭىلداپ
ئۇچۇۋاتقان توپ ئوقلىرى كۆكنى يېرىپ ئۆتمەكتە ئىدى. ھەربىر
بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردىن ئوقلار تارسىلداپ ئېتىلماقتا ئىدى. كى-
شىلەر ياردار بولغانلارنى دەسسەپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى.
ھەممىلا يەردىن يارىلانغانلارنىڭ ئىنجىقلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇرات-
تى. سەردارلار ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئىزدىشەتتى. ئەسكەرلەر ئۆز
باشلىقلىرىنى تاپالماي تۇرۇشاتتى. بىراق، شۇنچىۋالا ئېتىشلار
بولۇۋاتسا، يەنە ئۆزىنى يوقاتمىغانلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار بۇ قالاي-
مىقانچىلىقلارغا سوغۇققانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىۋاتاتتى. بىر
ئايال قۇچىقىدىكى بالىسىنى بەھۇزۇر ئېمىتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يې-
نىدا، ئېرى ئۇزۇلۇپ كەتكەن پۇتىدىن قان ئېقىۋاتسىمۇ، پەرۋا
قىلماي، مىلتىقىنى بەتلەپ، ئۇدۇلىغا قارىتىپ ھەدەپ ئوق ئۈز-
مەكتە ئىدى.

قەلئە قوماندانى خەيبەن بۇ قالايمىقانچىلىقلاردا ئۆزىنى تەم-
كىنلىك بىلەن تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە قىسقا - قىسقا
بۇيرۇقلارنى بېرىپ، قەلئەگە كەلگۈندەك بېسىپ كىرىۋاتقان قارا
چېرىكلەرگە قارشىلىق كۆرسىتىشنى تەشكىللەۋاتاتتى. . .

ئاخىرى، ماناس قەلئەسىدىكىلەرنىڭ ئوق - دورىلىرى پۇ-
تۈنلەي تۈگىدى. قەلئە قوماندانى خەيبەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ
ئالدىنقى سېپىگە كېلىپ باش ئېگىپ، شەرەپلىك ھالدا تەسلىم
بولۇشقا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. قەلئەگە ھۇجۇم

قىلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى، ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇن چىرايىنى تۇرمەستىنلا، ئۇنىڭ شەرتلىرىنى تېزلا قوبۇل قىلدى.

قەمەرىيە 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى (شەمسىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى)، ماناس قەلئەسىنىڭ قوماندانى خەيىەن قوشۇنىنى شىمالىي گازارمىدىكى مەشق مەيدانىغا باشلاپ كېلىپ، چاسا سەپ بويىچە قاتار تىزدى. تۆت ئەتراپتىكى ئېگىزلىكلەردە، مانجۇلار بەتلەكلىك مىلتىقلىرىنى ئۇلارغا تەڭلەپ تۇرۇشاتتى. توپلار ئۇلارغا قارىتىپ تىكلەپ قويۇلغانىدى. ئەھۋالنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى سەزگەن خەيىەن ئۆز قىسىملىرىغا قورالنى تېز يەرگە قويۇشقا بۇيرۇق بېرىشى بىلەن تەڭلا، تۆت ئەتراپتىن توپ ـ زەمبىرەك، مىلتىقلاردىن ئۇلارغا قارىتىپ بىراقلا ئوت ئېچىلدى. قورال تاشلىغانلار بىردەمنىڭ ئىچىدە تېرىپېرەن قىلىپ تاشلاندى. بۇ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە ئۆلمەي ساق قالغانلار مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى جىن شۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ ھەتتا بۇ ئەسىرلەرنىڭ نام ـ ئەمەلىنى سوراپمۇ باقماستىن، ئۇلارنى چېپىپ تاشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئاندىن شەھەر بويىچە ئومۇمىي قىرغىن يۈرگۈزۈشكە پەرمان بەردى. مانجۇلار شەھەر ئىچىدە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق بۇيرۇقلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن تاپشۇرۇۋېلىشتى.

ماناسنىڭ شەرقىي كوچىسىدا بىر توپ ئادەم يۈگۈرۈشۈپ كېلىۋاتقانىدى. بىر ئاتلىق قارا چېرىك قولىدىكى قىلىچىنى شىلتىۋىدى، ئۇلار قىقاس ـ چوقان كۆتۈرۈشكىنىچە، تەرەپ ـ تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. ھېلىقى قارا چېرىك ئېتىنى دىۋىتكىنىچە قوغلاپ كېلىپ، قولىدىكى قىلىچىنى ياپسالاپ تۇرۇپلا، بىرسىنىڭ قولىنى مۈرىسىدىنلا چېپىپ تاشلىدى. چېپىلغان ھېلىقى ئادەم يىقىلدى، ئۇنىڭ قانغا بويالغان گەۋدىسىنىڭ

ئىچىدىن لىك - لىك قىلىپ تۇرغان يۈرىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ جىگەر - باغرى بىر دەمدىلا كۆكىرىپ كەتتى...

جىن شۇنىڭ قىلىچى باشقا مانجۇ سەردارلىرىنىڭكىدىن ئالاھىدە ئىدى. ئۇ قىلىچىنىڭ قولى[1]غا سىماب قۇيدۇرغانىدى. بۇ قىلىچنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا ھەرقانداق ئادەم ئۆزۈپ كۆتۈرەلمەيتتى. ئۇ مۇشۇ قىلىچ بىلەن ھەرقانداق ئادەمنى بىر چېپىشتىلا ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىيالايتتى. ئۇ قىلىچ چاپسا، مۇدھىش بىر كۈچ بىلەن چاپاتتى. ئادەمنىڭ قەيىرىنى نىشانلىسا، شۇ يېرىنى قىيپاش چېپىپ، چورتلا كېسىپ تاشلىيالايتتى.

— ئادەمنى يۈرەكلىك چېپىڭەر! ئادەم دېگەن ھۆل نېمە، قىلىچ ھۆل نەرسىگە ئاسان ئۆتىدۇ. ئادەم دېگەن خېمىرغا ئوخشاش يۇمشاق نەرسە، — دەيتتى ئۇ قىيسىق كۆزلىرى بىلەن كۈلۈپ، — سەن رەھىم قىلىپ، نېمىشقا، قانداق؟ دەپ ئويلاپ ئولتۇرما. سەن خاننىڭ سەردارىسەن! سېنىڭ ۋەزىپەڭ — سوراپ ئولتۇرماستىنلا چېپىۋېرىش. ئۇرۇشتا ئاسىي قاراقچىلارنى ئۆلتۈرۈشتىن مۇقەددەس ئىش بولمايدۇ. سەن ئۆلتۈرگەن ھەربىر ئادەم بەدىلىگە تەڭرى سېنىڭ بىر گۇناھىڭنى گەدىنىڭدىن ساقىت قىلىدۇ. بۇ خۇددى يىلاننى ئۆلتۈرسە ساۋاب تاپقاندەكلا بىر ئىش. ئەمما، بىر نەرسە ئېسىڭدە بولسۇنكى، ھايۋانلارنى، مەسىلەن، ئىت، مۈشۈكنى ياكى باشقا جاندارلارنى بىكاردىن - بىكارغا ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ. ئەمما بۇ لەنىتى ئىسيانچىلارنى قىر! يوقات! ئۇلار يارىماس، ئىپلاس نەرسىلەردۇر. ئۇلارنىڭ

---

① قىلىچ قولى — قىلىچ بېسىنىڭ كەينىدىكى ئىككى تال ياكى بىر تال نوكەش سىزىق. مەخمۇت قەشقىرى: «قىلىچنىڭ قولى — قىلىچ بېسى ئۈستىگە چىقىرىلغان سىزىق. قىلىچنى پارقىراق قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن سۈيى يۈگۈرتىدىغان نوكەش سىزىق» دەپ تەبىر بەرگەنىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە 3 - توم 183 - بەتكە قارالسۇن.

ئۆرۈق - ئەۋلادىنى قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. بولمىسا، يەر - يۈزىنى بۇلغاپ، بەد - بۇي قىلىدۇ. ئۇلارنى سېسىق يەر مەدىكى دەپ ھېسابلاۋەر! . . .

سېپىل ياقىسىدا، بىر ئۆلۈك قىپ - قىزىل قانغا مىلەنگەن ھالدا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرەپكە داردىيىپ سوزۇلغان پۇتلىرى تىزىغىچە خەندەكنىڭ ئىچىگە ساڭگىلاپ قالغان، ئۆزى ئوڭدا ياتاتتى. بىر قولى قايرىلىپ پۈكۈلگەن پېتى دۈمبىسىنىڭ ئاستىدا قالغان، يەنە بىر قولىدا بىر پالتىنى چىڭ تۇتۇۋالغان. ئۇنىڭ دەھشەتلىك ھالىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ تېنى مۇزلاپ شۈركىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ تۇرقى شۇنداق ئىدىكى — گويا پۇتلىرىنى سوزۇك تاغ سۈيى ئېقىپ تۇرغان ئېرىققا ساڭگىلىتىپ، بىر ئاز دەم ئالماقچى بولۇپ ئولتۇرۇپ، كېيىن ئوڭدىسىغا يېتىۋالغان ئادەمدەك، ئۇنىڭ يېنىدا قانلىق لايدا بۇلغانغان بىر ئاپئاق شاپاق بۆك تۇراتتى. بۆكنىڭ ئەستىرى خۇددى قاچا سۈرتىدىغان دەسمالدەك غىجىملىنىپ قالغان. ئۇنىڭ قانسىرىغان سېرىق پېشانىسىدە ۋە شىشىدەك قېتىپ قالغان يېرىم يۇمۇق خىرە كۆزلىرىدە قاننىڭ داغلىرى قالغانىدى. چاپىنىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىر كامار قارىيىپ كۆرۈنەتتى. ئوق ئۇنىڭ ئوڭ بېقىنىغا تېگىپ تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. سول تەرىپىدىن قان ئېقىۋېرىپ بىرمۇنچە يەرنى كولاپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىدىكى چاپىنى قان بىلەن بويالغان، ئەسلى رەڭگىنى پەرق قىلىپ بولمايتتى.

نەدىندۇر بىر يەردىن بىر خوتۇننىڭ ئاچچىق چىرقىرىغىنى ئاڭلاندى - دە، كېيىن بىردىنلا يوقالدى.

كوچىلاردا چېچىپ تاشلانغان پۇقرالارنىڭ ئۆلۈكلىرى ياتاتتى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئۈستىگە چاڭ - توپا قونغانىدى. بىرسى تىغ زەربىسىنىڭ يورەككە سانجىلغان ئازابىغا چىدىمىغان بولسا

كېرەك، تىلىنى گاچچىدە چىشلەپ ئۈزۈۋاپتۇ. ئىششىپ بىلەكتەك بولۇپ كەتكەن كۆرتمەك تىلى ئۇنىڭ ئاغزىغا پاتماي قالغاندى؛ بىر ئايالنىڭ لەۋلىرىگە قان ئۇيۇپ قالغان. چىرايلىرى كۆكۈش ئاقىرىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئىشتىنى تىزىغىچە سىيرىلىپ قويۇلغان، ئۇياتلىق يېرىگە قىلىچ تىقىلغان، ئېقىملىرى قارىيىپ كەتكەنىدى. . .

دەھشەتلىك ئومۇمىي قىرغىن توپتوغرا ئۈچ كۈن داۋاملاشتى. مانجۇلار ھارغان بولسا كېرەك، ئاخىرى بۇ قەتلىئام توختىتىلدى. كۆيۈۋاتقان ئوتلارمۇ كۆيدۈرگىلى ھېچنەرسە تاپالمىغان بولسا كېرەك، ئاخىرى ئۆزى ئۆچۈپ يوق بولدى. . .

قارا چېرىكلەر ئاتلىرىنىڭ ئاستىنى قۇرۇقداش ۋە دۇمبىسىنى قاشلاش ئۈچۈن ئەتىگەن تۇرۇپ كېتىشەتتى. ئۇلارغا ئاتلار ئوقۇردىكى يەم - بوغۇزلىرىنى يەپ بولغىچىلىك، بىر غاڭزا تاماكا چەككۇدەك ۋاقىت چىقاتتى.

— تازا قاملاشمىغان ئىش قىلدۇق جۇمۇ بۇرادەر!

— شۇنى دېمەمسىلەر، مېنىڭ زادىلا چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. ئۇخلىسامىلا قارا بېسىپ، تەرگە چۆمۈلۈپ كېتىپ بارىمەن. بۇ ئادەمنى كۆپ قىرىۋەتكەنلىكتىن بولغان دەپ ئويلايمەن. . .

— بىز ئىچكىرىدىمۇ مۇنداق ئىشنى قىلمىغانىدۇق، — دېدى بىر ئاۋاق چېرىك.

— ھەي، سىلەر نېمىنى بىلىسىلەر؟ سېپىل ئېلىنمىغانسېرى خۇپۇ دارېننىڭ[1] پىغانى تېشىپ، تاقىتى چېكىدىن ئېشىپ كەتتى ئەمەسمۇ؟ — دېدى جىن شۇننىڭ بىر مۇلازىمى.

— نېملا بولسۇن، قەلئە ئېلىندى. بىز ساق قالدۇق. پاراكەندە بولغان كۆڭلىمىزنى خۇش قىلمىساق، قاچان خۇش

---

[1] خۇپۇ دارېن — جىن شۇن.

قىلىمىز؟

— بۇ گېپىڭغۇ بولىدۇ. ئەمما، چاۋۇشنى[1] دېمەمسەن؟ مۇنداق گىرى، دەيۈز سەردارنى زادىلا كۆرمىگەنىدىم! ئاتنى كۈنىگە ئىككى نۆۋەت قاشلاپ چىقسامۇ، يەنە رازى بولماي، كۈنىگە ئۈچ قېتىم قاشلاپ، سوۋۇتۇپ چىقىسەن! دەيدۇ.

— سەنمىزە، «لويىنىڭ ئېتىنى سۇغار، پۇلىنى ئال» دېگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ خوجا كۆردى قىلىپ ئىشنى تۈگەتسەڭ بولمىدىمۇ؟

— قويۇڭلار! شۇ گەپنى! ئۇنىڭدىن باشقا گېپىڭلار يوقتەك؟

— هازىر ئۆيدىكىلەر گوكەي[2] پىشۇرۇۋاتقاندۇر؟...

— شۇ تاپتا بىر خوتۇن بولسا، دۈمبىسىنى كۈنىگە يۈز قېتىم قاشلاپ چىقساڭمۇ، كۆپلۈك قىلمايتتى. ئېھ!

— ھە راست، مەن بۇگۈن كېچە بىر چۈش كۆرۈپتىمەن. لايىقىم بىلەن بىر يەردە ياتقۇدەكمەن. ئەتراپىمىزدا ئىتلار قاۋدىشىپ يۈرگۈدەكمىش، — دېدى بىر پاناق پوخۇر چېرىك، — پاھ، نېمىدېگەن ھوزۇر ئىش - ھە!...

— شۇ تاپتا خوتۇنۇم: «بىچارە بايقۇشۇم، نەلەردە قاڭقىپ يۈرگەندۇر؟» دەپ ئويلاۋاتقاندۇر؟ — دېدى بىرسى.

— قىھ - قىھ! بۇرادەر، خوتۇنۇڭ ئاشنىسى بىلەن مۈكۈشۈپ ئويناۋاتقاندۇر؟ — دېدى ھېلىقى پوخۇر چېرىك.

— ھەي، تۇڭگۇز، ئاغزىڭغا بېقىپ سۆزلە - ھە! بولمىسا ھېلى...

— ئويىنشىپ قويدۇم، شۇنىڭغىمۇ تېرىكىپ كېتەمسەن؟ ھەممىمىزنىڭ خوتۇنى بارغۇ؟

---

① چاۋۇش — قىسىمدا تەرتىپكە مەسئۇل نۆۋەتچى ئوفىتسىر.

② گوكەي — قازان قوتۇرمىچى.

— ئۇغۇ راست، ئەمما، خوتۇن كىشى دىگەننى پات - پات ئەدەپلەپ تۇرۇش كىرەك. ئىرى يىنىدا بولمىسىلا، دىغراپ بىشى قايغان يەردە يۇرىدۇ.

— نىمە دەيسەنوي؟ خوتۇن كىشى دىگەنمىچۇ؟ بەئەينى ئەنەكنىڭ ئۆزى. قايتىپ بارغاندا، ئاغزى - بۇرنىغىچە تويۇپ كىكىرىپ كىتىسەن!

— ها! ها! . . .

— ئىش قىلىپ خاتىرجەم بول. سەن بارغىچىلىك، داداڭ خوتۇنىڭغا ھىزى بولۇپ تۇرىدۇ. يۇرتىمىزدا مۇنداق بىر قىزىق ئىش بولغان. ئىيتىپ بەرسەم، ئاڭلاپ باقامسىلەر؟

— ھەي بەغەرەز، سوراپ يۇرگىچە، دەۋەرمەمسەن؟ بولمىسا، ھىلىقى دەيۇز چاۋۇش كىلىپ قالسا، قۇرۇق پاراڭ قىلىشقۇچە، ئاتنىڭ دۇمبىسىنى قاشلاشمامسەن؟ دەپ چالۋاقاپ كىتىدۇ.

— يۇرتىمىزدا لى مەنتاڭ ئىسىملىك بىر چال بار ئىدى. ئۇ كىلىنىگە پوخورلۇق قىلىپ، زادىلا ئارام بەرمەپتۇ. داۋاملىق ئوغلىنى يىراق يەرلەرگە ئەۋەتىۋىتىپ، كىلىنىنى سوقىدىكەن. بۇ ئىشنى ئوغلى تۇيۇپ قاپتۇ. ئەمدى ھىلىقى چال قانداق ھىيلە ئىشلىتىپتۇ دىمەمسىلەر؟ ئوغلىنى ئىشقا بۇيرۇپ زادىلا چىقىرالمىغان چال بىر كۇنى كىچىسى ھويلىغا چىقىپ، ماللىرىنى ھويلىغا قويۇپ بىرىپ، ئاستا كىرىپ يىتىۋاپتۇ. تالادىن ماللارنىڭ مەرەشكەن ئاۋازى، دۇپۇرلەشكەن تىۋشى ئاڭلىنىپتۇ. «ھەي خۇمپەر، — دەپ چالۋاقاپتۇ چال ئوغلىغا، — نىمىشقا قوتاننىڭ ئىشىكىنى چىڭ ئىتىپ قويمىدىڭ؟ مالنىڭ ھەممىسى چىقىپ كىتىپتۇ ئەمەسمۇ؟ ماڭ، چىقىپ مالنى سولاپ قوي!» ئەسلىدە، ئوغلى مالنى سولىغىلى چىقىپ كەتسە، چال كىلىنىنىڭ قوينىغا كىرمەكچى بولغانىكەن. ئوغلى ئىرىنىپ ئاستا خوتۇنىنى بۇيرۇپتۇ. خوتۇنى گەپ قىلماستىن چىقىپ كىتىپتۇ. بىر كەمە-

ـدە، چال ئۆزى ياتقان كاڭنىڭ ئۈستىدىن ئاستا چۈشۈپ، ئوغلى
بىلەن كېلىنى ياتقان چىمىلدىقنىڭ يېنىغا كېلىپتۇ. ئۇنىڭغىچىد-
لىك ئوغلىمۇ قولىغا بىر تاياقنى ئېلىپ جىم يېتىۋاپتۇ. چال
چىمىلدىقنىڭ ئىچىگە بېشىنى تىقىشى بىلەن تەڭلا، ئوغلى:
«ئوش لەنتى! چىمىلدىقنى چايناشنى ئادەت قىلىۋالدىغۇ!» دەپ
غۇدۇرىغىنىچە، دادىسىنىڭ ياغاق بېشىغا تاياق بىلەن بىرنى قو-
يۇپتۇ. شۇ كۈنلەردە، ئۇلارنىڭ ئۆچكىسى تۇغقانىكەن. ئۇلار
ئوغلاقنى كېچىسى ئۆيدە ساقلايدىكەن. ئوغلاق داۋاملىق چىمىل-
دىقنى چايناپ قويىدىكەن. شۇڭا، ئوغلى ئوغلاقنى ئۇرغان كىشى
بولۇپ، دادىسىنى ئۇرۇپ جىم يېتىۋاپتۇ... بېشىغا تاياق يېگەن
چال كاڭنىڭ ئۈستىگە ئاران چىقىپتۇ ۋە تاياق يېگەن بېشىنى
سىيلاشقا باشلاپتۇ. بېشى ھۆررەك ئىششىپ چىقىپتۇ. بىر كەم-
لەردىن كېيىن چال:

— ھەي شۇم! — دەپ ئوغلىنى توۋلاپتۇ.

— ھە، نېمە بولدى، دادا؟ — دەپ سوراپتۇ ئوغلى.

— سەن بايان نېمىنى ئۇردۇڭ؟

— ئوغلاقنى ئۇردۇم، چىمىلدىقنىڭ يوغانلا بىر يېرىنى
چايناپ تاشلاپتۇ ئەمەسمۇ لەنتى؟

— ئوغلىقىنى مۇنداق قاتتىق ئۇرساڭ، — دەپتۇ چال
يىغلامسىراپ، — كېيىنچە ئۆچكىگە قانداقسىگە ئىگىدارچىلىق
قىلالايسەن؟...

— ھا! ھا! ھا!...

قارارگاھتا كېڭەش بولۇۋاتقانىدى. ئىشىك غىچىرلاپ ئې-
چىلدى. خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى لو چاڭخۇ تەرەتكە چىق-
قانىدى.

ھويلىدا بىر توپ توخۇلار دانلاپ، قىغ دۆۋىسىنى تاتىلاپ
يۈرۈشەتتى. بىر قىزىل خوراز قاناتلىرىنى قېقىۋەتكەندىن كې-
يىن، «قى - قى - قىق!» دەپ چىللىدى - دە، قىغ دۆۋىسىنى

تاتىلاپ يۈرگەن بىر چار توخۇنى پوكىنىغا باسماقچى بولۇپ يۈ-
گۈردى. ھېلىقى قېرى مىكىيان خورازنى تېخى چۈجىكەن دەپ
مەڭسىتمىدى بولغاي، بىر چوقۇپلا، ئۇنى پاخشە قىلىپ بىر
چەتكە قاچۇردى. چۆجە خوراز شۇئان قاناتلىرىنى سالپايتقىنىچە،
نېرىدىكى قىغ دۆۋىسىنىڭ ئۈستىدە توپىلىشىپ تاماشا كۆرۈۋاتقان
مىكىيانلارنىڭ ئارىسىغا بېرىۋالدى ۋە بىردىنلا نوچى بولۇۋېلىپ:
«ئۇنى قانداق باسقىنىمنى كۆردۈڭلارمۇ؟ كۆردۈڭلارمۇ؟» دېگەن-
دەك تىنماي قاقاقلىدى. قاراپ تۇرۇشقان مىكىيانلار قاقاقلى-
شىپ، چوقان - سۈرەن سېلىشىپ، خورازغا ئالقىش ياڭراتتى.
شۇ ئەسنادا، ئارقا ھويلىدىكى ئېغىل تەرەپتىن دۈپۈرلىگەن ئاياغ
تىۋىشى ۋە بىر سىنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. لو چاڭخۇ دەرھال
ئېغىل تەرەپكە قارىدى. توساتتىن ئېغىلنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى - دە،
بىرسى قاتتىق پىچىرلىدى:
— تېزرەك بولۇڭلار، بۇرادەرلەر!
ئېغىل تەرەپتىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭنى ئاڭلىغان لو چاڭخۇ
ئېغىلدا نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىغا قىزىقتى - دە، شارتلا ئارقى-
سىغا بۇرۇلۇپ تام ياقىلاپ ئېغىل تەرەپكە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا
ئۇنىڭ ئالدىغا تۇرشاۋۇل سانغۇن، ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇنىنىڭ
بىر نۆكىرى ئۇچرىدى.
— نېمە قىلىۋاتىسەن؟ . . . بۇ يەردە نېمە ئىش بولۇۋاتىدۇ؟ . . .
— تىنچ! . . . دەپ پىچىرلىدى ھېلىقى نۆكەر سىبىسق
ئاغزىنى لو چاڭخۇغا يېقىن ئەپكېلىپ، — ئۇ يەردە. . . ئۇ يەردە
ئاجايىپ بەلەن ئىش بولۇۋاتىدۇ. بۇرادەرلەر بىر تۇڭگان قىزنى
سۆرەپ ئەپكىرىشىپتىكەن. . . ئۇلار ئۇنىڭ بىلەن ئىچ پۇشىقىنى
چىقىرىشىپ، كۆڭۈل ئېچىشىۋاتىدۇ. باشقا ئىش بولغىنى يوق. . .،
نۆكەر قاقاقلاپ كۈلدى. لېكىن، لو چاڭخۇ ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى.
نۆكەر ئارقىسى بىلەن ئوقۇرنىڭ قىرىغا بېرىپ قاتتىق ئۇرۇلدى - دە،
كۆلكىسى توختاپ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. لو چاڭخۇ ئاۋاز

كېلىۋاتقان بۆلۈك تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى. ئۇنىڭ يوغان ئېچىل-
غان كۆزلىرى دەھشەتتىن چاقناپ كەتتى.

ئاتنىڭ ئىگەر - جابدۇقلىرى تۇرىدىغان بۆلۈڭدا، سېرىق تۇغلۇق[1]قوشۇندىكى بىر توپ نۆكەرلەر زىچچىدە توپلىشىۋالغان-دى. لو چاڭخۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى ئىككى تەرەپكە ئىتتىرىپ ئالدىغا ئۆتتى. بۆلۈڭدا ئىككى پۇتى كېرىلگەن بىر قىز قورقۇنچ-لۇق ھالەتتە ئوڭدا ياتقانىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئاق لېچەكى يۇلۇۋېلىنغان، ئۇچىسىدىكى ئىمچىسى بىلەن خەنتىيى[2]يىرتىپ تاشلانغان. ئاپئاق كۆكسى ئېچىلىپ قالغانىدى. مانجۇلارنىڭ بىرسى ئىشىنى تۈگىتىپ قىزنىڭ ئۈستىدىن تۇردى - دە، شې-رىكلىرىگە قارىماستىن مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، گېزەتتىكىسىگە ئورۇن بوشىتىپ، تام تەرەپكە ئۆتتى.

يىگىرمە توققۇز ياشلىق سەردار لو چاڭخۇ بۇ پاجىئەلىك مەنزىرىنى كۆرۈپ زادىلا چىداپ تۇرالمىدى - دە، ئىشىك تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى.

— چاۋۇش! . . .

ئەمما مانجۇلار ئىشىكنىڭ تۈۋىدە ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى - دە، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاشتى. بىرسى ئۇنىڭ ئاغزىنى ئالقىنى بىلەن مەھكەم ئېتىۋالدى. لو چاڭخۇ جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما مانجۇلارنىڭ ھەم-مىسى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئۇنى بېسىپ يىقىتتى - دە، بېشىنى چاپان بىلەن پۈركەپ، قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ باغلاشتى. ئاندىن ئۇنى بۆلۈڭدىكى بىر سولۇ تاغىرىنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قويدى. ئۇ يۇلقۇنۇپ باقتى، ۋارقىراپ باقتى، ئەمما ئەجرى

---

① سېرىق تۇغلۇق قوشۇن — مانجۇلارنىڭ ژاندارما قوشۇنى. پۈتۈنلەي مانجۇلاردىن تەشكىل قىلىنغانتى.

② خەنتەي — ئىچ كۆڭلەك.

بىكارغا كەتتى. ئاخىرى جىمىپ قالدى...

بىر هازادىن كېيىن، كىمدۇر بىرسى ئۇنىڭ قولىنى يېشىپ، ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ، بېشىدىكى يۈگەكلىك چاپاننى ئېلىۋەتتى. ئىشىكنىڭ ئالدىدا، يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ ئىككى چېرىكى بىلەن بىر چاۋۇش تۇراتتى.

لو چاڭخۇ بۇلۇڭ تەرەپكە قارىدى ۋە ئىككى چېرىكنىڭ بىر تۇگۇنچەكنى يەردىن ئېلىپ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردى. بۇ ھېلىقى تۇتقان قىز ئىدى.

ئۇنىڭ ئىككى پۇتى گىلدىڭلاپ ساڭگىلاپ قالغانىدى. چېرىكلەر ئۇنى كۆتۈرۈپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ، تامنىڭ تۈۋىدە ياتقۇزۇپ قويدى.

قىز ئوڭدا ياتاتتى. ئۇ ئىككى پۇتىنى مىڭبىر مۇشەققەتتە قايچىدەك بىر يىغىپ، بىر ئاچاتتى ۋە قوللىرى بىلەن يەردىكى تولاپ قالغان توپىنى تاتىلايتتى.

قىز خېلى ئۇزاق ياتتى. ئاخىرى تۆت پۇتلىنىپ، ئۆمىلەپ تۇرۇپ بېشىنى ئاستا كۆتۈردى. ئۇنىڭ تىترەۋاتقان ئىنچىكە قوللىرى ئېگىلىپ كېتىۋاتاتتى. لو چاڭخۇ بۇنى ئېنىق كۆرۈپ تۇراتتى. قىز خۇددى يېڭى تۇغۇلغان موزايدەك سەنتىرەكلەپ - سەنتىرەكلەپ ئاخىر ئاياققا تۇردى. ئۇنىڭ چاچلىرى چۇۋۇلغان، لېچىكى نەلەرگىدۇر يوقالغان، چىرايى يات، كۆزلىرى خۇنسىز، ئادەم تونىمايدىغان قىياپەتكە كىرىپ قالغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا تۇرغان قارا چېرىكلەرگە قاراپ ئۇزاق تىكىلىپ تۇردى...

ئاخىرى، ئۇ بىر قولىنى تامغا تىرەپ تۇرۇپ، مىڭبىر جاپادا تەمتىلەپ قۇدۇق تەرەپكە قاراپ ماڭدى. قارا چېرىكلەر ئۇنى توسماقچى بولۇۋىدى. لو چاڭخۇ:

— بولدى، توسماڭلار! ئۆلۈملا ئۇنىڭ ئىپپەت - نومۇسىنى ئاقلىيالايدۇ! — دېدى ۋە ئىنتىك بېشىنى بۇراپ تەتۈر قاراپ تۇرۇۋالدى.

بىر كەمدە قۇدۇق سۇيىنىڭ شالاقشىپ چاچرىغان ئاۋازى
ئاڭلاندى. . .

× ×

زوزۇڭتاڭ جىن شۇننىڭ ماناس قەلئەسىنى ئۇزاققىچە پەتھ
قىلالماي، كۆپ چىقىم تارتىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقانىدى.
بۇنداق بولۇۋەرسە، قاش قوۋۇقتىن چىققان قوشۇنلارنىڭ جەڭگە-
ۋارلىقىغا تەسىر يېتەتتى. شۇڭا، جىن شۇن ياردەم تەلەپ قىل-
غاندا، ئۇ ليۇ جىڭتاڭغا دەرھال يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلاردىن
خۇنەن قىسىملىرىنىڭ سەردارى لو چاڭخۇنى بەش مىڭ پىيادە
ۋە ئاتلىق چېرىك بىلەن ماناس ئالدىنقى سېپىگە ياردەمگە ئەۋە-
تىشنى بۇيرۇغانىدى.
مانجۇ خاننىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنلىرى قاش قوۋۇقتىن چىق-
قاندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ ليۇ جىڭتاڭغا يازغان خېتى-
دە: «مۇسۇلمان چەنتۇلار ئەنجانلىقلاردىن جاق تويدى، يېغلىق-
تىن بەزدى! ئادالەتچى قوشۇنلىرىمىز ئاشۇ جايلارغا يېتىپ بار-
غاندىن كېيىن، بىگۇناھ ئادەم ئۆلتۇرمىسە، خوتۇن - قىزلارغا
چېقىلمىسا، يەرلىك چەنتۇلار خاقانىمىزنىڭ ئادالەتچى قوشۇنىنى
نىجاتكارىمىز دەپ تونۇيدۇ»①، «ئادالەتچى قوشۇن يېتىپ بارغان
جايدا ئىنتىزامنى قاتتىق تەكىتلەش كېرەك، قەتلىئام ۋە بۇلاڭ-
چىلىق قەتئىي مەنئىي قىلىنىشى كېرەك. بۇ زېمىننى خاندانلى-
قىمىزنىڭ زېمىنى، مۇسۇلمان چەنتۇلارنى خاندانلىقىمىزنىڭ
پۇقرالىرى دەپ قارىغاندىلا، ئاندىن جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 -
جىلد.

ئالماق ئاسانغا توختايدۇ»[1]دەپ يازغاندى.

لېۇ جىڭتاڭمۇ جىن شۇن قوشۇنلىرىنىڭ ماناستا قەتلىئام يۈرگۈزۈپ، قورال تاشلىغان ئەسىرلەر بىلەن تىنچ پۇقرالارنى تۇتاش قىرغانلىقىنى بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشىمىزگە داغ كەلتۈردى دەپ قارايتتى. ئۇ جىن شۇننىڭ بۇ قېتىمقى ۋەھشىيلىكلىرىنى ئېنىقلاپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى باش بارگاھقا — خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭغا تەپسىلىي مەلۇم قىلدى.[2]

زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ لېۇ جىڭتاڭغا يازغان ئىككىنچى قېتىملىق خېتىدە[3]بۇ ئىشنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئاللىبۇرۇن قىياس قىلغاندى.

«... جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاتلانغاندا، — دەپ يازغاندى ئۇ، — ئالدى بىلەن تازىلايدىغىنىڭىز شەنشى، گەنسۇدىن بارغان پاراكەندە تۇڭگانىيلار ۋە كۆپ يىللاردىن بۇيان غەلىيان كۆتۈرۈپ، تىنجىمىغان ئەنجانلىقلار ئىكەنلىكىنى ئېسىڭىزدىن چىقارماڭ. چەنتۇلارغا ھەممە ئىلگىرى ئىسيانچى قاراقچىلارغا بولۇشقان، ئەمما ھازىر قورال

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 ـ جىلد.

② 1876 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ماناستا يۈز بەرگەن قەتلىئامدا جەمئىي تۆت مىڭدىن ئارتۇق ئەسىر ۋە تىنچ پۇقرا قىرىپ تاشلاندى. داۋۇت خەلىپە (تۇدېلىن)، خېي جۇن، خەن شىڭتۇڭ قاتارلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ گۆرى قېزىلىپ، جەسەتلىرىنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلدى. بۇ ھەقتە: «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، نامىلەر» 17 ـ جىلدقا قارالسۇن.

③ زوزۇڭتاڭنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق خېتى 1877 ـ يىلىنىڭ بېشىدا يېزىلغان.

تاشلاپ ئەل بولغانلارغا كەلسەك، كەڭچىلىك قىلىش لازىم. مۇن-
داق قىلغانلىق — تەڭرىنىڭ ئەمرىگىمۇ، خاقانىمىزنىڭ ئەن -
قائىدىلىرىگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. قارمىقىڭىزدىكى ھەرقايسى
قوشتىكىلەر بۇ ئەن - قائىدىنى چۈشىنىدىغان ۋە بىلىدىغان
بولسۇن. چەنتۇلارغا خۇددى ئۆز يۇرتلىقىڭىزدەك مۇئامىلە قىلى-
غايسىز. قوشۇنىڭىزدىكىلەرگە بەش ئىش[1]نى قىلماسلىق ھەققىدە
قاتتىق جېكىلەڭ. مۇشۇنداق قىلسىڭىزلا، سەككىز شەھەردىكى
چەنتۇلار ئۆزلىرىنى يولۋاس ئاغزىدىن قۇتۇلغاندەك، مېھرىبان
ئانىنىڭ قويىنىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا،
بۇ قېتىمقى ھەققانىي ئىشىمىز غەلىبە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى
بۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئىچىدە تىنچ ئۆتۈشىمىز-
گە ئاساس سالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە، مۇشاۋىر ھەزرەت بىلەن
شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان چەنتۇلارنىڭ ئۆتمۈشى ھەققىدە پاراڭلاش-
قاندۇق...»[2]

تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى بۇ بىر قاتار ئۇرۇشلاردا غەلىبە
قىلغاندىن كېيىن، قوۋۇقتىن چىققان قوشۇنلارنىڭ تۇرشاۋۇل
سانغۇنى، زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭ غەلىبىدىن ئىسەنگىرەپ
كېرىلىپ كەلگەنىدى. زوزۇڭتاڭ ئۇنىڭغا يازغان خەتلىرىدە:

① بەش ئىشنى قىلماسلىق — شۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ قاش قوۋۇقتىن
چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىغا بېكىتىپ بەرگەن: «ئەسىرلەرنى ئۆل-
تۈرمەسلىك، شەھەرلەردە قەتلىئام يۈرگۈزمەسلىك، خوتۇن -
قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلماسلىق، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزمەسلىك،
تىنچ پۇقرالارغا چېقىلماسلىق» تەك بەش ئىشنى قىلماسلىقنى كۆر-
سىتەتتى. بۇ ھەقتە: «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەت-
لىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 - جىلدقا قاراڭ.

② «مەدەتكار، مەرىپەتلىك زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامە-
لەر» 17 جىلدقا قارالسۇن.

«سىزنىڭ ئاچچىقىڭىز بەك يامان، بوينىڭىز قاتتىق» ، «چاش-
قۇن، تەمكىنلىكىڭىز يوق»[1] دەپ ئۇنى جىملىگەنىدى. ئەلى جياڭ-
جۇنى جىن شۇننىڭ دەردىنى تارتىپ بولالماي تۇرغىنىدا، خان
مۇپەتتىشنىڭ بۇ گەپلىرى ئۇنىڭ جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتتى.
شۇڭا، ئۇ زوزۇڭتاڭغا يازغان خېتىدە: «يۇرتۇمغا كېتىپ، ئى-
شىمنى قىلسام» دەپ قېيداپ بەرگەنىدى.

ئەمدى ئۆز سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. خېلى ۋاقىتتىن بۇيان
جىن شۇننىڭ مەنمەنچىلىكىگە لىيۇ جىڭتاڭنىڭ قورسىقى كۆپۈپ
يۈرەتتى. «شىنجاڭدىكى ھەربىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا
ياردەملىشىدىغان جىن شۇن ئەلى جياڭجۇنلىكىگە ئۆستۈرۈلگەن-
دىن كېيىن، لىيۇ جىڭتاڭنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋال-
دى. ئۇ ئۆزىنى خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زوڭدۇسى
زوزۇڭتاڭ بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ گېدىيىۋالغانىدى. ئۇ «يا
ئىستىبدات دېسە، ئىسداتى يوق، يا ئىشنى يا مەسلىھەت قىلمايدى-
غان»[2] بىر ئادەم ئىدى. گۇچۇڭ، جىمسارلارنىڭ غەربىدىكى يول
مۇداپىئەسىز قېلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپى خەۋپكە
ئۇچرىغاندا، زوزۇڭتاڭ جىن شۇنگە: «لەشكەر ئەۋەتىپ، بۇ
ئورۇنلارنى قوغداپ ئارقا سەپنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش»نى جېكە-
لىگەن بولسىمۇ، ئەمما «جىن شۇن زادىلا گەپ ئاڭلىمىدى.»[3]
لىيۇ جىڭتاڭ زوزۇڭتاڭنىڭ جىن شۇنگە گەپ ئاڭلىتالمىغان-

---

① زىڭ يۈيۈ: «كۇنچىقىش تەرەپلەرنى تىنجىتىشقا دائىر خاتىرىلەردىن قىسقارتىلمىلار» 3 ـ جىلد «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ 3 ـ قىسمى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت ـ چەكلەر» 17 ـ جىلد.

③ «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت ـ چەكلەر» 17 ـ جىلد.

لىقىغا نارازى بولۇپ تۇراتتى. ماناس ئالدىنقى سېپىنى كۆرگىنى كەتكەن مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت قايتىپ كېلىپ، جىن شۇن قوشۇنلىرىنىڭ ماناستىكى چەكسىز زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى ئۇنىڭغا بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بەردى.

— بىز قوۋۇقتىن ئادالەت تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققاندا، تىنچ پۇقرالارنى قەتلىئام قىلىمىز دەپ چىققانمۇ؟ قارىمامدىلا، بۇ خۇپۇ دارىپنىڭ نېمە قىلغىنى؟ — دەپ قايناپ كەتتى ليۇ جىڭتاڭ تىرىكىپ تۇرۇپ، — بىر ئوبدان ئىشنى بۇزدى ئەمەسمۇ ئۇ؟ كېيىنكىلەر ئەمدى بۇ ئىشقا نېمە دەپ باھا بېرەر؟ بىزنى قاتىل، ئىككى قولى بىگۇناھ مەزلۇملارنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بويالغان جاللاتلار دەپ تىللىماسمۇ؟ تارىختا قانخور دېگەن ئاتاققا قالدىدىغان بولدۇق! . . .

— ئۇرۇشقۇ ئازاب - ئوقۇبەتلىك، دەھشەتلىك بولىدۇ، — دېدى مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت، — بۇ ئىشتا قان ۋە ياشنىڭ ئارىلىشىپ تۇرۇشى مۇقەررەر. ئۇرۇش ھەرگىزمۇ مېھمان چاقىرىش، زىياپەت بېرىش ئەمەس، ئۇرۇشتا بۇزغۇنچىلىق بولىدۇ، ئادەم قىرىلىدۇ، ئىشنى بۇ جەھەتتىن ئويلىغاندا، كېيىنكىلەر بىزنىڭ قىلغانلىرىمىزنى توغرا چۈشىنەر دەيمەن. ئەمدى خۇپۇ دارىپنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە كەلسەك. . .

ئۇ سەل شۈكلەپ قالدى. بىر پەس ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن:

— مەن بۇ مەككار پەلەكنىڭ رەڭۋازلىقىنى تولا كۆرگەندەن، — دېدى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — شۇڭا، كونىلار: «بىر كۈن داڭ ئۇرساڭ، ئۈچ كۈن راھىب بول» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. زۇڭتۇڭ دارىن، سىلە ياش، بىزگە قارىغاندا، تېخى كۆپ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىلا، قارنى - كۆكسىلىرىنى كەڭ تۇتقايلا. . .

— ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىغاندەك

تۇرىدۇ، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ نائىلاج، — سىلە كۆپ ئوقۇغان ئوقۇمۇشلۇق ئادەم. قېنى ئېيتىپ باقسىلاچۇ، بۇنىڭدىن كېيىنـ-
ـكى ئىشلارنى قانداق ئورۇنلاشتۇرغان تۇزۇك؟

— پېقىرنىڭ قارىشىچە، — دېدى جۇ خۇەن ھەزرەت ساقىلىـ-
ـنى سىيلاپ تۇرۇپ، — جياڭجۇن جانابلىرى[①] تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا قېلىپ ئىشغال قىلىنىغان يەرلەردە تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل قىلىنسا، سىلىمۇ ئۇنىڭ دىشۋارچىلىقىدىن قۇتۇلغان بولاتتىلە. ئەمدى جەنۇبنىڭ ئىشىغا كەلسەك، جاڭ ياۋ بىلەن شۇي جيەنبياۋ[②] قاتارلىق ئىككى سەردارنى چىقتىم قورۇلى[③] ئارقىلىق تۇرپانغا تېگىش قىلىشقا بۇيرۇسىلا. سىلى دۇڭ فۇ شياڭ، تاڭ رىنخې قاتارلىق سەردارلارنى باشلاپ داۋانچىڭ قەلئە-
ـسىگە تېگىش قىلسىلا. داۋانچىڭ قەلئەسىنى تارتىۋالساقلا، تۇر-
پاندىكى ئاسىي قاراقچىلارغا شىمال بىلەن جەنۇب ئىككى تەرەپتىن قىسىپ زەربە بەرگىلى بولىدۇ، ئۇلار يەنە نەگە قاچالايدۇ؟ بىـ-
ـراق، بۇنىڭغا زۇڭدۇ دارېن ماقۇل دەمدىكىن؟

— بىزنىڭ بۇ پىلانىمىزنى خان مۇپەتتىش جانابلىرى چوقۇم ماقۇل كۆرىدۇ، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ قايتىدىن روھلىنىپ.

— بىز تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى پەتھ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە ئۆزىـ-
ـمىزنىڭ تەرتىپىنى ئورنىتىشىمىز كېرەك. ھەرقايسى شەھەرلەر-
دىكى چەنتۇلار ئۆزلىرىدىن قويۇلغان ھاكىمبەگلەر، ئىشىكئاغا

---

① جياڭجۇن — بۇ يەردە جىن شۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② شۇي جيەنبياۋ — سىچۇەن قوشۇنلىرىنىڭ تۇڭلىڭى. ئۇ تۇرپان سوقۇشىدا بۇيرۇقنى ئاڭلىماي ئەسكەرلىرىگە قەتلىئام ۋە بۇلاڭچىـ-
ـلىق قىلىشقا يول قويغانلىقتىن، ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلانغان. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئالدىنقى سەپتىن چېكىندۈرۈلگەنىدى.

③ چىقتىم قورۇلى — پىچاننىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى بىر يۇرت. شۇ چاغدا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تايانچى بازىلىرىدىن بىرى ئىدى.

بەگلەرگە خۇددى ئىچكىرىدىكى تۇڭگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئاخۇنلىـ
ـرىغا ئىشەنگەندەكلا ئىشىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى هازىرچە ئالدىراپ
بىكار قىلىۋەتمەسلىك كېرەك، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۇەن
هەزرەت، — جەنۇبتا قوشۇنىمىز ئۇچۇن ئات ـ ئۇلاغ تېپىش،
ئوزۇق ـ تۇلۇك، يەم ـ خەشەك غەملەش، ئوتۇن ـ سامان
تەييارلاشتا ئۇلارسىز ئىش قىلمىقىمىز قىيىن، زۆڭتۇڭ دارېن.
شۇڭا، بۇ ئىشلارنى هازىردىن باشلاپ ئويلاپ قويماقلىق لازىمـ
ـدۇر.
— بارىكاللا، مۇشاۋىرىم، سىلىنىڭ بۇ گەپلىرى مېنىڭ
ئويلىغىنىمدەك چىقتى،— دېدى ليۇ جىڭتاڭ ئېچىلىپ،— شۇنداق،
تاغنىڭ بۇ تەرىپىدە[1] ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىمىزنى تاغنىڭ ئۇ تەرد-
پىدە ئەمدى قايتا سادىر قىلىشقا بولمايدۇ. جىن شۇندەك دىتسىز
ئەبلەر خاندانلىقىمىزنىڭ يىلتىزىغا پالتا چاپىدۇ. بۇنداقلارنى
ئەسلىدە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن ھەربىي ئىشلارغا يېقىن
يولاتماسلىق لازىم ئىدى. ئەمما، بىزدە ئەكسىچە مۇشۇنداق ئا-
دەملەر ئەتىۋارلىنىپ، ئۇلارنىڭ مەنسەپلىرى ئۆرلەۋاتىدۇ، بۇ-
نىڭغا مەن زادىلا قايىل ئەمەسمەن.
— زۆڭتۇڭ دارېن، سىلىمۇ ھېس قىپتىلا،— دېدى جۆ
خۇەن ھەزرەت ئىستىھزاھ بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ،— بىلەمدىلا،
خۇددى قەدىمكى ھىندى مەسەلى «براخمان بىلەن تۆگە» ھېكايىـ
ـسىدە دېيىلگەندەك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئەزەلدىن مەھرۇملۇقتا
بولۇپ كەلگەن.
— بۇ ھىندى مەسەلىدە نېمە دېيىلگەنىكەن؟
— «براخمان بىلەن تۆگە» دېگەن بۇ مەسەلدە دېيىلىشىچە،— دەپ
سۆزىنى داۋاملاشتۇردى مۇشاۋىر: بىر براخمان كېسەل بولۇپ
يېتىپ قاپتۇ. ئۇنىڭغا ھېچقانداق دورا شىپا بولماپتۇ. براخمان

---

[1] تاغنىڭ بۇ تەرىپى — ماناس كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۆزىنىڭ كۆڭلىرىنىڭ ساناقلىقلا قالغانلىقىنى بىلىپ، رازىلىق ئېلىشقا باشلاپتۇ. ھەممىسىدىن رازىلىق سوراپ بولغاندىن كېيىن، تۇساتتىنلا قېرى تۆگىسىدىن رازىلىق ئالمىغانلىقى يادىغا چۈشۈپتۇ – دە، بىرسىگە: «ماڭ، بېرىپ تۆگىنى يېتىلەپ كەل!» دەپ بۇيرۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم تۆگىنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەكەلگەندىن كېيىن، كېسەل براخمان: «ئەي تۆگەم، سەن ئۇزاقتىن بېرى ماڭا ئىشلەپ كەلدىڭ، سوغۇق دېمىدىڭ، ئىسسىق دېمىدىڭ، ئاچ – توقلۇققا چىداپ كەلدىڭ. سۇسىز چۆللەردە چاڭقاپ كەتتىڭ. بەزىدە ھەتتا چارچاپ قالسام، ئۈستۈڭگە مىنىۋالدىم. ئۈستۈڭگە چوم توقۇپ، قورسىقىڭدىن قىل ئارغامچا بىلەن چىڭ باغلاپ، ئېغىر يۈكنى ئارتتىم، كەينىڭگە قوشقۇن تارتىپ، بۇرنىڭنى تېشىپ چۆلۈك ئۆتكۈزدۈم. مانا ئەمدى، يەيدىغان رىزقىم تۈگەپ، كۆڭلىرىم پۈتەيلا دەپ قالدى. ئېيتقىنا، ئەي تۆگەم، سەن مېنى كەچۈرەلەمسەن؟» دەپتۇ. ھېلىقى قېرى تۆگە ئاچچىق ئىستىھزا بىلەن كۈلۈپ تاشلاپتۇ – دە: «سېنىڭ مۇشۇ دېگەنلىرىڭ ھەممىسى راست، ھەممىسىنى كەچۈرىمەن. ئۆزۈڭ ئېيتقاندەك، مېنى بەزىدە ئاچمۇ قويدۇڭ، سۇغارمىدىڭ، ئۈستۈمگە ئېغىر يۈكلەرنى ئارتتىڭ. ئۈچامغا يىرتىق چوم توقۇپ، دۈمبەمنى زېدە قىلىۋەتتىڭ. بۇرنۇمنى تېشىپ چۆلۈك ئۆتكۈزدۈڭ. قوشقۇن بېكىتىپ، كەينىمدىن تارتتىڭ. ھەتتا ئاچچىقىڭ كەلسە، تاياق بىلەن ئۇردۇڭ. خەير، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى سېنىڭ ماڭا ئۇزۇن يىللىق خوجايىن بولغانلىق يۈزۈڭدىن كەچۈرۈۋېتەلەيمەن. ئەمما، بىر ئىشىڭنى زادىلا كەچۈرەلمەيمەن!...» دەپتۇ. «جېنىم تۆگەم، سېنىڭ زادىلا كەچۈرمەيدىغىنىڭ نېمىدۇر ئەمدى؟» دەپ ھەيران بولۇپ سوراپتۇ براخمان. «ئېسىڭدىمۇ، — دەپتۇ تۆگە، — قاچاندۇر بىر چاغلاردا، ۋادىدىن غولغا قاراپ ئۆرلەپ كېتىۋاتقان چېغىمىزدا، سەن بۇرنۇمدىكى چۆلۈككە باغلانغان چۇلۋۇرنى ئېشەكنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ قويغانىدىڭ،

بۇنى ئۇنتۇپ قالمىغانسەن؟ مانا شۇ ئىشتىكى قىيامەتكە بارغاندىمۇ زادىلا كەچۈرەلمەيمەن! . . . »

نەزمە:

مۇددەئىي ئۆزىدىن باشقىنى كۆرمەس،
مەنمەنلىك پەردىسى توسقان كۆزىنى.
بەخش ئەتسە، خۇدايىم ھەقنى كۆرەر كۆز،
كۆرەتتى ھەممىدىن ئاجىز ئۆزىنى.

— شەيىخ سەئىدى

تۆتىنچى باب

قاسىم پولگان

جەڭچىنىڭ هاياتى قىممەتلىك، بولۇپمۇ جەڭچى كۆپ بولمىغان جايدا تېخىمۇ شۇنداق.

— ئاپتور

مىلادى 1877 ـ يىلى 4 ـ ئاي.

داۋانچىڭ جىلغىسىدا، تاغنىڭ تىك يان باغرىنى بويلاپ يىلان باغرى ئاقىدىغان بايتوقاي ئېقىنىنىڭ بويىدىكى تار، ئەگرى ـ بۈگرى چىغىر يولنى ھېسابقا ئالمىغاندا، توقسۇن، تۇرپانغا ۋە جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرگە ئۆتىدىغان باشقا يول يوق ئىدى. ئېقىنىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى تىك تاغلار تاكى توقسۇننىڭ ئۇس-تىدىكى پاچساغالغا قەدەر سوزۇلغانىدى. جىلغىنى بويلاپ ئاقىدى-غان بايتوقاي ئېقىنىنىڭ كەڭلىكى ئەللىك غۇلاچتىن ئاشمايتتى. ئېقىنىنىڭ ئۈستىدىكى چىغىر يولدا ماڭغاندا سەللا دىققەت قىلمى-سا، ئادەمنى پەستە ئۆلۈم كۈتەتتى.

جىلغىنىڭ ئىچى كۆپكۆك ئوت ـ چۆپلۈك بىلەن قاپلانغانى-دى. تاشلاردىن تاشلارغا ئوخچۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرى، يان باغىرلاردا بۈككىدە ئۆسكەن مەجنۇنتاللار، توغراقلار، تاغ تېرەك-لىرى پۈتۈن جىلغىغا باشقىچە ھۆسن بېغىشلىغانىدى.

گۇاڭشۈينىڭ ئۈچىنچى يىلى[1]، مانجۇ خاندانلىقى قاش قو-ۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، ئىلى

---

[1] مىلادى 1877 ـ يىلى

جىياڭجۈن جىن شۈي قوماندانلىقىدىكى قىسىملارنى تەرتىپكە سېلىپ، ئۆزگەرتىپ تۈزىگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۈرۈمچى ئالدىنقى سېپىدىن ماناس ئەتراپلىرىغا يۆتكەپ، ئىلىنى بېسىپ ياتقان چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىشقا قويدى؛ قەمەرىيە ئىككىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى[1]، جىن يۈڭچاڭنىڭ «غالىپ قوشۇنى» بۇيرۇق بويىچە، گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تيەنشۈي دېگەن يەردىن ئۈرۈمچى ئالدىنقى سېپىگە يۆتكەلدى؛ جاڭ ياۋ قىسمى فۇكاڭ، گۇمۇدى ئەتراپلىرىدىن موزى تەرەپكە يۆتكەپ كېلىنىپ، بارىكۆل تەرەپتىن تۇرپان تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان شۈي جيەنباۋنىڭ ئەنخۈي قوشۇنى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، داۋاملىق تۈردە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەش ھەققىدە بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇلار ئاتلىق، پىيادە چېرىكلەردىن ئەللىك يىلىك، تەخمىنەن ئىككى تۈمەندىن ئارتۇقراق لەشكەر بىلەن داۋانچىڭ، تۇرپان، توقسۇن ئۈچبۇرجەك رايونىنى شىمال ۋە شەرق تەرەپتىن تەڭلا ئىسكەنجىگە ئېلىۋالدى.

بەدۆلەت تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە مانجۇلارنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ساراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. ئۇ تەبىئىي توساق — تەڭرى تېغىغا تايىنىپ، مانجۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، دەرھال كورلا، كۇچا تەرەپلەردىن يىگىرمە يەتتە مىڭدەك يىگىت ـ سەرۋازنى توقسۇن تەرەپكە يۆتكىدى.

داۋانچىڭ تەڭرى تېغىدىن جەنۇبقا ئۆتۈشتىكى مۇھىم تاغ ئېغىزى ئىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ يەردە ئەمىرلەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، مۇھەممەت نىياز توقسابە باشچىلىقىدا تۆت مىڭدەك ئەسكىرىي كۈچى بار ئىدى. ئۇلارغا ئالتە دانە توپ سەپلەپ بېرىلگەنىدى.

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ باشلىرى.

تۇرپان قەلئەسىنى ھېكىمخان تۆرە باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ساقلاپ ياتاتتى. سىڭگىم ئېغىزىدا ئۈرۈمچى ھاكىمبېگى ما رېنىدېنىڭ تۇڭگانىيلىرى تۇراتتى.

قەمەرىيە ئۈچىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى[1]، زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىنتاڭ قوماندانلىقىدىكى ئون ئالتە مىڭ قارا چېرىك ئۈرۈمچىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار ئۈچىنچى كۈنى داۋانچىڭغا ئون ئىككى پوتەي كېلىدىغان سەيپۇيۇ دېگەن يەرگە چۈشكۈن قىلدى.

شۇ كۈنى كېچىسى، ئەنخۇي قوشۇنىنىڭ باش بۇغى يۇ خۇئېن توققۇز يىڭ ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ، خەنجۇڭ قوشۇنىنىڭ باش بۇغى تەن شاڭلىيەن تۆت يىڭ پىيادە چېرىكنى باشلاپ داۋانچىڭغا كېچىلەپ يۈرۈش قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى. ئۇلار لەشكەرلىرىگە ياغاچ چىشلەتكۈزۈپ، كېچىلەپ تېز يۈرۈش قىلىپ، تاڭ سۈزۈلگەندە داۋانچىڭ ئەتراپىغا يېتىپ كېلىشتى.

قورغاندىكىلەر قارا چېرىكلەرنىڭ سەيپۇيۇ دېگەن مەنزىلگە چۈشكۈن قىلغانلىقىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ بولغانىدى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ شەبخۇن ئۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قورغان ئەتراپىغا سۇ قويۇپ بەرگەنىدى. پاتقاق ئاتنى چۆكتۈرەتتى. ئاتلىق قارا چېرىكلەر ئاقسۇ[2] تەرەپ بىلەن قورغاننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئېگىزلىكنى ئىگىلىۋالدى؛ پىيادە چېرىكلەر بولسا قورغاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى ئېگىزلىككە ئىستىھكام قۇردى. ئۇلار بىرنەچچە كۈن ھەممە تەييارلىقلىرىنى تەق قىلىشىۋالغاندىن كېيىن، داۋانچىڭ قورغىنىغا جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېگىزلىكتىن تەڭلا ھۇجۇم باشلىدى.

قورغاندا ئەمىرلەشكەر ھەيدەر قۇل دادخاھ، مۇھەممەت نى-

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى.

② ئاقسۇ — داۋانچىڭنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر جاي ئىسمى.

ياز توقسابە باشلىق ئەمرائىي لەشكەرلەر ۋە توقسۇن يىلانلىقلىق قاسىم پولگان باشچىلىقىدا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۇركىلەنكى مىلتىق، دوملە مىلتىق ۋە كالتۇس مىلتىقلار[1] بىلەن قوراللانغان تۆت مىڭدەك سەرۋاز - يىگىت بار ئىدى. ئۇلار ئىستىھكام ئىچىدە، يىراقتىكى تاشنىڭ كەينىگە ئۆتتۈۋالغان مانجۇ چېرىكلە-رىنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇشاتتى.

قەمەرىيە ئۈچىنچى ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى[2]، نىڭشا قوشۇنى-نىڭ باش غۇنى تەن باسۇينىڭ توپچى چېرىكلىرى كۈنپېتىش تەرەپتىكى ئېگىزلىكتە پوتەي ياساشقا باشلىدى.

مانجۇلار چېقىن توپلىرىنى دۆڭگە سۆرەپ چىقىشىۋاتاتتى. بۇ ئېغىر زەمبىرەكلەر كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتقان قوياش نۇرىدا ئەينەكتەك پارقىرايتتى. پەستە تاشلىق چىغىر يولدىن ئۆمىلەپ كېلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ گەۋدىلىرى غىلپال كۆرۈنۈپ قالاتتى. بۇلار مانجۇ پىيادىلىرى ئىدى. دۆڭدە بىر مانجۇ سەردارى ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قورغان تەرەپنى دۇربۇن بىلەن كۆزىتىۋاتاتتى.

قاسىم پولگان دەل ئاشۇ چىغىر يول ئاغزىنى قامال قىلىپ تۇرۇۋالغانىدى. ئۇ قولىدىكى بەشئاتارنى مېھىر بىلەن سىلاپ قويدى، يېنىدىكى ئىككى خالتا ئوقنى تەكشۈردى. ئۇ ئىلگىرى توقسۇن تاغلىرىدا ئوۋچىلىق قىلىدىغان، تاغ يوللىرىغا پۇختا، مەرگەن بىر ئادەم ئىدى.

ئۇ دۆڭدە ئات ئۈستىدە دۇربۇن تارتىۋاتقان ھېلىقى مانجۇ سەردارىنى قارىغا ئالدى. دەسلەپتە ئۇنىڭ بېشىنى چەنلەپ، ئاستا - ئاستا مىلتىقىنىڭ ئۇچىنى تۆۋەنلىتىپ ھېلىقى مانجۇ سەرداري-نىڭ ئېتىنىڭ بېشىنى چېنەپ تەپكىنى باستى. «پاڭ!» قىلغان

---

① تۇركىلەنكى — بەشئاتار؛ دوملە مىلتىق — قوش ستېرىئولۇق مىلتىق؛ كالتۇس مىلتىق — بىر خىل تاپانچا.

② شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى.

ئاۋاز بىلەن تەڭ، ھېلىقى مانجۇ سەردارنىڭ ئېتى پۇلاڭلاپ يەرگە يىقىلدى. ئات ئۈستىدىكى مانجۇ سەردارمۇ ئاتنىڭ ئۈستىدىن يەرگە تىك موللاق ئېتىپ چۈشتى. . .

تاغقا يامىشىپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەر يېقىنلىشىپ، بارغانسېرى يوغانلىدى، قاسىم پولگان يان تەرەپتىن سوقۇۋاتقان تاغ سەلكىنىنىڭ كۈچىنى ۋە ئۆزى بىلەن بىرىنچى قارا چېرىكنىڭ ئارىلىقىنى مۆلچەرلەپ باقتى. شۇنىڭدەك ئوقنى ئېگىزدىن پەسكە قارىتىپ ئاتقاندا، نىشانغا تېگىشتە ئۇچرايدىغان قىيىشلارنىمۇ تولۇق ھېسابقا ئېلىپ قويدى. ئۇ ئوق ئۈزۈشكە بەك ئالدىراپ كەتمەيۋاتاتتى. قارا چېرىكلەر تاكى قىرلىق تاش ئۈستىدە تىمىسقىلاپ يۈرۈپ ئاران چىغىر يولنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەنگە قەدەر، ئۇ تەمكىنلىك بىلەن قاراپ تۇردى. ئاندىن ئۇلارنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇپ، ئارقىسىغا — كەلگەن يولىغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

× ×

ئەسلىدە قارا چېرىكلەرنىڭ داۋانچىڭ تەرەپكە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان قاسىم پولگان بۇ خەۋەرنى كورلىدىكى بەدۆلەتكە يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما بەدۆلەتتىن كەلگەن: «قارا چېرىكلەرنىڭ ئالدىغا چىققۇچى بولماڭلار! قورغاننى بوشاتقۇچىمۇ بولماڭلار؛ قارا چېرىكلەر تاكى ئۈستۈڭلەرگە باستۇرۇپ كەلمىگۈچە، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇرۇشمەن دېگۈچى بولماڭلار!» دېگەن پەرماننى تاپشۇرۇۋېلىپ تەئەججۈپ ئىلكىدە بارمىقىنى چىشلەپ ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالغانىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ پەرمانى قايسى تەدبىرگە ئاساسەن ۋە قانداق غەرەز بىلەن چۈشۈرۈلگەنلىكىنى ھېچكىم چۈشەنمەيتتى.

مانجۇلار داۋانچىڭ قورغىنى ئەتراپىغا يېتىپ كېلىپ دەرھال

هۇجۇم باشلىماستىن، ئالدىرىماي ـ تېنىمەي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. قورغاندىكىلەر بولسا، مانجۇلارغا هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بېرىلمىگەنلىكىدىن تىتىلداپ كېتىشىۋاتاتتى. ئاخىرى، قاسىم پولگان ئەمىرلەشكەر هەيدەرقۇل دادخاهنىڭ توسقىنىغا قارىماي، بىر ئۆزى يالغۇز قارا چېرىكلەر بىلەن ئېتىشماقچى بولدى. ئۇ:

— قارا، كانتۇلارنىڭ قولىدىكى مىلتىق بولسا، بىزنىڭ قولىمىزدىكى كۆسەيمۇ؟ نېمىلىكى بولسا، ئۇرۇشۇپ كۆرمەمدۇق؟ ئۇلارغىمۇ بىر ئەلەم قىلايلۇق ـ تە! ئانىمىز بىزنى ئوغۇل بالا دەپ تۇغقاندىكىن، تىللاردا داستان بولغۇدەك بىر ئىش قىلمامدۇق؟ ياكى ھەممىمىز شېھىت بولۇپ ئۇدۇل جەننەتكە كېتۇرمىز! — دېدى ـ دە، ئىككى خالتا ئوقنى ئەنەيتۇل ئىزچىغا كۆتۈرگۈزۈپ، ئۆزى ئىككى تال بەشئاتار مىلتىقنى ئالدى، ئاندىن ھېلىقى چىغىر يول ئېغىزىغا كېلىپ، قورام تاش كەينىگە يۇشۇرۇندى...

شېغىل تاشلارنىڭ شاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. چىغىر يولدا قوللىرىنى پۇلاڭلاتقىنىچە ئىككى ئادەم كېلىۋاتاتتى.

— هەي، سىلەر نېمە ئادەم؟ — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان قورام تاشنىڭ كەينىدە تۇرۇپ.

— بىز ئەلچى، — دەپ ئىتتىك جاۋاب بەردى كېلىۋاتقانلارنىڭ ئىچىدە بىرى ساپ ئويغۇر تىلىدا، — بىز زۇڭتۇڭ دارېنىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سىلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ كەلدۇق.

ھېلىقىلار جاۋاب بەرگەچ ئۇدۇل كېلىۋەردى.

— توختا! قايت ئارقىڭغا! بولمىسا، ئېتىپ تاشلايمەن! — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان تاشنىڭ ئارقىسىدىن سەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرۇپ. ئۇ كېلىۋاتقانلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنى تونىدى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ هوشۇر مەهرەم دېگەن ئاسراندىسى ئىدى. «ۋاي كانتۇ. يوقاپ كېتىپتۇ دەپ ئاڭلىغان... دەپ ئويلىدى قاسىم

پولگان، — ئەسلىدە مانجۇلارغا قېچىپتىكەن - دە! ۋاي ئىتنىڭ بالىسى - يەي. . . »

— ئۆزۈڭ كىم بولىسەن؟ — دەپ سورىدى هوشۇر مەهرەم-نىڭ يېنىدىكى ئادەم. ئۇ مانجۇلارنىڭ ئوفىتسېرلىرىدىن بىرى ئىدى.

— مەن قاسىم پولگان بولىمەن، هە قانداق، گېپىڭ بارمۇ؟

هوشۇر مەهرەم كالدىرلاپ بىر هازاغىچە قاسىم پولگاننى هېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىغا تونۇشتۇردى.

— هە، هېلىقى توقسۇنلۇق قاسىم پولگان دېگەن چەنتۇ سەن ئىكەنسەن - دە! سېنى كارامەت ئۇستا مەرگەن دەيدىغۇ؟ قارا، بىز سېنى بىلەمدىكەنمىز؟ قورغاندىكىلەرنىڭ ئەهۋالىنىمۇ ئوبدان بىلىمىز. قورغاندىكى چەنتۇلارغا بېرىپ دە، ئەنجانلىقلارغا بو-لۇشمىسۇن، يولنى بىكار قىلىشسۇن. هېچبىر پايدىسىز قانغا بويالمىسۇن. بولمىسا، ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ ساق قويمايمىز!

تاشنىڭ كەينىدە تۇرغان قاسىم پولگان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

— قورالنى تاشلا! — دەپ تەكرارلىدى هېلىقى مانجۇ ئو-فىتسېرى.

لېكىن تاشنىڭ كەينىدىن هېچقانداق سادا كەلمىدى. ئەتراپ-نى بىر پەس جىمجىتلىق قاپلاپ كەتتى.

— قاسىم پولگان! ئاڭلاۋاتامسەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى هو-شۇر مەهرەم، — دارىن سېنىڭ بىلەن سۆزلەشمەي دەيدۇ. يۈزتۇ-رانە تۇرۇپ سۆزلەشسەك قانداق دەيسەن؟

— بولىدۇ. خوجاڭغا ئېيت! مېنىڭ بىلەن سۆزلىشىشتىن ئاگال، ئاسماندىكى قۇياشقا، ئەتراپتىكى تاغۇ - تاشلارغا ئوبدان قارىۋالغاي، بولمىسا، ئۇلارنى قايتا كۆرەلمەي قالىدۇ!

— ياق، ياق! ئۇنداق قىلما، هەرگىز ئوق چىقارغۇچى بولما! — دەپ ۋايساپ كەتتى مانجۇ ئوفىتسېرى قاسىم پولگاننىڭ

سۆزنى چۈشەنگەندىن كېيىن، — سېنىڭ مەرگەنلىكىڭنى بىلى-
مەن، بىراق، ماڭا ئوق ئاتساڭ بولمايدۇ. چۈنكى مەن ئەلچى.
قەدىمدىن «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەن ئۇدۇم داۋام قىلىپ
كەلگەن. مەن مانجۇ خاقانلىقى نامىدىن سېنىڭ بىلەن سۆزلەش-
مەكچىمەن. ئاڭلىدىڭمۇ؟

قاسىم پولگان نېمىلەرنىدۇر دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى.

— شۇنداق ئەمەسمۇ! — دەپ تەكرارلىدى ھېلىقى مانجۇ
ئوفىتسېرى، — ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئاداۋەت
يوق. سىلەر چەنتۇلار ئەزەلدىن مانجۇ سەلتەنەتىگە پۇقرادارچىلىق
قىلىپ كەلگەن خەقسىلەر. مانجۇ سەلتەنەتى بىلەن سىلەر چەنتۇ-
لارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن ئاداۋەت بولغان ئەمەس. بىز پەقەت
ئەنجانلىقلارنىلا قوغلاپ چىقارغىلى كەلدۇق. سىلەرنىڭ يۇرتۇڭ-
لاردا ھىدايەت، ئادالەت، تەرتىپ ئورناتقىلى كەلدۇق. سۆزۈمنى
چۈشىنىۋاتقانسەن؟

— سەنلەر بىزلەرنى دەپسەندە قىلىشىپ، يەنە تېخى ئاداۋ-
تىمىز يوق دەيسىنا؟ بۇ ئاداۋەت ئەمەسمىكەن؟ سەنلەر زادى
قانچىلىك ئادەملەر ئىدىڭ؟ بىز سەن كانتۇلارنى ياخشى بىلىمىز، —
دېگەن ئاۋاز كەلدى تاشنىڭ كەينىدىن، — ئەگەر ساڭا جان تاتلىق
بولسا، ئورنىڭدىن قىمىرلىما، مانجۇلار ھەققىدە بىز ئاتا - بوۋىلى-
رىمىزدىن كۆپ ئاڭلىغان. ئۆزىمىزمۇ مانجۇلارنىڭ زۇلۇم - سىتەم-
لىرىنى يەتكۈدەك تارتتۇق! سەنلەر يېڭى كېلىشكەندە، خۇددى
ھازىرقىنىڭ ئۆزىدەكلا ياۋاش ئىدىڭ. شېرىن سۇخەن، يۇمشاق
سۆزلەرنى قىلىشقانىدىڭ. ھالا بۈگۈنكى كۈندە، سەنلەر ھەممە
نەرسىنى ئۆزۈڭنىڭ قىلىۋېلىشتىڭ، باغلار، تاغلار، ھەممە يەر-
لەر، بارلىق دەپنە - دۇنيالار، مال - چارۋىلار، كارىز - كۆللەر
سەنلەرنىڭ بولدى. سەنلەر بىزگە جاڭگۈيدى بولۇشتۇڭ. بىز
سەنلەرگە چاڭگۇڭ بولدۇق. بىزنى بەكمۇ ئانىي تېپىپ كېتىش-
تىڭ. سەنلەر پادىشاھلاردەك ياشاپ كېلىشتىڭ. بىز يۇرت -

ماكانىمىز تۇرۇپ، ماكانسىز بولۇپ قالدۇق. خورلاندۇق. ئا-
خىر، سەنلەر خوجايىن، بىز چاكار بولدۇق...

هوشۇر مەھرەم قاسىم پولگاننىڭ باياتىنقى سۆزلىرىنى ئې-
رىنمەستىن ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىغا ئۆرۈپ بەردى. مانجۇ
ئوفىتسېرىمۇ چۈشەنگەندەك قىلىپ ھەدەپ بېشىنى لىڭشىتاتتى.

— بۇ گەپلىرىڭ بەكمۇ ئورۇنلۇق، — دېدى ھېلىقى مانجۇ
ئوفىتسېرى قاسىم پولگاننىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ بولۇپ، —
بۇرۇنقىلار شۇنداق قىلىشقان. ئەمما، بىز ئۇنداق قىلمايمىز.
بۇنداق قىلماسلىق توغرىسىدا بىز ئۇلۇغىمىزدىن كۆرسەتمە ئال-
غانمىز. بىز سەن چەنتۇلارنىڭ دۈشمىنىڭ ئەمەس. سەنمۇ تاش-
نىڭ ئارقىسىدىن چىق. مەنمۇ ئالدىڭغا باراي، يۈزتۇرانە تۇرۇپ
سۆزلىشەيلى. قانداق دەيسەن؟

— ...

— ئۇنداق بولسا، مەن ئالدىڭغا باراي!

— يېنىمغا كەلمەي تۇرۇپ، جېنىڭدىن ئايرىلىپ قالارسەن-
مىكىن؟

قارىغاندا ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرى ئانچە قورقۇنچاقلاردىن
ئەمەستەك قىلاتتى. بىراق، قاسىم پولگاننىڭ باياتىنقى گەپلىرى-
نى ئاڭلاپ ئۆز ئورنىدا تۇرۇپلا قالدى. ئۇ پەسكە، يارلىققا
قارىدى. پىچاقنىڭ بىسىدەك ئۆتكۈر، قىرلىق تاشلار كۆز ئالدىدا
نامايان بولدى. ئۇ قەتئىي قارارغا كەلدى.

— قاسىم پوگان! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ.

جىلغا ئىچىدە بىر پەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ھېلىقى
مانجۇ ئوفىتسېرى ئارقىسىغا قايرىلىپ چېرىكلىرىگە ئاللىقانداق
بۇيرۇقلارنى بەردى ـ دە، ئالدىدىكى خەتەرلىك يولغا قەدەم باس-
تى.

ئۇ شىپاپ ئاستا مېڭىپ كېلىۋەردى. ئۇنىڭ قەدەم ئېلىشى
خۇددى دارۋازلارنىڭ دار ئارغامچىسى ئۇستىدىكى مېڭىشىغا ئوخ-

شايتتى. ئۇنىڭ ھاۋادىن بۆلەك تۇتۇۋالىدىغان ھېچنەرسىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ پۇتى ئاستىدىن قوزغالغان تاشلار يارلىققا ئۇچۇپ چۈشۈپ كېتىۋەردى. قۇياش پۈتۈن تاشلىقنى ئوتتەك قىزىتىۋەتكەنىدى. ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىنىڭ يۈزىدىن تەر چىپىلداپ قۇيۇلۇپ تۇراتتى. لېكىن ئۇ ھامان ئالغا قاراپ كېلەتتى. نىھايەت، ئۇ يولنىڭ يېرىمىغا يەتتى.

— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان، — يەنە بىر قەدەم باسساڭ ئاتىمەن!

مانجۇ ئوفىتسېرى خۇددى پىلسىرات كۆۋرۈكى ئۈستىدە تۇرغاندەك، ئىككى قولىنى كۆتۈرگەن ھالدا يىقىلاي - يىقىلاي دەپ توختاپ قالدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچكەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ قارىشىدىن قەتئىيلىك چىقىپ تۇراتتى. ئۇ قۇرىغان لەۋلىرىنى يالاپ تۇرۇپ:

— قاسىم پولگان، مېنى ئۆلتۈرمەيسەن - ھە؟ بىلىمەن، ئۆلتۈرمەيسەن! — دېدى ۋە ئالغا قاراپ يەنە بىر قەدەم تاشلىدى. شۇ ھامان «ۋاڭڭىدە» قىلىپ ئېتىلغان ئوق ئۇنى مۇكچىيىشكە مەجبۇر قىلدى. پەسكە دومىلاپ چۈشۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ چىرايىدا ئاچچىقلىنىش ۋە ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. «ئەگەر يار تەرەپكە يىقىلمىسام، قۇتۇلالايمەن» دەپ ئويلىدىيۇ، شۇ ھامان ئۆلۈم قۇچىقىغا يىقىلدى. بىردەمدىن كېيىن بولسا، تاش ئۈستى بوشاپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بەش چېرىك بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قىرلىق چىغىر يولدىن يۈگۈرۈپ كېلىشتى - دە، دەرەخلىككە قارىتىپ ئوت ئاچتى. بۇ ئەقىلسىزلىق ئىدى. قاسىم پولگان مىلتىق تەپكىسىنى شۇ قەدەر تېز باساتتىكى، ئارقىمۇ ئارقا ئېتىلغان بەش پاي ئوق بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ قاراس - قۇرۇس قىلغان بىرلا ئاۋاز چىقاردى.

قاسىم پولگان تاشلارغا ئۇرۇلۇپ ۋىژىلداپ كېلىۋاتقان ئوقلاردىن بېشىنى قاچۇرۇپ دەرەخزارلىقتىن مارىلىدى. مانجۇ چې-

رىكلىرىدىن تۆت نەپىرى خۇددى ئۆز باشلىقىغا ئوخشاش، بىردەمنىڭ ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولغانىدى، بەشىنچىسى بولسا، تېخى تىرىك پېتى چىغىر يول ئۈستىدە ئوڭدىسىغا ياتاتتى. چىغىر يولنىڭ نېرىقى بېشىدا قالغان مانجۇ چېرىكلىرى ئوت ئېتىشنى توختىتىپ، بىر يەرگە توپلىنىشتى. مۇشۇ يالىڭاچ قىيا تاشلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. قاسىم پولگاننىڭ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى پەسكە چۈشۈۋېلىشقا قويماي، بىر - بىرلەپ يارلىققا ئاغدۇرۇۋېتىشى مۇمكىن ئىدى، لېكىن، ئۇ ئەمدى ئوق ئۈزمىدى. قىسقا كېڭىشىشتىن كېيىن، مانجۇ چېرىكلىرىدىن بىرى ئاق يەكتىكىنى سېلىپ ئېگىز كۆتۈردى - دە، بايراق ئورنىدا لەپىلدەتتى. كېيىن ئۇلار ئىككى كىشى بولۇپ چىغىر يولغا قەدەم بېسىشتى - دە، ياردار شېرىكلىرىنىڭ يېنىغا كېلىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان قىمىرلىماستىن ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى تەقىپ قىلىپ ياتاتتى. ئۇلار ئاستا - ئاستا ئارقىغا چېكىنىپ، پەسكە، ۋادىغا چۈشۈپ كېتىشتى ۋە بارغانسېرى كىچىكلەپ قارا نۇقتىلارغا ئايلاندى.

ئالاھەزەل ئىككى ئاش پىشىمىدىن كېيىن، قاسىم پولگان باشقا بىر پاناھ جايدىن تىمىسقىلاپ چىقىپ كېلىۋاتقان بىر توپ مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇلار قارشى تەرەپتىكى ۋادىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ كەلمەكتە ئىدى. ياۋا ئۆچكىلەر ئۇلارنى كۆرۈپ، ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قېچىشتى. قاسىم پولگان تازا ئىشەنچ قىلالماي، يېنىدا مىلتىققا ئوق بېسىپ بېرىۋاتقان ئەنەيىتۇل ئىزچىغا تەئەججۇپ نەزەرى بىلەن قارىدى.

— ياق، ئۇلار بۇ تەرەپتىن ئۆتەلمەيدۇ، — دېدى ئەنەيىتۇل ئىزچى قارشى تەرەپتىن كېلىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆزىتىپ تۇرۇپ.

— ئۆچكىلەرچۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن قاسىم پولگان.

— ئۆچكىلەر قوشنا جىلغىدىن كەلگەن. مانجۇلار بولسا بۇ يەرگە چىقالمايدۇ، يول يوق. ئۇلار ئۆچكىلەردىن ئەقىللىق ئەمەس، ئۇلار يارلىققا يىقىلىپ پارچە - پارچە بولۇپ كېتىدۇ. بۇنى ھېلى كۆرىمىز.

— ئۇلار يامان نېمىلەر، — دېدى قاسىم پولگان، — مەيلى قېنى كۆرىمىزغۇ!

ئۇلار گىلەمگە ئوخشاش رەڭگارەڭ گۈللەر بىلەن بېزەلگەن ئوت - چۆپلەر ئۈستىدە يانمۇيان يېتىپ، يۇقىرىغا خۇددى تېزەكچى قوڭغۇزدەك ئۆمىلەپ چىقىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆزدىتىپ تۇرۇشتى. ئالدىن مۆلچەرلەنگەندەك ئىش يۈز بەردى: مانجۇ چېرىكلىرىدىن ئۈچى تېيىلىپ كېتىپ، تاغنىڭ قىياسىغىچە دومىلاپ باردى - دە، ئارقىدىنلا تىك يار ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى.

— ئۇلار ئەمدى بىزنى ئاۋارە قىلىشمايدۇ، — دېدى ئەنەيتۇل ئىزچى كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئۇلارنىڭ زەمبىرەكلىرى بار، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى قاسىم پولگان، — ئۇلارنىڭ توپچىلىرى تېخى ئىشقا چۈشۈشكىنى يوق!

ئىسسىقتىن ھالسىرىغان ئەنەيتۇل ئىزچى چاتقال ئىچىگە كىرىپ بىردەم ھاردۇقىنى ئالدى. قاسىم پولگانمۇ بەتلەكلىك تۆركىلەنكىسىنى تىزىغا قويۇپ، ئۆز ئورنىدا ئولتۇراتتى. . .

بۈگۈن ئاخىرى كەچ بولۇپ، قاراڭغۇ چۈشتى. ئاسماندا يېرىم چاققا ئوخشاش ئېسىلىپ تۇرغان ئاي خۇددى ماغدۇرسىزلىقتىن ماڭالماي قالغان كېسەل كىشىنىڭ يۈزىدەك پۈتۈنلەي تاتىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ قورغانغا، قورغان ئەتراپىدىكى ساسلىققا ۋە تاغلارغا جانسىز، ئاجىز نۇرىنى چاچماقتا ئىدى. مانجۇلار قورغان ئەتراپىدىكى قېرى قارىياغاچلارنىڭ ئەتراپىغا قۇرۇق شاخ دۆۋىلەپ، ئوت يېقىۋەتتى. «ئوت شولىسى ئەتراپنى خۇددى كۈن-

دۈزدىكىدەك يورۇتۇۋەتكەنىدى»[1].

قەمەرىيە ئۈچىنچى ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنى[2] ئەتىگەندە، كۈن قىزارغان مەھەلدە، لىيۇ جىنتاڭ توپچى قىسمىغا قورغاننى توپقا تۇتۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. مۇشاۋىر سانغۇن خۇ مىڭگۈي بىلەن ياساۋۇل سەردار جۇاڭ ۋېي دۆڭدە قۇرۇقلۇق تۇرغان چېقىن توپىنىڭ كەينىگە ئۆتۈشتى...

قىرغاق تەرەپتىن پارتلاش ساداسى كەلدى ـ دە، خۇددى ھاۋا پارچە ـ پارچە بولۇپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. قاسىم پولگان ئىرغىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. بۇ دەھشەتلىك سادا قاسىم پولگاننى خېلىلا مەڭدىتىپ قويغانىدى. ئەتراپ بىر خىل ۋەھىمىلىك سادالار بىلەن تولغانىدى. دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېلىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان ئەندىشە ئىچىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قارىدى. مانا زەمبىرەك ئوقى تاغ ئۈستىدىمۇ پارتلاشقا باشلىدى. جىلغا ئىچى قويۇق قارا ئىس ـ تۈتەك بىلەن تولۇشقا باشلىدى. تاشلار تارس ـ تارس قىلىپ يېرىلىپ، پارچىلىرى پەسكە دومىلاپ چۈشكىلى تۇردى.

قاسىم پولگان قولى بىلەن تەر باسقان پېشانىسىنى سىيلىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى ۋەھىمە چۇلغىۋالدى. چۈنكى، ئۇ مۇنداق زالىپ ئېتىلغان[3] زەمبىرەك ئاۋازىنى ئاڭلىمىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ نەقەدەر قورقۇنچلۇق ئىكەنلىكىنى ھەتتا تەسەۋۋۇر قىلىپمۇ كۆرمىگەنىدى.

— بىر، ئىككى، — دەپ ئاۋازىنى چىقىرىپ سانىدى توختى قاۋان دېگەن بىر يىگىت. نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ ئېتىلغان زەمبى-

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەتلىك زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان نامىلەر» 50 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

③ زالىپ ئېتىلىش — زەمبىرەكلەرنىڭ تەڭلا ئېتىلىشى.

ـرەك ئوقلىرىنىڭ سانىنى ھېسابلىغۇسى كەلگەنىدى.

ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى ئوقلار جىلغا ئۈستىدىن ۋىژىلداپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ، يېقىن يەردىكى تاغ چوققىسىنىڭ ئارقىسىدا پارت-لىدى. توختى قاۋان ساناۋەردى، بۇ چاغدا قورغان ئىچىدە دەم ئېلىۋاتقان يىگىتلەر يۈگۈرۈشۈپ چىقىپ، ئۆز ئورۇنلىرىغا بې-رىشتى. باشتا زەمبىرەك ئوقىنىڭ پارتلاشلىرى ئۇلارنى خېلىلا قورقۇتقانىدى. كېيىن ئۇلار تىنچلىنىپ، ئۆزلىرى ئۇچۇن يېڭى-لىق بولغان بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىشقا كىرىشتى. ئۇلار كېچى-چە تەشۋىش ئىچىدە تۈزۈككىنە ئۇخلىيالمىغانىدى. قاسىم پولگان-مۇ خېلى تىنچلىنىپ قالدى. زەمبىرەك ئوقى ئۇنىڭغا ۋە قورغانغا ھازىرچە ئانچە زىيان يەتكۈزەلمىگەنىدى. ئېھتىمال، ئۇزاق جاي-دىن مۇنداق توپلار بىلەن نىشاننى مۆلچەرلەپ، دەل تەگكۈزمەك دەماللىققا قىيىن بولسا كېرەك.

بىراق، ئەھۋال بىردىنلا ئۆزگەردى. مانجۇلار ئەمدى ھەر-خىل كالىبىرلىق مىناميوتلارنى قۇرۇپ نىشانلاپ ئېتىشقا باشلىغا-نىدى. ئازراق ھەربىي ئىلمىدىن خەۋىرى بولغانلىكى ئادەمگە مىناميوتنىڭ ئوقىنىڭ ئەگرى سىزىق بويىچە نىشانغا ئۈستىدىن چۈشۈپ تېگىدىغانلىقى تولىمۇ تونۇشلۇق ئىدى. مانجۇلار بايامقى-دەك ئاتكاچىسىز زەمبىرەكلەر[1]نى زالىپ ئېتىش تاكتىكىسىنى ئەمدى ئۆزگەرتكەنىدى. ئۇلار چارروسىيىدە ئىشلەنگەن ھەرخىل كالىبىرلىق مىناميوتلار بىلەن قورغاننى ئوققا تۇتۇشماقتا ئىدى. تراكتورىيىسىنى[2] ئوبدان بېكىتىۋالسىلا، مىناميوتنىڭ ئوقى شۇ-ۋۇلداپ ئۇچقان پېتى نىشاننىڭ دەل ئۈستىگە بېرىپ چۈشەتتى.

شۇنداق ئېتىلغان بىر ئوق دەرەخزارلىق ئالدىدىكى قىرلىق تاشلار ئۈستىدە پارتلىدى. قاسىم پولگان شۇ يەردە قاراۋۇللۇق

---

① ئاتكاچىسىز زەمبىرەك — تۈز ئېتىلغان زەمبىرەك.
② تراكتورىيە — ئوقنىڭ ھاۋادا ئۇچۇش ئەگرى سىزىقى.

قىلىۋاتقان ئەنەيتۇل ئىزچىنى ئەسلەپ، شۇ تەرەپكە قاراپ يۈگۈر-
دى. ئۇ دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىرگەندە، ئۇ يەردىكى
تۆتەك تېخى تولۇق تارقاپ كەتمىگەنىدى. قاسىم پولگان تۇرغان
ئورنىدا داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇنىڭ ئالدىدا سۇنغان، كۆيۈپ
چۇچۇلە بولۇپ كەتكەن دەرەخ شاخلىرى ۋە بايا ئەنەيتۇل ئىزچى
ئولتۇرغان يەردە خېلى چوڭ بىر ئازگال تۇراتتى. مانجۇلارنىڭ
توپچىلىرى ئاتقان مىناميوت ئوقى توپتوغرا ئەنەيتۇل ئىزچىنىڭ
ئۈستىگە چۈشكەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ تېنى پۈتۈنلەي تىتىپ
تاشلانغان، بىر قولىنىڭ پەنجىسى بىلەن ئۇچەيلىرىنىڭ بىر بۆلە-
كى دەرەخكە ئىلىنىپ قالغانىدى.

قاسىم پولگان دەرەخلەر ئارىسىدىن ماراپ قارىدى — دە،
چىغىر يولدا چېرىكلەرنىڭ يوق ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلغاندىن
كېيىن، يۈگۈرگىنىچە ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ-
نىڭ ئۈستىدىن مانجۇلار ئاتقان مىناميوتلارنىڭ ئوقى شۇۋۇلداپ،
چىرىلداپ، ھۆشتەك چېلىپ ئۆتۈپ تۇراتتى. قورغان ئەتراپىنى،
جىلغا ئىچىنى پارتلاش ساداسى قاپلاپ كەتكەن بولۇپ، تاغ —
زېمىن، يەر — جاھان لەرزىگە كېلەتتى. يىگىتلەردىن بىرقانچە-
سى قورقۇپ كېتىشكەنمۇ ياكى باشقا ئىشتىنمۇ، ئەيتاۋۇر ئۇياق-
تىن — بۇياققا چېپىشاتتى. بىردىنلا يېقىن بىر يەردە قاپقارا
تۈتۈن كۆتۈرۈلدى. پارتلاش زەربىسى ھېلىقى يىگىتلەرنى ئىككى
تەرەپكە ئۇلاقتۇرۇپ ئېتىۋەتتى. ئۇلاردىن ئىككىسى ياتقان پېتى
قىمىرلىماي يېتىپ قالدى. يەنە ئىككىسى بولسا يەردە ئۆمىلەپ
قورغانغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ پۇتلىرى يەردە سۆرىلەتتى ۋە
يارىلىرىدىن بۇلدۇقلاپ قان چىقىپ تۇراتتى. بۇ چاغدا، توختى
قاۋاندىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى قورغانغا كىرىۋېلىشقانىدى.

— يىگىرمە، يىگىرمە بىر، — دەپ ساناشنى داۋام قىلاتتى
ئۇ، — يىگىرمە ئىككى.

بۇ قېتىم بىر ئوق دەل قورغاندىكى جەبخانە[①] ئۈستىگە چۈ-
شۈپ پارتلىدى. قورغاندىكىلەردىن بىر بۆلىكى يەر - جاھاننى
لەرزىگە كەلتۈرگەن دەھشەتلىك پارتلاش ساداسى ئىچىدە مۆكۈۋې-
لىشقان جايلىرىدىن ئۆزلىرىنى سىرتقا ئېتىشقان بولسىمۇ، جەب-
خانە تەرەپتىن ھېچكىم سىرتقا چىقالمىدى. سېسىق تۈتۈندىن
نەپسى بوغۇلغان قاسىم پولگان ئۆمىلەپ قورغان ئىچىگە كىردى.
مىناميوت ئوقى پارتلىغان يەردە يىگىرمە - ئوتتۇز يىگىتنىڭ
ئۆلۈكى سوزۇلۇشۇپ يېتىشاتتى.

ئەمدى ئادەملەر ئارىسىدا ۋەھىمە باشلاندى. ئۇلار جىلغىدىن
يۇقىرىغا — تاغ چوققىلىرىغا ۋە تۆپىلىككە قاراپ قېچىشاتتى.
يارىدار بولغان ھېلىقى ئىككى يىگىت ئاستا ئېغىرىشىپ، باشقىلار-
دىن كېيىن قالماسلىق ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە سۆرىلىپ باراتـ-
تى. ئەمما، چوققىغا يامىشىشتىن ئىلگىرى ئۇلار تامامەن ھالـ-
دىن كەتتى - دە، بىرلا مىدىرلاپ كېيىن جىم بولۇشتى.

— ئۇلارنى ئېتىۋېتىش لازىم، — دېدى قاسىم پولگان
توختى قاۋانغا، — بولمىسا جېنى چىقماي بەك قىينىلىپ كېتىـ-
دۇ...

توختى قاۋان بولسا بۇرۇنقى ئورنىدا قىمىر قىلماي ئولتۇ-
راتتى.

— يىگىرمە بەش، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، — ھە!
ياخشىسى ئۇلارنى ئېتىۋېتىش كېرەك. يىگىرمە ئالتە... يىـ-
گىرمە يەتتە...

مىلتىقنىڭ ئۆزلىرىگە قارىتىلغانلىقىنى كۆرگەن ھېلىقى
يارىدارلار ئېچىنىشلىق ئاۋازدا ۋارقىرىۋەتتى. قاسىم پولگان ئىكـ-
كىلىنىپ قالدى ۋە مىلتىقنى پەسكە چۈشۈردى - دە:

— بۇ ئاسان ئىش ئەمەس، — دېدى گويا ئۆز - ئۆزىگە

---

① جەبخانە — ئوق - دورا ئىسكىلاتى.

سۆزلىگەندەك قىلىپ.

بىر تال توپ ئوقى ۋىژىلداپ ئۇچۇپ كەلگەن پېتى دەل ياردارلار بار يەرگە چۈشۈپ پارتلىدى...

قورغاندا قاسىم پولگان يالغۇز ئۆزىلا قالدى. ئۇ ئەڭ ئاخىرقى يىگىت ئېگىشىپ تاغ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولغانغا قەدەر، ئۇلاردىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇردى، كېيىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ، بايامقى ئەنەيتۇل ئىزچى ئۆلگەن دەرەخلىككە قاراپ ماڭدى. مانجۇلار ئاتقان توپ ئوقى ھەدەپ پارتلاۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كەتمىدى. چۈنكى ئۇ پەستىن يۇقىرىغا يامىشىپ چىقىپ كېلىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ قالغانىدى. بىر تال توپ ئوقى ئۇنىڭدىن يىگىرمە قەدەملەرچە نېرىدا پارتلىدى. ئۇ دەرھال يەرگە ئۆزىنى تاشلاپ چاپلىشىپ يېتىۋالدى. ئوق پارچىلىرى ئۇنىڭ بېشى ئۈستىدىن ۋىژىلداپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ چىغىر يولغا قارىدى ۋە ئېغىر تىنىپ قويدى. ئۇنى ۋەھىمە ۋە غېرىپلىق چۇلغىۋالغانىدى. ئۇ قوماچ قورۇغاندەك پارسىلداپ ئېتىلىۋاتقان مىلتىق ئوقىغا ئەسلا پەرۋا قىلمايتتى. بىراق، زەمبىرەك ئوقى ئۇنى قورقىتىۋەتكەنىدى. ھەر قېتىم زەمبىرەك ئېتىلغاندا، ئۇ تىترەپ ئۆزىنى يەرگە تاشلايتتى-يۇ، بىراق، شۇ زامان بېشىنى كۆتۈرۈپ، دەرھال چىغىر يولغا نەزەر سالاتتى.

ئېتىش توختىدى. قاسىم پولگان: «مانجۇلار يېقىنلىشىپ قالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى. ھەقىقەتەنمۇ چىغىر يولدا مانجۇ چېرىكلىرى بەئەينى قاقىرلاردەك تىزىلىپ قىل قۇيرۇق بولۇپ كېلىشمەكتە ئىدى. قاسىم پولگان ساناشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن تېزلا ھېسابتىن ئادىشىپ قالدى. مانجۇ چېرىكلىرى يۈزدىن ئاشاتتى. ئۇلار قورغانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان قوشۇننىڭ ناھايىتى ئازلا بىر قىسمى ئىدى. مانجۇلار مىلتىق، زەمبىرەك بىلەن قورغاندىكىلەرنىڭ پېيىگە چۈشكەنىدى. ھالا بۇگۇن قورغاندىكى

نەچچە مىلڭ يىگىتتىن ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ
تەنها بىر ئۆزى قالدى. توقسۇندىن كېلىدىغان ياردەم نېمىشقىدۇر
تا هازىرغا قەدەر يېتىپ كېلەلمەيۋاتاتتى. ئەنجانلىقتا ۋاپا يوق،
دەپ راست دەپتىكەن كونىلار، — دەپ ئويلىدى قاسىم پولگان
ئىچىدە، — تۇنۇگۇنلا مەيدىسىگە مۇشتلىغان بۇ ئەنجانلىقلار بۇگۇن
هەممىنىڭ ئالدىدا تاغىنىڭ كەينىگە ئۆزلىرىنى ئېلىشتى...»
بۇلارنى ئويلاپ قاسىم پولگاندا بىردىنلا غەيۇرلۇق تۇيغۇسى
قوزغالدى: مانجۇلار ئۇنى ياق، ئۇنىڭ كاللىسىنى بىرمۇنچە تەڭ-
گىگە سېتىۋالماقچى، ئۆزىغۇ ئۆمرىدە مۇنچىۋالا كۆپ پۇلنى كۆ-
رۇپ باقمىغان. بۇ بىر ئاچچىق هەقىقەت ئىدى. قاسىم پولگان
ئۆمرىدە هېچكىمگە يامانلىق قىلمىغان. مانجۇلار لاڭقا[1] لاردىن
تارتىۋالغان يەرلىرىنى خۇرجا لارغا[2] ئەرزانلا سېتىپ بېرىپ،
لاڭقالارنى گاڭسا - جىسا قىلىپ قويۇشتى. ئۇنى ئاز دېگەندەك،
خوتۇنىنى ئېرىدىن، بالىنى ئاتىسىدىن ئايرىپ تاشلاپ، نۇرغۇن
ئائىلىلەرنى خانۇۋەيران قىلىۋېتىشتى. توشقان چېغىدا ئالدىراپ
قالسا ئادەم دېمەي چىشلەيدۇ - يۇ، نىهايەت، بىز ئادەم - دە!
هالا بۇگۇنكى كۇندە مانجۇلار ئۇنىڭ بېشىنى بىرمۇنچە ئاق تەڭگە-
گە سېتىۋالماقچى بولۇشۇۋاتىدۇ. لېكىن، ئۇلار بۇ پۇلنى هېچقا-
چان ئېلىشالمايدۇ. بۇ پۇل نۇرغۇن قارا چېرىكنىڭ بېشى هېسا-
بىغا تۆلىنىشى مۇمكىن!
مانجۇلار ئۆمىلىشىپ، تىرمىشىپ يۇرۇپ ئاران دېگەندە
ئۇچلۇق تاش قىرىغا يېتىپ كېلىشتى. قاسىم پولگان ئۇلارنى
ئاگاهلاندۇرماقچى بولۇپ تەمشەلدى - يۇ، لېكىن كۆزى سەپدىشى
ئەنەيتۇل ئىزچىنىڭ تىتما - تالاڭ بولۇپ كەتكەن تېنىگە چۇش-

---

① لاڭقا — ئېگىز دېگەن مەنىدە. قاسىم پولگانىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن
قالغان لەقىمى. ئۇلار توقسۇن يىلانلىقتا ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى
جەمەتلەرنىڭ بىرى.

② خۇرجا — تېرىقچى، دېهقان، پومېشچىك دېگەن مەنىدە.

كەندە، بۇ رايىدىن تېزلا قايتتى. چىغىر يولنىڭ بېشىغا ئالتىن-
چى چېرىك قەدەم قويغاندا، قاسىم پولگان ئەڭ كەينىدە كېلىۋات-
قان چېرىكتىن باشلاپ ئوت ئېچىپ، تاكى يول ئۈستى تازىلانغىچە
ئوق ئېتىۋەردى. ئۇ بىر ئوبۇيما[1] ئوقنى ئېتىپ بولۇپلا، مىلتىققا
بىر ئوبۇيما ئوق باساتتى - دە، ئۇنى يېنىغا قويۇپ، سوۋۇپ
ئۈلگۈرگەن يەنە بىر مىلتىقنى قولىغا ئېلىپ ئوقنى ھەيدىگەندىن
كېيىن يەنە ئېتىشقا كىرىشىپ كېتەتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئېسىگە
ھەممە كونا دەرد - ئەلەملىرى چۇشۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى غەزەپ
ۋە قىساس ئوتى قاپلىۋالغانىدى. مانجۇ چېرىكلىرىمۇ چىغىر يولدا
يېتىۋېلىشىپ ئوق ئېتىشقا باشلىدى. ئۇلار چىغىر يولنىڭ پەس-
رەك يەرلىرىگە ئۆزلىرىنى پاناھلىماقچى بولۇشسىمۇ، قاسىم پول-
گان ئۇچۇن بەرىبىر ئىدى. ئۇلارنى نىشانغا ئالماق تەس ئەمەس
ئىدى. قارا چېرىكلەر ئاتقان ئوقلار ۋىژىلداپ كېلىپ قاسىم
پولگاننىڭ ئەتراپىدىكى تاشلارغا تېگەتتى ۋە چاراسلاپ ئارقىغا
قايتاتتى. بىر پاي ئوق ئۇنىڭ يانپىشىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى.
ھېلىمۇ ياخشى، ئۇستىخان زەخمە يېمىگەنىدى.

بۇ ھەقىقىي قىرغىن ئىدى. مانجۇ چېرىكلىرىگە ئەجەل
ھەلقۇمىنى سېلىپ، ئۇلارنى قىرغىن قىلىۋاتقان پەقەت بىرلا
كىشى — قاسىم پولگان يالغۇز بىر ئۆزىلا ئىدى. مانجۇلار
ياربدارلىرىنى ئېلىپ چېكىنىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان ئوق
ئېتىپ مانجۇ چېرىكلىرىنى بىر - بىرلەپ يارغا دومىلىتىۋاتقان
چاغدا، بىردىنلا ئۇنىڭ بۇرنىغا كۆيگەن گۆشنىڭ ھىدى ئۇرۇل-
دى. باياتىن ئېتىش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، قولىنىڭ كۆيگىنىنى
سەزمىگەن قاسىم پولگان ئۆز ئەتراپىغا دىققەت بىلەن قاراپ،
قىزىپ كەتكەن مىلتىق تىغىنىڭ بارماقلىرىنى كۆيدۈرۈۋاتقاند-
لىقىنى ئاندىن بىلدى.

---

① بىر ئوبۇيما — بەشتال ئوق بىسىلغان ئوق دەستىسى.

قاسىم پولگان دەرەخلىك ئىچىدە يېتىپ قانائەت بىلەن كۆ-لۈپ قويدى ۋە بىردىنلا زەمبىرەكلەر ئېسىگە چۈشتى. قارىغاندا، مانجۇلار ئۇزاققىچە جىم يېتىشۇەرمەيتتى. ئۇلار چوقۇم قاسىم پولگان يوشۇرۇنۇپ ئوق ئۇزۇۋاتقان يەرنى توپقا تۇتماي قالمايدۇ. دېگەندەك، ئۇ باياتىن توپ ئوقى زادىلا چۈشمىگەن بىر قىيانىڭ كەينىگە ئەمدىلا يوشۇرۇنۇشىغا، مانجۇلارنىڭ مىناميوتلىرى شۇ-ۋۇلداپ قالدى. قاسىم پولگان ساناپ تۇردى: مانجۇلار باياتىن ئۆزى تۇرغان يەرگە ساقمۇ ساق ئاتمىش پاي مىناميوت ئوقىنى تاشلىغاندىن كېيىن، ئاندىن جىمىدى. كىچىكرەك بىر مەيدان شۇ قەدەر تېز ئويۇپ تاشلاندىكى، ئۇ يەردە بىرەر جانلىق نەرسە-نىڭ ساق قېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلماق قىيىن ئىدى. مانجۇ پىيادىلىرىمۇ خۇددى شۇنداق ئويلاشقان بولسا كېرەك، چۈشتىن كېيىن ئۇلار چىغىر يولنى بويلاپ يەنە يۇقىرىغا قاراپ چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار يەنىلا ئۇچلۇق تاش قىرىدىن ئۆتەلمەي، جىلغا تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇشتى.

مانجۇلار چىغىر يولنى ئۇزلۇكسىز ئوققا تۇتۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قاسىم پولگان قورغانغا ئۆتىدىغان چىغىر يولنى يەنە ئىككى كۈن قەيسەرلىك بىلەن ساقلاپ تۇردى. ئۈچىنچى كۈنى، يەنى قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، جىلغا ئىچىدىكى تاشنىڭ كەينىدە ئەسمىتۇل پەيدا بولدى.

قاسىم پولگان ئەسمىتۇلنى يېنىغا چاقىرتىپ، قولىغا بەتلەكلىك مىلتىقتىن بىرنى تۇتقۇزدى ـ دە، ئۇنىڭغا چىغىر يولغا ھېزى بولۇپ تۇرۇشنى تاپشۇرۇپ، ئۆزى سەل دەم ئېلىۋال-ماقچى بولۇپ تاشقا يۆلەندى.

سوقۇشتىكى ھارغىنلىق ئۇنى پۈتۈنلەي كاردىن چىقارغاند-دى. ئۇنىڭ ھەممىدىن ۋاز كەچكۈسى، ئاداۋەت ـ ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان ۋە چۈشىنىپ بولمايدىغان بۇ دۇنيادىن بىراقلا باش ئېلىپ چىقىپ كەتكۈسى كېلىۋاتاتتى. بۇ يەردە، جىلغا ئىچىدە

بولۇۋاتقان ئىشلارنىڭ ھەممىسى چىگىش، بىر ـ بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىدى. ئادەتتىنغۇ توغرا يولنى بايقىۋېلىش ئاساندەك قىلغان بىلەن، ھازىر بىر نېمە دېمەك تەس ئىدى. ئاياغ ئاستىدىكى توپا پاتقاقلىققا ئوخشاش لۆمشۈپ تۇراتتى. يەر ـ زېمىن تىلغاپ تاشلانغان، يولمۇ توپ ئوقلىرى چۈشۈۋېرىپ تارامىلىنىپ كەت-كەن. قايسى يول، قايسى ساي؟ كېتىۋاتقان يول مېڭىشقا تېگىش-لىكمۇ ـ ئەمەسمۇ؟ ئىشەنچ يوق. قوزغىلاڭنىڭ دەسلىپىدە، ئۇ ئىسھاق خوجىغا مايىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا باردى. باشقى-لارنىمۇ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشتۈردى. مانا ئەمدىچۇ؟ قا-سىم پولگان تاشقا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ ئويلايتتى. ئۇ، ئەتىياز كىرگەندە، يىلانلىقتىكى لاڭقالارنىڭ ئېتىزغا سالىدىغان سۆرەم-نى قانداق تەييارلايدىغانلىقىنى، زەمبىل، سېۋەتلەرنى قىزىل تال چىۋىقتىن توقۇيدىغانلىقىنى، يەر شامالداپ قۇرۇشقا باشلىغاندا دالىغا چىقىدىغانلىقىنى، «ھوش، ھوش» دەپ ئورۇق قوش كا-لىلىرىنى تېز ـ تېز ھەيدەپ، ئەمگەك سېغىنىپ قالغان قوللىرى بىلەن ساپانلارنىڭ قولىقىدىن تۇتۇپ، ئۇنىڭ تېز ـ تېز ئۆرۈلۈپ سىلكىنىشىنى ھېس قىلغان ھالدا، ئارقىسىدىن ماڭىدىغانلىقلى-رىنى ئويلىدى. شۇنىڭدەك، مايسىلارنىڭ يېقىملىق ھىدى بىلەن يول ـ يول ھەيدەلگەن چىلان تۇپراق يەرنىڭ خۇشپۇرىقىنىڭ دىماغقا ئۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ كۆڭلى ئىللىپ قالدى. چۈنكى، بۇ يەرلەر ئۇنىڭ ئىدى؛ بۇ يەرلەر لاڭقالارنىڭ ئىدى. ئۇ مۇشۇ يەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مانجۇلار بىلەن جان تىكىپ ئېتىشقانىدى. ئۇنىڭ ھازىرلا تاغدىن چۈشۈپ يىلانلىققا بارغۇسى، ئۆزىنىڭ مال ـ قورۇسىنى يىغىش-تۇرغۇسى، ئوت ـ چۆپلەرنى تۆمۈر ئارا بىلەن ئىرغۇتقۇسى، سېرىق چېچەك، ئاپىخانلارنىڭ پۇرىقىنى، ئېچىغان مال قىغىنىڭ ھىدىنى پۇرىغۇسى كېلەتتى. ئۇ، تىنچلىق، ئەركىنلىك، جىم-جىتلىقنى خالاپ قالغانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كۇرەك جۇۋىغا

ئورالغان ئاتىسى جانباقى لاڭقانىڭ قامەتلىك گەۋدىسى كەلدى. كۆرەك جۇۋىنىڭ پۈرلىقىمۇ، تازىلانمىغان ئات ئېغىلىمۇ، يول ئۈستىدىكى قورۇنىڭ تېمىغا چىقىۋېلىپ قىچقىرىۋاتقان كۆرەك خورازمۇ پەيدا بولۇپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇرۇنقى ھاياتىنى — ئەركىنلىك ئىچىدە ئۆتكۈزگەن ئاشۇ كۆڭۈللۈك كۈنلىرىنى ئۇ-نىڭ ئېسىگە سالماقتا ئىدى. شۇ تاپتا، ئاشۇ خىلۋەت جايدا كەچكەن ھاياتى ئۇنىڭغا خۇددى قويۇق قايماق چايدەك لەززەتلىك تۇيۇلماقتا.

«پاڭ، پۇڭ» قىلىپ ئېتىلغان ئوق ئاۋازى ئۇنى ئېسىگە كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ تاشنىڭ كەينىدىن چىغىر يولغا قارىۋىدى، بىردىنلا بەش - ئالتە پاي ئوق ئاۋازى بىراقلا ئاڭلان-دى. بىر تال ئوق ئۇنىڭ يەلكىسىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. يەنە بىر پاي ئوق تاشقا تېگىپ قاڭقىپ كەتتى. ئۇ ئارقىسىغا تاشلاندى - دە، يەنە دەرھال ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قارىدى. جىرانىڭ ئىچى قارا چېرىكلەر بىلەن تولغانىدى. قاسىم پولگان بىرنەچچە قەدەم ئار-قىغا چېكىنىدى - دە، بېلىدىن ئېغىر ئوق خالتىسىنى ئالدى. ئۇ تاشلار ئارىسىغا جايلىشىپ، يار ئۈستىدىن بىرىنچى مانجۇ چېرىكىنىڭ بېشى بىلەن يەلكىسى كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭلا مىلتىقى-نىڭ تەپكىسىنى باستى. ئۇ بۇ ئىشنى ئۈچ - تۆت قېتىم تەكرار-لىغاندىن كېيىن، يار ئۈستىدە ئادەم بېشى ئورنىدا ئەمدى ئاق بايراق كۆرۈندى.

ساڭا نېمە كېرەك؟ — دەپ سورىدى قاسىم پولگان.

— ئەگەر سەن قاسىم پولگان بولساڭ، بىزگە دەل سەن كېرەك، — دېگەن جاۋاب ئاڭلاندى تاشنىڭ كەينىدىن.

قاسىم پولگان خەۋپ - خەتەرنى ئۇنتۇدى — ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇدى. ئۇ ھېچنەرسىگە قارىماي، ئۆز نىيەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان بۇ مانجۇلارنىڭ چىدامچانلىقىغا ھەيران بولۇپ، ئۆز ئورنىدا يېتىۋەردى. ئۇ ئەمدى ئۈمىد قالمىغىنىنى

چۈشەندى. مانجۇلارنىڭ كۆرەڭ ئىرادىسىگە قارىغاندا قارشى تۇ-
رۇپ بولغىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ سان ـ ساناقسىز قوشۇنى
خۇددى يەر ـ زېمىننى قاپلىغان چېكەتكىدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋې-
رىشىدۇ. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ، ئۇلارنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىمۇ ئەنە
شۇ سانىنىڭ كۆپلىكىدە، قانچە قىرىپ تاشلىساڭمۇ يەنە ئۇزۇلمەي
كېلىۋېرىدۇ. مانجۇلارنىڭ ئەل ـ يۇرتىمىزنى تالان ـ تاراج
قىلىشتىن نېمە ئۈچۈن ۋاز كەچمەي كېلىۋاتقانلىقىنى مانا مۇشۇ-
نىڭدىن چۈشەنسە بولىدۇ...
— خوش، قېنى مەن بىلەن ماڭامسەن؟ — دەپ سورىدى
قولىدا ئاق بايراق تۇتقان نامەلۇم كىشى، — ماقۇل، دە! —
دېدى ئۇ.
— كەل، بولمىسا، قېنى بىر سۆزلىشىپ كۆرەيلى! —
دېدى قاسىم پولگان.
يار ئۈستىدە بىر ئادەمنىڭ بېشى، يەلكىسى، ئاندىن كېيىن
پۈتۈن گەۋدىسى پەيدا بولدى. ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەردارلى-
رىدىن بىرى بولۇپ، چىرايىدىن مۇلايىملىق چىقىپ تۇرىدىغان،
قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، ئۆزىنى توختاتقان بىر ئادەم ئىدى.
ئۇ ئالغا قاراپ كېلىۋەردى ـ دە، قاسىم پولگاننىڭ ئىشارىتى
بىلەن ئۇنىڭدىن بەش قەدەم نېرىدا توختىدى. قاسىم پولگان
قولىدىكى مىلتىقىنى ئۇنىڭغا تەڭلىگىنىچە قاراپ تۇراتتى.
ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئۇچراشتى. يۈرەكلىرى قارتتىدە قىلىپ
قالدى ـ دە، تەڭلا ئاغدى!
— نىجاتچىم! بۇ سىزمۇ؟ — دەپ سورىدى مانجۇ سەردارى.
قاسىم پولگان ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ سىنچىلاپ قارىدى.
بۇ ئادەم دەل بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئىلگىرى ئىچكىرىنىڭ
چۆلىدە ئۆزى قۇتۇلدۇرۇپ قالغان ھېلىقى قىزنىڭ ئاتىسى ئىدى.
قاسىم پولگان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا بېشىنى سەل ئېگىپ
قىمىرلىتىپ قويدى ـ يۇ، ئۈندىمىدى.

— ھەقىقەتەن چەكچى ئىكەنسىز. جەكچى دېسە سىزنى دې-
يىش كېرەك! — دېدى ھېلىقى سەردار قايىل بولغان ھالدا، — نەچچە
كۈندىن بۇيان ئون ئالتە مىڭ لەشكەرنى بىر ئۆزىڭىز يالغۇز
توسۇپ تۇردىڭىز.

— سەنمۇ مەرد ئىكەنسەن، ئۆلۈمگە پىشەنت قىلماي يالغۇز
چىققىنىڭنى قارا! — دېدى قاسىم پولگان خىيالچانلىق بىلەن، — سېنى
پاشىنى ئۆلتۈرگەندەك ئۆلتۈرۈپ تاشلىشىم مۇمكىن ئىدى.

— ياق، ئۆلتۈرەلمەيتتىڭىز، — دېدى ھېلىقى مانجۇ سەر-
دارى.

— نېمە ئۈچۈن؟

— چۈنكى سىز ئىنسان قاسىم پولگان! بىز بىزگە ئوق
چىقىرىپ قارشى تۇرغان بولسىڭىزمۇ، ھەرھالدا ئادەمسىز.
سىزنى بىلىمىز، سىز ئۇستا مەرگەن، بىر تال ئوقتا بىر ئادەمنى
يىقىتالايسىز.

قاسىم پولگان ئاللىنېمىلەرنى دەپ غۇدۇڭشىغان بولسىمۇ،
لېكىن دۈشمىنىنىڭ راست گەپ قىلغىنىنى ئاڭلاپ كۆڭلىدە
خۇرسەن بولدى.

— قورغاندىكىلەرنى نېمە قىلدىڭلار؟ — دەپ سورىدى ئۇ، — قېنى
ئۇلار؟

— كۆپ قىسمى يوقىتىلدى. بىر قىسمى ئەسىر ئېلىندى.
سىز ئەگەر قورال تاشلىسىڭىز، مەن چوڭىمىزغا دەپ، سىزنى
تىلەپ قالاي.

قاسىم پولگان ئىستىھزا بىلەن كۈلۈپ قويدى ـ دە:

— مەن ئەركىن ئادەممەن، — دەپ جاۋاب بەردى، — مەن
سىلەرگە چېقىلمىدىم، سىلەر ماڭا چېقىلدىڭلار. سېنىڭدىن پە-
قەت بىرلا نەرسىنى سورايمەن: مېنى تىنچ قويۇڭلار. مەن ئەر-
كىن ياشىدىم. ئەركىنلىك ئىچىدە ئۆلىمەن. ھېچقاچان تەسلىم
بولمايمەن.

— دېمەك، باشقىلار سىزنى ئەقىللىقراق ئىكەن، — دېدى ھېلىقى مانجۇ سەردارى، — قاراڭ، ئۇلار كېلىشىۋاتىدۇ.

قاسىم پولگان پەسكە قارىۋىدى: ھەيدەرقۇل، مەھەممەت نىياز توقسابە قاتارلىق يەتتە ئەمىر لەشكەر ۋە پەنسادلار باشلىق داۋانچىلىك قەلئەسىنى ساقلاۋاتقان سەرۋاز - يىگىتلەردىن بىرمىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئەسىر ئاھ - ۋايلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ئەسىرلەرنى قوراللىق مانجۇلار ئورىۋېلىشقانىدى.[1] ئەسىرلەر بارا - بارا كۆزدىن يۈتتى.

— ئەمدى كېتىۋەرسەڭمۇ بولىدۇ، — دېدى قاسىم پولگان ھېلىقى مانجۇ سەردارىغا، — مەن ھەرگىز تەسلىم بولمايمەن، گەپ شۇ، خەير.

ھېلىقى مانجۇ سەردارى بىر خورسىنىپ قويدى - دە، سىيرىلىپ پەسكە چېرىكلىرىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ كەتتى. بىر ئازدىن كېيىن بېشىدىكى دىڭ قالپىقىنى قولىغا ئېلىپ ئېگىز كۆتۈردى. قاسىم پولگان ئاتقان ئوق ئۇنىڭ دىڭ قالپىقىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. مانجۇلار قىرغاقتا تۇرۇپ تاكى قاراڭغۇ چۈشكىچە قاسىم پولگاننى ئوققا تۇتۇشتى. قاسىم پولگان يۇقىرىغا — تەڭرى تېغىنىڭ غايەت زور ئېگىز چوققىلىرىغا يامىشىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، ئالتە ھەپتىگىچە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تەمتىرەپ يۈرۈشتى. ئۇ جىرالاردىكى كۆكىرىپ بۈككىدە بولۇپ كەتكەن مەجنۇنتاللارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان چاغلىرىدا، مانجۇلار دەرەخزارلىقنى قورشىۋېلىپ، ئۇنى خۇددى توشقان قوغلىغاندەك ئىزدىشەتتى. لېكىن، ھەر قېتىم ئۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى ئېزىقتۇرۇۋېتىپ، قۇتۇلۇپ كېتەتتى. مانجۇلار قاسىم پولگاننى

[1] داۋانچىلىك ئۇرۇشىدا بەدۆلەتنىڭ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى يوقىتىلدى. بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇقراقى ئەسىر ئېلىندى؛ مانجۇلار ئىككى يۈزدەك ئەسكىرىدىن ئايرىلدى.

قولغا چۇشۇرۇشنىڭ ھېچقانداق ئامالىنى تېپىشالمىدى. چېرىكلەر يېقىنلاشقاندا، قاسىم پولگان مىلتىقىنى ئىشقا سالاتتى ـ دە، قارا چېرىكلەر ياربدار شېرىكلىرىنى ئېلىپ چىغىر يوللاردىن ۋادىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولاتتى. مانجۇلار دەرەخزارلىق ئارىسىدا ئۇنىڭ قارامتۇل گەۋدىسىنى كۆرۈپ قېلىپ ئوق ئاتقان چاغلارمۇ بولدى. بىر نۆۋەت بەش مانجۇ ئۇنى چىغىر يولنىڭ ئوچۇق جايىغا سۈرۈپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ھەممە ئوقلىرىنى ئۇنىڭغا قارىتىپ ئاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يار ياقىلاپ ياربدار پۇتىنى سۆرىگىنىچە ئاقساقلاپ قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتتى. كېيىن، ئۇلار يول ئۇستىدە قانلىق ئىزلارنى كۆرۈپ، قاسىم پولگاننىڭ ياربدار بولغانلىقىنى بىلىشتى. ئالتە ھەپتىدىن كېيىن، مانجۇلار ئۇنى تەقىپ قىلىشتىن ۋاز كەچتى. داۋانچىڭ جىلغىسىنى ئۇنىڭ تەنھا ھۆكۈمرانلىقىغا تاشلاپ بېرىپ، ئۆزلىرى توقسۇن ئارقىلىق قارا قىزىلغا، ئاندىن ئۇ يەردىن ئۇششاقتالغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇنداق-تىمۇ بەزى ئادەم ئوۋچىلىرى ئۇنىڭ بېشىغا بېرىلىدىغان مۇكاپاتقا قىزىقىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ بېقىشتى. ئەمما بۇ ھەرىكەتلىرى كۆپىنچە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھالاكەت ئېلىپ كې-لەتتى.

قازارا ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى ھىجرىيە 1296 ـ يىلى[①] سۇمبۇلە ئايلىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، قاسىم پولگان ئاخىرقى قېتىم دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىرىپ، سۇ بويىدىكى چى-مەنزارلىق ئىچىدە سوزۇلۇپ ياتتى. كېيىن سەل كۆتۈرۈلۈپ، سۇ بويىدىكى دەرەخنىڭ غولىغا يۆلىنىپ ئولتۇردى.

قاسىم پولگان سۇغا تىكىلگىنىچە خېلى ئۇزاق ئولتۇردى. سۇدا ناتونۇش بىرسىنىڭ شولىسى ئۆزىگە قاراپ تۇراتتى.

— نېمە قارايسەن؟ — دەپ سورىغاندەك قىلاتتى سۇدىكى

---

① مىلادى 1879 ـ يىلى.

شولا.

— قارا چاچ، قارا ساقاللىرىڭ ئۇچىدەك ئاقىرىپ كېتىپتۇ... ھىم... تاغنىڭ بېشىغا قىراۋ قونۇپتۇ...

— ئاقارماي نېمە قىلسۇن! — دەيتتى سۇدىكى ھېلىقى ناتونۇش شولا ئېغىر ئۇھ تارتىپ، — مۇنداق چاغلاردا ئاقارماي نېمە قىلسۇن؟... باغلاقتىكى بۆرىنىڭمۇ تۈكى ئاقىرىدىغۇ؟ مەن بىر ئادەم تۇرسام؟...

— توغرا، سەن ئۆز ئەركىنلىكىڭ ئۈچۈن كۆرەش قىلغان ئادەم. سېنىڭ چېچىڭ ئاقىرىشى كېرەك. چۈنكى بۇ ئىش تولىمۇ مۇشكۈل بىر ئىش. ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ.

— مەن ئەركىنلىك ئىچىدە ياشىدىم، ئەركىنلىكىم ئۈچۈن كۆرەش قىلدىم، — دەيتتى سۇدىكى شولا، — مانا ئەمدى بولسا، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئۆلۈشكە تەييارلانماقتىمەن...

يامغۇر يېغىشقا باشلىدى. قاسىم پولگان قېتىپ كەتكەن پۇتلىرىنى يىرتىق پالاز بىلەن ئورىدى. ئۈستىگە ياۋا ئۆچكە تېرىسىنى يېپىپ قويدى. قولىدىكى مىلتىقىنىڭ ستىۋولىغا چۈشكەن يامغۇر تامچىسىنى مېھرى بىلەن سۈرتتى ـ دە، مىلتىقىنى كۆكرىكىگە قويدى. جەڭچىنىڭ كەمىرىدىكى شەمشەر غىلاپىدا تۇرسىمۇ، ئۇنىڭغا كۈچ بېغىشلايدۇ.

ئۇ كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇ پۈتۈن ئەزايىنىڭ پۈتۈنلەي زەئىپلەشكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى، ئۇ خۇددى قېرىپ ماداردىن كەتكەن كۆك بۆرە ئۆز ئۆلۈمىگە تەييارلانغىنىدەك، دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىردى.

ئۇ بارغانسېرى ئاجىزلاۋاتقان ۋە تۇمانلىشىۋاتقان ھوشىنى بەزىدە يىغىپ ۋە بەزىدە ئادىشىپ دېگەندەك، باللىق، ياشلىق چاغلىرىنى ئەسلەشكە باشلىدى. ئۆلۈم قىستاپ كەلگەندە، كەچمىش ئىشلار ئادەمنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋالىدىغان ئوخشايدۇ. ئادەممۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى دەل مۇشۇنداق دەقىقىلەردىلا ئاندىن

تولۇق چۈشىنىپ يەتسە كېرەك. ئەلۋىدا، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم — يىلانلىق! ئەلۋىدا، قەيسەر، قاتتىق سۆڭەكلىك لاڭقالار!...

يازنىڭ يامغۇرى دەرەخ شاخلىرىنى شىلدىرلاتماقتا. تاغ باغرىدا قىيغىتىپ چىپىپ كېتىۋاتقان ياۋا ئۆچكىنىڭ ئوغلاقلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا خىرە-شىرە نامايان بولماقتا. ئۇ مىلتىقىنىڭ شىرغىسىنى تاش ئۈستىگە قاداپ، ئوغلاقلىرىنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۆچكىنى قارىغا ئالدى، لېكىن نېمىشقىدۇر تەپكىنى باسمىدى. ياۋا ئۆچكە ئوغلاقلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كۆزدىن بارا-بارا كىچىكلەپ، ئاخىرىدا يوقالدى...

ئۆلۈم ئالدىدىكى ئاخىرقى قاتتىق ئاغرىق ئۇنى ھالىدىن كەتكۈزگىچە، ئۇنىڭ ساغلام ۋە ئەركىن ئۆتكەن ياشلىقى خىيالىدىن زادى كەتمىدى. ئۇ ئوق تەگكەن ۋە تاش پارچىلىرى سىجاپ، شىلىپ كەتكەن قولىغا ئەجەبلىنىپ قاراپ كەتتى: بۇ نېمە ئۇچۇن؟ ئۇ قانداق بولۇپ مۇشۇ ھالغا كېلىپ قالدى - ھە؟ ئۇنىڭ ھازىرقىدەك نىمجان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىغا نېمە سەۋەبچى بولدى؟ بىر چاغلاردا ياش، بەرنا ۋە كۈچتۈڭگۈر، ئەركىن بولغان قاسىم قانداق قىلىپ ھازىرقىدەك ئاجىز ۋە بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ بۇ سوئاللار ئۇنى رېئاللىق ئىچىگە قايتۇرۇپ كەلدى، ئۇنىڭ قاپىقى شۇ زامان سېلىنىپ، كىرپىكلىرى بىر - بىرىگە يېپىشتى. يامغۇرنىڭ شىلدىرلاشلىرى تىندى. ئۇنىڭ بەدىنى خېلىغىچە پارقىراپ، تىترەپ تۇردى. كېيىن بۇ ھالمۇ تۈگىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرگەندى، بىراق بېشى شىللىققىدە قىلىپ يېشىل كۆكاتلارنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئېچىلدى - يۇ، ئاما يېپىلمىدى، شۇ ھالىتى بويىچە قالدى. ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پىكرى مىلتىقىنى ئەسلەش بولغانىدى، شۇڭا ئۇ يارىدار قوللىرى بىلەن مىلتىقىنى قۇچاقلاپ، ئۇنى كۆكرىكىگە مەھكەم بېسىپ ياتاتتى.

كەلكۈن سۈيى خېلى پەسىيىپ قالدى. ئېقىننىڭ قىرغىقىدا كۆل رەڭ توپىلار ئېچىلىپ قالغان، تاشقىن دولقۇنى بىلەن

ئېقىپ كەلگەن قومۇش، شاخ ـ شۇمبىلار بۇلتۇرقى ياپراقلار ئۈزۈنىسىغا جىيەك تارتقانىدى. بايتوقاي جىلغىسىدىكى ئورماننىڭ سۇ بېسىپ كەتكەن تال سۆگەتلىرى خېلىلا كۆكىرىپ، باراقسانلىشىپ قالغان، ئۇلارنىڭ كۆپكۆك پوتىلىرى شاخلادىن ساڭگىلىشىپ تۇراتتى. ئېقىن ئىچىدىكى تېرەكلەر چاشقانقۇلاق بولۇشقا باشلىغان، مەجنۇنتاللارنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرى تاشقىندىن كېيىن قېپقالغان سۇغا ئېگىلىپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ قانات چىقارمىغان ئۆردەك چۆجىسىدەك يۇمران تۈكلۈك سارغۇچ پوتىللىرى شامال تەۋرەتكەن دولقۇنلارغا شۇڭغۇپ تۇراتتى.

ياۋاز غازلار، تۇرنىلار توپ ـ توپ ياۋا ئۆردەكلەر كەڭ ئېقىننىڭ قېشىدا يەم ئىزلىشىپ يۈرۈشەتتى. چاتقال قاپلىغان سايازلىقتا تاڭ يورۇشى بىلەنلا قاقىرلار جار ـ جار ۋارقىرىشاتتى. شامالدا مەۋجلىنىپ تۇرغان بايتوقاي سۈيىنىڭ بېتىدە ئۈچۈشۈپ يۈرگەن كۆكلەم قارلىغاچلىرىنى دولقۇنلار ئەركىلىتىۋاتاتتى.

قاسىم پولگاننىڭ قەبرىسى (ئۇنىڭ قەبرىسىنى كېيىنكى چاغلاردا مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بولغان لاڭقالار ياساپ قويغانىدى) نى ئوت ـ چۆپ باسقانىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، كۆپ ئىشلار ئۇنتۇلدى، شامال ۋە بورانلار ئۇ جەڭلەردە كەتكەنلەرنىڭ تۇپراق ئىزلىرىنىمۇ ئۆچۈرۈپ تاشلىدى، ئەمما، قاسىم پولگاننىڭ قەبرىسى تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە بايتوقاي بويىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇردى. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، توقسۇنلۇقلار ئۇنىڭ قەبرىسىنى ئالىپ ئاتا[1] مازىرىغا كۆچۈرۈپ قويۇشتى.

---

[1] ئالىپ ئاتا — X ئەسىردە ئۆتكەن ئەلپەتتاھ بىننى ئەبۇناسىر ساماني. بۇزات قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سۇتۇق بۇغرا قاراخاننىڭ ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپان غازىتىدا شېھىت بولغان ۋە تۇرپان ئاستانىگە قويۇلغان.

سۆيۈملۈك كىشىلىرىدىن ئايرىلغانلارنىڭ يۈرىكىدىكى جاراھەتنى پەقەت ۋاقىتلا داۋالاپ ساقايتىشقا قادىر بولالايدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكى ئاشۇ يۈرەكنى ئېزىدىغان خاتىرىلەرنى ئۇنتۇلدۇرالايدۇ؛ چۈنكى، ئۆلگەنلەر قايتا تىرىلمەيدۇ. ئىنساننىڭ ئۆمرى بەكمۇ قىسقا بولىدۇ، ئۇ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىپ، بۇ ئالەمنىڭ راھىتى ۋە خاپىچىلىقلىرىنى تولۇق كۆرۈپ بولماي تۇرۇپلا، ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدۇ. بۇ قىسمەت ھەربىر ئادەمنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن.

تېغى ئەسەد ئېيىدا، يالغۇز قەبرىنىڭ يېنىدا، بىر - بىرىنى قوغلىشىپ، بۈككىدە ئۆسكەن يۇلغۇنلۇق ئارىسىنى ئۆزلىرىگە ئۇۋا قىلىۋېلىشقان بىر توپ ياۋا توشقان، قويۇق، ئۆسكەن ئوت - چۆپ ئىچىدە تەرەپ - تەرەپكە چېپىشىپ يول سېلىشتى. ئۇلار ياشاش ئۈچۈن، نەسىل قالدۇرۇپ ئاۋۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا ئىدى. مانا بىر ئاز ۋاقىت ئۆتۈۋىدى، ئاشۇ يۇلغۇن قىزارغان جىلغىدىكى يالغۇز قەبرىنىڭ قېشىدا، بۆجەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئانا توشقانلار پەيدا بولۇشتى.

بۆجەنلەر چوڭ توشقانلار چۆپلۈكتە سالغان يوللارنى بويلاپ قوغلىشىپ، تەرەپ - تەرەپكە چېپىشىپ يۈرۈشەتتى...

نەزمە:

ۋاھ، ھەر چاغ بوستاندا كۆكەرسە چىمەن،
خۇش بولاتتى كۆڭلۈم كۆرۈپ پەيزىنى.
باھاردا يوقلىغىن مېنى سەن دوستۇم،
كۆرسەن توپامدىن ئۈنگەن مايسىنى

— شەيخ سەئدى.

بەشىنچى باب

سىڭگىم ئېغىزىدا

«قورسىقى ئاچ غالجىر ئىت تاپقاندا گۆش سورىمايدۇ ھېچ؛
بۇ سالىھنىڭ تۆگىسىمۇ يا دەججالنىڭ ئېشىكى؟ »[1]
— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1877 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى.[2]
— تۇرپاندا لوپاشانىڭ لەشكىرى ئاز، — دېدى مانجۇ قوشۇن- لىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زوڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ پاچا- ساغالدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىدا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەشتە، — بىلىشىمىزچە، ئۇنىڭ ئاساسلىق كۈچى ۋە ئوق - دورا، ئوزۇق - تۈلۈك زاپىسى توقسۇندىكى شاۋ باشانىڭ بارگا- ھىدا ئىكەن. شۇڭا، بىز ئاساسلىق كۈچىمىز بىلەن توقسۇنغا ئېگىش قىلىدىغان بولساقلا، توقسۇندىكى دۈشمەننىڭ تۇرپانغا ياردەم بېرىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغان بولىمىز - دە، تۇرپان قەلئەسىنى ئاز ئەجىر ھېسابىغا تەسلىم قىلالايمىز. شۇڭا، مەن سەردار سىلىگە، — دەپ لۇ چاڭخۇغا قارىدى ۋە سۆزىنى داۋاملاش- تۇردى، — ئالتە يىڭ پىيادە - ئاتلىق چېرىك ئايرىپ بېرەي ھەمدە سەركەردە تەن باسۇيىنىمۇ سىلىگە قوشۇپ بېرەي. سىلەر

---

[1] سالىھ — پەيغەمبىرلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ تۆگىسى مۇقەددەس سانىلار ئىمىش؛ دەججال — يالغان پەيغەمبەر. قىيامەت كۈنى ئۇ ئېشەككە مىنىپ پەيدا بولارئىمىش.

[2] شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.

ئىككىنچىلار قوشۇننى باشلاپ كېچىلەپ يۈرۈش قىلىپ، ئۆگۈنلۈك-كە — 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[1] چوقۇم تورپان قەلئەسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يېتىپ بېرىڭلار. شۇنداق بولغاندا، سەردار جاڭ ياۋ، شۈي جيەنباۋلارنىڭ ئەنخۇي قوشۇنى بىلەن بىللە تورپاننى كۈنچىقىش تەرەپ، ئۇستۈن تەرەپ ۋە تۆۋەن تەرەپتىن قورشاپ تېگىش قىلىش، ئۇلارنى يا ئۆزىنى قوغدىيالمايدىغان، يا قوشۇنغا ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغىلى بولىدۇ...

ئۇ سەركەردە ـ سەردارلارنىڭ ھارغىنلىق چىقىپ تۇرغان چىرايىغا بىر قۇر سەپسېلىپ چىققاندىن كېيىن، يەنە مۇنداق دەپ قوشۇپ قويدى:

— ئەسلىدىكى داۋانچىڭ قورغىنىنى پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، قوشۇننى دەم ئالدۇرۇپ، چېرىكلەرنىڭ روھىي ۋە كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغان بولساق بەك ئوبدان بولغان بولاتتى. بىراق، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ جانابلىرىدىن كەلگەن خەتتە: يەرلىك پۇقرالار «ئادالەتچى قوشۇنىمىزنىڭ تېز يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشىنى، ھۆكۈمەت قوشۇنىنىڭ قۇدرەت ـ ئىنايىتىنى نامايان قىلىپ، مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ئەمىن تاپقۇزۇشىنى كۈتۈپ، كۆزلىرى تېشىلگۈدەك بولۇشۇپ كېتىشىۋاتىدۇ.[2]» دېيىلىپتۇ. ھازىرقى ئەھۋال بىزنىڭ قوشۇن-لارنى دەم ئالدۇرۇشىمىزغا يار بەرمەيدۇ. بىز لو پاشانىڭ ئاساس-لىق كۈچىنى مۇشۇ يەردە تەلتۆكۈس، پاك ـ پاكىزە يوقىتالى-ساقلا، جەنۇبتىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلمىقىمىز ئوڭايغا توختايدۇ. شۇڭا، ھەرقايسىڭلارنىڭ چۈشەن-نىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن!

---

[1] شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

[2] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەلۇماتلار» 50 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

داۋانچىلىق قەلئەسى يېمىرىلگەندىن كېيىن، لىيۇ جىڭتاڭ
خۇنەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېچىلەپ يۈرۈش قىلىپ، توقسۇن
غولىنىڭ ئېغىزىدىكى پاچاساغال دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى ۋە
شۇ يەردە بارگاھ قۇرۇش ئۈچۈن قوش تىكتى ـ دە، دەرھال
ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، كېيىنكى قەدەمدىكى ھەربىي ئىشلار-
نى بىرقۇر ئىدىتلەپ چىقتى ۋە لو چاڭخۇ، تەن باسۇي قاتارلىق
سەركەردىلەرنى ئۈچ مىڭدەك پىيادە ـ ئاتلىق چېرىك بىلەن
مانجۇلارنىڭ چېرىنغار قىسىملىرى بولغان جاڭ ياۋ، سۇي جىيەنب-
ياۋلارنىڭ ئەنخۇي قوشۇنىغا ھەمدەم بولۇشقا تۇرپانغا مەڭدۈردى.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مانجۇلارنىڭ چېرىنغار قىسىمى — جاڭ
ياۋ، سۇي جىيەنبياۋلارنىڭ ئەنخۇي قىسىمى قۇمۇل، بارىكۆل
لىنىيىسى ئارقىلىق مېڭىپ، تاز بۇلاققا يېتىپ كەلگەندىن كې-
يىن، قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى[1] مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ
چىقتىم ئالدىنقى سېپىدىكى قوشۇنلىرىغا كېلىپ قوشۇلدى. ئە-
تىسى پىچاننى ئۇرۇشمايلا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەمەرىيە
3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[2] كېچىدە تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى سىڭگىم
ئېغىزىغا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا مۆرتۇق غولىدىن قىيان كېلىد-
ۋاتقانىدى.

سىڭگىم — تۇرپانغا كىرىشتە چوقۇم بېسىپ ئۆتۈشكە تې-
گىشلىك مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئۇرۇشتا ئىك-
كى تەرەپ چوقۇم تالىشىدىغان قورۇل ئىدى.

قەدىمكى زاماندا، بۇ جايدا سىڭگىم شەھىرى جايلاشقان بو-
لۇپ، ھازىر بۇ شەھەردىن بىر دۆۋە خارابىلىقلا قالغانىدى.
سىڭگىم ئېغىزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى-
نىڭ خارابىسى بار ئىدى. سىڭگىم ئېغىزىغا سۇ كېلىدىغان

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.
② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

مۇرتۇق جىلغىسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا، قەدىمكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى[1] مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بېزەكلىك تاش كېمىرلىرى قاتار جايلاشقانىدى.

بېرەكلىك — قەدىمدىن تارتىپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلار ئۈچۈن پىنھان ماكان بولۇپ كەلگەنىدى. . .

× ×

ۋۇدېنىڭ يەتتىنچى يىلى[2] تومۇز ئايلىرىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى. كۈنچىقىشتىكى تاۋغاچ ئېلى — تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى — چاڭئەندىكى پادىشاھ تاڭ گاۋزۇنىڭ ئوردىسىدا بۇددا تەرىقىتىنىڭ پايدا - زىيىنى ھەققىدە قىزغىن بەس - مۇنازىرە داۋاملىشىۋاتاتتى. پادىشاھ ۋە دۆلەت ئەئيانلىرىنىڭ ئالدىدىكى شىرەلەردە كۈنپېتىشتىكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىدىن يېڭىلا كەلتۈرۈلگەن ئۈزۈملەر لېگەن - تەخسىلەرگە شىڭگىل - شىڭگىللىرى بىلەن تىزىۋېتىلگەن. بۇ ئۈزۈملەر خۇددى تەكتىن يېڭىلا ئۈزۈلگەندەك پارقىراپ تۇراتتى. تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى — چاڭئەن شەھىرى تونۇردەك قىزىپ كەتكەنىدى. ئەمما، شاھىنشىنىڭ ئىچى بۇلاق بويىدەك سالقىن ئىدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخان! بۇنداق دېسەم بەلكى ئەجەبلىنىشىڭىز مۇمكىن: شۇ زامانلاردا، كۈنپېتىشتىكى ئىدىقۇتلۇقلار تومۇز ئىسسىقتا ئۆينىڭ ھاۋاسىنى سالقىنلىتىش ئۈچۈن، قىشلىقى كۆل - دەريالاردىن مۇزلارنى چېقىپ ئەپكېلىپ، ئۆينىڭ ئاستىدىكى مۇزخانىغا قاچىلىۋالاتتى. يازدىكى ئىسسىقتا ئۆينىڭ ئاس-

---

① ئۇيغۇرلار تۇرپان ئەتراپىدا قۇرغان قەدىمكى دۆلەتنىڭ نامى.

② مىلادى 624 - يىلى. تاڭ گاۋزۇ — لى يۈەننىڭ سەلتەنەت يىل نامى.

ـتىدىكى مۇزخانىنىڭ تۈگۈلۈكىنى ئېچىپ قويسىلا، ئۆينىڭ ھاۋا-
سى سالقىنداپ ئادەمگە تولىمۇ راھەت بەخش ئېتەتتى؛ ئىدىقۇتلىق-
لار ئۈزۈمگە ئوخشاش مېۋە - چېۋىلەرنى يېگى، ھۆل پېتى
ساقلاش ھەتتا ئۈنى چاڭئەندەك ئۈچ ئايلىق نېرىدىكى شەھەرلەرگە
ھۆل، يېگى پېتى توشۇپ ئاپىرىپ سېتىش ئۈچۈن، ياغاچتىن
ئىككى قەۋەت ساندۇق ياساپ، ساندۇقنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىنى
تەگرى تاغلىرىنىڭ قارلىرى بىلەن تولدۇرۇشاتتى. شۇنىڭ بى-
لەن، ئاددىي، ئىشلىتىشكە ئەپلىك مۇز ساندۇقى تەييار بولاتتى.
قەسىر - سارايلارنىڭ ھاۋاسىنى سالقىنلىتىش، يېمەكلىكلەرنى
يېگى پېتى ساقلاش — تاۋغاچلىقلار كۈنپېتىشتىكى ئىدىقۇت ئۇ-
لۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىن كىرگۈزگەن، يېگى تېخنىكا ھېسابلىناتتى.
ئەمدى، باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. پادىشاھ ھۇزۇرى-
دىكى بۇ بەس - مۇنازىرىدە، رەسەتبېگى فۇلۋەن بۇددا تەرىقىتى-
نىڭ ئىللەتلىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ سۆككەندىن كېيىن:
— بىكسۇ - راھىپلار كۆپىيىپ ئىتنىڭ قۇرتىدەك ئاۋۇپ
كەتتى، — دېدى ئۇ، — ئۇلار يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا —
ھاكىمىيەتكە قول تىقىپ، مەئىشەتنى ئىسراپ قىلماقتا. نۇرغۇن
ئادەم كۆچى، ماددىي بايلىقنى بۇزۇپ - چېچىپ، ساڭرام -
ئىبادەتخانىلارنى تەمىر قىلماقتا. مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بول-
سا، ئۇلار چوقۇم سەلتەنەتىمىزنىڭ ئۇلىغا پالتا چاپىدۇ! شۇڭا،
ساكيامۇنى[1]تەرىقىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرماي بولمايدۇ.[2]

① ساكيامۇنى — سانسكرىت تىلىدا«ساك قەبىلىسىنىڭ دانىشمىنى»
دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى. فامىلىسى گاۋتا-
ما. ئىسمى سەددىخار تاخا. قەدىمكى كاپلوۋاستۇ دۆلىتىنىڭ پادشا-
ھى سۇدد ھۇدانانىڭ شاھزادىسى. ئۇ «35 يېشىدا فىكوس دەرىخى-
نىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ئىدراك تېپىپ، بۇدساتۋاغا ئايلانغان» دەپ
رىۋايەت قىلىنىدۇ.
② «كونا تاڭنامە. فۇلۋەننىڭ تەرجىمىھالى»

ئۆزىنى تەرىقەتچىلىكنىڭ بۇزۇكۋا پىرى لاۋرى[1] نىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان پادىشاھ تاڭ گاۋزۇ — لى يۈەن رەسەتبېگى فۇلۇەننىڭ بۇ قاراشلىرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيتتى. شۇڭا، ئۇ دارىلئۇلۇمنىڭ كېڭىشىدە: «تەرىقەتچىلىك بىرىنچى، كۇڭزىچىلىق ئىككىنچى، بۇددا تەرىقىتى ئاخىرىدا تۇرىدۇ» دەپ جاكارلىدى. بۇ تاۋغاچتا ئەمدىلەتىن ئەۋج ئېلىپ باش كۆتۈرۈۋاتقان بۇددا دىنى ئۈچۈن قاتتىق زەربە بولدى.

جىنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى[2]، تاۋغاچتا قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، نۇرغۇن پۇقرا ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. ئوردا خەلقنى قەھەتچىلىكتىن قۇتقۇزۇپ بولالمىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ باشقا يۇرت - ئەللەرگە قېچىپ بېرىپ جېنىنى جان ئېتىشىگە رۇخسەت قىلدى. بۇ چاغدا چاڭئەندىكى تائىنسى ئىبادەتخانىسىدا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئۈچ ئاغىلىق نوم ئۇستازى شۈەنزاڭ ئوردىدىن ئۆزىنىڭ «كۇنپېتىشتىكى بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بۇددا تەرىقەتلىرىنى ئۆگىنىپ، ھىدايەت يولىنى تېپىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىش» نى ئىلتىماس قىلدى.

بۇ چاغدا، تاۋغاچتا تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تېخى ئەمدىلەتىن قۇرۇلغان بولغاچقا، ئەلدە غەليان تىنچىمىغان. تۈركلەر چېگرىدا داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سېلىپ، تاۋغاچ ئېلىگە زادىلا ئاراملىق بەرمەيۋاتقانىدى. ئوردا پۇقرالارنىڭ چەت ئەللەرگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن بېرىشىنى چەكلەيتتى.

شۇ يىلى 8 - ئايدا، شەنزاڭ تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەندىن كۇنپېتىشقا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ چاغلاردا كۇنپېتىش ئەللىرىنىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرت دەپ ئاتىلاتتى. شۈەن-

---

[1] تەرىقەتچىلىك — خەنزۇلارنىڭ يەرلىك دىنى، تۇپىن دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[2] مىلادى 627 - يىلى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ سەلتەنەت يىل نامى.

نزاڭ غەربىي يۇرت بىلەن تاۋغاچ ئېلى ئوتتۇرىسىدا قاتناۋاتقان غەربىي يۇرتلۇق سودىگەر يالۋاچلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇۋېلىپ، قاش قوۋۇق[1] ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىن چىقىۋالدى.

ئۇ كۈندۈزلىرى تونۇردەك ئىسسىپ كېتىدىغان، كېچىلىرى زىمىستاندەك سوغۇق بولىدىغان سەككىز يۈز چاقىرىملىق ئاتەش ماكان، زىمىستان دەشتىنى يالغۇز ئۆزى بېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي يۇرتتىكى ئىۋۇرغول[2] دېگەن ئەلگە يېتىپ كەلدى. ئۇ ئەسلىدە ئىۋۇرغول ئارقىلىق كۈنپېتىش يۇقىرى تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، قاغانبۇت[3] شەھىرى ئارقىلىق غەربكە قاراپ ماڭماقچى ئىدى. بۇ چاغدا، ئىدىقۇت دۆلىتىدىن ئىۋۇرغول دۆلىتىگە ئەلچىلىككە كەلگەن تۇدۇم ئاچارى قايتماقچى بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. ئۇ تاڭ شۆەنزاڭ بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاھى چۇرۇۋىنتايغا مەلۇم قىلدى. ئىدىقۇت چۇرۇۋىنتايى دەرھال ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنى ئەڭ يۈگۈرۈك ئارغىماقلار بىلەن بېرىپ، تاڭ شۆەنزاڭنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

ئىدىقۇت چۇرۇۋىنتاينىڭ سەممىي تەكلىپىنى رەت قىلالمىغان تاڭ شۆەنزاڭ ئەلچى ـ يالۋاچلار بىلەن بىللە ئالتە كۈن يول يۈرۈپ، تازبۇلاق ئارقىلىق تەڭرى تاغلىرىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىكى پىچانغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار پىچانغا يېتىپ كەلگەندە، كۈن ئولتۇرۇپ كەتكەنىدى. تاڭ شۆەنزاڭ بەك ھېرىپ كەتكەنلىكتىن، پىچاندا

---

① قاش قوۋۇق — قاشتېشى توشۇلىدىغان قوۋۇق دېگەن مەنىدە. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يۈمېن شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

② قەدىمكى دۆلەت نامى. ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى تەۋەسىدە.

③ ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى.

قونۇپ ئەتە ماڭساق، دېگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئەلچى ـ يالۋاچ-
لار: «ئاستانىگە يېقىن قالدۇق. تېز يېتىپ بارمىساق، چۇرۋېن-
تايى بىزگە ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىدىڭلار، دەپ كايىيدۇ» دەپ
قونۇشقا ئۇنىمىدى. ئۇلار ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، يولىنى دا-
ۋاملاشتۇردى. يېرىم كېچە مەھەلىدە، ئۇلار ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇي-
غۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى — ئىدىقۇت شەھرىگە يېتىپ كېلىش-
تى.

بۇ چاغدا، چۇرۋېنتايى بىلەن توركان خاتۇن — بەي بېكە
قونچۇي شاھزادە ـ مەلىكىلەرنى باشلاپ ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەمىر ـ
ئۇمرا، ۋەزىر ـ ۋۇزرا، بەگ ـ بېگات قاتارلىق ھەربىي ـ مۇلكىي
ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئىدىقۇت شەھرىدىن يىگىرمە چا-
قىرىم بېرىدىكى سىڭگىم شەھرىدە ئۇلارنى ساقلاپ تۇرۇشقان-
كەن.

ئوتقاشلار ئەتراپىنى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتىۋەتكەن، پا-
نۇسلار خۇددى ئاسماندىكى يۇلتۇزلاردەك چاقناپ تۇراتتى. ھەي-
ۋەتلىك قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئوتقاش ۋە پانۇسلارنىڭ يورۇ-
قىدا ئۆتكۈزۈلدى. ئاندىن تاڭ شۇەنزاڭ چۇرۋېنتايى ۋە توركان
خاتۇننىڭ ھەمراھلىقىدا، ئىدىقۇت شەھرىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ،
دۆلەت مېھمىنى سۈپىتىدە، خان ئوردىسىدىكى تەكىيخانىگە ئو-
رۇنلاشتۇرۇلدى. چۇرۋېنتايى، توركان خاتۇن — بەي بېكە قون-
چۇيلار تاڭ شۇەنزاڭ بىلەن تاكى ئىككىنچى كۈنى سۈبھى كۆتۈ-
رۈلگەنگە قەدەر سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇشتى. تاڭ سۆزلىگەندىن
كېيىن، چۇرۋېنتايى بىلەن توركان خاتۇن ئۇنىڭغا «دەم ئالغايلا»
دەپ تۇزۇت قىلىشتى ـ دە، چىقىپ كېتىشتى.

ئەتىگەنلىك تەزىم ۋاقتى توشتى. مۇلازىم چورۋېنتايى بىلەن
توركان خاتۇننىڭ شاھشىندا كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى تاڭ شۇەنزاڭغا
خەۋەر قىلدى. ئۇ ئوردىغا سالامغا كىرىپ، چۇرۋېنتايى بىلەن
توركان خاتۇنغا تەزىم قىلىپ، كۆرۈنۈش قىلغاندىن كېيىن،

ئوردىنىڭ ئىچىدىكى تاۋچاڭغا① تەكلىپ قىلىندى.

تاڭ شۆەنزاڭ ئالتۇن كاسايىسىنى② كىيىپ، تاۋچاڭغا چىققاندىن كېيىن، بۇددا نوم - تەرىقىتى ئۈستىدە تەبلىغ ئېيتىشقا كىرىشتى. بۇ كۈن شۇنداق ئۆتتى.

ئەتىسى، تاڭ شۆەنزاڭ ئۇلۇغ ئاغلىق سامىتسۇ ئاچارى ئەنسارى سامگارانىڭ ھەمراھلىقىدا، بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بېزەكلىككە زىيارەتكە كەلدى.

بېزەكلىككە سىڭگىم ئېغىزىدىن كىرىپ مۇرتۇق جىلغىسىنى بويلاپ كۈنچىقىش يۇقىرى تەرەپكە قاراپ تەخمىنەن يىگىرمە چاقىرىم ماڭغاندا، ئاندىن يېتىپ بارغىلى بولاتتى. بۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بىھارا، ئىستىقامەتخانە، پىنھان تىلاۋەتخانە، تاۋچاڭ، راھىبلار ئۆيى. يۆلەكلىك يول، ئاسما ساڭرام، تاتىيا قاتارلىق زور بۇددا ئىمارەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەشەمەتلىك كاتتا قۇرۇلۇش ئىدى. تاۋغاچلىقلار بۇ ئىستىقامەتگاھنى «نىڭرۇڭسى» دەپ ئاتىشاتتى.

بۇ يەردە كۈنچىقىش، كۈنپېتىش ئەللىرىدىن كەلگەن بىرمۇنچە ئاتاقلىق نوم ئاچارىلىرى ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ھەقدادىغا يېتىشەتتى. بۇ يەر — ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلىم ئوچاقلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، پۈتۈن غەربىي يۇرت بويىچە يىراق - يېقىنغا تونۇلغان مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. بۇ يەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق نوم ئاچارىلىرى، ئالىملار، تەرجىمان، تىل ئۇستازلىرى يېتىشىپ چىققانىدى. ئۇلارنىڭ

① تاۋچاڭ — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان سورۇن دېگەن مەنىدە.

② كاسايا — بۇددا راھىبلىرى ئورىۋالىدىغان چاقماقلىق پىرىجىسى.

ئىچىدە تارىختا مەشھۇر بولغان تاتاتۇڭا، قارائىنانچ، تولۇچى، مانقۇ تېكىن، كاشى، يەللىن تېمۇر[1]، بېككە تېمۇر، ئەنسارى، ئوردۇ تېكىن، ئېل تېمۇر، جالۇ ناداش لاچىن، مايغۇ، چىداي سالى، بانتۇ، فۇت تۇرمىش، ئاليان تېمۇر، سۇنىچ قايا، ئېل بۇقا، سالابات، تېمۇر تۇبرۇك[2]، مويۇن بوقا، ئاپرىنچۇر تېكىن، مويۇن ياغچى[3]، جۇيا تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، پراتىيا ياشرى، كىكى، سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ[4] قاتارلىقلار ۋە شىبان، كوركۇسسۇ قاتارلىق نىستۇريان ئۆلىمالىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، شى يۇيلى، شىجىرۇ قاتارلىق كۆڭزىچىلىق مۇتەپەككۇرلىرىمۇ بار ئىدى.

شۇەنزاڭ بېزەكلىكتىكى تاش كېمىرلەرنى كۆرۈۋېتىپ، بۇ بۇددا ئىمارەتلىرىنىڭ چاڭئەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا ياسالغانلىقىنى ھېس قىلدى: بۇ تاش كېمىرلەرنىڭ ئىچىدە ئاز بىر قىسمى يارلىقنى ئويۇپ ياسالغاندى. يەنە بىر قىسمى بولسا، كېسەكتىن كېمىر قوپۇرۇلۇپ، ياكى يېرىم تۇخۇمسىمان گۈمبەز شەكلىدە ياسالغاندى. ياغاچ ئىشلىتىلمىگەندى.

تاش كېمىرلەر ئىككى خىل ئىدى: بىر خىلى، ۋەز - ئىبادەت پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدىغان كايتيالار ئىدى. يەنە بىر قىسمى ئىستىقامەتخانە — ۋىخارا كېمىرلىرى ئىدى. كېمىرلەر ئۇزۇن كېمىرلىك ۋە تۆۋرۈك - مۇنارلىق بولۇپ، بەزىلىرى تۆت

---

① تۈرك يابغۇ قاغانى تۇنيۇ قۇقىنىڭ چەۋرىسى.
② يەنى لومىڭشەن — ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى.
③ يەنى مازۇچاڭ.
④ قەدىمكى زاماندا تۇرپان ئەتراپلىرىدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. تىلشۇناس. ئۇ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن «مايترى سىمىت»نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

چاسا، بەزىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇت سۇپىسى بار ئىدى، بەزىلى-
رىنىڭ ئارقا تېمىغا يەنە كىچىك قازناقلار ئويۇلغانىدى.

تاڭ شۇەنزاڭ تاش كېمىرلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رە-
سىملەرنى تولىمۇ قىزىقىش ئىچىدە كۆردى. بېزەكلىك تاش كې-
مىرلىرىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەردە ئەڭ چوڭ باقان،
ساخاۋەتچى — ئىدىقۇت خان ئائىلىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى.
ھەتتا تاش كېمىرلەرنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا سىزىلغان بۇددانى قوغدى-
غۇچى ئاسمان دىۋالىرى — ئاسمان تەڭرىلىرىنىڭ ئوبرازلىرى
ئورنىغا ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرى ياكى ئاقسۆڭەك ئەمىر - ساخاۋەتچى-
لىرىنىڭ رەسىمى سىزىلغانىدى. بۇ چاڭئەندىكى بۇتخانىلارنىڭ
تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەرگە تۈپتىن ئوخشاشمايدىغان بىر
ئالاھىدىلىك ئىدى.

تاڭ شۇەنزاڭ بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنىڭ بىرىگە كى-
رىپ، ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تامغا ئۈستىگە قارا يىپەكتىن
كىيىم كىيگەن، ئىسمى ئۇيغۇرچە يېزىلغان، بېشىغا ئاق بۆك
كىيگەن ئون ئىككى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىنىڭ رەسىمى قاتار سىزىل-
غانلىقىنى كۆردى. ئۇ بۇ رەسىملەرنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن،
كەينىگە ئۆرۈلۈپ، ئىشىكنىڭ سول تەرىپىدىكى تامغىمۇ ئۈستىگە
سېرىق يىپەكتىن كىيىم كىيگەن، ئىسمى سانسكرىتچە يېزىل-
غان، بېشىغا قارا بۆك كىيگەن ئون ئىككى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىنىڭ
رەسىمى قاتار سىزىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران قالدى. ئۇ تەئەج-
جۈپ ئىلكىدە، قولىنىڭ دۈمبىسىنى چىشلەپ، بىر ھازاغىچە
تۇرۇپ قالدى. بۇنداق نەپىس، بۇنداق پاساھەتلىك سىزىلغان تام
رەسىملىرىنى ئۇ ئۆمرىدە تېخى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتاتتى.

تاڭ شۇەنزاڭ يەنە بىر تاش كېمىرگە كىرگەندە، تۆرۈستى-
كى تام رەسىمدە خۇددى ئارسلاندەك چەبدەس، بېشىغا ئالتۇن
تاج تاقاپ، پۇتىغا قارا كۆن ئۆتۈك كىيگەن، بېلىدىكى پوتىسىغا
پىچاق، چاقماق ئاسقان ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىلەن خۇددى لاچىندەك

غەيۇر، بېشىغا ئالتۇن جولالىق تاج تاقىغان، ئۇستىگە قايرىما ياقىلىق، ئىنچىكە يەڭلىك، پۇرمە بەللىك يىپەك نىمچە كىيگەن تۇركان خاتۇن سىزىلغانىدى.[1]

بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىنى كۆرۈۋېتىپ، تاڭ شۇەنزاڭ بۇ تام رەسىملىرىدە، ئەمىر ـ ساخاۋەتچىلەرنىڭ دېھقان، چارۋىچى ۋە يىراقتىن كەلگەن كارۋانلارنىڭ قىياپىتىدە سىزىلغانلىقىنى، بۇلارنىڭ ئىدىقۇت جەمەتىنىڭ ئوبرازىغا قارىغاندا تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ يېقىن ۋە سەمىمىي ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. بۇنداق ئالاھىدىلىك چاڭئەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ھۆر قىز، دېۋا — ئاسمان تەڭرىلىرىنىڭ ئوبرازلىرىدىن تۈپتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ شۇەنزاڭنى ھەيران قالدۇرغان ئۈچىنچى ئالاھىدىلىك ئىدى. چۈنكى چاڭئەندىكى بۇددا ساڭراملىرىنىڭ تېمىغا لاكشانا[2] ئۇسلۇبى بويىچە سىزىلغان ئەمىر ـ ساخاۋەتچىلەرنىڭ تۈرلۈك قىياپەتلىرىدە قەندىھار[3] تەسىرى قويۇق تۇس ئالغانىدى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئەنسارى سامگارانىڭ ھەمراھلىقىدا يەنە بىر

---

[1] بۇ تام رەسىمى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فون لىكوك تەرىپىدىن تامدىن سويۇۋېلىنىپ، بېرلىنغا ئېلىپ كېتىلگەن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا، سوۋېت ئايروپىلانلىرى بېرلىننى بومباردىمان قىلغاندا، پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان.

[2] لاكشانا — بۇددا ئاتالغۇسى. ئۆزگەرتىلگەن قىياپەت.

[3] قەندىھار — ھازىرقى پاكىستاندىكى پىشاۋۇر شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى. قەدىمكى گىرېك ـ رىم سەنئىتى قەندىھاردا ئۆزگىچە سەنئەت ئېقىمى — قەندىھار سەنئەت ئېقىمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ ئېقىم كېيىنكى چاغلاردا بۇددا دىنىنى شەرققە تەشۋىق قىلىشتا خىزمەت قىلغانىدى.

تاش كېمىرگە كىردى. بۇ تاش كېمىرنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تامغا: «ئىبادەتخانا ئىگىسىز ۋەيران بوپتۇ. بىز ئەنسارى بىلەن تۇدۇم سالى ئۆز تەمىراتىمىزغا ھېسابلاپ، ئۇنى رېمونت قىلىپ قويدۇق» دېگەن مەنىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىككى قۇر خەت يېزىلغاندى. سول تەرىپىدىكى تامغا بۇددا نومىلىرىدىن بىرى بولغان «لالىتاۋىستارا» دىكى «شاھزادىنىڭ تۇغۇلمىقى» دېگەن ھېكايە رەسىم قىلىپ يېڭىدىن سىزىلغاندى. رەسىمدە: ساكيامۇنىنىڭ ئانىسى مايا خېنىم لۇمبىنى بېغىدىكى «ھەسرەتسىز دەرەخ» ئاستىدا، ساكيامۇنىنى تەۋەللۇت قىلماقچى بولۇپ، قولىنى ئايال خىزمەتكارىنىڭ دولىسىغا قويۇپ تۇرغانلىقى، بۇددا ساكيامۇنىنىڭ مايا خېنىمنىڭ بىقىنىدىن تۇغۇلۇۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەنىدى. بۇ بىر يۈرۈش تولىمۇ گۈزەل سىزىلغان تام رەسىملىرىدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر قىياپىتى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن تېپىكلەشتۈرۈلگەنىدى. تاڭ شۈەنزاڭ تاۋغاچلىقلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئاتەش ماكان — ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەن بۇنداق يۈكسەك سەنئەت، مەدەنىيەت دۇردانىلىرىدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدى.

بۇددا نومىلىرىدا يېزىلىشىچە، بۇددىھا — ساكيامۇنى دۇنياغا كەلگەندە، ئاستا ئىسىملىك بىر ھۆكۈما ئۇنىڭ يەتمىش ئىككى خىل قىياپەتكە ئۆزگىرەلەيدىغانلىقىدىن ئالدىن بىشارەت بەرگەنىكەن. بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە، بۇددىھا — ساكيامۇنىنىڭ مۇشۇنداق ئۆزگىرىشلىرى ئوبرازلىق قىلىنىپ مۇپەسسەل تەسۋىرلەنگەنىدى.

سول تەرەپتىكى تام رەسىمىدە يەنە: «شاھزادىنىڭ چۈش كۆرۈشى» دېگەن ھېكايە سىزىلغاندى. بۇ رەسىمدە: ساكيامۇنى تەركىي دۇنيا بولۇپ ئوردىدىن چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ھەرەمنىڭ

ئىشىكى ئالدىدىن ئۆتكەنلىكى، دەرۋازىدىن چىقالماي، تامدىن ئاتلاپ چىقىپ كەتكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. شاھزادە ھەرەمخانىنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ساھىبجامال خوتۇنى ياسودىھارا گۈزەل قىزلار بىللە شاھزادىنى كۈتۈپ، گىلەم ئۈستىدە يالىڭاچ ياتىدىكەن. پۈتۈن رەسىمدە شاھزادىنىڭ بۇددا تەرىقىتى ئۈچۈن بۇنداق كاتتا مەئىشەتتىن ۋاز كېچىپ، ھۇزۇر - ھالاۋەتنى تەرك ئەتكەنلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن ۋە ئۇيقۇدا ياتقان بىر توپ گۈزەل قىزلارنىڭ يارقىن ئوبرازى يارىتىلغان.

تاڭ شۈەنزاڭ بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنى زىيارەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مۇرتۇق، سۇبېشى، يارغۇل، بورلۇق[1]، تۆيۇق قاتارلىق مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرىنىمۇ زىيارەت قىلىپ، ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئۇ بۇددا تەرىقىتىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، ئىدىقۇت دۆلىتىدە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى.

بىر كۈنى، ئۇ تاۋچاڭدىن چۈشۈپ، چۇرۋىنتايى بىلەن بۇددا تەرىقىتى ھەققىدە خېلى ئۇزاققىچە ئىلىم مۇتالىئە قىلىپ ئولتۇردى.

— تاۋغاچ چوڭ ئەل، بۇددا تەرىقىتى ئۇلۇغ تەرىقەت. شۇنداق بولغاندىكىن، بۇنداق ئۇلۇغ تەرىقەت بۇنداق چوڭ ئەلدە جارى قىلدۇرۇلسا، پۇقرالار ھىدايەتكە تېخىمۇ تەلپۈنۈپ، ناشايان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىدىغان بۇسار[2]لاردىن بولۇپ قالىدۇ. گېپىم توغرىدۇ؟ — دېدى ئىدىقۇت چۇرۋىنتايى.

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ سۆزى بەرھەق. بىراق، — دېدى تاڭ شۈەن-

---

[1] بورلۇق — ئۈزۈملۈك دېگەن مەنىدە. ھازىر بۇيلۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

[2] بۇسار (菩萨) — بۇددساتۋانىڭ قىسقارتىلمىسى. «ئويغانغان،» «ھىدايەت يولىنى تۇتقان»، «ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن» دېگەن مەنىدە.

ـزاڭ مەيۈسلۈك بىلەن، — تاۋغاچتا ئەھۋال باشقىچە. بىزدە بۇددا ئەھلى
ئىلىملىرى «چوڭ كۆلۈڭگۈ»[1] ، «كىچىك كۆلۈڭگۈ»[2] دەپ ئىد-
ـزاھىيەتچىلىك قىلىشىۋەرگەنلىكتىن، بۇددا تەرىقىتى چاك - چې-
ـكىدىن بۆسۈلۈپ كەتتى. بۇددا ئىلىم ئەھلى ئورۇن —
مەرتىۋىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالدى.
— ئۇنداق بولسا، بۇ ھەقىقەتەن يامان ئىش بوپتۇ، — دېدى
ئىدىقۇت چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان ھالدا، — بۇددا تەرىقىتىدە
ـنىزاھىيەتچىلىك يۈز بەرسە، ھىدايەت تويۇق يولغا كىرىپ قالىدۇ -
دە، يۇقىرالار ناشايان ئىشلارغا بېرىلىپ كېتىدۇ.
— توغرا ئېيتىدىلا، — دەپ ئىدىقۇتنىڭ سۆزىنى دەرھال
ماقۇللىدى ئۇ، — پېقىر دەل مۇشۇ ۋەجىدىن بۇددا تەرىقىتىنى
تېخىمۇ ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، بۇ ئازغۇنلارنى ھىدايەتكە باشلاش
ئۈچۈن كۇنپىتىش بۇددا ئەللىرىگە ھەقىقەت ئىزدەپ كەلگەنىدىم.
دۆلىتىڭىزلەرگە كەلگەندىن كېيىن، سىلەردىن كۆپ نەرسىنى
ئۆگەندىم. مەشھۇر بۇددا ئاچارىلىرى بىلەن زىكىر - سۆھبەتتە
بولدۇم. ھازىر، ئۆزۈمنىڭ كۇنپىتىش بۇددا ئەللىرىگە ھەقىقەت
ئىزدەپ چىقىپ توغرا قىلغانلىقىمغا تېخىمۇ ئىشەنمەكتىمەن.
ئاڭلىسام كۇنپىتىش تەرەپلىرىدە يەنە نۇرغۇن بۇددا ئەللىرى بار
ئىكەن.
— شۇنداق، كۇنپىتىش تەرەپلىرىدە يەنە چۇقو، كېنىگىت،
چۇزى[3] ، سۇللاغ[4] ، يوتقان[5] قاتارلىق نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئەل-
ـلىرى بار، — دېدى ئىدىقۇت چۇرۋىنتايى، — ئۇلارنىڭ بۇددا

---

① چوڭ كۆلۈڭگۈ — ماھايانا. بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى.
② كىچىك كۆلۈڭگۈ — ھىنايانا. بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى.
③ چۇزى — قەدىمكى كۇچا.
④ سۇللاغ — قەدىمقى قەشقەر.
⑤ يوتقان — قەدىمقى خوتەن.

ھېكمىتىگە بولغان چۈشەنچىسى بىزدىنمۇ تىرەن. شۇڭا، بىز ھەر يىلى ئۇلارغا ئىلىم تەلەپكارلىرىنى ئەۋەتىپ تۇرۇۋاتىمىز.

— ئىدىقۇت ئالىيلىرىغا مىڭ مەرتەم تەشەككۇر! — دېدى تاڭ شۆەنزاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، — مەن نادان ۋەتىنىمدىن يولغا چىققاندىمۇ دەل مۇشۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بەل باغلىغانىدىم. ھالا بۈگۈن دۆلىتىڭىزلاردا مەن بۇ مەقسەتنىڭ يېرىمىگە يەتتىم، قالغان يېرىمىنى كۇنپېتىشتىكى ئاشۇ بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ تولۇقلىسام ئەجەپ ئەمەس دەيمەن.

— ئۇستاز، سىلى دۆلىتىمىزدە رىيازەت چېكىپ قالمىغاندىلا، — دەپ سورىدى ئىدىقۇت چۈرۈۋېنتايى ئۈنىگدىن، — مۇبادا بىزنىڭ خىزمىتىمىز يەتمىگەن بولسا، ئېيتسىلا، بىز بىجانىدىل بىجا كەلتۈرۈپ، سىلىنى تولۇق رازى قىلمىغۇچە ھەرگىز توختىمايمىز!

— يوقسۇ، يوقسۇ! — دەپ تۈزۈت قىلدى تاڭ شۆەنزاڭ ئالدىراشلىق بىلەن، — مەن ئويلايمەنكى، كۇنپېتىش بۇددا ئەللىرىنىمۇ كۆرۈپ باقسام، ھىدايەتنىڭ يولى تېخىمۇ كېڭىيەرمىكىن دەيمەن!

— مۇشۇ يەردە قېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىۋەرسىلە سىلىنىڭ پۈتۈن تەمراتلىرىغا ئوردا ئىگە بولسۇن. سىلە كەتمىسىلە!...

ئىدىقۇت چۈرۈۋېنتايى ئۇنى كەتمىسىلە، دەپ تۇتقانسېرى، ئۇنىڭ كۇنپېتىش بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئىستىكى شۇنچە كۈچىيىپ ماڭدى.

— مېنىڭدىن ئىدىقۇت ئالىيلىرىغا شۇل مەلۇم بولغايكى، كۆل - دەريالار قۇرۇپ، تاغۇ - تاشلار ئۈۋۈلۈپ كەتسىمۇ، مەن كۇنپېتىش بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئىرادەمدىن قايتمايمەن. ئۆلۈكۈم بۇ يەردە قالسىمۇ، روھىم يەنىلا بۇ ئۇلۇغ سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ، — دېدى تاڭ شۆەنزاڭ

قىلچە ئىككىلەنمەي.

ئىدىقۇت چۇرۋىنتايى ئۇنى سەپەر قىلىشتىن قەتئىي توستى ۋە ئۇنىڭ ئاش - تاماق تەمىراتىنى تولۇق ھۆددىلىگەندىن باشقا، ئۇنىڭ يۇرۇش - تۇرۇش ئەركىنلىكىنى چەكلەپ قويدى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ئۇ-چۇن، مۇلازىم ئېلىپ كىرگەن ئاش - تاماقنى قەتئىي يېمىدى. تۆتىنچى كۈنى تاڭ شۇەنزاڭ ئورنىدىن قوپالمىدى — ئۇنىڭ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغانىدى. ئاخىرى، ئىدىقۇت ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە:

— سىلە بىلەن قول بېرىشىپ ئاغا - ئىنى بولۇشساق، — دېدى ئۇ ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان ھالدا، — سىلە كۇنپىتىشتىن-كى بۇددا ئەللىرىدىن نوم - سۇترالارنى ئېلىپ قايتقاندا، دۆلى-تىمدە ئۈچ يىل تۇرۇپ، بىزگە بۇددا تەرىقىتىدىن ھىدايەت يولىنى ئۆگەتسىلە!

بىر ئايدىن كېيىن، ئىدىقۇت چۇرۋىنتايى تاڭ شۇەنزاڭنىڭ سەپەر تەييارلىقلىرىنى قىلىپ بەردى: يولدا بۇ ئۈچ ئاغىلىق نوم ئاچارى تاڭ شۇەنزاڭنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت راھىبنى تە-يىنلىدى؛ ئوتتۇز ياقىلىق تون - تەلپەك، كاسايا، پاختىلىق نىمچە، قولقاپ، ئۆتۈك - پايپاق قاتارلىق قىشلىق كىيىم - كېچەك تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ پۈتۈن يول راسخودىغا يەنە يۈز سەر ئالتۇن، ئون تۈمەن يارماق پۇل، بەش يۈز تەپكە تاۋار - توقا ھازىرلاپ بەردى. ئاتتىن ئوتتۇزنى ۋە مالايدىن يىگىرمە بەشنى يولدا خىزمىتىگە سېلىشقا بۇيرۇپ بەردى ھەمدە يولدىكى ھەرقاي-سى گۇمرۇك - ئۆتكەللەردىن ئۆتۈشتە سالام - سوۋغات قىلىش ئۈچۈن، كۇنپېتىش تەرەپتىكى چۇقۇ، كېنگىت، چۇزى، سۇللاغ ۋە يوتقان قاتارلىق يىگىرمە تۆت دۆلەتنىڭ چېگرا دائىرىلىرىگە ئۇنىڭغا يول بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، يىگىرمە تۆت تەپكە تاۋار - تورقا بىلەن يىگىرمە تۆت پارچە خەت - ئالاقە يازدى. ئۇنىڭدىن باشقا،

غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ خوجىسى بولغان غەربىي تۈركلەر-نىڭ يابغۇ قاغانىغا بىرىش ئۇچۇن، بەش يۈز تەپكە تاۋار - تورقا ۋە ئىككى هارۋىغا لىق مىۋە - چىۋە قاچىلاپ بەردى. تۈرك قاغانىغا خەت يېزىپ ئۇنىڭدىن تاڭ شۇەنزاڭلارنى ئەنەتكەك ئېلىگە ساق - سالامەت يولغا سېلىپ قويۇشنى ئۆتۈندى.

تاڭ شۇەنزاڭلار يولغا چىققان كۈنى، ئىدىقۇت شەھرىدىكى راهىب - ئاچارىلار، بەگ - بېگاتلار ۋە پۇقرائى - پەقىرلارنىڭ هەممىسى قومۇرۇلۇپ چىقىپ ئۇنى ئۇزاتتى. ئىدىقۇت چۇرۋېنتا-يى ۋە خانىكە توركان خاتۇنلارمۇ ئۇنى ئۇزىتىپ چىقىشقانىدى. خالايىق ئۇنى تاكى يەمشى دېگەن يەرگىچە ئۇزىتىپ كېلىشتى. . .

قازارا، جىنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى[1]، ئىدىقۇت — چۇرۋېنتايى غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانى بىلەن بىرلىشىپ، كۇنپېتىشتىكى ئېۋىرغولغا هۇجۇم قىلدى. تاۋغاچتىن غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان بۇ مۇهىم يول ئېغىزىنى قامال قىلىپ، تاۋغاچ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ باردى - كەلدىسىنى ئۇزۇپ تاشلىدى. ئارقىدىنلا كۇنپېتىشتىكى تاۋغاچقا بېقىنغان كېنىگىتكە هۇجۇم قىلىپ، كېنىگىت تەۋەسىدىكى بەش شەهەرنى بېسىۋالدى ۋە كېنىگىتنىڭ بىر مىڭ بەش يۈز ئادىمىنى تۇتۇپ كېتىپ، شەهەر-لىرىگە ئوت قويۇۋەتتى. تاۋغاچقا ئېلىپ كېتىلىۋاتقان ئولپان - سوۋغىلارنى تارتىۋېلىپ، سودىگەر - يالۋاچلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. سىڭگىم قورۇلىنى ئۇرۇمچىنىڭ هاكىمبېگى مارىبنىدېنىڭ بەش يۈزدەك يىگىتى ساق-لاپ ياتقانىدى. جاڭ ياۋ قوماندانلىقىدىكى ئەنخۇي قوشۇنلىرى

[1] تاڭ تەيزۇڭنىڭ سەلتەنەتىنىڭ 6 - يىلى بولۇپ، مىلادى 632 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

سىڭگىم ئېغىزىغا يېتىپ كەلگەندە، ئەلياتقۇ بولغانىدى. تۇساتـ
ـتىنلا گۈلدۈرلەپ بوران چىقىپ كەتتى. شامال تۇپىنى هاۋاغا
ئۈچۈرتۈپ چىقىپ، ئاي يۈرۈتۈپ تۇرغان ئاسماننى بىر دەمدىلا
قاراڭغۇلۇق ئىچىگە غەرق قىلدى. ئەتراپتا گۈلدۈرلەپ چىقىۋاتـ
قان بوراننىڭ ئاۋازىدىن باشقا هېچنېمىنى ئاڭلىغىلى بولمايتتى.
شۇ ئەسنادا قاراۋۇللار قورۇلنىڭ كۈنچىقىش قوۋۇقى تەرەپتە
ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىشتى.
— ئېھتىمال، تاماق ئەتكەندە بىخەستەلىك قىلغانلىقتىن
ئوت تۇتىشىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئەندىشە قىلىپ كەتكۈچى
بولماڭلار! — دېدى مارېندي ئۇلارنى جىملەپ. مارېندېنىڭ گېپى
ئاخىرلاشماي تۇراتتى، قورۇلنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىمۇ ئوت
يالقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئارقىدىنلا مانجۇلارنىڭ «ئۇر، چاپ!» دەپ
ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى، قوماچ قورۇغاندەك ئېتىلىۋاتقان ئوق
ئاۋازلىرى، توپ ـ زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى
جاهاننى بىر ئالدى.
قورۇلدىكىلەر تۇيۇقسىز شەبخۇنغا ئۇچراپ مەڭدەپ قالدى، ـ يۇ،
ئەمما دەرهال هوشلىرىنى تېپىشىۋېلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆر-
ستىشكە باشلىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى ئۇزاق داۋام
قىلمىدى: مۇرتۇق جىلغىسىدىن شارقىراپ ئېقىپ كەلگەن دەھـ
ـشەتلىك قىيان سۇ دولقۇنىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ
قارشىلىقى تېزلا پەسەيدى. ئۇلار قالايمىقانلىشىپ، قورۇلنى
تاشلاپ قېچىشقا باشلىدى. ئاتلىق قارا چېرىكلەرنىڭ قوللىرىدىـ
ـكى قىلىچلار بۇلۇت ئارىسىدىن ئانچە ـ مۇنچە كۆرۈنۈپ قالىدىـ
ـغان ئاي يورۇقىدا ۋالىلداپ، ئۇدۇل كەلگەن ئادەملەرنىڭ بېشىغا
قاتتىق ئۇرۇلماقتا ئىدى. مانجۇلار قېچىۋاتقانلارنىڭ كەينىدىن
تېزلا قوغلاپ يېتىۋېلىپ، ئۇلارنى خۇددى چۆپنى ئورۇغاندەك
قىرىپ تاشلىشىۋاتاتتى. شۇنداق قىلىپ، مارېندېنىڭ ئازراقلا
ئادىمىنى باشلاپ شەهەرگە قېچىپ كىرىۋالغىنىنى هېسابقا ئالمىـ
ـغاندا، قورۇلدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى قارا چېرىكلەر تەرىپىدىن
سايدا چېپىپ تاشلاندى.

ئەسلىدە جاڭ ياۋنىڭ قوشۇنلىرى سىڭگىم قورۇلىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئوت قويغاندا، سۈي جيەنبياۋنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى شىددەت بىلەن چىقىۋاتقان بوراندىن پايدىلىنىپ سىڭگىم قورۇلىنىڭ كەينىگە ئايلىنىپ ئۆتۈۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. كۈنچىقىش قوۋۇق قالايمىقان بولغاندا، ئۇلارمۇ كۈنپېتىش تەرەپكە ئوت قويۇپ پوپاڭ كۆتۈرۈپ قورۇلدىكىلەرنى تېخىمۇ ئالاقزادە قىلىۋەتتى. بۇ چاغدا جاڭ ياۋ ئەۋەتكەن لەشكەرلەر سۈرتۈق ئېقىنىغا دامبا سوقۇپ، سۇنى قايتۇرۇپ تۇرغانىدى. قارا چېرىكلەر قورۇلغا شەبخۇن ئۇرغاندا، ئۇلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دامبىنى بۇزۇپ تاشلىدى ـ دە، قورۇلنى سۇغا باستۇردى.

تۇرپان قەلئەسىدىكىلەر سېپىلنىڭ پۇختىلىقىغا تايىنىپ مانجۇلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مانجۇلار چېقىن توپلىرىنى سۆرەپ كېلىشتى ـ دە، ئاغزىنى سېپىل تەرەپكە قارىتىپ قويۇپ، سېپىلنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى. توپ ئوقلىرى سېپىل ئەتراپىدىكى ئېتىزلىقلارغا چۈشۈپ پارتلىغاندا، ئوت يالقۇنى كۆزنى چاقنىتاتتى. ئاسماندىن تۆمۈر پارچىلىرى خۇددى مۆلدۈردەك تورۇكلاپ تۆكۈلەتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى ئىچىدە، يەر ـ زېمىن تىترەيتتى. تەكزارلىقلاردىكى تەكلەر يىلتىزى بىلەن ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، تەرەپ ـ تەرەپلەرگە ئۇچۇپ چۈشەتتى. تۆپىلىكلەردىكى چۈنچىلەر گۈلدۈرلەپ غۇلاپ چۈشمەكتە ئىدى.

جاڭ ياۋ قىسمى بىلەن شۈي جيەنبياۋ قىسمى تۇرپانغا كۈنچىقىش تەرەپ بىلەن تۆۋەن تەرەپتىن تەڭلا ھۇجۇم باشلىغاندا، پاچاساغالدىن ئۇلگۇرۇپ يېتىپ كەلگەن لوچاڭخۇ قىسمىمۇ تۇرپانغا يۇقىرى تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. شۇنداق قىلىپ مانجۇلار تۇرپاننى ئۈچ تەرەپتىن قورشىۋالدى.

قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، چىڭقى چۈش مەزگىلى ئىدى. تۇرپان بىر كېچىدىلا ئىسسىپ كەتكەنىدى. كىشىنى ئازابلايدىغان تىنجىق ھاۋا قېتىپ قالغاندەكلا جىم تۇراتتى. ئاتەش

ئاپتاپنىڭ تەپتىدىن ئىچ - ئىچىدىن ئۆرتىنىپ كېتىۋاتقان ئادەملەر ئەلەم ئىچىدە سالقىن شامالنىڭ چىقىشىنى زارىقىپ كۈتۈشمەكتە، ئەمما، شامالدىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق ئىدى. بولسىمۇ ناگان - ناگاندا چىقىپ قالىدىغان ئىسسىق شامال ئادەمنىڭ يۈزىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتەتتى. قۇياش سۈس كۆك ئاسماندا يالقۇنجاپ نۇر چاچماقتا ئىدى. ئېتىزلىقلاردىكى ئەمدىلەتىن باشاق سۈرگەن بۇغدايلار، ئادەمنىڭ بېلىگە كەلگەن مەللە قوناقلار قىمىرلاپ قويۇشمايتتى.

مانجۇلار ھۇجۇمنى مۇشۇنداق ئوت ئىسسىق ئىچىدە باشلاشتى. ھەممە يەرنى توپ - زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان سادالىرى بېسىپ كەتتى. قارا چېرىكلەر يەرگە ياتماستىن، ھەتتا ئېڭىشىپمۇ قويماستىن، مىلتىق - نەيزىلىرىنى كۆتۈرۈشكەن پېتى ئۆرە كېتىشىپ باراتتى...

قەلئەدىكىلەرنىڭ مىلتىقلىرىدىن زالىپ ئېتىلغان ئوقنىڭ زەربىسىدىن، ھۇجۇمچىلارنىڭ ئالدىنقى رەتىدىكىلەر خۇددى دەرەخ ئۆرۈلگەندەك يىقىلىپ چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، كېيىنكى رەتتىكىلەر ئۇلارنى ئاتلاپ ئۆتۈپ، سېپىلغا قاراپ كېلىۋەردى. كېيىنكى رەتتىكىلەرمۇ ئوق يامغۇرىغا دۇچ كېلىشتى. يەردە ياتقان ئۆلۈكلەر، ياردارلار ئارىلىشىپ كەتتى. ئەمما، قارا چېرىكلەر تېخىمۇ ئۆجەرلىك بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى.

كۈن پېشىن بولغاندا، سۈي جيەنبياۋنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى تۆۋەنكى قوۋۇقنى، جاڭ ياۋنىڭ پىيادە چېرىكلىرى كۈنچىقىش تەرەپتىكى قوۋۇقنى، لوچاڭخۇنىڭ چېرىكلىرى يۇقىرىقى قوۋۇقنى بۇزۇشقا مۇۋەپپەق بولدى. توساتتىنلا، قەلئەدىكىلەر خۇددى ئۇۋىسى چۇۋۇلغان ھەرىدەك بولۇشۇپ، بوش قالدۇرۇلغان كۈنپېتىش قوۋۇقىدىن قېچىپ چىقىپ، يەمشى تەرەپكە قاراپ چېكىنىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، چېكىنىش، قېچىش، قوغلاش، قىرغىن قىلىش باشلاندى. كەچقۇرۇن بولغاندا، پۈتۈن يەمشى تەرەپنى شەھەردىن چېكىنىپ چىققان يىگىت - سەرۋازلارنىڭ ئۆلۈكلىرى قاپلاپ كەتتى.

ئۇدۇل تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى جاڭ ياۋ ئىككى تەرەپنىڭ تىركىشىپ قېلىپ جەڭ ۋاقتىنىڭ ئۇزىراپ كېتىشۋاتقانلىقىدىن تىت - تىت بولۇپ تۇراتتى. مۇلازىملار: «بىر چەنتۇ سەردارىڭلار بىلەن كۆرۈشەتتىم دەپ قەلئەدىن چۈشۈپتۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. جاڭ ياۋ ئۇنى ئېلىپ كىرىڭلار! دەپ بۇيرۇق قىلدى.

— مېنى ھاكىمبەگ مارېندي ئەۋەتتى، — دېدى ھېلىقى ئادەم.

— سىز كىم بولىسىز؟ مارېنبېدي سىزنى نېمىشقا ئەۋەتتى؟ — دەپ سورىدى جاڭ ياۋ قاپىقىنىمۇ ئاچماستىن.

— مەن تۇرپانلىق ئەخمەت مىرزا بولىمەن. مارېندي: «ھاياتىمىز كېپىللىككە ئىگە قىلىنسىلا، قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇشنى خالايتۇق» دەپ، مېنى جانابلىرى بىلەن سۇلھ قىلىشقا ئەۋەتتى.

— ئىلگىرى سىلەر ئەنجانلىق لوپاشا ئۇچۇن جېنىڭلارنى سېتىپ كەلمىگەنمىدىڭلار؟ ھالا بۈگۈن سىلەرنىڭ تەسلىم بولغىنىڭلار كېلىپ قاپتىغۇ؟

— كەچۈرۈڭ جانابىي سەردار. بىز چەنتۇلار نادان خەلقمىز، — دېدى ئەخمەت مىرزا قىلچە ئۇيالماستىن، — تىبۇدا خۇددى ئەنجانلىقلار بىزگە تاغنى يۆلەپ بېرىدىغاندەك، ئۇلار ئۇچۇن كەتمەن چېپىپ كېتىپتۇق. قارىساق، ئوتقا بىزنى ئىتتىرىپ قويۇپ، ئۆزلىرى راھەت كۆرۈشتى. ئەسلىدىنمۇ مەن خانغا مۇشت ئېتىشنى گۇناھ بولىدۇ دەپ كەلگەنىدىم. ئەنجانلىقلارنىڭ چوقۇم يېڭىلىدىغانلىقىنى بۇرۇنلا بىلەتتىم. ئەمما، ئامال قانچە؟ بىز چەنتۇلاردا: «ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ» دېگەن سۆز بار. خاننىڭ ئادالەتپەرۋەر قوشۇنلىرىنىڭ ئىنسانىي پەزىلەتلىرى پۈتكۈل ئىقلىمغا تارالدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئادالەتچى قوشۇننىڭ زەپەر قۇچۇشى چوقۇم. ھېكىمخان تۆرە سىلەرنىڭ بۇرناكۇنكى ھۇجۇمىڭلاردا بىر بۆلۈك لەشكەرنى ئېلىپ تۇقسۇنغا قاچتى. ئاڭلىساق ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قارا شەھەرگە — ساۋ پاشا-

نىڭ يېنىغا كېتىپتۇدەك. مەن مارېندي تۇڭگانىيغا پايدا - زىياد-
-نى چۈشەندۈرۈپ قايىل قىلىپ، ئاخىر ئۇنى قوۋۇقنى ئېچىپ،
تەسلىم بولۇشقا كۆندۈردۈم.
— بىز سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا ئادالەت ئورنىتىپ، ھىدايەت-
-نى جارى قىلدۇرغىلى كەلدۇق، — دېدى جاڭ ياۋ ئۇنىڭ سۆزىنى
ئاڭلاپ بولۇپ، — بولىدۇ. مەن خان لەشكەرلىرىنىڭ سەردارى
بولۇش سۈپىتىم بىلەن، سىلەرنى قورال تاپشۇرۇشقا بۇيرۇيمەن.
قورال تاشلىساڭلارلا، ھاياتىڭلار كېپىللىككە ئىگە بولىدۇ. . .

× ×

شۇ كۈنى كەچتە مانجۇلار غالىبلارچە شەھەرگە كىرىپ كەل-
-دى. مارېندي قولىدىكى قىلىچ بىلەن قەلئەنىڭ ئاچقۇچىنى ئەز-
-خۇي قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى جاڭ ياۋغا ئىككى قوللاپ سۇنۇپ،
تۇرپان قەلئەسىنىڭ شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى.
شۇنىڭدىن كېيىن پالاكەتمۇ يېتىپ كەلدى. قارا چېرىكلەر
كوچىلاردا ئاتلىرىنى تاراقلىتىپ چاپقۇزۇپ يۈرۈپ، ئاھالىنىڭ
ئىشىكلىرىنى گۇمبۇرلىتىپ ئۇراتتى:
— ئىشىكنى ئاچ، تالاغا چىقىش!
— تۇرپانلىقلار چامچىسىنى[1] ئۇچىسىغا ساپقان پېتىلا، يالاڭغى-
-داق ھالدا ئىشىكلىرىدىن ۋە دەرۋازىلىرىدىن تالاغا يۈگۈرۈشۈپ
چىقىشاتتى. ئىشىك - دەرۋازىلار ئېچىلىش بىلەن تەڭلا، قارا
چېرىكلەر ئۆيلەرگە يۈگۈرۈشۈپ كىرىپ قولىغا ئىلىشقانلىكى
نەرسىنى: ئاشلىق، قوي - ئۆچكە، توخۇ - تۇخۇم، كىيىم -
كېچەك، ھەتتا قېرىلارنىڭ ئاخىرەتلىكلىرىنىمۇ قويماي ئېلىۋې-
-لىپ، ئۆيلەرنى قۇرۇغداپ قويۇشاتتى.
بىر ئۆيدىن ئەركەكنىڭ:
— خۇدا ھەققى، بىزدە ئاشلىق يوق! يېڭى بۇغداي چىقمى-

① چامچا — تۇرپان شىۋىسىدە: «كۆڭنەك» دېگەن مەنىدە.

ـسا، نەدىكى ئاشلىقنى بېرىمىز؟ — دېگەن ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتاتتى.
ئارقىدىنلا ئۇنىڭ «ۋايجان!» دېگەن ۋارقىرىغىنى ئاڭلاندى ـ دە،
ئۇنى تېزلا ئۆچتى. بىر مومايىنىڭ يىغا ـ زارىسى ئاڭلىنىشقا
باشلىدى:

— ۋاي بالام! ياشلا كەتتىڭ بالام! سەن ئۆلگىچە مەن قېرى
ئاناڭ ئۆلسىچۇ بالام!

ئۆينىڭ ئىچىدە لېچەكلىك بىر قېرى موماي يىغلاپ ئولتۇ-
راتتى. قارا چېرىكلەر ئۇنىڭ قارشىلىق كۆرسەتكەن ئوغلىنى
چېپىپ تاشلىغانىدى.

— ئاسماندىن ئاشلىق ياغدۇرۇپ بېرەمتۇق؟ — دەيتتى ئۇ
يىغلاپ تۇرۇپ، — سىلەر ئوغلۇمنى ئۆلتۈردۈڭلار، مەن قېرى
مومايىنى ئەمدى كىم باقىدۇ؟

ئۇنىڭ كۆزىگە توساتتىنلا كونىگە خاگوڭ[1] قىلماي بىردىن
تۇغۇپ بېرىدىغان چار مىكىيىنى كۆرۈنۈۋىدى، ئوغلىنىڭ جانسىز
گەۋدىسىنى يەرگە قويۇپ، ئورنىدىن تۇردى ـ دە:

— دەيۇز! ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟ تاخ! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە
توخۇنى قوغلاپ يۈرۈپ قازناقتا كىرگۈزۈۋەتتى، ئاندىن ئىشىكنى
يېپىپ قويۇپ يەنە ئوغلىنىڭ بېشىغا كېلىپ يىغلاشقا باشلىدى:

— ئۆزىمىز نېمە يەيمىز؟ بىزنى مۇشۇنداق ئازاد قىلىشماق-
چىمىتىڭ ھەرقايسىڭ؟ ئاخىرقى روزىغارىمىزنى سورۇۋېتىشتىڭ-
غۇ؟ يەنە ئاسارەككە چۈشتۇقمۇ؟

شۇ ئەسنادا تالانىڭ ئىشىكى قاتتىق گۇمبۇرلەشكە باشلىدى.
تالادا چېرىكلەر ئىشىكنى مىلتىقلىرىنىڭ پايىنىكى بىلەن قاتتىق
ئۇرۇۋاتاتتى. ئىشىك قاتتىق زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخى-
رى مۇجۇقىدىن ئاجراپ چۈشتى. مىلتىق كۆتۈرگەن ئىككى
ئاۋاق مانجىز خۇددى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كىرگەندەك بەخىرامان كى-
رىپ كەلدى. ئۇلارنى ھېلىقى ئەخمەت مىرزا باشلاپ كىرگەن-
دى.

---

① خاگوڭ قىلماي — «كونا ئاتلىماي» دېگەن مەنىدە.

بىز تۇرپانلىقلار يەيدىغان نەرسىلىرىمىزنى ئاۋۇ قازناقتا قو-
يىمىز، — دەپ مانجۇلارنى ئۇدۇل قازناقنىڭ ئالدىغا باشلاپ كەل-
دى - دە، ئىشىكنى ئاچتى. بۇ پاراكەندىچىلىكتىن هۇركۈپ
كەتكەن چار مىكىيان قاقاقلىغىنىچە ئۇچۇپ چىقىۋىدى، ئەخمەت
مىرزا ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنى تۇتۇۋالدى ۋە هېلىقى مانجۇلارنىڭ
قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. بۇنى كۆرگەن موماي:
— هاي لەنىتى كانتۇ! سەن بۇ كاپىرلارغا تۇغۇۋاتقان تو-
خۇينى تۇتۇپ بەرگىچە، هېلىقى قىسىر ئايلاڭنى تۇتۇپ بەرسەڭ
بولمامدۇ؟! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە، ئەخمەت مىرزىنىڭ يۈزىنى
مورلاش ئۇچۇن ئېتىلدى.
— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى مانجۇلار قولىدىكى مىلتىقنى
مومايغا تەڭلەپ، — بولمىسا ئېتىپ تاشلايمىز!...
مانجۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە هارۋا - هارۋىلاردا ئاشلىق
ۋە باشقا نەرسىلەرنى توشۇپ تىنمىدى. شەھەر بىر پەستىلا پاك - پاكىزە
قۇرۇغداپ قويۇلدى. هېچبىر ئۆيدە چىراغ يېقىلمىدى. مورىلار-
دىن تۈتۈنمۇ چىقمىدى. هېچكىم تاماقمۇ ئەتمىدى. كۆردەك قاپقا-
راڭغۇ ئۆيلەردىن قېرى - چۆرىلەرنىڭ يىغا - زارە قىلىشقان
ئاۋازلىرى ئۈزۈلمەي ئاڭلىنىپ تۇراتتى[1]...

---

[1] مانجۇلار تۇرپاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەنخۇي قوشۇنلىرى-
نىڭ تۆگلىگى سۇي جيەنبياۋ چېرىكلىرىنى بەخىرامان بەيتىلمال
قىلىشقا قويۇپ بەردى. زوزۇڭتاڭ ئۇنى قاتتىق جازالاپ، ئەمەل-
دىن ئېلىپ تاشلىدى هەمدە پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىغان ئاهالىدىن
هال سوراپ، بېشىنى سىيلاشقا ئامبال لۇ شېگيۇەننى ئەۋەتتى.
شۇي جيەنبياۋنىڭ قوشۇنى ئالدىنقى سەپتىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن-
دىن كېيىن، ئىككىنچىلەپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلمىدى. بۇ ھەق-
تىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەز-
رەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى، تەستىقلار» 6 - جىلد، 53 - بېتىگە
ۋە يەنە شۇ كىتابنىڭ «خەت - چەكلەر» قىسمىنىڭ 18 - جىلد،
34 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

ئالتىنچى باب

بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى

«بىر قوچقارنىڭ بېشى كەتكىچە، مىڭلاپ قوينىڭ بېشى ئېلىنارمىش.»

— ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1877 - يىلى 5 - ئاي.

يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان، بەدۆلەت ئوڭايلا ئاچچىقلىنىدىغان، قەھرى - غەزىپى ئۆرلەپ، پەيمانى ئاسانلا تاشىدىغان بولۇپ قالدى. تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى گۇمۇدى، ماناس ۋە ئۇرۇمچىلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قولدىن كېتىشى ئۇنىڭ مىجەزىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

مانجۇلارنىڭ داۋانچىڭ قورغىنىنى پەتھ قىلىپ، ئارقىدىنلا توقسۇن، تۇرپانغا تېگىش قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىككىنچى دارۇسەلتەنەت — كورلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، كىشىلەر بەدۆلەتنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بۇ خەۋەرنى ئۇنىڭغا يەتكۈزۈشكە جۈرئەت قىلىشالمىدى.

بەدۆلەتنىڭ موللا كامالىددىن دەيدىغان بىر مىرزىسى بار ئىدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ بەدۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قويۇق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ بۇ خەۋەرنى بەدۆلەتكە نىياز ھېكىمبەگ ئارقىلىق يەتكۈزمەكچى بولۇپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدى.

موللا كامالىددىن ئادەتتە نىياز ھېكىمبەگ بىلەن تونۇش

بولغاچقا، بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، مۇلازىملارغا خەۋەر قىلمايلا، ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇدۇل كىرىۋېرەتتى. شۇڭا، بۇگۇنمۇ ئۇ شۇ. ئادىتى بويىچە، نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىچكەركى خانىسىغا قاراپ ماڭدى. ئايۋاننىڭ ئىچىدە مۇلازىملار كۆرۈنمەيتتى. ئۇ ئىچكەر-كى خانىنىڭ پەنجىرىسى ئالدىغا كەلگەندە، ئۆي ئىچىدىن چىقىۋات-قان گۇدۇڭ - گۇدۇڭ پاراڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، توختاپ قالدى. نىياز ھېكىمبەگ بىرسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقان بولسا كېرەك.

— مېنى ھېچ گۇناھىم يوق، سەۋەبسىزلا ئۇرۇپ، شۇنچىۋا-لا ئازاپلىدى. . . — بىرسى يىغلاپ تۇرۇپ شىكايەت قىلىۋاتاتتى.

— گۇناھ قىلمىساڭ، بىكاردىن ئۇرۇپ - تىللامدۇ؟ — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى ئىچكىرىسىدىن. بۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى.

— . . . يېقىندىن بۇيان ئۇ بىتاپ بولۇپ قېلىۋىدى، ساراي تېۋىپى ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىپ، چىرايىغا قاراپ: «تەپ بولۇپ قاپتىلا، دورا ئىچسىلە ساقىيىپ كېتىدىلا» دەپ دورا بۇيرۇپ بەردى. مەن تېۋىپنىڭ بۇيرۇپ بەرگەن دورىسىنى تەييار-لاپ، ئۇنى ئىچەمدىكىن دەپ قېشىغا كىرسەم، دورا كەكىرىدەك «ئاچچىق ئىكەن» دەپ، مېنى بىكاردىن - بىكارغا مۇشتلاپ ئۇرۇپ كەتتى. . .

— ئۇنداق بولسا، سېنى ناھەق ئەدەپلەپتۇ. نىمە بولدىكىن ئۇ ئالجىغانغا! ھېلىغۇ سەن ئىكەنسەن، بەزىدە بىزدەك ئەئيانى دۆلەتلەرنىمۇ كۆپ رەنجىتىپ، دىلىمىزغا كۆپ ئازار بېرىدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭدىن جاق تويدۇق، بىزار بولدۇق! ھەممىمىزلا ئۇ-نىڭدىن قۇتۇلساق ئىكەن دەپ، خۇدادىن تىلىمەكتىمىز!

— ئىلاھىم تىلەكلىرىمىز ئىجابەت بولۇپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇ-لۇپ قالساق ئەجەب ئەمەس.

— ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىغۇ يوق ئەمەس، بىراق. . .

— ئۇنىڭ تىل - ئاھانىتىدىن، دەككە - دەشنەملىرىدىن قۇتۇلىدىغان بولساقلا، ھەرقانداق ئىشقا بۇيرۇسىڭىز مانا مەن

تەييار!

— بۇ گېپىڭ راستمۇ؟ سېنىڭدە مۇشۇنداق جۈرئەت - شىجائەت بارمۇ؟

— مەن سىلىنى ئۆز كۆرۈپ، ئىچ - باغرىمنى بىراقلا تۆكتۈم جۇمۇ ئىمادۇر دۆلەتى جانابلىرى!

— بۇ گېپىڭغۇ راست. ئۇنى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن دەپئى قىلماي زادى بولمايدۇ، — دەۋاتاتتى نىياز ھېكىمبەگ، — ئۇنى دەپئى قىلىش — ھەر بىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ۋاجىپ. سەن باھادۇر ئىنىمدە بۇنچىلىك جۈرئەت ۋە غەيرەت بولىدىغان بولسىلا، بۇ ئىشتا خۇدا ساڭا يار بولىدۇ، سېنى ساقلايدۇ. ئۆزۈڭمۇ بۇ تۆھپەڭ ئۈچۈن كۆپ ئىنئاملارغا ئېرىشىسەن، مەرتىۋەڭ تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ...

ئۇنىڭ سۆزى ئۈزۈلۈپ قالدى. بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن يەنە داۋام قىلدى:

— مەندە تەپ كېسىلگە شىپالىق بولىدىغان بىر دورا بار. پۇرسەت تېپىپ، ئۇ ئىچىدىغان دورىغا قوشۇپ قوي. ئاندىن ئۇ ئىچىدىغان چايغا سېلىپ، قاچانكى ئۇ «چاي» دېسە، دەرھال ئېلىپ كىرىپ ئۇنىڭغا ئىچۈرگىن! شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم تۇتقىن: مېنىڭ دېگەنلىرىمنى بىر ئۆزۈڭدىن، بىر خۇدادىن باشقا ھېچكىم بىلمەسلىكى شەرت. بۇ ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، دەرھال مېنىڭ قېشىمغا كەل. بۇ خىزمىتىڭ ئۈچۈن مەندىن كۆپلەپ تۆھپە - تارتۇق ئالىسەن!...

بۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا، پەنجىرە ئالدىدا تۇرغان موللا كامالىدىن باش - ئايىقى يوق بۇ گەپلەرنى زادى چۈشىنەلمىدى - دە، داۋاملىق ئاڭلاپ تۇرۇشنى بىئەپ كۆرۈپ، يۆتىلىپ قويدى. ئىچكىرىسىدىكى پاراڭ شۇنىڭ بىلەن بىردىنلا توختىدى. سەل ئۆتكەندىن كېيىن، ئىشىك ئېچىلدى. ئىچكىرىسىدىن بەدۆلەتنىڭ مەشۇر ئىسىملىك بىر مەھرىمى چىقىپ كەلدى - دە، يەرگە

تىكىلگىنىچە، ئۇنىڭ يېنىدىن گەپ قىلماي ئۆتۈپ كەتتى.

— خوش، موللا كامالىددىن، بۇ ياققا ئۆتۈپ قاپتىلاغۇ؟ — دەپ سورىدى نىياز ھېكىمبەگ تەئەججۈپ بىلەن.

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى! — دېدى موللا كامالىددىن، — بۇ يىل ئەتىياز كىرگەندىن بېرى، داۋانچىڭ قورغىنىدىكى لەشكەرلىرىمىز ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، مانجۇ خانلىقىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەسىر چۈشۈپ كەتتى. قارا چېرىكلەر توقسۇن بىلەن تۇرپاننى ئىگىلىۋالدى. بىزلەر بۇ ئەھۋالنى بىلىپ تۇرۇپ ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىغا خەۋەر قىلمىدۇق. ئىسلامغا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ خىيانەت، مىللىتىمىزگە قارىتا بۇنىڭدىنمۇ زور جىنايەت بولامدۇ؟...

— توغرا ئېيتتىڭىلا مىرزام، بىراق، ئەمىر ئىسلامنىڭ... — دېگىنىچە نىياز ھېكىمبەگ سۆزىنى توختىتىۋالدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ تىلىنى چايناپ، دودۇقلاپ تۇرغىنىنى كۆرگەن موللا كامالىددىن ئۇنى بەدۆلەتنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بۇ خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈشكە جۈرئەت قىلالمايۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ چۈشەندى ـ دە:

— ھەممىمىز مۇسۇلمانغۇ! بۇ ئىش پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىدىغان ئىشلاردىن ئەمەس! بۇنى ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىغا چوقۇم بىلدۈرۈش كېرەك! سىلى ئېيتىشقا جۈرئەت قىلالمىسىلا، جانابىي ئالىيغا مەن ئۆزۈم ئېيتاي ئەمىسە! — دەپ زەردە قىلدى ۋە نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئالدىدىن چىقىپ كەتتى...

× ×

ئەسلىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئۆتكەن يىلى يازدىن تارتىپ قىشقىچە بولغان سوقۇشلاردا بەدۆلەت ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، دەرھال جەنۇبتىن لەشكەر يۆتكەپ، كورلا، توقسۇن قاتارلىق جايلارنى تايانچى بازا قىلغان

هالدا، توقسۇن — داۋانچىڭ — تۇرپان ئۇچبۇرجەك رايوندا مانجۇلار بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ توقسۇن، تۇرپان ۋە داۋانچىڭ قورغانلىرىغا يەتتە مىڭ سەرۋاز، يەتتە مىڭ يىگىت، يىگىرمە يەتتە دانە ھەر-خىل كالىبىرلىق توپ - زەمبىرەك ۋە تۇڭگانىيلاردىن ئون مىڭ-دەك لەشكەر بولۇپ جەمئىي يىگىرمە تۆت مىڭدەك ئەسكەر يۆت-كەپ، بۇ جايلارنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەنىدى. داۋانچىڭ قورغىنى — تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈشتىكى مۇھىم تاغ ئېغىزى بولغاچقا، ئۇ يەرگە ھەيدەرقۇل دادخاھنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، قاسىم پولگان، نىياز مۇھەممەت توقسابە قاتارلىق سەر-دارلارنى پەنساد قىلىپ تۆت مىڭدەك سەرخىل لەشكەرنى ئېغىزنى ساقلاشقا قويغانىدى. تۇرپاننى بولسا، ھېكىمخان تۆرە، يانداش ئەمرۇل ئومرا بەي يەنخۇ ۋە ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمبېگى ما رېندېلار ساقلاپ ياتاتتى. كورلىدىكى ھەربىي كېڭەشتىن كېيىن، بەدۆلەت يەنە ئەمرۇل ئومرا بارگاھىنى توقسۇنغا يۆتكەپ، بۇ يەرگە ھەق-قۇل بەگنى مەسئۇل قىلغان ۋە كورلىدىن بىر مىڭ بەش يۈز يىگىت، كۇچادىن مىڭ يىگىت يۆتكەپ، بۇ ئۇچبۇرجەك رايوننىڭ مۇداپىئەسىدىكى ئەسكىرىي كۈچنى يەنىمۇ كۈچەيتكەنىدى. شۇن-داق قىلىپ بۇ ئۇچبۇرجەك رايوندىكى ئەسكىرىي كۈچ ئوتتۇز مىڭغا يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى[1]، ليۇ جىڭتاڭ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىنغار قىسىملىرىنى باشلاپ، چېقىن توپ - زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ، ئۇرۇمچىدىن داۋانچىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۈچ كۈن بولغاندا، سەيىۇپۇ دېگەن يەرگە يېتىپ كەل-

---

① شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى.

ـدى. شۇ كېچىسى، ئەنسەي قوشۇنىنىڭ باش بوغى يۇ خۇئېن،
خەنجۇڭ قوشۇنىنىڭ باش بۇغى تەن شاڭلىيەن قاتارلىقلار بويرۇققا
بىنائەن توققۇز ئاتلىق چېرىكلەر يىگى ۋە تۆت پىيادە چېرىكلەر
يىگى بولۇپ جەمئىي تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك قارا چېرىككە
ياغاچ چىشلىتىپ، كېچىلەپ چىغىر يول بىلەن مېڭىپ، داۋاڭ-
چىڭغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. داۋانچىڭنىڭ ئەتراپى ساسلىق بولغاچ-
قا، ئاتلار پاتقاققا قورسىقىغىچە پېتىپ قالاتتى. ئۇلار ئەتىسى — بەشىنچى
جىڭدا مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ داۋانچىڭ قور-
غىنىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر تۆپىلىكنى ئىگىلىۋېلىشقا
مۇۋەپپەق بولدى. شۇ كۈنى كەچتە، مانجۇلارنىڭ قالغان قىسمى
قىل قۇيرۇق بولۇپ يېتىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇلار-
نىڭ ئاتلىق، پىيادە چېرىكلىرى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ ئىككى
ياقىسىدىكى تۆپىلىكنى ئىگىلىۋېلىپ، قورغاننى ئىككى تەرەپتىن
قورشىۋالدى. ئەتىسى چۈش بولغان مەزگىلدە، مانجۇ قوشۇنلى-
رىنىڭ تۇرشاۋۇلى، زوڭتۇڭ دارېن ليۇ جىڭتاڭ داۋانچىڭ قور-
غىنىنىڭ يەر - شارائىتىنى كۆزىتىپ بېقىش ئۈچۈن، يامغۇردەك
يېغىۋاتقان ئوققا قارىماستىن، قورغاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى
تۆپىلىككە ئات سېلىپ چىقىۋىدى. قورغان تەرىپىدىن ئېتىلغان
ئوق ئۇ مىنگەن ئاتنى يىقىتتى. ليۇ جىڭتاڭمۇ ئاتتىن دومىلاپ
چۈشتى.

قورغانغا پىچاق بىسىدەك تاش قىرنىڭ ئۈستىدىن بارمىسا،
بارغىلى بولىدىغان باشقا يول يوق ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن بۇ-
يان، مانجۇلار مۇشۇ پىچاق بىسىدەك تاش قىرنىڭ ئۈستىدىن
قورغانغا ئۆتۈۋېلىشقا نەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ،
ئەمما، قورغاندىكى نامەلۇم بىر مەرگەننىڭ ئەجەللىك ئوقىغا دۇچ
كېلىپ يەر چىشلەشتى. مانجۇلارنىڭ قورغانغا قىلغان ھۇجۇملىرى
قورغاندىكىلەرنىڭ قەيسەرلىك بىلەن بەرگەن قايتۇرما زەربىسى ئارقىسىدا،

قايتا چېكىندۇرۇلۇپ، مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى.
قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى[1]، مىڭشيا قوشۇنىنىڭ باش بۆلىكى تەن باسۇي مىناميوتلىرىنى قۇرۇپ، قورغاننى شىددەت بىلەن توپقا تۇتتى. قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى[2]، مۇشاۋىر سانغۇن خۇ مىڭگۇي، ياساۋۇل سەردار جۇاڭ ۋېي قاتارلىقلار بويرۇققا بىنائەن ئۈچ دانە چېقىن توپنى كۈنپېتىش تەرەپتىكى ئېگىزلىكنىڭ ئۈستىگە قۇرۇپ، داۋانچىڭ قورغىنىنى دەھشەتلىك توپقا تۇتقىلى تۇردى.
— . . . گۇم! — باڭ! . . . گۇم! — باڭ! — گۇم. . .
چېقىن توپنىڭ ئون قاداقلىق ئوقلىرى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ ئۈستىگە خۇددى چۆل چېكەتكىسىدەك ۋىژىلداپ ئۇچۇپ بېرىپ چۈشۈپ، ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلاشقا باشلىدى. داۋانچىڭ قورغىنى بىر پەستىلا قويۇق ئىس ـ تۈتەك ئىچىگە غەرق بولۇپ، كۆزدىن غايىب بولدى. . .
شۇ كۈنى كۈن قايرىلغان بىر چاغدا، «گۇم! — باڭ!» قىلغان قاتتىق پارتلاش ساداسى ئىچىدە يەر ـ زېمىن لەرزىگە كېلىپ بىر كۆتۈرۈلدى ـ دە، قاتتىق بىر سىلكىنىپ ئۆز ئورنىغا چۈشتى. قورغان ئىچىدە ئوت يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. قورغان لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئەسلىدە بىر تال چېقىن توپ ئوقى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ جەبخانىسىغا (ئوق ـ دورا ئامبىرىغا) چۈشۈپ پارتلىغانىكەن. پارتلاش ساداسى ئىچىدە پۈتۈن جەبخانىدىكى ئوق ـ دورىلارمۇ پاراسلاپ ئېتىلىپ، گۈلدۈرلەپ پارتلاشقا باشلىدى. بايامقى زور پارتلاش شۇنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئەتراپنى ئادەملەرنىڭ قىيا ـ چىيالىرى قاپلىدى. . .
مانجۇلار بەدۆلەتنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن يىگىت ـ سەرۋازلى-

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.
② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

رىنى يالاپ، زۇڭتۇڭ دارىن لىۇ جىڭتاڭنىڭ بارگاھى ئالدىغا
ئېلىپ كەلدى. لىۇ جىڭتاڭ ئەسىرلەرنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن
كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، باغلاقنى يەشكۈزدى - دە:

— سىلەر ئەسلىدە خاننىڭ مۆمىن پۇقرالىرى ئىدىڭلار،
بىراق، — دېدى ئۇ، — ئەنجانلىق لوپاشانىڭ ئالدام خالتىسىغا
چۈشۈپ قايمۇقتىڭلار. بۈگۈن مەن سىلەرنى ئۆلتۈرمەيمەن.
ھەممىڭلارنىڭ ئاتا - ئاناڭلار، ئاكا - ئۇكاڭلا، خوتۇن - بالاڭلار
بار، قېرىنداشلىرىڭلار ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يولۇڭلارغا قاراپ
تەلمۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇلار سىلەرنىڭ جەڭدە يېڭىلگەنلىكىڭلارنى
ئاڭلىسا، چوقۇم دەريا - دەريا ياش تۆكۈپ، قايغۇ - ھەسرەت
ئىچىدە لەختە - لەختە قان يىغلايدۇ. مەن سىلەرنىڭ قايتىپ
بېرىپ، ئاتا - ئاناڭلار، ئاكا - ئۇكاڭلار ۋە خوتۇن - بالىلىرىڭ-
لارنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىشىڭلار ئۈچۈن، ھەممىڭلارنى
قويۇپ بېرىمەن. ئەمما، ئاراڭلاردىكى ئەنجانلىقلار بۇنىڭ سىرتى-
دا. شۇڭا، سىلەر ئۇلارنى ماڭا نام - شەرىپى. تۆھپە - ئەمەلى
بىلەن كۆرسىتىپ بېرىشىڭلار كېرەك!

ئۇ، ئەسىرلەرنىڭ كۆڭلىگە تەسەللىي بېرىپ، ئۆزلىرىنى
ئەمىن تاپقۇزدى ۋە ھەربىرىنىڭ قولىغا ئوزۇق - ئۇۋقەت ۋە پۇل -
پىچەك بېرىپ يولغا سالدى.

داۋانچىڭ ئۇرۇشىدا مانجۇلار قوشۇنىغا ئەسىر چۈشكەن يە-
گىت - سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئالتە شەھەرلىك ئادەم-
لەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار لىۇ جىڭتاڭنىڭ ئىلتىپاتىدىن چوڭقۇر
مىننەتدار بولۇشۇپ، تەزىم قىلىشتى، ئاندىن، ئەنجانلىق ئەمىر
لەشكەر، پەنساد ۋە مۇساپىر يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە تاشلىنىپ،
ئۇلارنىڭ ياقىسىدىن سۆرەشكىنىچە، لىۇ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ئې-
لىپ كېلىشتى.

لىۇ جىڭتاڭ ئەمىرلەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، نىياز مۇ-
ھەممەت پەنساد باشلىق مۇساپىر پەنساد يىگىتلەرنى خانغا يوللاپ

بەردى[1].

داۋانچىڭ قورغىنى پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىدىكى زور پۈتلىكاشاڭ ئاخىرقى ھېساب. تا يۇلۇپ تاشلاندى. قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 11[2] ـ كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ توقسۇنغا ئوت قويۇپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ يۇرگۈزۈپ، توقسۇن خەلقىنى ئۆزلىرى بىلەن مەجبۇري ئېلىپ كەتمەكچى بولۇۋاتقانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىڭتاڭ بەي يەنخۇنى توقسۇن ئەتراپىدا يوقىتىش ئۈ. چۈن، خۇاڭ ۋەنپىڭ، تەن شاڭلىيەن قاتارلىق سەردارلارغا ئاتلىق

[1] موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخي ئەمىنىيە» دېگەن كىتابىدا بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بەرگەندى: «. . . شۇ كۈنلەردە، خىتايلار داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. نىياز مۇھەممەت توقسابە بىر. نەچچە كۈن ئوق چىقارماي سەۋر قىلدى. داۋانچىڭدا ئىككى مىڭدەك يىگىت بار ئىدى. بۇلاردىن تۆت يۈزى دەرۋازىدىن چىقىپ، مەشق قىلىۋاتقان كاپىرلارنى ئاتتى. ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە مىڭغا يېقىن كاپىرنى يوقاتتى. ئاتالىق غازىدىن: ‹ئوق چىقارماڭلار!› دەپ ئارقا ـ ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر، پانساد ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭلى بۆلۈنۈپ، ئىشەنچلىرى سوۋىدى. ئاخىرى خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن توپ ـ زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، داۋانچىڭنى تارتىۋالدى. ئەسىر چۈشكەنلەردىن ئالتە شە. ھەرلىكلەرنى قورال ـ ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەت توقسابە باشلىق يەتتە پەنسادنى ۋە بىرنەچ. چە مۇساپىر يىگىت ھەم يۈزبېشىلەرنى تۇرمىگە سېلىپ، بىرنەچچە زاماندىن كېيىن، ئۇلارنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. قالغانلىرىنى بولسا، بېيجىڭدىن ئۈچ ئايلىق يول نېرى بىر خىتاي شەھرىگە ماڭدۇردى. . . »

[2] شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى.

چىرىكلەرنى باشلاپ تۇرشاۋۇل قوشۇن بولۇپ توقسۇن تەرەپكە ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇدى. شۇ كۈنى گۇگۇم چۈشكەندە، مانجۇلار-نىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنى توقسۇننىڭ خودۇڭ دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەر توقسۇن شەھىرىگە ئون بەش چاقىرىمدەك كېلەت-تى. ئۇلار يەر شارائىتى بىلەن پىششىق تونۇشمىغانلىقتىن، بەي يەنخۇ قوشۇنلىرىنىڭ بۆكتۈرمىسىگە ئۇچراپ قېلىپ، ئېتىشىپ كەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن ئېتىشۋازلىق، چېلىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ھەركىم تۇشمۇ تۇشتىن ئات چاپتۇرۇپ كې-لىپ، ئاتماق، چاپماق، سانجىماق، قوغلىماق، سوقماق، يىقىت-ماق، نەيزىلىمەك، قىلىچلىماقلارغا كىرىشىپ كەتتى. ئىككى تەرەپتىكى ھىراۋۇل، چىرىنغار، بىرىنغار، چىنداۋۇل. . . لار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ، سەپلىرى بۇزۇلۇپ، ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇچەي - باغىرلىرى چۇۋۇلۇپ، يارىدارلارنىڭ پۇت - قوللىرى سۇرىلىپ قالدى. ئاتلىرى قېقىلىپ، ئۆزلىرى بولسا يېقىلىپ، كۆزلىرى ئالىيىپ، تىللىرىنى چاينىشىپ، ئوق - قىلىچلارنىڭ ئاچچىق ئاغرىق ئازابىدا جانلىرى قاقشىشىپ ياتاتتى. بەزىلىرىنى پۇتىدىن سۆرىگىنىچە ئاتلىرى ئەپقېچىپ كېتىۋاتقانىدى. ئۇلار-نىڭ تۇغ - ئەلەملىرى يىقىلىپ، توپىغا مىلىنىپ كەتكەنىدى. مانجۇلار بولسا، پاچاساغال ئېقىنى تەرىپىدىن كېلىدىغان دەھشەت-لىك كەلكۈندەك دەۋرەپ، ئايىغى ئۈزۈلمەي يۇپۇرۇلۇپ كېلىۋا-تاتتى. . .

ليۇ جىڭتاڭ قوشۇنلىرىنى ئىككى تارامغا بۆلدى: بىر بۆلە-كىگە لۇ چاڭخۇ، تەن باسۇي قاتارلىق ئىككى سەركەردىسىنى باش قىلىپ، ئۇلارنى ئالتە يىڭ، ئۇچ مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا — جاڭ ياۋ، شۇي جيەنباۋ قاتارلىقلارغا ھەمدەم بولۇشقا ماڭدۇردى. ئۆزى بولسا قالغان قوشۇنلارنى باشلاپ ئۇدۇل توقسۇن تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى.

ليۇ جىڭتاڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلە-

ۋاتقاندا، جاڭ ياۋ، شۈي جيەنبياۋ قاتارلىق مانجۇ سەردارلىرى
تۇرپاننىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىكى مۇھىم ئۆتكەل — چىقتىم
قورۇلىدىن پىچانغا قاراپ يولغا چىققانىدى. چىقتىم قورۇلى
تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مانجۇلارنىڭ قولىدىكى بىردىنبىر
قورۇل بولۇپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەشـ
ـىنىڭ مۇھىم تايانچى ئىستىھكامى ئىدى. مانجۇلار بىرلا ھۇجۇم
بىلەن پىچاننى ئالغاندىن كېيىن، قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 12ـ
كۈنى[①]، سىڭگىم ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلىپ، بەدۆلەتنىڭ بۇ يەرنى
ساقلاپ ياتقان قوشۇنلىرىنى پاك ـ پاكىزە يوقاتتى. ئەتىسى،
ئۇلار تۇرپان بوسوغىسىدا پەيدا بولغاندا، لو چاڭخۇ باشچىلىقىدد-
ـكى مانجۇ قىسىملىرىمۇ دەل ۋاقتىدا ئۇلگۇرۇپ كېلىپ، تۇرپانغا
كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرەپتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىش ۋەزىـ
ـيىتىنى شەكىللەندۈردى. ما رېندې قىسمى قورشاۋغا چۈشۈپ
قالغانلىقتىن، ئاخىر تۇرپان سېپىلىنىڭ قوۋۇقىنى ئېچىپ تەسـ
ـلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. ھېكىمخان تۆرە بولسا بۇنىڭدىن
ئۈچ كۈن ئىلگىرى كېچىدە قېچىپ كەتكەنىدى.

داۋانچىڭ — توقسۇن — تۇرپان سوقۇشى بەدۆلەت قوشۇنلىـ
ـرى بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇـ
ـبىدا يۈز بەرگەن يەنە بىر قېتىملىق زور ھەل قىلغۇچ سوقۇش
ئىدى. ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتى پۈتۈنلەي زوزۇڭتاڭنىڭ
ئويلىغىنىدەك بولۇپ چىقىۋاتاتتى: بۇ قېتىمقى سوقۇشتا، مانجۇـ
ـلار بەدۆلەتنىڭ ئاساسىي كۈچىگە زەربە بېرىپ، جەنۇبقا قاراپ
ئىلگىرىلەشتىكى توسالغۇنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىـ
ـبارەن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا زور كۆلەمدىكى ھەربىي ھەرىـ
ـكەتلەر بولمىدى. بەدۆلەت بۇ قېتىمقى سوقۇشتا يىگىرمە مىڭدىن
ئارتۇق ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ — بەدۆلەتنىڭ مۇشۇ

[①] شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى.

ئەتراپتا تۇرغۇزغان پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى، پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇڭا، زوزۇڭتاڭ داۋانچىڭ — توقسۇن — تۇرپان سوقۇشىغا: «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقارغاندىن بۇيان، مىسلى كۆرۈلمىگەن زور بىر غەلىبە بولدى»[1] دەپ باھا بەرگەنىدى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق، نىياز ھېكىمبەگ باياتىن ئۆزىنىڭ مەشۇر مەھرەم بىلەن قىلىشقان خۇپىيانە سۆزلىرىنى موللا كامالىددىن ئاڭلاپ قالدىمىكىن دەپ قاتتىق ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ھىيلە - مىكىر بىلەن تولغان كاللىسى شۇنداق تېز ئىشلەۋاتاتتىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتان لەئىنىنىڭمۇ دىلى لال، ئۆزى خىجىل ئىدى. ئۇ داۋانچىڭ قورغىنى، توقسۇن ۋە تۇرپانلارنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى موللا كامالىددىن دېيىشتىن ئىلگىرى، بەدۆلەتكە ئۆزى يەتكۈزۈپ، ئۆزىنى قوغداپ قېلىش قارارىغا كەلدى - دە، ئۇدۇل بەدۆلەتنىڭ ھۇزۇرىغا — شاھىنشىنىغا قاراپ ماڭدى.

— جانابىي ئالىيلىرى، ئۇقتىلامىكىن، — دېدى ئۇ بەدۆلەتكە ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم بېجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، — مانجۇلارنىڭ قوشۇنى داۋانچىڭ قورغىنىنى پەتھ قىپتۇدەك. ئۇلار ئەسىر ئالغان لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئىچىدىكى ئالتە شەھەرلىك يىگىت - سەرۋازلىرىمىزنى قويۇپ بېرىپ، ئەمىر لەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، نىياز مۇھەممەت پەنساد قاتارلىق بىرمۇنچە رۇستەم سۈپەت باھادىرلىرىمىزغا شېھىتلىك شارابىنى ئىچۈ-

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت - چەكلەر»، 18 - جىلد.

رۇپ، ئۇلارنى يوقلۇق ھارۋىسىغا سېلىشقا مۇۋەپپەق بوپتۇ. . .

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، شاھىنشىن ئۇستىدە زۇۋان سۇرمەي شۇك ئولتۇرغان بەدۆلەتكە ئىتتىك نەزەر سالدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ چىرايىدا مۇشۇ تاپتا كۇلۇمسىرەش دېسە، كۇلۇمسىرەش ئەمەس، يىغلامسىراش دېسە، يىغلامسىراش ئەمەس ئەيتاۋۇر بىلىپ بولمايدىغان بىرخىل غەلىتە ھالەت ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ قۇللارغا خاس خۇشامەتچىلىك قىياپىتى بىلەن بەدۆلەتنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ چىرايىغا مۇغەمبەرلىك بىلەن تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. مۇشۇ تاپتا نىياز ھېكىمبەگنىڭ چىرايىدىن يەنە بىرخىل مەنسىتمەسلىك ھالىتى، بىرخىل ساختىپەزلىك كۆلەڭگىسىمۇ مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.

× ×

بەدۆلەت دەسلەپكى چاغلاردا يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنى بىلەن مۇھارىبىيە ئىشلىرىنىڭ تەدبىرىنى ھەرھالدا ئەئيانلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق، كۆپچىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ تۇتۇپ كەلگەنىدى. ئەمما، قاچانكى، ئۇنىڭ دىلىدا كىبىرلىك قۇشى ئۇۋا سېلىپ، تەكەببۇرلۇق تۇخۇمىنى چىقارغاندىن تارتىپ، ئۆزۇمچىلىلىك، مەنمەنلىك ۋە مۇستەبىتلىك دۇتى ئۇنىڭ بۇرنىدىن تۇتۇن ياندۇرۇپ، يېقىن ئەئيانلىرىنىڭ تولىسىنىڭ دىلىنى رەنجىتتى ۋە ئابرويىنى تۆكتى. ئۇنىڭ خاسلىرىدىن بولغان جامەدار دادخاھ ئۇنىڭ ھۇزۇرىدىكى بىر قېتىملىق پىنھان سۆھبەتتە بۇ ھەقتە سۆز ئېچىپ ئۇنىڭغا سەممىمي نەسىھەت قىلغانىدى.

— جانابىي ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى، — دېگەنىدى ئۇ، — خۇدايىتالادىن ھەزرىتى مۇھەممەت ئىسلامنىڭ دىلىغا: «ۋە شاۋىر

ھۆم فىل ئەمرى»[1] دېگەن ئايەت نازىل بولغان. شۇ سەۋەبتىن، رەسۇلۇللا ھەممىدىن ۋاقىپ، خەۋەردار بولسىمۇ، لېكىن، «كېيىنكى ئۈممەتلىرىمگە كېڭەشلىك ئىش قىلماق سۈننەت بولسۇن» دېگەن مەقسەتتە، ھەر ئىشنى كېڭەش بىلەن قىلاتتى.

— بۇ ئەيىپىمىز ئۆزىمىزگىمۇ مەلۇمدۇر تەقسىر، — دېگەنىدى بەدۆلەت سەل خىجىل بولۇپ، — ئەمما، شۇنچە تىرىشىپ كۆرگەن بولساقمۇ، بۇ ئادەتنى زادى تاشلىيالمىدۇق. ئەمدى خۇدا بۇيرۇسا، بۇنىڭ تەدبىرىنى قىلماققا تەرەددۇتلانماقچىمىز!

— ئىنشائاللا، — دېدى جامەدار دادخاھ بەدۆلەتنىڭ ئۆز ئەيىپىنى ئازراق بولسىمۇ بويىنىغا ئالغانلىقىنى كۆرۈپ، — مەملىكەت زاتىي ئالىيلىرىنىڭ ياخشى خۇلق، ئېسىل سۈپەتلىرى بىلەن زىننەتلەندى، جانابىي ئالىيلىرىنىڭ خاسۇئامغا قىلغان بىھېساب كەرەملىرى ۋە مۇرۇۋۋەتلىرى ئارقىلىق شان - شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كەتتى. سىلى جانابىي ئالىيلىرىنىڭ سېخىي - ئېھسان داستىخانلىرىدا بولسا، مەرھەمەت نېمەتلىرى ۋە شېرىن - شەربەتلەر مۇھەييا قىلىندى. بىراق، خەلققە يەتكۈزىدىغان بۇ ئېھسانلىرى مۇبادا تۇزسىز بولسىچۇ؟ ھەرقانداق پاكىزە تاماق تۇزسىز بولسا، لەززەت بەرمەس!

— ئۇنىڭ تۇزى نېمىدۇر تەقسىر؟

— ئۇنىڭ تۇزى ئېغىر - بېسىقلىق، كەمتەرلىك، سەۋر - تاقەتنى ئادا قىلماقتۇر. شۇڭا، ئۇلۇغلار: «يېنىكلىك — شەيتانلىق؛ ئېغىرلىق — راخمانلىق» دېگەن. مۇبادا يېنىكلىك قىلىپ، غەزەپ بىلەن ھۆكۈم يۈرگۈزۈلسە، سەلتەنەتنى ۋەيران قىلۇر!

— بۇنى چۈشىنىمىز، سەلتەنەتنى مۇستەھكەملەشكە شىجائىتىمىزمۇ ئېشىپ - تېشىپ تۇرۇپتۇ...

---

[1] «ھەر ئىشتا ئەسھابلىرىڭ بىلەن كېڭەش قىلغىن.»

— توغرا ئېيتتىڭىزلا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى جامەدار دادخاھ، — بىراق شىجائەت بولۇپلا، تەدبىر بولمىسا، خۇددى قىنىدىن چىقمىغان شەمشەرگە ئوخشاش كارغا كەلمەيدۇ. شۇڭا، ئاتا - بوۋىلار شىجائەتنى شەمشەرگە ئوخشاتقان بولسا، تەدبىرنى قولغا ئوخشاتقان. ھېچقانداق شەمشەر قول مەدەت بەرمىگۈچىلىك كارغا كەلمەيدۇ. ئەمما، شەمشەر بولمىسا، قولمۇ كارغا كەلمەيدۇ. كىتابلاردا: «ئۇلۇغلارغا لازىمكى، ھەرقانداق قىيىن ئىش — ۋەقە سادىر بولغان بولسا، ئۇنى تەدبىر قولى بىلەن يەشكەي ۋە ھەرقانداق نۇقسان — كەمچىلىك بولسا، ئۇنى كېڭەش مەدەتى بىلەن يوق قىلغاي!» دېيىلگەن.

— ئۇنداق بولسا تەقسىر، — دېدى بەدۆلەت ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ، — بۇ ئىشنىڭ تەدبىرى نېمىدۇر؟

— ئۇنىڭ تەدبىرى شۇكى، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، ھەممىدىن ئاۋۋال، ئۆزلىرىنىڭ يېنىدىن خۇشامەتچى، شېرىن زۇۋان سۇخەنچىلەرنى يىراقلىتىپ، پاك تەبىئەتلىك، ھۆرمەتكە سازاۋەر پازىللارنى يانلىرىدا تۇتماقلىقلىرى لازىمدۇر. ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولسىلا، سىلىگە كۆپ مەنپەئەت بېرىدۇ. قەدىمكىلەر: «ئۇلۇغلار كېڭەشنى ھەرقانداق كىشى بىلەن، خاسۇئام بىلەن، بولۇپمۇ پازىللار بىلەن قىلىشسۇن. كىچىكلەرنىڭ كۆڭلىگە يەتكەن تەدبىر بەزىدە ئۇلۇغلارنىڭ كۆڭلىگە ھەرگىز يەتمەس. چۈنكى، ھېچ كىشى مەسلىھەتتىن زەرەر كۆرگەن ئەمەس. يەنە بىرى، جانابىي ئالىيىنىڭ مۇبارەك دىلىدىكى غەزەپ ئوتلىرى غالىب كەلگەن ۋاقىتتا، ئەئيانلار تەرىپىدىن مەنئىي قىلىنسا، بۇنى يامان ئىش دەپ قارىماسلىقلىرى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، سىلىمۇ ئۇلاردىن خىجىل بولۇپ، غەزەپ ئوتىنى باسالايدىلا، شۇ تەرىقىدە بىر مەزگىل ئادەتلەنگەندىن كېيىن، تۈزۈلۈپ كەتسىلە ئەجەپ ئەمەس. غەزەپ بىلەن ئاچچىقنى تاغ مەسەللىك ھېسابلىساق، يۇتار چاغدا ئۇ خۇددى بىر لوقمىغا

ئوخشاش بولىدۇ. ئاچچىقنى يۇتۇۋېتىش، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشتىن شېرىن، لەززەتلىك نەرسە بولماس.

— بۇ ئىللىتىمىزمۇ ئۆزىمىزگە مەلۇمدۇر. بىراق، ئاچچىقىمىزغا هاي بېرەلمەي كېلىۋاتىمىز. شۇڭا ئۆزىمىزمۇ كۆپ خىجىل. .

— پۇشايمانلىق ئىش يۇز بەرسە، ۋەقە ئۆتكەندىن كېيىن چەككەن نادامەت هېچ مەنپەئەت بەرمەيدۇ، — دېدى جامەدار دادخاھ، — شۇڭا، يۇرتدارچىلىقتا ۋە ئەئيانلارغا نىسبەتەن ئاچچىق ۋە غەزەپ ئۆرلىگەن ۋاقىتتا، ئۆز ئىختىيارلىرىنىڭ تىزگىنىنى خاھىشلىرىنىڭ قولىغا بەرمىگەيلا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، چۇنكى، يېنىكلىك — ئوق مەسەللىكتۇر. ئوق مىلتىقتىن ئېتىلدىمۇ، ياندۇرماق مۇشكۇلدۇر؛ ئېغىرلىق — قىلىچ مەسەللىكتۇر. ئۇنى خالىسىلا قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ ئىشلەتكىلى، خالىمىسىلا يەنە قىنىغا سېلىپ قويغىلى بولۇۋېرىدۇ. . .

× ×

بەدۆلەت داۋانچىڭنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ۋە توقسۇن، تۇرپان قورغانلىرىنىڭمۇ ئارقا - ئارقىدىن مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى نىياز هېكىمبەگدىن ئاڭلاپ، هەقىقەتەن تەمتىرەپ قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇنىڭ ئەڭ ئىشەنگەن يېقىن ئادىمى — هۇشۇر بالا ئۇنىڭ توقسۇندىكى ئەمرۇل ئۇمرا بارگاھىغا ئەۋەتكەن قىرىق خېچىرلىق خەزىنىسىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىقبالىدىن پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلەندى. «. . . مۇبادا، قارا چېرىكلەرگە قارشى ئاتلانساق. ئالتە شەھەر خەلقى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سەلتەنەتىمىزگە قارشى يېغا قوپۇشىدۇ. شۇنداق بولغاندا، يا

بىزنى دارغا ئاسىدۇ، يا تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، مانجۇ خاقانىغا
تاپشۇرۇپ بېرىدۇ» دېگەن خىيال مۇشۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان
ئۇنىڭ كاللىسىنى چۇلغىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېقىندىن
بۇيان تەپ بولۇپ قالغانلىقتىن، پۇت - قوللىرى ماغدۇرسىزلى-
نىپ، خىيال سۈرگىنىچە ئولتۇرۇپ قالىدىغان بولۇپ قالدى.
ئاخىر ئۇ ئۆزىنىڭ كاللىسىنى چۇلغىۋالغان بۇ مۇدھىش خىيالنى
ئىمادۇر دۆلەت — نىياز ھېكىمبەگكە ئېيتىپ، ئۇنىڭ مەسلىھە-
تىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولدى.
— جانابىي نىياز ھېكىمبەگ، بىز ئىشنى يامان قىلغانىكەن-
مىز، — دېدى بەدۆلەت بىرپەس سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن، —
جامەدار دادخاھنىڭ سۆزىگە كىرىپ، ئۆزىمىز دارۇسەلتەنەت
قەشقەردە تۇرۇۋەرسەك، ئۇنى بۇ يەرگە ئەۋەتىۋېتىپ، ئارقىسى-
دىن لەشكەر ماڭغۇزۇپ تۇرغان بولساق، ياخشى بولۇر ئىكەن،
ئەمدى ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىزدىن نۇسرەت قېچىپتۇ. بۇنىڭ-
غا نېمە ئىلاج؟
— شۇنداق، ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى. پۇرسەت كەتتى.
بۇنىڭ ئىلاجىنى قادىر ئاللا قىلمىسا، بەندىلەرنىڭ قولىدىن نېمە
كېلۇر؟— دېدى نىياز ھېكىمبەگ خۇپسەنلىك قىلىپ.
— بىز ئون تۆت يىلدىن بېرى ئىسلام ئاچىمىز دەپ، تاغۇ -
چۆللەردە يۈرۈپ، ئاخىرى سەلتەنەتىمىزنىڭ قولدىن مۇشۇنداق
كېتەرىنى ئويلىمىغانىكەنمىز، ئىسىت! — ئىسىت! . . .
ئەسلىدە، مانجۇلار ئۆتكەن يىلى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا
بەدۆلەتنىڭ ئارمىيىسى بىلەن بىرنەچچە قېتىم سوقۇشۇپ، ئۇنىڭ
ئاساسلىق كۈچىنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ جامەدار
دادخاھ قاتارلىقلارنىڭ «بارمىسىلا، بىز سىلە ئۈچۈن ئۇرۇشاي-
لى» دېگىنىگە ئۇنىماي، قەشقەردىكى ئوردىسىدىن ئايرىلىپ،
ئىككىنچى دارۇ سەلتەنەت — كورلىغا كەلگەنىدى ۋە مانجۇلار
قوشۇنى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلى-

ماقچى بولغانىدى. كورلىدىكى ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، ئەمرۇل ئۇمرا بارگاھىنى توقسۇنغا يۆتكەپ، بەي يەنخۇ تۇڭگانىينى يانداش ئەمرۇل ئۇمرالىققا تەيىنلىگەنىدى. لازىم تېپىلغاندا، ئالدىنقى سەپتىكى جەڭگە ھەيدەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىمۇ توقسۇنغا بېرىپ تۇرماقچى بولغانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ ئويى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى:

— جانابىي ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى، — دېگەنىدى ئۇ، — ئۆزلىرى دارۇ سەلتەنەتتىن ئايرىلمىسىلا، ھازىر كۈن ئىسسىپ كەتتى. جاپا تارتىپ قالىدىلا، پەقەت خەزىنىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئەمرۇل ئۇمرا بارگاھىغا ئەۋەتىپ، باھادىر غازىلىرىمىزنىڭ شىجائىتىگە رىغبەت، غەيرىتىگە ھىممەت قوشقايلا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، توقسۇن بېيجىڭ بىلەن ئۈرۈمچىلەرنىڭ ئارىسىدىكى مۇھىم بەندەرگاھ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەردە خەزىنە قۇرۇپ، بىرمۇنچە ئەسكەر توختاتماق مۇھىمدۇر. قالغان ئىشقا كەلسەك، ھەر نە يولىيورۇق، ئەمر - پەرمان ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ...

— دۇرۇست مەسلىھەت بولدى، — دەپ دەرھال لازىم تاپقانىدى بەدۆلەت نىياز ھېكىمبەگ كۆرسەتكەن بۇ ئەقىلنى، — ئەمما، بۇنداق زور ئىشنى كىمگە تاپشۇرۇش كېرەك؟

— بۇ ئىشنى ھۇشۇر بالىدىن باشقا ئادەمگە تاپشۇرۇش — ئىشەنچلىك بولماس!...

ئۇنىڭ ھۇشۇر بالا دېگىنى — بەدۆلەتنىڭ بىر ئاسراندىسى بولۇپ، بەدۆلەت ئۇنىڭغا ئۆزىگە ئىشەنگەندەك بەكمۇ ئىشىنەتتى. نىياز ھېكىمبەگ كۆرسەتكەن ئەقىل بويىچە، بەدۆلەت كۆپ ئويلىنىپ تۇرماستىنلا دەرھال قىرىق خېچىرغا ئالتۇن - كۈمۈش ۋە بىرمۇنچە توپ - زەمبىرەكلەرنى يۈكلەشكە پەرمان بەردى ۋە ئەللىك مۇلازىمنى ھۇشۇر بالا دېگەنگە تاپشۇرۇپ: «بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى توقسۇندىكى كىچىك بەگ بەچچە — ھەققۇلبەگكە ھايالىشمايلا ئاپىرىپ بەرگىن. بىز ئەۋەتكەن ھىماتچى لەشكەرلەر

كەينىڭلاردىن تەخىرسىزلا يېتىپ بارىدۇ» دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى.

ھۇشۇر بالا ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ قاراقىزىل دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ، بىر قۇدۇق بويىدا چۈشكۈن قىلدى. نىياز ھېكىمبەگ بىلەن باشتا قىلىشقان مەسلىھەت بويىچە، ھۇشۇر بالا دەرھال مۇلازىملارنى يىغىپ ئۇلارغا:

— ئەي يىگىتلەر، بۇ دۇنيا - دەپنەلەر قولىمىزغا چۈشتى. بۇ ئېرىخ مالنىڭ يېرىمىنى ئۆزىمىز ئالساقمۇ بالىمىزدىن - بالىمىزغا قالىدۇ. قالغان يېرىمىنى ئاپىرىپ كۇلىدىن چىققان خان لەشكەرلىرىگە تۆھپە قىلىپ تۇتساق، ھەر بىرىمىزنى بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلىدۇ، — دېدى.

مۇلازىملار ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆردى ۋە قاراقىزىلدىن نەنسەن تەرەپكە ئۆتىدىغان ئۇغرى يولدىن مېڭىپ، بەش كۈن بولدى دېگەندە، مانجۇلارنىڭ ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلىغا يېتىپ كەلدى.

ھۇشۇر بالا قىرىق خېچىرغا ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ يولغا چىقىپ يىگىرمە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، توقسۇندىكى ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگدىن چاپارمەن كەلدى. بەدۆلەت ئۇنىڭدىن: «ھۇشۇر بالا باردىمۇ؟» دەپ سورىغىدى، چاپار: «ياق، بارمىدى» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ئىشقا چۈشىنەلمەي ھەيرانۇ ھەس بولغان بەدۆلەت نىياز ھېكىمبەگنى دەرھال شاھنىشىنغا چاقىرتتى.

— ئەي، نىياز ھېكىمبەگ، — دېدى ئۇ، — ھۇشۇر بالا يولغا چىققىلى يىگىرمە كۈن بولدى. تېخىچە ھەققۇلبەگنىڭ قېشىغا يېتىپ بارماپتۇ.

— ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، بۇ ئىش يامان بوپتۇ، — دېدى ئۇ قولىنى چىشلەپ تۇرۇپ، — ئادەملەرگە ئىشىنىپ بولمايدۇ. ئىككى - ئۈچ تەرەپكە ئايغاقچى ئەۋەتىپ ئىزدەپ باقايلى.

ھۆشۇر بالىنىڭ توقسۇنغا بارمىغانلىقىنى ئاڭلاپ، نىياز ھېكىمبەگنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپتى. ھۆشۇر بالا يولغا چىقىدىغان چاغدا، ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ زۇڭتۇڭى لىۇ جىڭتاڭغا خەت يېزىپ، بەدۆلەتنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىدىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن ۋە مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ كورلىغا ھازىرچە ئالدىراپ تېگىش قىلماسلىقىنى تەلەپ قىلغانىدى. ئۇ ھۆشۇر بالىنى يولغا سالغاندىن كېيىن، دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالدى. ئىشىكنىڭ غىچىلداپ ئېچىلغانلىقىنى ئاڭلىسىلا، ھازىرلا بەدۆلەتنىڭ خۇپىيىلىرى كىرىپ ئۇنى تۇتۇپ كېتىدىغاندەك چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئىشىك مۇجۇقىنىڭ غىچىلدىشى ئۇنىڭغا خۇددى مەھشەرگاھتىكى مۇنكىر - نەكىرلەرنىڭ سوراق ئاۋازىدەك ۋەھىمىلىك ئاڭلىنىپ كېتەتتى. «ھۆشۇر بالا قانداق بولغاندۇر؟ خەتنى مانجۇلارنىڭ قولىغا يەتكۈزۈپ بېرەلىگەندىمۇ؟» دېگەنلەرنى ئويلاپ، ئۇنىڭ خىيالى چېچىلغانىدى. ئۇنىڭغا ئەتراپتىكى تىۋىشلار گويا ئۆيدىكى نەرسىلەرگە جان كىرگەندەك ۋە خوجايىنغا خەۋەر بېرىپ، ئۇنى ئويغاتماقچى بولۇپ ھاۋشىغان ئىتتەك ئاجايىپ تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئۆز بېشىدىن ئەنسىرەپ غال - غال تىترەيدىغان، قويغان - تۇتقىنىنى بىلمەي، تۇرغان ئورنىدا تۇرۇپلا قالىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ دەككە - دۈككىگە چۈشكەن، ۋەسۋەسىدە قالغان رەزىل ھەم قارا يۈرىكىنى كۆچەپ زورمۇزور بېسىۋېلىۋاتاتتى. ئۇ ھەقىقەتەن قاتتىق قورقۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ قاراڭغۇ يېرىگە ئۇۋا سالغان شەيتان لەئىن ئۇنىڭغا بىردەممۇ ئاراملىق بەرمەيۋاتاتتى.

ئۇ بەدۆلەتتىن ھۆشۇر بالىنىڭ قىرىق خېچىرلىق ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن ئىز - دېرەكسىز يوقالغانلىقىنى ئاڭلاپ، خەتنىڭ مانجۇلارنىڭ قولىغا ساق - سالامەت يەتكۈزۈلگەنلىكىنى جەزىم قىلدى.

ئۇنىڭ ساراسىمگە چۈشكەن كۆڭلى ئارام تاپتى.

— بۇ خەۋەر ئامۇخاسلاردىن قاتتىق سىر تۇتۇلۇشى كېرەك، — دېدى بەدۆلەت كەيپسىزلەنگەن ھالدا.

— پېقىرمۇ شۇنداق ئويلىغان، بىراق... — دەپ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋېتىپ جىم تۇرۇۋالدى نىياز ھېكىمبەگ.

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى، بىزدىن يوشۇرۇۋاتقان ئىش بارمۇ؟ — دەپ قەھر قىلدى بەدۆلەت.

— يوقسۇ، ھەددىممۇ مېنىڭ؟ جانابىي ئالىيدىن ئىجازەت بولسا، ئاندىن دېگەن بولسام...

— قېنى، سۆزلەڭ!

— موللا كامالىددىن مىرزا بۇ ئىشلار ھەققىدە ئامۇخاسلار ئارىسىدا سۆزلەپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى دەككە-دۇككىگە سېلىپ تۇرۇپتۇدەك.

— چاقىر ئۇ بەدبەختنى!

— خوش، قۇللۇق جانابىي ئالىيلىرى!...

نىياز ھېكىمبەگ كەينىگە شوخشىغىنىچە شاھىنشىندىن چىقىپ كەتتى.

بەدۆلەتنىڭ قەھرۇ-غەزىپى نىياز ھېكىمبەگنىڭ دەي-دەيگە سېلىشى بىلەن ئوت ئۈستىگە ماي چاچقاندەك تېخىمۇ لاۋۇلداپ كۆيۈپ، ئۇلغىيىپ كەتتى. غەزەپ ئۇنىڭ ئەقىل ئىدرىكىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كۆزىنى كۆرمەس، قۇلىقىنى ئاڭلىماس قىلىپ قويۇۋاتاتتى. ئۇ جامەدار دادخاھنىڭ چىن كۆڭلىدىن قىلغان نەسىھەتلىرىنى ئېسىدىن تامامەن چىقىرىپ قويدى. ئۇ ھازىر ئاچچىقىنىڭ تۇرتكىسىدە، «كېڭەش بىلەن ئىش قىلىڭلار» دېگەن ھەدىسنى تامامەن ئۇنتۇغانىدى. ئىچىدىكى دەردىنى ئەئيانلىرىغا ئېيتاي دېسە، غۇرۇرى مۇنداق قىلىشقا يول قويمايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى چىنلىقنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمىدى.

شۇ ئەسنادا، شاھىنشىن ئىچىگە موللا كامالىددىن مىرزا

كىرىپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلدى.

— مىرزا، ئاڭلىساق، بەزى بولمىغۇر ئۆسەك سۆزلەرنى دېگەنمىشسىز!

— ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ قىلچىمۇ تەمتىرىمەستىن، — بۇ ھەرگىزمۇ ئۆسەك سۆز ئەمەس. مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان قارا چېرىكلەر خۇددى روبىي زېمىننى قاپلاپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك، سەلتەنەتلىرى ئۇستىگە يوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە! شۇنىڭ ئۇچۇن، بۇنىڭ تەدبىرىنى قىلماقلىرى زۆرۈر!

— مۇشۇ خەۋەرنى بىزگە ئېيتقۇدەك سەن قالدىڭمۇ؟ سېنىڭ ۋەزىپەڭ مۇشۇ مەرتىۋىگە يەتتىمۇ؟ ئاغزىغا ئۇرۇۋىڭلار بۇ بەدبەختنىڭ!

بىچارە موللا كامالىددىن ئۆلۈم خەۋپىگە قارىماستىن، بەدۆلەتنى بۇ خەۋپتىن ئاگاھلاندۇرىمەن دەپ، ئاخىر ئۆزىنى ئۇنىڭ قەھر - غەزىپىنىڭ تىغىغا تۇتۇپ بەردى. ۋادەرىغا! كونىلار: «پادىشاھلارنىڭ دوستلۇقىغا ۋە گۆدەكلەرنىڭ خۇش ئاۋازىغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئاۋۋالقىسى بىر گۇمان بىلەن ئايىنىپ قالىدۇ؛ كېيىنكىسى بىر كېچىدىلا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ» دېگەنىكەن. ئۇلار يەنە: «يولۋاسنىڭ ھىجايغىنى كۈلگىنى ئەمەس» دەپ توغرا ئېيتقانىكەن.

بەدۆلەتنىڭ مەھرەملىرى موللا كامالىددىننى قاتتىق ئۇرۇشقا باشلىدى. بۇنىڭلىق بىلەنمۇ ئاچچىقى پەسەيمىگەن بەدۆلەت شاھنىشىندىن ئۆزى چۈشۈپ، شاھ سۇپا ئالدىدا ئېڭىراپ ياتقان موللا كامالىددىننى پۇتلىرى بىلەن تېپىپ، جىق ھاقارەتلەرنى قىلدى. بىچارە موللا كامالىددىن تاياق ئازابىغا چىدىماستىن، ئىككى قولىنى مۇناجاتلار ئۆرلەيدىغان ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، بەندىلەرنىڭ ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىدىغان تەڭرىگە:

— ئى ئىبارايا خۇدايا، ئۆزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپسەن، مەن

بۇنىڭغا نېمە زىيان، قانداق گۇناھ يەتكۈزگەندىمەن؟ نېمە گۇنا-
ھىمغا مېنى مۇشۇنچىۋالا خارلايدۇ؟— دەپ ئېچىنىشلىق زارلى-
دى.

بۇ پىغانلىق نادامەتنى ئاڭلىغان بەدۆلەت ئاچچىقىغا هاي
بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلىنىپ، پۇت -
قوللىرىنى تەڭلا ھەرىكەتكە سېلىپ، ئۇنى باشقىلەتىن قاتتىق
ئۇرۇشقا باشلىدى. ئاخىرى ھېرىپ شاھىنشىن ئۈستىگە بېرىپ
ئولتۇردى - دە، يېنىدا قاراپ تۇرغان مەشۇر مەھرەمگە «چاي!» دەپ
ۋارقىرىدى. ھېلىقى مەشۇر مەھرەممۇ خۇددى بەدۆلەتنىڭ شۇ
گېپىنى كۈتۈپ تۇرغاندەكلا ئىچكەركى خانىغا يۈگۈردى. ئۇ چايغا
نىياز ھېكىمبەگ بەرگەن ھېلىقى بىر بولاق «تەپ دورىسى»نى
سېلىپ تەييارلاپ قويغانىدى. ئۇ ئۇزاق ھايالىشمايلا بىر پىيالە
چاينى خونچىسى بىلەن پەتنۇستا كۆتۈرۈپ چىقتى - دە، خونچا
بىلەن بەدۆلەتكە سۇندى. بۇنى كۆرگەن موللا كامالىددىن ئېڭراپ
ياتقان يېرىدىن ئۆمىلىگىنىچە شاھىنشىن ئالدىغا باردى - دە،
بەدۆلەتنىڭ پۇتىغا ئېسىلدى!

— ياق! ياق! ئۇ چاينى ئىچمىسىلە، ئەمىر ئىسلام جانابىي
ئالىيلىرى، ئۇ چايغا...

ئۇنىڭ بۇ تۇيۇقسىز ھەرىكىتىدىن قاتتىق چۆچۈگەن بەدۆلەت
پىيالىدىكى سوغۇق چاينى بىر يۇتۇپلا پاك - پاكىزە ئىچىۋەتتى - دە،
يېنىدىن سامازورت ناگىنىنى چىقىرىپ «پاڭ! پۇڭ!» قىلىپلا
موللا كامالىددىننى ئېتىپ تاشلىدى.

چايغا سېلىنغان ئۆتكۈر ئوغا بىر پەستىلا ئۆز كۈچىنى
كۆرسەتتى. ئۇزاق مۇددەت تەپ بولۇپ ئىچى ئۆتۈپ، تېنى ئا-
جىزلاپ كەتكەن بەدۆلەت بېلىنىڭ تۆۋىنىگە تاش ئېسىپ قويغان-
دەك، بېلىنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس
قىلدى. زەھەر ئۇنىڭ بۆرىكىگە تەسىر قىلىپ، ئىلىكىگە ئۆتۈپ
كەتكەنىدى! ئۇ ئورنىدا مەزمۇت ئولتۇرالماي يان تەرەپكە قىيسايـ-

دى ۋە مەشۇر مەھرەمگە تىكىلىپ بىر قارىدى – دە: «ۋاي ھارىمى! . . .» دېگەندىن باشقا سۆزگە ئاغزى كەلمەي، شاھ سۇپىغا يۈزىچە يىقىلىپ چۈشتى① . . .

بەدۆلەتنىڭ شاھ سوپىغا يىقىلىپ چۈشكەنلىكىنى كۆرۈپ، باشقىلار پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. مۇشۇ قالايمىقانچىلىقتا، ھېلىقى مەشۇر مەھرەم دېگىنى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شاھنىشىندىن ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقتى – دە، نىياز ھېكىمبەگكە خەۋەر بېرىش ئۈچۈن يۈگۈردى.

نىياز ھېكىمبەگ مەشۇر مەھرەمگە «تەپ دورىسى»نى بەرگەندىن كېيىن، ئىچكەركى خانىسىنىڭ بوسۇغىسىغا بىر قۇدۇق قازدۇرۇپ قويغانىدى. مەشۇر مەھرەم بەدۆلەتنىڭ جان بەرگەنلىك خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا، نىياز ھېكىمبەگ

---

① ياقۇپبەگنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا ھەرخىل گەپ – سۆزلەر بار. مەسىلەن، زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق مەكتۇبىدە، ياقۇپبەگ قەمەرىيە 4 – ئاينىڭ 17 – كۈنى (شەمسىيە 5 – ئاينىڭ 29 – كۈنى) كورلىدا «زەھەر ئىچىپ ئۆلگەن» («مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار» 50–جىلد، 72–بەت) دېگەن؛ كورۇپاتكىن: «. . . خەزىنە بېگى سابىرئاخۇننى قاتتىق ئۇرغان، خەزىنە بېگى سابىرئاخۇن ياقۇپبەگكە قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇنى بىر قويۇپلا ھوشىدىن كەتكۈزۋەتكەن. ياقۇپبەگ بىر ھازاغىچە ھوشسىز ياتقاندىن كېيىن، 17 – ماي (29 – ماي) كۈنى كېچە سائەت ئىككىدە جان ئۈزگەن.» («قەشقەرىيە». 1984 – يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 403 – بەت) دېگەن؛ ئەينى يىللاردىكى «تايمىس گېزىتى» بىلەن «تۈركىستان گېزىتى» دە: «ياقۇپبەگ ئاغرىپ ئۆلگەن» دېيىلگەن. بۇ ھەقتە چارلىز. بولگىرنىڭ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

ئۇنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلىدى. ئاندىن ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك سۆرەپ كېلىپ، ھېلىقى قۇدۇققا تاشلاپ، ئۈستىنى تىندۇرۇپ، بىلىنمىگۈدەك قىلىپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، مەشۇر مەھرەم بۇ سىرنى ئۆزى بىلەن جەھەننەمگە ئېلىپ كەتتى.[1] بىراق، «كىشى بىلمىسۇن دېسەڭ، ئۆزۈڭ قىلما» دېگەن بىر سۆز بار. دۇنيادا نەدىمۇ باشقىلار مەڭگۈ بىلمەي قالىدىغان سىر بولسۇن؟

× ×

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى بۇ بابنى ئاخىرلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، دىققىتىڭىزلەرگە «سەيياد بىلەن سوجە تورغاي» دېگەن بىر قەدىمكى مەسەلنى تەقدىم قىلىمىز. بۇ مەسەلدە مۇنداق دېيىلگەنىكەن:

«بىر سەيياد چىل ۋە بۆدىنە تۇتۇش ئۈچۈن تۇزاق قۇرۇپ، دان تاشلىغانىكەن. تۇزاققا بىر سوجە تورغاي چۈشۈپتۇ. سەيياد: «نېمىلىكى بولسا، نېسىۋەم ئىكەن» دەپ تورغاينى قولىغا ئېلىپ ئۆيىگە كەتمەكچى بولغاندا، ھېلىقى تورغاي بىردىنلا زۇۋانغا كېلىپ:

---

[1] ئابدۇۋەلى روزى يازغان: «ياقۇپبەگ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا غەيرىي رەسمى ماتېرىيال» دا: بەدۆلەت زەھەر بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، «. . . شۇ كېچىسى ئۇ (نىياز ھېكىمبەگنى دېمەكچى) ئالتە ئات بىلەن (خوتەنگە قاراپ) قاچتى. كورلا چاقىلىق ئارىلىقىدا ھېلىقى مۇلازىم (مەھرەم) نى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈردى. . . » دېيىلگەن. بۇ ھەقتە «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 28 ـ سان 1990 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرىگە قارالسۇن.

— مېنى نېمە قىلاي دەيسەن؟ — دېگەنىكەن. سەيياد:
— كاۋاپ قىلىپ، زىخقا تارتقايمەن! — دەپتۇ.
— مېنى يېمەك بىلەن قوۋزۇڭ تولمايدۇ، — دەپتۇ تورغاي، — قارنىڭمۇ تويمايدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، مېنى يېمىسەڭ، مېنىڭ ساڭا بېرىدىغان ئۈچ كەلىمە مەسلىھەتىم بار. ئاڭلىساڭ، چوقۇم پايدا كۆرىسەن. لېكىن، شۇنداق شەرت بىلەن ئېيتىمەنكى، بۇ ئۈچ كەلىمە مەسلىھەتىمنىڭ بىرىنچىسىنى قولۇڭدا تۇرۇپ ئېيتىپ بېرىمەن. ئىككىنچىسىنى مۇشۇ كۆرۈنگەن تالنىڭ شېخىغا قونۇپ تۇرۇپ ئېيتىمەن. ئۈچىنچىسىنى بولسا، تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئېيتىمەن!

«بۇنى يېگەندىن ماڭا نېمە پايدا چىقار؟ — دەپ ئويلاپتۇ سەيياد ئىچىدە، — بەلكى، ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن مەسلىھەتىدىن پايدىلانسام ئەجەپ ئەمەس.» شۇنىڭ بىلەن سەيياد تورغاينىڭ ھېلىقى شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ:
— مەيلى، سۆزلە، — دەپتۇ. تورغاي:
— ھەرقانداق ۋاقىتتا بىر سۆزنى ئاڭلىساڭ، راست دەپ ئىشىنىپ كەتمە، يالغان دەپمۇ رەت قىلما. ئەقلىڭنىڭ تارازىسىغا سېلىپ، ئەقلىڭگە مۇۋاپىق بولسا، راست، نامۇۋاپىق بولسا، يالغان دەپ ھۆكۈم چىقار، — دېگەنىكەن. سەيياد ئۆزىنىڭ بەرگەن ۋەدىسى بويىچە تورغاينى قويۇپ بېرىپتۇ.
تورغاي تالنىڭ شېخىغا قونۇپ:
— ۋاي بىچارە، سەن نېمىدېگەن بەختسىز ئادەم ـ ھە! بايىلا يىگىرمە مىسقال كېلىدىغان بىر دانە بىباھا گۆھەرنى يۇتۇۋەتكەنىدىم. مېنى كاۋاپ قىلىش ئۈچۈن قارنىمنى يارغان بولساڭ، ھېلىقى گۆھەرنى ئولجا ئالغان بولمايتتىڭمۇ؟ ئۇنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ ساتقان بولساڭ، كەم دېگەندىمۇ مىڭ تىللاغا يارايتتىغۇ؟ نەق پايدىدىن مەھرۇم قالدىڭ، — دېگەنىكەن. سەيياد:
— مېنىڭ ئامالىم قانچە؟ — دەپتۇ پۇشايمان بىلەن، —

ئەمدى ئۈچىنچى مەسلىھەتىڭنى سۆزلە، مەن ئاڭلاي.

— يۇقىرىقى سۆزلىرىمدىن نېمە پايدا ئالدىڭ؟ — دەپتۇ تورغاي، — مەن ساڭا: «بىر سۆزنى ئىشتكەن بولساڭ، راست دەپ ئىشىنىپمۇ كەتمە، يالغان دەپ ئىشەنمەيمۇ قالما، ئەقىل بىلەن ئۆلچەپ بىرنېمە دېگىن» دېمەپمىدىم؟ مەن «قارنىمدا يىگىرمە مىسقال چامىسىدا بىر تال گۆھەر بار» دېسەم، چىرايلىرىڭ سارغىيىپ، قولۇڭنى چىشلەپ قالدىڭ. ھەي ئەخمەق، مېنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدۇم ئۈن مىسقال كەلمەيدىغان تۇرسا، يىگىرمە مىسقال كېلىدىغان تاشنى قانداق قىلىپ ئىچىمگە سىغدۇرالايمەن؟ بۇنى پىكىر يۈرگۈزۈپ ئويلاپ كۆرمىدىڭ. ئەقلىڭنىڭ تارازىسىدا ئۆلچىمىدىڭ. سەندەك بىر نەرسىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان ئادەمگە ئۈچىنچى مەسلىھەتىمنى زايا قىلىپ نېمە قىلاي!

سوجە تورغاي سۆزىنى تۈگىتىپلا ئۇچۇپ كېتىپتۇ...»

نەرمە:

نۇرغۇن نامدارلار يەرگە دەپنە قىلىندى،
يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نامۇ نىشان قالمىدى.
يەرگە تاپشۇرۇلغان كونا جەسەتنى،
توپا يەم قىلدىكى، ھەتتا ئۇستىخان قالمىدى.
نۇشىرۋاننىڭ نامى ياخشىلىق بىلەن تىرىك،
كۆپ چاغ ئۆتۈپ، دېيىلسىمۇ نۇشىرۋان قالمىدى.
ياخشىلىق قىل. ئەي پالانى، ئۆمرۈڭنى غەنىيمەت بىلىپ،
مۇنۇ خەۋەردىن ئالدىنراقكى: پالان قالمىدى.

— شەيخ سەئدى

يەتتىنچى باب

سوغۇندىكى ئوق ئاۋازى

«ئەگەر قورساق ئالدىراتمىسا، ھېچبىر قۇش توزاق-
قا چۈشمەس ئىدى؛ شۇنداقلا، ئوۋچىنىڭ ئۆزىمۇ
توزاق قۇرماس ئىدى.»
—شەيخ سەئدى

مىلادى 1877 - يىلى 6 - ئاي.

يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە تىك يېرىلغان تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر تاش سۇ جىلغا بويلاپ پەسكە قاراپ شىلدىرلاپ ئاقاتتى. تۆۋەندە قىيا بويلاپ قويۇق ئۆسكەن تال - سۆگەتلەر، ئاغ تېرەك-لىرى ئاينىڭ يورۇقىدا قارىيىپ كۆرۈنمەكتە ئىدى. سوغۇن[①] ئېقىنىنىڭ ئېغىزىغا قاتار سەككىز تۈگمەن جايلاشقانىدى. شۇڭا بۇ يەر «سەككىز تاش» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ تۈگمەنلەرنىڭ تاملى-رى قورام تاشلاردا پاكار قوپۇرۇلغانىدى. بىر چىغىر يول مۇشۇ تۈگمەنلەرنى بويلاپ ۋادىغا قاراپ سوزۇلۇپ كېتەتتى.

كېچىدە كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان غۇر - غۇر سالقىن

① ئاتۇشتىن يۈز چاقىرىم شەرققە جايلاشقان قەدىمكى بىر ئۆتەڭنىڭ نامى. تارىختا: «بۇغراخانلارغا زەھەر بېرىلگەن جاي» دەپ يېزىل-غان. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - جىلدقا قارالسۇن.

تاغ شامىلى كەڭ زېمىن ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. سەلكىن
دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ قالغان يوپۇرماقلىرىنى، سېسىق شىۋاقلار-
نىڭ ئىنچىكە شاخلىرىنى ئۇچۇرۇپ قاياققىدۇر ئېلىپ كېتەتتى.
ياز قۇرغاق كەلگەچكە، سوغۇن ئېقىنىنىڭ سۈيى خېلىلا تارتىلىپ
كەتكەنىدى. ئادەتتە سۇ شىددەت بىلەن گۈلدۈرلەپ ئاقىدىغان
ئېقىندا تېيىز كېچىكلەر پەيدا بولغانىدى. قاغجىرىغان ئوت -
چۆپلەرنىڭ قاڭسىق پۇرىقى ھاۋانى قاپلىغانىدى. بىنەم يەرلەردە
قۇرۇغان ئەمەنلەر داردىيىپ كۆرۈنەتتى. كەڭ ۋادا يىراقتىن
گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بەزىدە تاغنىڭ بېشىنى قارا بۇلۇت
قاپلاپ، گۈلدۈرماملار قاراس - قۇرۇس قىلىپ گۈلدۈرلەپ
قويسىمۇ، ئەمما، چاڭقاپ باغرى ئۆرتەنگەن زېمىنغا يامغۇر ياغ-
مايتتى. ئاسماندا ۋال - ۋۇل قىلىپ ئەگرى - بۈگرى ئىز پەيدا
قىلىپ، بىھۇدە چاقماق چېقىپ قوياتتى.

سوغۇن ئېقىنىدىكى يېيىلىپ ئېقىۋاتقان سوغا چۈشكەن ئاي-
نىڭ كۈمۈشتەك شولىسى خۇددى بىر تەرىپى پۇچۇلۇپ كەتكەن
يۇملاق ئەينەككە ئوخشاپ قالغانىدى. ئېرىق بويىدىكى دەرەخلەر-
نىڭ سۇ يۈزىدىكى شولىسى گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كې-
لەڭسىز ئاق بۇلۇتلار خۇددى ئېغىر قەدەملىرىنى سۆرۈشۈپ كې-
لىشىۋاتقان، بەللىرى مۈكچەيگەن بىر توپ بوۋايلاردەك، سالماق
قەدەملىرى بىلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۆلچەك يۈزىدىكى
ئاينىڭ شولىسى يېنىدىن ئۆتۈپ، ئاينى توسۇۋالماقچى بولۇشۇۋات-
قان بولسىمۇ، ئەمما، بۇلۇتنىڭ ئارىلىرىدىن ئۆزىنىڭ پاكىز
نۇرلىرىنى ئېرىققا، ئېقىنغا، زېمىنغا سېخىيلىق بىلەن تەكشى
سەپمەكتە ئىدى. پارچە - پارچە ئاق بۇلۇتلار بىر - بىرىگە
قوشۇلۇپ، كەڭ ئاسماننى يېرىپ ئۆتۈپ، يىراقلارغا سۈرۈلۈپ
بېرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى. زۇمرەتتەك غۇبارسىز سۈزۈك
ئاسماندىكى ئاي تولىمۇ گۈزەل كۆرۈنەتتى.

قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[1]. قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ لۆڭكۆ دېگەن يېرىدىن كېچىلەپ يولغا چىققان ھەققۇلبەگلەر بەدۆ-لەتنىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازىنى ئېلىپ، ئۈچىنچى توخۇ چىللىغاندا سوغۇنغا يېتىپ كېلىشتى[2].

— كېلىۋاتقانلار كىم؟ توختا! بولمىسا، ئوق چىقىرىمەن! — ئالدى تەرەپتە مىلتىقنىڭ شاراقشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— بىز! ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگنىڭ ئادەملىرى. سىلەر كىم؟

— بىز چوڭ بەگ بەچچىنىڭ ئادەملىرى بولىمىز. ئەمرۇل ئومرانى كېلىدىكەن دەپ ئاڭلاپ، سىلەرنى مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغانىدۇق.

گەپ ئارىلىقىدا، كېلىۋاتقانلار توختىدى. سوغۇن ئۆتىڭىدە ئۇلارنى ساقلاپ تۇرغانلارغا مەھەممەت زىيا دېگەن بىر مەھرەم پەنساد ئىكەن. ئۇ دەرھال كېلىپ، كىچىك بەگ بەچچە — ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ بىلەن تىنچلىق، ئامانلىق سوراشتى.

— بىز ۋەلىئەھد جانابىي ئالىيغا ئەمىر ئىسلامنىڭ مېيىتىـ-نى ئېلىپ ماڭغانلىقىمىز ھەققىدە خەۋەر بېرىشكە ئۈلگۈرەلمە-دۇق، — دېدى ھەيران بولۇپ ھەققۇلبەگ، — بۇ يەرگە قاچان كەلدىڭلار؟

— چوڭ بەگ بەچچە: «ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرى ئەمىر

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى. «تارىخىي ھەمىدى» دە: ھېجرىيە جامادىيەل ئاۋۋالنىڭ 22 ـ كۈنى (مىلادى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) دېيىلگەن.

② لوندوندا چىقىدىغان «تۈركىستان گېزىتى» دە: «ياقۇپبەگ تەپ بولۇپ قېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. ھەزرىتى ئاپپاقتا يەرلىكتە قويۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ تاۋۇتى 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى كورلىدىن قەشقەرگە ماڭدۇرۇلدى.» دەپ خەۋەر بېرىلدى.

ئىسلام جانابىي ئالىيىنىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ئېلىپ يولغا چىقىپ-
تۇدەك. سىلەر بىرىپ سوغۇندا كۈتۈپ تۇرۇڭلار» دەپ بىزنى
بۇنىڭدىن تۆت كۈن ئىلگىرى بۇ يەرگە يولغا سالغانىدى. بىز بۇ
يەرگە تېخى تۈنۈگۈن يېتىپ كەلدۇق، — دېدى مەھەممەت زىيا
پەنساد ھەققۇلبەگ بىلەن ياندىشىپ ماڭغاچ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھەققۇلبەگنىڭ كۆڭلى تىنىپ خاتىرجەم
بولدى ـ دە، باشقا گەپ قىلمىدى. ئۇ بىخەۋەر كېتىۋاتاتتى.
مەھەممەت زىيا پەنسادنىڭ ئادەملىرىدىن قەمبەر مەھرەم دېگەن
بىرسى يېنىدىن ناگىنىنى چىقارغان پېتىلا، ئالدىدا كېتىۋاتقان
ھەققۇلبەگكە قارىتىپ «پاڭ، پۇڭ!» قىلىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن
تۆت پاي ئوق ئېتىۋەتتى.

— ھەي، نادان، ئەخمەق! نېمە پوق يەپ يۈرسەن؟ — دەپ
ۋارقىرىدى ھەققۇلبەگ ئۇنىڭغا ۋە دەرھال يېنىدىكى قىلىچىنى
قىنىدىن سوغۇرۇۋالماقچى بولۇپ قول ئۇزاتتى، ئۇنىڭ بېشىغا
قاتتىق بىر ئاغرىق كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى
تىترەپ، ئات ئۈستىدە زادىلا قولۇشۇپ ئولتۇرالماي قالدى. ئۇ،
چۆچۈگەندەك سىلكىنەتتى. ئۇنىڭ قوللىرى بىردەم تارتىشىپ
قالغاندەك مىدىرلىسا، بىردەم پەسكە ساڭگىلاپ قالاتتى. بىراق،
ئۇ پۇت ـ قوللىرىنى ئاخىر بويسۇندۇردى. ئۇلارنى تىترەتكەن،
سىلكىندۈرگەن، ئۇنى ياشاشقا، سەلتەنەتكە ئىنتىلدۈرگەن ئىرا-
دىسى ئاخىر غالىب كەلدى. ئۇ قىلىچىنى قىنىدىن شارت قىلىپلا
تارتىپ چىقاردى ـ دە، ھېلىقى قەمبەر مەھرەمنى چېپىپ تاشلى-
دى. ئۇ مەھەممەت زىيا پەنسادنىمۇ چاپماقچى بولۇپ بۇرۇلىۋ-
دى، يەنە بىر مەھرەم تاپانچىسى بىلەن ھەققۇلبەگكە قارىتىپ
ئارقا ـ ئارقىدىن ئوق ئۈزدى.

ھەققۇلبەگنىڭ چېپىشقا كۆتۈرۈلگەن قىلىچلىق قولى يەرگە
ساڭگىلاپ قالدى. ئۇ جىمىپ كەتتى. ئات ئۈستىدە ئىككى تەرەپ-
كە ئىغاڭلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنى ئاي يورۇقىغا چۆمگەن زېمىن

ئۈستىدە ئىزىلەڭگۈلۈك بىلەن لەيلەپ يۈرگەندەك ھېس قىلدى. ئاق كۆمۈشتەك پارقىراپ تۇرغان ئاينىڭ نۇرى ئۇنى كۆمۈپ تاشلىغانىدى. بۇ نېمىنىڭ نۇرىدۇر؟ بۇ ئاينىڭ نۇرى ئىدى. لېكىن، بۇ ئۇنىڭ كاللىسىدىكى ئاي نۇرى ئىدى. ئۇ كۆمۈشتەك پارقىراپ، كۆزنى چاقنىتىپ نۇر چاچاتتى. ئۇنىڭ نۇرى چاقنىغانسېرى، ئۆزى كۆزىدىن يىراقلىشىپ كېتىۋاتقانىدى. بىردىنلا «گۈپ! » قىلغان ئاۋاز پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ قۇلىقى يېنىدا ناھايىتى ئۈزاققىچە سادا چىقىپ تۇردى. ئۇ ئۆزىنى گويا تېگى يوق ھاڭغا دومىلاپ چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلدى. ئۇ پەقەت مۇشۇلارنىلا بىلەلىدى. ئۇ كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچە يۈز بەرگەن بۇ ئىشلارنى ئويلاپ بولغىچە، ئاتتىن دومىلاپ چۈشتى – دە، يەردە سوزۇلۇپ يېتىپ قالدى[1] . . .

بەدۆلەت كورلىدا نىياز ھېكىمبەگ تەرىپىدىن بېرىلگەن زەھەرنى ئىچىپ ئۆلگەندىن كېيىن، بەدۆلەتكە زەھەر ئىچۈرگەن مەشھۇر مەھرەممۇ نىياز ھېكىمبەگ تەرىپىدىن ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى سىر پېتى ساقلىنىپ قالدى.

بەدۆلەت ئۆلگەندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگ ۋە نەھرارخان تۆرىلەر شاھىنشىنىڭ ئىچىدىكى خۇپىيەخانىغا مۇز يىيىتىپ، بەدۆلەتنىڭ جەسىتىنى مۇز ئۈستىگە قويۇپ ئۈچ كۈنگىچە ھېچكىمگە بىلدۈرمەي ساقلىدى. بۇ چاغدا، توقسۇن قولدىن كەتكەن

[1] ھەققۇلبەگنىڭ سۇيىقەستكە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خىلمۇ خىل مەلۇمات بار. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەمىنىيە»دە: «. . . لۈڭكۈ دېگەن يەردە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى» دەپ يازغانىدى. بىراق، مەن ئىگىلىگەن بەزى مەلۇماتلاردا: «. . . سوغۇندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جىلغا ھېلىمۇ ھەققۇلبەگ جىلغىسى دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن.

بولۇپ، ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرىلەر قاراشەھەردىكى يانداش ئەمرول ئومرا بەي يەنخۇنىڭ بارگاھىدا تۇرۇۋاتقانىدى. نىياز ھېكىمبەگ ئۇلارغا بۇ دەھشەتلىك ۋەقەنى بايان قىلىپ، تېزلىك بىلەن خەۋەرچى ماڭغۇزدى. ھەققۇلبەگ ئۇچىنچى كۈنى قاراشەھەردىن يېتىپ كەلدى. ئارقىدىنلا ھېكىمخان تۆرە باشلىق ئەمىر لەشكەر، يىگىت - سەرۋازلارمۇ قاراشەھەردىن كورلىغا چېكىندى. بەي يەنخۇ مانجۇلار بىلەن ئېلىشىپ باقماقچى بولۇپ، قاراشەھەردە قالدى.

ئەتىسى، بەدۆلەتنىڭ كورلىدىكى ئوردىسىدا، ئاخىرەتلىك ئىشلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ ۋە نىياز ھېكىمبەگ، ئەھرارخان تۆرە، ھېكىمخان تۆرە، كېرىم باي مىرزا، مۇھەممەت مۇسا توقسابە، تاشباي دادخا، ئاتاباي پەنسادلار باشلىق بارلىق مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلار قاتناشتى.

خالايىق ئىمادۇر دۆلەت نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. چۈنكى، ئۇ بەدۆلەت جان ئۈزىدىغان چاغدا ئۇنىڭ بېشىدا قاراپ تۇرغان بىردىنبىر ئەمەلدار ئىدى.

— ھەممىمىز رەھمەتلىك ئەمىر ئىسلام، بەدۆلەت جانابىي ئالىيىنىڭ كۆپ ئىنئام - ئىلتىپاتىغا نائىل بولغان. ئۇل رەھمەتلىكنىڭ شاراپىتىدە بىزنىڭ ھەممىمىزنىڭ مەرتىۋە - مەنسىپىمىز ھەممىدىن ئۈستۈن بولغانىدى، — دېدى نىياز ھېكىمبەگ كېڭەشتىكى مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلارغا بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن، — خۇدا ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيغا تەۋپىق ئاتا قىلغاچقا، ئالەمنى بويسۇندۇرغانىدى. بۇ جاھان بەدۆلەتتىن خالىي بولماستا، پۈتۈن يەتتە ئىقلىم جانابىي ئالىيغا بويسۇنغانىدى. ئۇنىڭغىچە ھالىمىز خاراب ئىدى. ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى كۆڭلىمىزنى ئاپتاپتەك يورۇق قىلدى. ھەرقانداق ئۇلۇغ پادىشاھ بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئادەم ھەم بەندىدۇر. بەس، ھەرقان-

داق بەندە خۇدانىڭ ھۆكۈمىگە سەۋر قىلىپ، قازاغا تەن بەرگەي.
«قالۇ ئىننالىللاھىي ۋە ئىلەيھى راجىئۇن.[1]» ئەمىر ئىسلام
رەھمەتلىك جان ئۈزىدىغان چاغدا: «مەن ئۆلسەم، بېشىمدا كۆپ
ئىزتىراپلار قىلىپ، قاتتىق ھازا تۇتماڭلار. جەسىتىمنى يۇي-
لەپ، كېچە - كۈندۈز تىنماي مېڭىپ ھەزرىتى ئاپپاقتا[2] ئاپىرىپ
قويۇڭلار!» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى.
— سىزلەر ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيدىن ئايرىلدىڭىزلەر.
مەنمۇ ئاتامدىن ئايرىلدىم، — دېدى ھەققۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگ-
نىڭ سۆزدىن توختىغانلىقىنى كۆرۈپ. مۇشۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى
قاتتىق تۇتۇۋالغانىدى، — مەن ئەسلىدە سۆزلىمەي دېگەن نىيەت
بىلەن خامۇشلۇقنى ئىختىيار قىلغانىدىم. لېكىن، مەن سىزلەر-
گە، سىزلەر ماڭا دەردمەن، بىز ھەممىمىز بىر - بىرىمىزگە
ھەمدەردلەردىندۇرمىز. بۇ ئالەمنىڭ يۈزى قارا، بۇ پەلەكنىڭ
باغرى تاش بولغاچقا، روينتەندەك ئەمىر ئىسلامغا ئەجەل شارابى-
نى ئىچۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. جانابىي ئالىينىڭ تاجىنى
يەرگە ئۇرۇشقا پېتىنالىدى؛ بۇ مەككار، ھىيلىگەر پەلەك ئەجەپ
ئويۇن باشلىدى. ئاپتاپ يەرگە پاتتى. ئاھ ئۇرۇپ، بۇ ۋاپاسىز
توققۇز پەلەكنى ئۆرتىۋەتكىمىز كەلسىمۇ، ئەمما، سەۋرى قىل-
ماسقا نە چارە؟ بۇ ئوتلۇق پىغانىمىزنى، قانلىق ياشلىرىمىزنى،
ئاچچىق يىغىلىرىمىزنى ئىچىمىزگە سىڭدۈرمەسلىككە نېمە ئا-
مال؟
بایاتىندىن بېرى تىلى گاچىلىشىپ، بىر نېمە دېيىشەلمەي
تۇرغان خالايىقنىڭ ھەققۇلبەگنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئاغزى
گەپكە، تىلى زۇۋانغا كېلىشتى - دە، ھەممىسى قوللىرىنى

[1] «بىز ئەلۋەتتە ئاللانىڭ بەندىلىرىمىز، چوقۇم ئاللانىڭ دەرگاھىغا
قايتىمىز!»
[2] قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئاپپاق خوجا مازىرى.

دۇئاغا كۆتۈرۈشۈپ:
— يا ئەمرۇل ئۇمرا، كىچىك بەگ بەچچە، بۇ جاھان سىلى-
دىن خالىي بولمىغاي، ھەممە ئىقلىم سىلىگە بويسۇنغاي. ھالى-
مىز خاراب ئىدى، سىلىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئەينەكتەك
ساپ بولدى. ئىرادىلىك بولغايلا، دۈشمەنلەر بىتاپ، ھالى خاراب
بولسۇن! ئىلاھا ئامىن! — دېيىشتى.
— كەينىمىزدىن ئەجەل ھەلقۇمىدەك شىپقاپ كېلىۋاتقان
قارا چېرىكلەر، — دېدى ھېكىمخان تۆرە سۆز ئېلىپ، — بىزگە
ھەر ۋاقىت ئېتىلماقچى بولۇپ خىرىس قىلىپ تۇرماقتا. داخۇ
تۇڭگانىي: «قايدۇ دەرياسى[1] بىزنىڭ مانجۇلارنىڭ ئالغا ئىلگىرى-
لەش يولىنى ئۇنۇملۇك توسۇپ قالالىشىمىزدىكى بىر تەبىئىي
توساق» دەيدۇ. مېنىڭچە بولغاندا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىي-
نىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ھازىرچە مۇشۇ يەردە يەرلىكلەشتۈرۈپ
تۇرساق، ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرى قوشۇنلارنى ئىدىتلەپ، قارا
چېرىكلەرگە تاقابىل كېلىش چارىلىرى ئۈستىدە ئويلانسا! بولمى-
سا، سەلتەنەتىمىزنىڭ تەقدىرى ئېغىر خەۋپكە دۇچ كېلىدۇ!
— ئاتا ۋەسىيىتىنى ئورۇنداش — پەرزەنتنىڭ ئادا قىلمىقى
پەرھىز بولغان بىر بۇرچىدۇر! — دېدى نىياز ھېكىمبەگ قۇترات-
قۇلۇق قىلىپ، — ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەزرىتى ئاپپاقتەك مۇقەد-
دەس جايدا يەرلەشسە، ئاندىن رەھمەتلىك ئەمىر ئىسلامنىڭ رو-
ھىمۇ قانائەت تاپىدۇ ئەمەسمۇ؟
— مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن، ئۇنىڭ مۇبارەك
مېيىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ ماڭىمەن. ئۇ يەردە ئاخىرەتلىك ئىش-
لىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولۇپ، ۋەلىئەھىد جانابىي ئالىيلى-
رى، بەگ نەچچە ئاكام — بەگقۇلبەگ بىلەن قارا چېرىكلەرگە
قانداق تاقابىل كېلىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىمەن. كۆپچىلىك
ئەمدى بۇ ھەقتە باشقىچە پىكىردە بولماڭلار! خوش، كېڭەش
مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن! — دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى ھەققۇل-

[1] قارا شەھەر دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى.

بەگ.

ھەربىي، مۈلكىي ئەمەلدارلار خوشلىشىپ شاھىنشىندىن چىقىپ كېتىشتى. ھەققۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگنى چاقىرىپ قال- دى:

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى، سىز قېلىپ تۇرۇڭ، مېنىڭ سىزدىن سورايدىغان بىر گېپىم بار ئىدى، — دېدى ئۇ.

شاھىنشىن پىنھان قالدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنى يېنىغا تارتىپ تۇرۇپ:

— جانابىي نىياز ھېكىمبەگ، سىز ئاتام رەھمەتلىكنىڭ كۆپ ئىلتىپاتلىرىغا مۇشەررەپ بولغان ئادەمسىز. سىزدىن بىر مەسلىھەت ئالغۇم بار. ئاتام رەھمەتلىك ھايات ۋاقتىدا، چوڭ بەگ بەچچە ئاتامغا چىقىپ، مېنى دارۇ سەلتەنەتكە زادىلا يېقىن يولات- مىغانىدى. بۇنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىدىم. قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ؟ چوڭ بەگ بەچچە نېمە ئۈچۈن مېنىڭدىن بەك قورقىدۇ؟

— بىلەمدىلا، ئەمرۇل ئومرا، ھىيلىگەرلىكتە ھېچقانداق بىر جىنس تۈلكە جىنسىغا يەتمەيدۇ، — دېدى نىياز ھېكىمبەگ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — بىراق، تۈلكە دۇنيادا ھەممىدىن بەكرەك ئۆز جىنسى بولغان تۈلكىدىن قورقىدۇ. چۈن- كى، دۇنيادا بىر ـ بىرىگە ئۆز جىنسىدىن يامان رەقىب بولماس. چەرەندىلەر[1] دەرەندىلەرگە[2] رەشىك قىلالماس. پەرەندىلەر[3] ئادىمى- زاتقا ھەسەت قىلالماس؛ ئىنسانلار ئارىسىدا، بىر ئاتىدىن بولغان-

---

[1] چەرەندە — قورت ـ قوڭغۇزغا ئوخشاش ئۆمىلىگۈچى ھاشاراتلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

[2] دەرەندە — يولۋاس، بۆرە ۋە ئېيىققا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

[3] پەرەندە — چىۋىن، پاشا قاتارلىق قاناتلىق ھاشاراتلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

لارمۇ مال ـ دۇنيانى دەپ، ئۆلۈشۈپ كېتىدىغۇ؟ ئېرىنىڭ بېشىنى
ئوچاق ئېتىدىغانلار چوقۇم كۈندەشلەر بولىدىغۇ؟ هوقۇق ـ ئەمەل تالى-
شىپ، ئەلنى كۆلپەتكە پاتۇرىدىغانلارمۇ مەنسەپدارلاردۇر؛ پايدا ـ مەن-
پەئەت تالىشىپ، كىبىر كۆرستىدىغانلار بايلاردۇر؛ ئورۇن ـ
مەرتىۋىسى يېقىنلار بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەي، ئۆزئارا ئورا كولى-
شىدۇ؛ قىلتاقچىلار چىل تۇتقاندا، قىلتاقتا چىلدىن بىرنى باغلاپ
قويۇشىدۇ؛ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالىدىغان كىشى چوقۇم ئۆزىگە
ئوخشاش ئادەمدىن بىرنى تىلىك ـ تىگچىلىقتا تاللايدۇ؛ مانا بۇ
مەنىدىن ئېلىپ ئېيتساق، تۈلكە هەرقانچە مەككار بولسىمۇ،
يەنىلا ئۆز جىنسى بولغان تۈلكىدىن قورقىدۇ.

هەققۇلبەگ ئىككىنچى دارۇ سەلتەنەت — كورلىدىكى هەر-
بىي مۇلكىي ئەمەلدارلار باشلىق بارلىق ئەمرائىي ئەسكەر، دادخا-
ئى — لەشكەرلەر بىلەن كېڭەش ـ مەسلىهەت قىلىپ، ئۆز
ئورنىغا هېكىمخان تۆرىنى مۇۋەققەتلىككە ئولتۇرغۇزغاندىن كې-
يىن، «ئاتامنىڭ جەسىتىنى هەزرىتى ئاپپاققا دەپنە قىلىپ،
ئاكام بىلەن مەسلىهەتلىشىپ ياكى ئاكام، ياكى مەن كېلىپ قارا
چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشارمىز» دېگەن مەقسەتتە، بەدۆلەتنىڭ مې-
يىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى.

نىياز هېكىمبەگمۇ هەققۇلبەگنى قەشقەرگە يولغا سېلىۋې-
تىپ، ئارقىدىنلا قەشقەردىكى چوڭ بەگ بەچچە — بەگقۇلبەگكە
چاپار بىلەن خەت ماڭغۇزدى. بۇ خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . كىچىك بەگ بەچچە ئەمىر ئىسلام جانابىي
ئالىينىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەتتى.
ئۇنىڭ خۇي ـ پەيلى باشقىچە تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە ئۇنىڭ-
دىن ئېهتىيات قىلغايلا. ئۇ ماڭا: ‹ئاتامنىڭ ۋاپات
خەۋرى قەشقەردىكى بەگقۇلبەگكە بېرىپ يەتسە، پاي-

تەختتە ئۇنىڭ تەسەررۇپىدىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، لەشكەرلەرنىڭمۇ كۆڭلى ئۇنىڭغا مايىل بولۇپ كېتىدۇ. چۈنكى، چوڭ بەگ بەچچىنىڭ يېشىنىڭ چوڭلۇقى ئۇنىڭ ئاتامنىڭ ئورنىغا تەختتە ئولتۇرۇشىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە دەلىل بولۇپ تۇرۇپتۇ، دېدى. شۇڭا ئۇ ئاتامنىڭ جەسىتىنى ھەزرىتى ئاپپاقتا قويىمەن، دېگەن باھانە بىلەن قەشقەرگە بېرىپ، سىلىنى يوغۇشتۇرماقچى! ئۇ دارۇ سەلتەنەتنى تەنھا ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن سىلى بىلەن يېقىن، ئەكابىر - ئەشرەپلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ يوغۇشتۇرۇۋېتىپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئاندىن قارا چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بۇ يەردىكىلەرمۇ: «بىك بەچچە ئەمىر ئىسلامنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ تېز سۈرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئاقسۇغا بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى يوغۇشتۇرۇپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن بۇ خەزىنىلەرنى ئېلىپ، بىزگە قارىماي، ئەنجانغا چىقىپ كەتسە، خەزىنە بولمىغاندىن كېيىن، بىز قارا چېرىكلەر بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟»، دەپ ھېكىمخان تۆرىنى قولغا ئېلىۋالدى. ئاندىن سىلىنىڭ ئورۇنلىرىغا تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇرۇنقى سۇلتانلارنىڭ قائىدە - رەسمىيەتلىرى بويىچە كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدى. خەزىنە ئىشىكلىرىنى ۋە ساندۇقلارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، دادخاھلار باشلىق ھەممە چوڭ - كىچىك ئەمەلدار - مەنسەپدارلارغا تون - كېچەك، پۇل - تىللا، قورال - ياراق

ۋە ئىگەر ـ جابدۇقلىرى مۇكەممەل ئاتلارنى بەردى.
بۇ ئىشنىڭ ئىلاجىنى بىر ئۆزلىرى قىلمىسىلا، بىز
ئامال قىلالمىدۇق. غەپلەتتە قالمىغايلا، گەپ تامام،
نامە ۋەسسالام.»

بەدۆلەت — ياقۇپبەگ هايات ۋاقتىدا كۆپ خوتۇن ئالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئوغۇل پەرزەنتلىرىمۇ جىق ئىدى. ئۇ هايات ۋاقتىدا كامالەتكە يەتكەن ئىككىلا ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى چوڭ بەگ بەچچە — بەگقۇلبەگ، يەنە بىرى، باشقا خوتۇنىدىن تۇغۇلغان كىچىك بەگ بەچچە — هەققۇلبەگ ئىدى. بۇ ئوغۇل بەگقۇلبەگدىن يېشى كىچىكرەك بولسىمۇ، ئەمما، جاسارەتلىك، ئىرادىلىك، هەربىي ئىلىمگە پىشقان. كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ سۇڭگىكى قاتقان تەجرىبىلىك هەربىي ئىدى. شۇڭا، بەدۆلەت هايات ۋاقتىدا ئۇنى ئۆز ئارمىيىسىگە باش قوماندان — ئەمرۇل ئومرا قىلىپ بەلگىلىگەنىدى.

نىياز هېكىمبەگنىڭ خۇسۇمەت ۋە نىزاهپەتچىلىك ئۇرۇقى بىلەن تولغان بۇ ئاداۋەت خېتى بۇنىڭدىن سەككىز كۈن ئىلگىرى — قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى[1] بەگقۇلبەگنىڭ قولىغا تەگدى. ئاتىسى بەدۆلەتنىڭ زالىملىقى بىلەن شەپقەتسىزلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان بۇ بەگزادە ئەسلىدىنمۇ كىچىك بەگ بەچچىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن كۆڭلىدىكى ۋەسۋەسىچىلىك تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ئەندىشىسى تېخىمۇ كۈچەيدى ـ دە، نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرماستىنلا، مۇهەممەت زىيا بەنسادنى باش قىلىپ، قىرىقتەك مەهرەم، ياساۋۇلغا «هەققۇلبەگ ئۇچرىغان يەردە ئۇنى هالاكەتكە يەتكۈزۈپ، مال ـ ئەشيالىرىنى ئۆزۈڭلار ئېلىڭلار!» دەپ تاپشۇردى ۋە ئۇلارنى قە

---

[1] شەمسىيە مىلادى 1877 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

ئىچۇرگەندىن كېيىن، سوغۇندا ھەققۇلبەگنى ساقلاپ تۇرۇشقا ماڭدۇردى.

× ×

بەگقۇلبەگنىڭ ئادەملىرى ھەققۇلبەگنى سوغۇندا ئېتىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئۇ يىقىلغان يەرگە — ئوچۇقچىلىققا تاشلاپ قويدى. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ دەرھال قەشقەرگە ياندى.

شۇ چاغدا، بىرنەچچە ئوتۇنچى مۇشۇ ئەتراپتا ئوتۇن ئېلىۋاتقاندى. ئۇلار ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ دەرھال يۇلغۇنلۇق ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ، بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ تۇرۇشقاندى. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، ئوتۇنچىلار يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ ھەققۇلبەگنىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ، چاپىنى بىلەن ئوراپ، سوغۇن ئېقىنىنىڭ يۇقىرىسىغا جايلاشقان ئارپىلىق دېگەن جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلدى ۋە بىر يۇلغۇن كۆچىتى تىكىپ نىشان قىلىپ قويدى[①].

قەدىمكىلەر: «نىزاھپەتچىلىك قەدىمكى خانىدانىنى ۋەيران قىلىدۇ» دېگەنىكەن. شۇنداق قىلىپ، نىياز ھېكىمبەگنىڭ سۇيىقەست ۋە شۇملۇقلىرىنىڭ، ئارىغا سالغان نىزاھپەتچىلىكىنىڭ ئوينىغان رولى بەدۆلەتنىڭ خانۇ مانى ۋە ئون تۆت يىل ئىچىدە قان ۋە قىلىچ بەدىلىگە تىكلىگەن تەختى - بەختىنى بەرباد قىلىش-

---

① مەن 1970 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، بۇيرۇققا بىنائەن ئاتۇش شەھرىنىڭ شەرقىدىكى سوغۇن چازا دېگەن يەرگە ۋەزىپە ئىجرا قىلغىلى باردىم. كېيىن قاراجۇلدىكى قىربۇلاق دېگەن يەرگە كېتىۋېتىپ، ئارپىلىق مەھەللىسىدىكى مەتتام دېگەن بىر بوۋاي بىلەن سۆھبەتلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «مۇشۇ جىلغىدا بەدۆلەتنىڭ بىر ئوغلى كۆمۈلگەن. ماڭا دادام رەمەتلىك دەپ بەرگەنىدى» دېگەنىدى.

تا، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي ھۇجۇمىدىنمۇ چوڭراق بولدى، بەدۆلەتنى ھەربىي ھەرىكەتلەردە مەغلۇپ بولدى دېگەندىن كۆرە، ئۆز ئىچىدىن خەنجەر يەپ ھالاك بولدى، دېگەن تۇزۇكرەك. مۇنداق دېيىش شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي رېئاللىققا نىسبەتەن ئۇيغۇنراق كېلىدۇ. ۋادەرىخا! بۇ دۇنيا كىملەرگە ۋاپا قىلغان؟ كىملەرگە بەخشەندە قالغان؟ قەدىمكى زاماندا، دۇنيانى بىر بارمىقىدا تىترەتكەن ئىسكەندەردەك ھۆكۈمدارمۇ ئۆلىدىغان چاغدا: «مېنى تاۋۇتقا سالغاندا، ئەلۋەتتە بىر قولۇمنى چىقىرىپ قويۇڭلار. كۆرگەنلەر پادىشاھ ئىسكەندەر بۇ قولى بىلەن يەتتە ئىقلىمنى بويسۇندۇردى. ئىقلىمدا ئۇ ئالمىغان يەر قالمىدى. مانا ئەمدى ئەجەل ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئۆلۈم زەنجىرىنى بويىنىغا سېلىۋىدى، بۇ ئالەمدىن ھېچنېمىنى ئېلىپ ماڭماي، قولى ئۇچۇق كەتتى، دېگەي» دېگەنىكەن.

مۇۋەققەت ھېكىمخان تۆرە: «بېك بەچچە بەدۆلەتنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ تېز سۈرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ، ئۇ ئاقسۇدىكى خەزىنىلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن بىزگە قارىماي ئەنجانغا چىقىپ كەتسە، خەزىنە بولمىغاندىكىن، بىز مانجۇلار بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟» دېگەن نىزاھپەتچىلىك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، كورلىنى تاشلاپ، ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپ، ئۇ يەردە خانلىق تەختىگە چىقتى.

ھېكىمخان تۆرە يۇرتدارچىلىق دەبدەبىسىنىڭ ۋاڭ ـ چۇڭلىرىدا مەغرۇرلىنىپ ئۆزىنى بىلەلمەي تۇرغىنىدا، تاغدىن قىرغىزلار چۈشۈپ، ئاقسۇدىكى خەزىنىنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئاقسۇنى ۋەيران قىلىۋەتتى. نەسىللىك ئاتلار، قاتار ـ قاتار تۆگىلەر، خېچىرلار، ئات جابدۇقلىرى، موي ۋە مەخمەل چېدىرلار، ساندۇق ـ ساندۇق، خەزىنىلەر ۋە تاي ـ تاي گەزلىمىلەر، تېڭىق ـ تېڭىق، قاپ ـ قاپ تەڭگىلەر، قوتان ـ قوتان قويلار تالانغا كەتتى. بۇ

تالان ـ تاراج تارىخنا: «خان تالانى» دەپ ئاتالدى.
ھېكىمخان تۆرە ئاقسۇدا ئىستائەت بېغىنى ئۇزۇپ، تەپرىقە
ناغرىسىنى ئاشكارا چالغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى بەگقۇلبەگ
جامەدار دادخاھ، ئۆمەرقۇل، ئالاشبېي دادخاھ باشلىق ئەمىر
لەشكەر ۋە يىگىت ـ سەرۋازلارنى ئېلىپ، دەرھال ئاقسۇ تامان
قوشۇن تارتىپ كەلدى.
بۇ چاغدا، ھېكىمخان تۆرىمۇ مۇھەممەت سەيىد پەنساد،
ھاپىز بەگ پەنساد قاتارلىقلارنى چاپاۋۇل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار
ئاقسۇدىن تۆت كۈنلۈك يېرىدىكى يايدى دېگەن يەرگە كېلىپ
ئىستىھكام قۇردى.
قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى① ئىككى تەرەپنىڭ مۇكەم-
-مەل قوراللانغان قوشۇنلىرى بىر ـ بىرىگە قارشى سەپ تارتىپ
كېلىشتى. جەڭ دۇمباقلىرىنىڭ ئاۋازى پەلەككە ياڭرىدى. لەش-
-كەرلەر خۇددى دەريادەك سەل بولۇپ ئاقتى. بۇ ئىككى قوشۇن
بىر ـ بىرىنىڭ قارىسىنى ئېلىش بىلەن تەڭ، چوقان سېلىشتى.
قىلىچ ـ قىلىچقا، نەيزە ـ نەيزىگە ئۇرۇلاتتى. قوماچ قورۇغاند-
-دەك پاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوق ساداسىدىن چۆل ھايۋانلىرىنىڭ-
-مۇ يۈرەكلىرى يېرىلاتتى. پارتلاۋاتقان توپ ـ زەمبىرەك ئوقلى-
-رىنىڭ ئىس ـ تۈتەكلىرىدىن خالايىقنىڭ كۆزلىرى خىرەلىشەت-
-تى. ئادەملەر جان قايغۇسىدا قورقۇشۇپ، چىرايلىرى تاتىراتتى.
جېنىدىن تويۇپ كۆڭۈللىرى غەمناك بولۇشاتتى. ئۇلتۇرۇش ـ
قىرىش ئوتلىرىنىڭ شولىسى لاۋۇلداپ كۆيۈپ، يۇقىرى ئۆرلەپ،
ھەر ئىككى تەرەپ زىيانغا — تالاپەتكە ئۇچراشقا باشلىدى.
ھېكىمخان تۆرىنىڭ باتۇرلىرى بەگقۇلبەگنىڭ سەرۋازلىرى-
-نى قاچۇراي دەپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ ئاتابايى پەنساد دېگەن بىر

① شەمسىيە 1877 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى. «تارىخى ھەمىدى» دە: «6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى» دېيىلگەن.

ھۆدەيچىسى سەپنى بۇزۇپ، يىگىتلىرىنى باشلاپ بەگقۇلبەگ تە-
رەپكە قېچىپ ئۆتتى. مەغلۇبىيەت ئەمدى ھېكىمخان تۆرىنىڭ
سېپىدە قول كۆتۈردى.

يايدى ئۇرۇشىدا، ھېكىمخان تۆرىدىن نۇسرەت يۈز ئۆرىگەن-
دىن كېيىن، ئۇ شۇ قاچقانچە ئاقسۇ ئايكۆلگە كېلىپ توختىدى.
ئاندىن يەنە ئارال ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا ئۆتتى. ئۇ يەردىن قاقشال
يول ئارقىلىق ئەنجانغا راۋان بولۇپ، پەرغانىدىكى ئېسكى دېگەن
يەردىكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ،
شۇ يەردە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ياشىدى.

بەگقۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگدەك پىتە - پاساتچى يامان غەرەز
ئادەمنىڭ ئۈستىلىق بىلەن پىلانلىشى ۋە ئارىغا نىزاھېپەتچىلىك
ئوتىنى يېقىشى بىلەن، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى
ناھەق ئۆلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ھاقارىتىگە ۋە نەپرىتىگە نىشانە
بولدى.

شاھمات تاختىسىدا، ئۇرۇقلار بىر تەرتىپتە جايلىشىپ،
تۇرلۇك يوللار بىلەن قارشى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىدۇ. پىيادىلەر[①]
ئالتە مەنزىل مېڭىش بىلەن شاھمات تاختىسىنىڭ نېرىقى چېتىگە
چىقسا، مەرتىۋىسى ئۆرلەپ بەرزىن[②] بولىدۇ. ئەمما، ئادەملەر
چۆلنى كېسىپ ئۆتۈپ مەنزىلگە يەتكەندە، خۇنخور بولۇپ كېتىد-
شىدىكەن! شۇڭا، قەدىمكىلەر: «تەمە ھايادىن، ھەسەت دىنىدىن
چىقىرىدۇ» دەپ ياخشى ئېيتىشقانىكەن.

بۇ پاجىئەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۆز قۇلىقى
بىلەن ئاڭلىغان موللا مۇسا سايرامى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق
بىر قەدىمكى مەسەلنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق ھەسەتخور-

---

① شاھمات ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى.
② شاھمات ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى.

لۇقنى قاتتىق سۆككەندى:

«... سەپەر قىلىپ چىققان ئۈچ كىشى يولدا تېپىشىپ ھەمراھ بولۇشۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭراقى قالغان ئىككى ھەمراھىدىن سوراپتۇ:

— سىلەر نېمە ۋەجىدىن سەپەر قىلدىڭلار؟

— بىزنىڭ يۇرتىمىزدا ئاجايىپ خاسىيەتلىك ئىشلار يۈز بەردى. ئۇ ئىشلاردىن مېنىڭ ھەسەتخورلۇقۇم تېخىمۇ زىيادە بولۇپ، رەشىك ئوتىدا كۆيۈپ پۇچۇلىنىپ، جېنىم قاقشاپ كەتتى. شۇڭا، سەپەر قىلسام بۇ دەرد ـ ئەلەملەر كۆڭلۈمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتسە ئەجەپ ئەمەس دەپ ئويلاپ، سەپەرنى تەقەززا قىلدىم، — دەپتۇ ئۇلاردىن بىرسى.

مەنمۇ شۇ رەنج ـ ئەلەم تۈپەيلىدىن ۋەتىنىمنى تەرك ئەتكەندىم، — دەپتۇ ئىككىنچىسى.

— سىلەر بىلەن مېنىڭ دەردىم بىر ئىكەن، — دەپتۇ چوڭى، — مەنمۇ ئاشۇ غەم ـ غۇسسە تۈپەيلىدىن يۇرتنى تاشلاپ چىققانىدىم.

بۇ ئۈچەيلەننىڭ ھەسەتخورلاردىن ئىكەنلىكى بىر ـ بىرىگە مەلۇم بولغاندىن كېيىن، ھەممىسىنىڭ قەدىمىنى بىللە بېسىپ مېڭىشۇپتۇ. ئۇلار يولدا كېتىۋېتىپ بىر كىسەك ئالتۇننى كۆرۈپتۇ ـ دە، دەرھال شۇ يەردە توختاپتۇ، ھەممىسىلا بىر ئېغىزدىن:

— بۇ ئالتۇننى تەقسىم قىلىۋېلىپ، يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتەيلى، — دېيىشىپتۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىدىن باشقا ئىككىيلەننىڭ ئالتۇندىن ئۈلۈش ئېلىشىغا تاقەت قىلالماي، ھەسەتخورلۇق قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بۇ ئالتۇننى ھەدېگەندە تەقسىم قىلالماي قاپتۇ.

ئەتىسى، شۇ ئەلنىڭ پادىشاھى شىكار قىلىپ ئۇلارنىڭ قېشىغا كېلىپ قاپتۇ. قارىسا بۇ ئۈچەيلەن ئولتۇرغانىكەن.

— نېمە بولدى، نېمىشقا بۇنداق ئولتۇردۇڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھ. ئۇلار:

— بىز ھەسەتخورلارمىز. بىز ھەسەت بىلەن ۋەتىنىمىزدىن ئايرىلغانمىز ۋە قاتتىق يول ئازابىنى تارتقانلارمىز. بۇ ئالتۇننى ئۆلەشتۈرۈپ بېرىدىغان بىر تەقسىماتچى تاپالماي ئولتۇرغانىدۇق. خۇداغا شۈكرى. تىلىكىمىز ئىشقا ئېشىپ، سىزنى بىزگە خۇدا يەتكۈزدى، — دېيىشىپتۇ.

— مەن ئاۋۋال سىلەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدىكى ھەسەتخورلاردىن ئىكەنلىكىڭلارنى ئاڭلاپ باقاي. ئالتۇننى شۇنىڭغا بېقىپ ئۆلەشتۈرۈپ بېرەي، — دەپتۇ پادىشاھ.

— مەن كىشىلەرگە يىڭنە چاغلىق ياخشىلىق قىلىشىنىمۇ خالىمايمەن، — دەپتۇ بىرىنچىسى.

— ماڭا سېلىشتۇرغاندا، سېنىڭ ھەسەتخورلۇقۇڭ ھېچقانچە ئەمەس ئىكەن، — دەپتۇ ئىككىنچىسى، — مەن شۇ دەرىجىدىمەنكى، كىشىنىڭ كىشىگە ياخشىلىق قىلىشىنىمۇ ھەرگىز كۆرەلمەيمەن.

— بەس، توختا! — دەپتۇ ئۈچىنچىسى غەزەپلەنگىنىدىن تاقەت قىلالماي، — سىلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقتىن لاپ ئۇرۇشىڭلار تولىمۇ بىمەنىلىك ئەمەسمۇ؟ ھەسەتخورلۇقنى مېنىڭدىن سوراساڭلار بولىدۇ. مەن شۇ دەرىجىدىمەنكى، ئالەمدە ياخشىلىق دېگەننىڭ ئېتىنى ئاڭلىغۇمۇ كەلمەيدۇ. ھەتتا باشقىلارنىڭ ئۆزۈمگە ياخشىلىق قىلىشىنىمۇ كۆرەلمەيمەن.

بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ھەيرانلىق قولىنى تەپەككۇر چىشى بىلەن چىشلەپ، ئۇلارنىڭ قىلىۋاتقان سۆزلىرىدىن شۇملۇق رەقىمىنىڭ كەرەمۇل كاتىبىن تەرىپىدىن لەۋھۇل مەھپۇزغا يېزىلغانلىقىنى چۈشىنىپ، بەكمۇ ئەجەبلىنىپتۇ.

— ھەي بەتبەختلەر! — دەپتۇ پادىشاھ ئاخىرى چىدىيالماي، — سىلەرنىڭ بۇ سۈپەتلىرىڭلار بىلەن، سىلەرگە بۇ ئالتۇن ھارامدۇر ۋە ھەربىرىڭنىڭ گۇناھىغا لايىق ئازاب - ئۇقۇبەت بەرمەك لازىم-

دۇر. مۇلازىملار! ماۋۇ— كىشىگە ياخشىلىق قىلالمايدىغان ھە-
سەتخورغا ھەرگىز ياخشىلىق يۈزىنى كۆرسەتمەڭلار، ئۇنىڭغا
ئىككى جاھاننىڭ بەخت - ئىقبالىدىن مەھرۇم قىلىش جازاسىنى
بېرىڭلار! ماۋۇ — كىشىگە كىشىنىڭ ياخشىلىق قىلغىنىنى كۆ-
رەلمەيدىغان ھەسەتخورنى ئۆلتۈرۈڭلار. ئۇنىڭ جېنى بۇ مېھنەت
يۈكىدىن پاتراق ئازاد بولسۇن؛ ماۋۇ — كىشىنىڭ ئۆزىگە ياخشى-
لىق قىلىشىنىمۇ كۆرەلمەيدىغان ھەسەتخورغا شۇنداق ئازاب قى-
لىڭلاركى، چەكسىز قىيناق ئازابىنىڭ چاڭگىلىدا روھىنىڭ قۇ-
شى قىل يۇتۇپ، ئەزرائىلنىڭ دامىغا گىرىپتار بولسۇن!
شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى بىرىنچى ھەسەت-
خورنى كىيىمىنى سالدۇرۇپ سويغان پىيازدەك يالىڭاچ قىلىۋې-
تىپ، بار - يوقىنى ئېلىۋاپتۇ - دە، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ،
ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ، قويۇۋېتىپتۇ. ئىككىنچىسىنى بولسا،
تىغ بىلەن بېشىنى كېسىپ، ئۇنى ھەسەت رەنجىرىدىن قۇتۇلدۇ-
رۇپتۇ؛ ئۈچىنچى ھەسەتخورنى يالىڭاچلاپ، بەدىنىگە زەھەر سۈر-
كەپ، قىزىق ئاپتاپتا تۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ. نەتىجىدە ئۇ ئۇزاق
ئازاب تارتىپ، زار - زار قاخشاپ ھالاك بوپتۇ...»

نەزمە:

ئاتىدىن خاتا كەتسە كۆرمە خاتا،
ساۋاب بىل خاتا تاكى قىلسا ئاتا.
ئاتىنىڭ خاتاسىنى بىلگىل ساۋاب،
سېنى يۈز بالادىن قۇتقۇزغاي خۇدا.

— ئەھمەت يۈكنەكى

سەككىزىنچى باب

چېكىتلىك ئوردا

«كىمكى ياخشى ئىش قىلسا (ساۋابى) ئۆزىگە،
كىمكى يامان ئىش قىلسا (جازاسى يەنىلا) ئۆزىگە (46).»
— قۇرئانى كەرىم» سۈرە فوسسىلەت

مىلادى 1877 ـ يىلى 7 ـ ئاي.

ھەققۇلبەگ ئاتىسى ياقۇپبەگنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ دارۇ سەلتەنەت — قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققاندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگمۇ كورلىنى تاشلاپ، چاقىلىق ئارقىلىق خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى.

نىياز ھېكىمبەگ دوقا ماڭلاي، چىرايى خۇددى بىر توپ قاۋانلار پېتىقلاپ تاشلىغان، تومۇزدا سۈيى تارتىلىپ كەتكەن قاپقارا كۆلچەككە ئوخشايدىغان قويۇق چېچەك يۈزلۈك، پاكار بوي بىر ئادەم ئىدى.

ئۇ كەمسۆز، قورسىقىدىكىنى ئاسانلىقچە خەققە بىلدۈرمەيدىغان، مىجەزى غەلىتە، تۇڭ بىر ئادەم ئىدى. شۇڭا كونىلار: «ئون چوقۇرنىڭ توققۇزىنىڭ مىجەزى ئۆڭگىلەڭ كېلىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان ـ دە! مىجەزىنىڭ ئوساللىقىدىن نىياز ھېكىمبەگ ئۆيىدىكىلىرى بىلەنمۇ زادى ئەپ ئۆتمەيتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر كۈنى ئۇنىڭ خوتۇنى بازاردىن نەرسە ـ كېرەك سېتىۋېلىپ ئەكەلگەنىكەن، نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭ ئالغان نەر-

سىسىنى ياراتماي، ئۇنى: «كۆزۈڭ كورمىدى؟ قاراپىراق ئالساڭ
بولمامدۇ؟» دەپ تىللاپتۇ. ئايالى: «كۆزۈم كور بولمىسا، سەن-
دەك دوقا ماڭلاي، يەر مەدىكى، ئۇتلەپ تاشلىۋەتكەن كاللىدەك
سەت چوقۇرغا تېگەرمىدىم؟» دەپ، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ
قويغانىكەن.
ئالتۇنتاغدا[1] تۇلكىلىك داۋان دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەر بار
ئىدى. بۇ داۋاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى توغراقلىق سايىنى
چاقىلىق خەلقى «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دەپ ئاتىشاتتى. نىياز
ھېكىمبەگ ئادەتتە ياز كۈنلىرى ئاتايىتەن بۇركۈت، قارچىغا،
لاچىنلىرىنى ئېلىپ، تايغانلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئۇۋچىلار بىلەن
خوتەندىكى ئوردىسىدىن چىقىپ، ئېرىنمەي مۇشۇ توغراقلىق ساي-
غا ئوۋ ئوۋلاشقا كېلەتتى.
بەدۆلەت نىياز ئىشىكئاغا بەگنى خوتەن مۇزاپىتىگە ئۆز ئال-
دىغا مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەم-
مەت ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پەنسادنى تەيىن-
لەپ، خوتەننى ئۇنىڭغا ئوڭچە جوڭقۇرۇشىغا بەرگەنلىكىنى بىز
باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.
نىياز ھېكىمبەگ خوتەن ۋىلايىتىدە ھاكىمبەگ بولۇپ تۇرغان
ئون ئىككى يىل مىقىياسىدا خوتەننى شۇنداق باشقۇردىكى، بىرەر
ئادەم ئۇنىڭ توغرىسىدا «پالان، پەشمەت» دېيىشكە جۈرئەت قىل-
لالمىدى. ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش، ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلارنىڭ
ھەممىسى نىياز ھېكىمبەگنىڭ تۈگمەس ـ پۈتمەس ئالۋان ـ
ياساقلىرى ئۈچۈن ئىشلەپ زادىلا بىكار بولالمايتتى. ئۇلارنىڭ
قان ـ تەرىدىن چارەك ـ چارەكلەپ ئالتۇنلار، مىشكاپ ـ مىش-

[1] چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. بۇ تاغدىن
ئالتۇن چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن ئالتۇنتاغ دەپ ئاتالغان.

كاپلار كۈمۈشلەر خەزىنىسىگە سۆدەك ئېقىپ كىرەتتى. ئامبار - ئامبارلاردا بۇغداي - قوناقلار كۆكىرىپ، سېسىپ كېتەر ئىدى. بۇ بايلىق - خەزىنىلەرنىڭ بىر قىسمىلا بەدۆلەتنىڭ خەزىنە ئىمارىتىگە ئەۋەتىلىپ، قالغان كۆپ قىسمى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى ۋە ئەترە - بالىرىنىڭ كەيپ - ساپالىق مەئىشىتىگە سەرپ قىلىناتتى.

ئۇ خوتەن شەھىرىدە ئىككى يەردە پىششىق خىش بىلەن ئالىي قىلىپ ئوردا - ساراي بىنا قىلدۇرغانىدى. بىر يەردە چوڭ باغ - ئىرەم بىنا قىلىپ، ئوتتۇرىسىغا قىرغاقلىرى پىششىق خىشتىن قوپۇرۇلغان، تۇخۇم ئېقى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېتىلگەن گەج لايدا سۇۋالغان يوغان كۆل ياساتقانىدى. بۇ كۆلگە قولۋاق سېلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەر كۈنى بالا - چاقىلىرى ۋە يارۇ - بۇرادەرلىرى بىلەن ئۇ كۆلدە سەيلى - تاماشا قىلاتتى. ئۇنىڭ خوتەن تەۋەسىدە مەشھۇر بولغان «چىكىتلىك ئوردا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر باغ ئوردىسى بار ئىدى. نىياز ھېكىمبەگ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى كۆپىنچە مۇشۇ چىكىتلىك ئوردىسىدا بېجىرەتتى. ئۇنىڭ دىۋانخانىسىدىكى ھاكىمىيەت كۇرسىسىنىڭ ئۈستىگە بىر پارچە يولۋاس تېرىسى تاشلانغان بولۇپ، زەنجىرلەنگەن ئىككى دانە يولۋاس بالىسى ئۇنىڭ ئايىقىدا ياتاتتى. ئۇ بىر دائىرىنى ئىككى غۇلاچ چوڭقۇرلۇقتا كولىتىپ ئۇرا قىلغۇزغاندىن كېيىن، تۆت ئەتراپىنى پىششىق خىش بىلەن قوپارتقۇزۇپ چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىچىنى يەنە كاتەك - بۆلمىچىلەرگە، قەپەسلەرگە ئايرىپ چىققۇزۇپ، ئۈستىنى يىپەك تور بىلەن ياپقۇزغان، ئاندىن بۇ قەپەسلەرگە دەرەندە، چەرەندە، پەرەندىلەرنى، ئەركەك - چىشىلىرىنى جۈپ قىلىپ ئايرىم - ئايرىم سولاتقۇزغانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە مارالبېشىنىڭ جاڭگىلىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن بىر جۈپ ئەركەك - چىشى يولۋاس، چاقىلىقنىڭ «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دېگەن يېرىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن بىر جۈپ قارا ئەركەك - چىشى قاپلان ۋە بۆرە،

تۈلكە، سۈلەيسۇن، بۇغا ـ مارال، خوتەن كېيىكى قاتارلىقلار بار ئىدى. يەنە ئاقسايچىن كەكلىكى[1]، ھىندىستان تۇتىسى، لەگلەك، ئاق بوزەك[2]، شاھمۇرۇغ[3]، مۇرغى جاڭگال قاتارلىق[4] ئەتىۋارلىق قۇشلار جۈپ ـ جۈپى بىلەن بېقىلاتتى. ئۇ باغچە ئىچىگە ئىقلىمدا بار ھەرخىل مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەل ـ دەرەخلەرنى، بابدۇنەگە[5] ئوخشاش ھەرخىل گۈل ـ گىياھلارنى، ھەتتا چىغ ـ تىكەنلەرگىچە كۆچەت قىلىپ تىككۈزگەنىدى. يىرتقۇچ ھايۋانلارغا ھەر كۈنى نەچچە ئىت ـ ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ بەرگۈزەتتى؛ ئۇچار ـ قاناتلارغا كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىق يەم قىلىناتتى.

نىياز ھېكىمبەگ كۆڭلى خالىغان چاغدا ئۇ ئاجايىپخانىدا سەيلى ـ تاماشا قىلىپ، كۆڭلىنى ئېچىپ قايتاتتى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن خەلقىنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە كەلگەن بۇ بايلىقلارنى مۇشۇنداق بۇزۇپ ـ چاچاتتى. ئۇ چېكىتلىك ئوردا ئىچىدىكى باغنىڭ بىر چېتىدە ئون ئىككى يەرنى قازدۇرۇپ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا ئېرىخ ماللارنى خەزىنە قىلىپ كۆمدۈرۈپ، ئۈستىنى تۈزلەپ، يېمىش دەرەخلىرىنى تىكتۈرگەنىدى. مانجۇلار ئىككىنچى قېتىم كەلگەندە، ئۇ بۇ خەزىنىلەرنى: «خان لەشكەرلىرىنىڭ ھەققى ئىدى» دەپ، ئۇلارغا سۇڭلاپ بەردى.

بەدۆلەت زامانىسىدىن كېيىن خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپ بىر

---

① مەشھۇر ئاقسايچىن تۈزلەڭلىكىدە ياشايدىغان بىر خىل كەكلىك. چىرايلىق سايرايدىغانلىقى بىلەن داڭلىق.

② قاناتلىرىنىڭ ئارىسى ئاق بىر پەسىل قۇشى، چوڭلۇقى ساردەك كېلىدۇ.

③ تۇمشۇقىنىڭ ئۈستىدە دومباق بىر نەرسىسى بار غاز.

④ ئورمان سېغىزخانى.

⑤ بىر خىل ئۆسۈملۈك گۈلى. جىنسى ئاجىزلىققا شىپا قىلىدۇ.

كۆنى، بىر ئوتۇنچى «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دېگەن يەردە ئوتۇن ئېلىۋېتىپ، بىر يەرنى دەسسىگەنىكەن، پۇتى بىر كامارغا كىرىپ كېتىپتۇ ۋە پۇتىغا قاتتىق بىرنەرسە ئۇرۇلۇپتۇ. ھېلىقى ئوتۇنچى: «بۇ نېمە ئالامەتتۇر؟» دەپ ھېلىقى كامارنى كولىغاندىكەن. يەرنىڭ تېگىدىن بىر كومزەكتە لىق ئالتۇن - كۈمۈش چىقىپتۇ. بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر گويا «بىزنى ئال، بۇ ئالەمدە رەھەت - پاراغەتتە ئۆتسەن!» دېگەندەك كۆزنى چاقنىتارمىش. ھېلىقى ئوتۇنچى بۇ بىھېساب دۇنيا - دەپىنىنى كۆرۈپ: «قادىر ئاللا ماڭا بۇ تۈگىمەس - پۈتمەس خەزىنىنى ئاتا قىپتۇ، — دەپ ئويلاپتۇ ئىچىدە، — بىراق، بۇ مېنىڭ ئەمەس. ئاتام رەھمەتلىك: ھارام سىڭمەيدۇ، دەيدىغان. بۇنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرەي!» دەپ ھېلىقى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى يەنە ئۆز جايىغا كۆمۈپ، ئۈستىنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ تۈزلەپ قويۇپتۇ - دە، يامۇلغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن چاقىلىققا قايتىپتۇ.

كېيىن ھۆكۈمەتتىن ئادەم كېلىپ، ئوتۇنچىنىڭ دەپ بەرگىنى بويىچە ھېلىقى كۆمۈكلۈك ئالتۇن- كۈمۈشنى ئىزدەپ پۈتۈن توغراقلىقنى قېزىپ، ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خەزىنىنى زادىلا تاپالماپتۇ. بوراندا كۆچكەن قۇملار ئوتۇنچى قىلىپ قويغان ئىزنالارنى يوق قىلىپ تاشلىغاندىكەن. بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر ئەسلىدە نىياز ھېكىمبەگنىڭ «بەگلىرىم كىرگەن ساي»دا شىكار قىلىپ يۈرگەندە مەخپىي كۆمۈپ كەتكەن خەزىنىلىرى ئىكەن...

نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى خەزىنىلەرنى ساندۇق - مىشكاپلارغا قاچىلاپ، ئازراقمۇ داۋراڭ چىقارماي، چاقىلىق ئارقىلىق لوپقا ئۆتۈۋالدى - دە، ئۆزىنىڭ خوتەندىكى چېكىتلىك ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۇزاقتىن بۇيان ساقلاپ كەلگەن شامالنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ ئىش كۆرىدىغان مىجەزىنى بىراقلا ئاشكارىلاپ، ئۆزىنىڭ بەگقۇلبەگدىن يۈز ئۆ-

رۇپ، مانجۇ خاقانلىقى تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، بەگقۇلبەگ ئاقسۇدىكى يايدى دېگەن يەردە ھېكىمخان تۆرە بىلەن ئۇرۇش قىلىشىۋاتقانىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ جان - ئىمانى چىقىپلا كەتتى - دە، دەرھال خوتەنگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ئاسىي نىياز ھېكىمبەگنى جازالاش قارارىغا كەلدى.

— مۇناپىق نىياز ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئاتامنىڭ ماڭاش - تەمىناتىغا نائىل بولۇپ كېلىشىۋاتقانىدى، — دېدى بەگقۇلبەگ، — ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى بارلىق مەنسەپدار ۋە ئەمەلدارلاردىن ئۇ توزكورنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ كەلگەنىدى. سەلتەنەتتە ئۇنى ئۆزىدىن قالسىلا ئەڭ ئالىي ئورۇندا تۇرىدىغان مەرتىۋىگە ئىگە قىلغان. بىراق، قادىر ئاللا ئۇنى تۇخۇمىنى بۇزۇق، توزكور قىلىپ ياراتقانىكەن - دە! شۇڭا، مۇنداق مۇناپىقلارنى جازالاش — دىنىمىز ئىسلامىغىمۇ جايىز كېلىدىغان ھەققانىي ئىش بولىدۇ.

— ۋەلىئەھد جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى جامەدار دادخاھ بەگقۇلبەگنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، — ھازىر مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان قارا چېرىكلەر چۆقۇغا يېتىپ كەلدى. ئاز كۈن ئۆتمەي ئۇلار بۇ يەرلەرگىمۇ قارا قارغىدەك بېسىپ كېلىدۇ. بىز ئۇچۇن ئۇلاردىن كېلىدىغان خەۋپ ئاسىي نىيازدىنمۇ زور ۋە زىيانلىقتۇر. ئەلۋەتتە، مۇناپىقلارنى جازالاش — ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان قائىدە - ئۇدۇمدۇر. بىراق، ھازىر ۋاقتى ئەمەس. ئاۋۋال قارا چېرىكلەر بىلەن جەڭ قىلايلۇق، بۇ ئەجەل قوشۇنلىرىنى ھەيدىۋېتەيلۇق. مۇبادا، بۇ يولدا ئۆلسەك، شېھىت بولۇرمىز. ئامان قالساق، ئاللا خالىسا، قولدىن كەتكەن شەھەرلىرىمىزنى قايتۇرۇۋېلىپ، خوتەننى ئاندىن زەبت قىلغىلى بارۇرمىز. ئۇنىڭغىچىلىك خوتەنمۇ، نىيازمۇ قېچىپ كەتمەس. ئاتىلىرىمۇ شۇنداق مەسلىھەتلەرگە كۆنمەيتتى. شۇڭا، ھالا بۇ-

گۇنگە كەلگەندە مۇشۇ ئاقىۋەتكە قالدۇق!
— جانابىي دادخاھ، مۇبادا مۇناپىق نىيازنى جازالىمىساق، باشقىلارمۇ ئۇنىڭدىن ئۆلگە ئېلىپ، دۈشمەنلىك دۇمبىقىنى ئاشـ كارا چېلىپ چىقىشسا، سەلتەنەتىمىز تېخىمۇ خەۋپ ئىچىدە قالـ مامدۇ؟ — دېدى بەگقۇلبەگ جامەدار دادخاھنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، — ئۇنىڭدىن كۆرە، خوتەنگە بېرىپ نىيازنى يىغىشتۇـ رۇپ، دۇنيا - دەپىنىلەرنى تارتىۋالايلۇق. خەزىنە بولمىسا، مانجۇ لەشكەرلىرى بىلەن قۇرۇق قول جەڭ قىلغىلى بولماس؟
ئۇنىڭغا زادىلا گەپ يىگۈزەلمىگەن جامەدار دادخاھ نائىلاج:
— بوپتۇ ئەمىسە! ئۇنىمىسىلا خوتەنگە بارايلى! — دېدى - دە، ئويلىغانلىرىنى ئىچىگە سىلىپ قويۇپ، خوتەنگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا ماقۇل بولدى.
بۇ رامىزان ئايلىرى ئىدى. بەگقۇلبەگ ئالدىراپ دادخاھنى قەشقەردىكى ئوردىغا، مۇھەممەت زىيا پەنسادنى گۇلباغ قەلئەسىدـ گە، خۇداريار ئاۋغاننى كونىشەھەر قەلئەسىگە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىگەندىن كېيىن، لەشكەرلىرىنى باشلاپ، رامىزاننىڭ ئاـ خىرلىرى خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى.
ئۇلار يەكەندە ئۈچ قونۇپ، سوكا - سەلتەنەتلەرنى قىلىشقاندـ دىن كېيىن، يۇنۇس شىغاۋۇل دادخاھنى لەشكەرلىرى بىلەن ئۇ يەردىن ئېلىپ، خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار ئون كۈن بولدى دېگەندە، خوتەننىڭ بېرىسىدىكى زاۋۋا دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار بۇ يەردە روزى ھېيت نامىزىنى ئۆتەپ بولۇپ تۇرۇشىغا، نىياز ھېكىمبەگنىڭ قەشقەردىن كەلگەن لەشكەرلەرگە قارشى ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمىر لەشكەر بىلەن ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ لەشكەر چىقارغانلىقى مەلۇم بولدى.
ئەتىسى، كۆۋرۈكبېشى دېگەن يەردە شىددەتلىك جەڭ بولـ دى. تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازى، توپ - زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى، ئوق تېگىپ يىقىلغان ئاتلارنىڭ خارتىلداشلىرى، ياردارلارنىڭ قىيا - چىيالىرى... پۈتۈن

جەڭ مەيدانىنى بىر ئالغانىدى. قەشقەرلىق بىر يىگىت ئاتىنىڭ
ئۈستىدىن پۇلاڭلاپ يەرگە يىقىلدى. ئۇنىڭ ئەجەللىك يېرىگە
تەگكەن ئوقنىڭ ئازابىدا ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى قاتتىق تىترەۋا-
تاتتى. ئۇ يا جېنى چىقماي، يا ئۆرە بولالماي، قاقشاپ كېتىۋاتقا-
نىدى.

دۆڭدە، بەگقۇلبەگ، جامەدار دادخاھ، يۇنۇس شىغاۋۇل
دادخاھ ۋە باشقا ئەمىر لەشكەر، پەنسادلار جەڭنى كۆزىتىپ تۇ-
رۇشقانىدى. بىر تال توپ ئوقى ئۇلاردىن بىرىراقتىكى پەسكە
چۈشۈپ پارتلىدى. ئات پارتلاش دولقۇنىدا بىر ئوخچۇپلا، ئۈستى-
دىكى بەگقۇلبەگنى يەرگە تاشلىۋەتتى. مۇلازىملىرى ئۇنى دەرھال
يۆلەپ تۇرغۇزغاندىن كېيىن، توپلىرىنى قېقىپ ئاتقا مىنگۈزۈپ
قويدى.

قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىن ئېتىلىۋاتقان توپ ئوقلىرى
شالاڭلىشىپ قالدى. بۇ چاغدا دۆڭدە تۇرغان جامەدار دادخاھ «ئەم-
دى ھۇجۇم باشلىساق بولىدۇ» دېگەندەك قىلىپ، قولىدىكى
قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ «ئالغا!» دەپ بىر شىلتىۋىدى، ئۇ-
نىڭ ئاستىدىكى ئېتى بىر تۇتاش قوزغالغان ئاتلار ئېقىمىنىڭ
تۇرتۇشىدىن ئۈركۈپ، بىرلا ئىرغىدى ـ دە، ئالغا چېپىپ كەت-
تى. سان ـ ساناقسىز تۇياقلارنىڭ زەربىدىن يەر گۈرسۈلدەپ
لەرزىگە كېلىۋاتاتتى. جامەدار دادخاھ ئاتتا قۇم تۇپراقلىق دالى-
نىڭ باغرىدا ھەممىنىڭ ئالدىدا ئوقتەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى. قۇم
تۇپراق ئالدى تەرەپتىن ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك بولاتتى. ئاتلارنىڭ
تۇيىقى ئاستىدىن ئۆرلىگەن توپا ـ چاڭلار ئاسماننى قاپلىغانىدى.
خوتەن لەشكەرلىرى ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، قوپۇپ قاچتى.

نىياز ھېكىمبەگ مۇشۇنداق بولارىنى ئالدىنئالا پەملەپ،
تەييارلىق كۆرۈپ تۇرغانىكەن. ئۇ، لەشكەرلىرىنىڭ يېڭىلىپ
قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان توپ ـ زەمبى-
رەكلىرىگە ئوت يېقىپ، خوتەن خەلقىنى ۋە ئۆزىنىڭ لەشكەرلى-
رىنى قىرماقچى بولۇپ تەمشەلگەندە، مۇھىم دۆلەتخاھلىرى ئۇنى

بۇنداق نالايىق قەبىھ ئىشتىن توستى.

ئەئىيانلىرىنىڭ قولىدىكى ئۆزىگە قارىتىلغان، ئېتىلىشقا تەيـ
يار تۇرغان ناگانلارنى كۆرگەندە، نىياز ھېكىمبەگنىڭ خىيانەتكە
تولغان يۈرىكى قارتتىدە قىلىپ، پېشانىسىدىن سوغۇق تەر چىـ
قىپ كەتتى.

— ئۇقۇشماسلىق بولمىسۇن، — دەپ چاڭ قارغىدەك چاـ
ڭىلداپ سۆزلەپ كەتتى ئۇ. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ قەددى قورققانلىـ
قىدىنمۇ ياكى خۇشامەتتىنمۇ، ئەيتاۋۇر پۈكۈلۈپ، يەرگە تېگەيلا
دەپ قالغانىدى، — مەن ئەسلىدە باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلار قەشـ
قەرلىقلار ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ قاپتىمەن. مەندە ئۇنداق غەرەز
يوق. ھازىردىن باشلاپ ئوردا ئىچىدىكى نەرسىلەرنى ۋە خەزىنىـ
لەرنى خالىغىنىڭىزلارچە بەيتىلمال قىلىپ ئېلىشىڭلارغا رۇخـ
سەت! بولمىسا، ئۇ بايلىق قەشقەرلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ
كېتىدۇ!

ئۇ قورققىنىدىن ئېغىغا چىقىرىۋېتەيلا دەپ قالدى. ئۇنىڭ
قارا، چوقۇر يۈزى تاتىرىپ، تامدەك بوزۇرۇپ كەتكەنىدى. شۇ
تاپتا ئەئىيانلىرىنىڭ قولىدىكى ئۆزىگە قارىتىلىپ ئېتىلىشقا تەييار
تۇرغان ناگانلاردىن تەڭلا ئوق چىقىدىغان بولسا، ئۇن جېنى
بولسىمۇ، زادىلا ئامان قالمايدىغانلىقىنى ئۇ بىلەتتى. مۇشۇ تاپتا
ئۇنىڭ كۆزىگە ئوق تېگىپ ئۆتمۇ تۆشۈك بولۇپ كەتكەن تېنى،
دالىدا تاشلىنىپ، لالما ئىتلارغا يەم بولۇپ كەتكەن ئۆلىكى،
غاجاپ تاشلانغان گەۋدىسى كۆرۈنگەندەك بولدى ـ دە، ئىختىيارـ
سىز شۈركىنىپ كەتتى.

ئاخىرى ئۇ ئۆزىگە كەلدى، يۈرىكى ئورنىغا چۈشتى. ئۇ
باشقىلارنى تالان ـ تاراجغا قىزىقتۇرۇپ قويۇپ، خاس، ئىشەنچـ
لىك ئادەملىرى بىلەن نەقدانلارغا قاچىلاپ قويغان ئالتۇن ـ
كۈمۈشلىرىنى ئالدى ـ دە، كىرىيە يولى ئارقىلىق مانجۇلارنىڭ
ئالدىغا — كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ شەمسىيە 9 ـ ئاي مەزگىلى
ئىدى.

شۇ چاغلاردا، خوتەن بىلەن كورلىنىڭ ئارىلىقىدىكى يولنى ئاتلىق ئون ئالتە كۈندە ئاران بېسىپ بولغىلى بولاتتى. نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىنىڭ كېيىنكى يولىنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆزلەپ كەلگەن بولغاچقا، يولدىن ھەربىر مەنزىلدە ئاتلارنى قويۇپ، ئۇلارنى ئوبدان ياقتۇرۇپ، ئالدىنئالا تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى. ھەرقايسى مەنزىللەردىكى سەمرىگەن بۇ ئاتلار ئەمدى ئۇنىڭغا تازا ئەسقاتتى. ئۇ مەنزىلمۇ مەنزىل ئات ئالماشتۇرۇپ مىنىپ، ئون ئالتە كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندىلا بېسىپ تۈگەتتى. «كەينىمدىن قوغلاپ كەلگەنلەر تاشلاپ ماڭغان ئاتلىرىمدىن پايدىلىنىپ كەتمىسۇن» دەپ، بۇ ئاتلارنىڭ پېيىنى كېسىپ تاشلاپ، نۇرغۇن ئاتنى كاردىن چىقاردى. يولدا ئۇچرىغان ياكى ئۆزىنى كۆرگەن قاراۋۇلدىكى يىگىت - سەرۋازلارنىڭ كۆزىنى ئويدۇردى، بەزىلىرىنى بولسا ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

بەگقۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا ئەۋەتكەن ئوبۇلقاسىم پەنساد سەككىز يۈزدەك يىگىتى بىلەن ئۇنى چوڭ قۇملۇققا قەدەر قوغلاپ كەلگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئاتلىرى ھېرىپ، ئۆزلىرى چۆلدە قالدى. قوغلاپ كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى نىيە دېگەن يەردە نىياز ھېكىمبەگلەرگە يېتىشىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما ئاز كېلىپ قېلىپ، ئۇنى يەنە قاچۇرۇپ قويدى...

«بەس! پۈتۈن ئىنسان قەۋمى كەرەمۇل كاتىپ بولۇپ، پۈتۈن كۆك ئاسماننى لەۋھىل - مەھپۇز قىلىپ، پۈتۈن زېمىندىكى دەرەخ - ئورمانلارنى قەلەم قىلىپ، پۈتۈن ئىقلىمدىكى كۆل - دەريالارنى دۇۋەت - سىياھ قىلىپ، نىياز ھېكىمبەگنىڭ پۈتۈن شۇملۇقلىرىنى يازغىلى تۇرسا، ئۆمۈرۋايەتمۇ يېزىپ تۈگىتەلمەس ئىدى!» بۇ — شۇ چاغلاردا خوتەنلىك قازىكالان موللا ئوسمان قاتارلىق ئۆلىمالارنىڭ نىياز ھېكىمبەگكە بەرگەن باھاسى ئىدى. ئۇلار پەتىۋا چىقىرىپ، نىياز ھېكىمبەگنى «مۇناپىق ۋە كاپىر» دەپ ئېلان قىلدى!

موللا مۇسا سايرامى نىياز ھېكىمبەگ ھەققىدە توختالغاندا، زاماندا شلىرىغا كۆپلىگەن ئىبرەتلىك مەسىلىلەردىن مىسال كەلتۇ- رۇپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. بۇ مەسىلىلەرنىڭ ئىچىدە ئەسىرلەردىن بۇيان سۆزلىنىپ كېلىۋاتقان «پاقا بىلەن يىلاننىڭ ھېكايىسى» دېگەن مەسەل ھەممىدىن داڭلىق ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىل- گەن:

«. . . ئىككى پاقا يولدا ھارۋىنىڭ چاقى ئاستىدا قېلىپ يەنچىلگەن بىر يىلاننى ئۇچرىتىپتۇ. يىلان تېخى ئۆلمىگەنىكەن. پاقىلارنى كۆرۈپ ئۇ ناله - پەرياد كۆتۈرۈپتۇ. پاقىلار يىلاندىن قورقۇپ يېقىن بارالمىغانىكەن، ھېلىقى يىلان يالۋۇرۇپ:

— ئى پاقىلار، مەندەك بىچارىدىن قورقماڭلار. مەن ساۋاب ئىزدەپ، مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە دۇچار بولغانمەن. رەھىم - شەپقەت قىلىپ، ياردەم قولۇڭلارنى مەندەك ئاجىز - بىچارىگە سۇنۇڭلار! — دەپتۇ.

پاقىلارنىڭ ئىچىدىكى كىچىكىنىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ، ئالدىغا بارماقچى بولغانىكەن. پاقىلارنىڭ چوڭى:

— ياق بارما، ئۇنىڭ ناله - دامىغا چۈشكۈچى بولما. ئۇ ئۆزىنىڭ خۇيىنىڭ يامانلىقىدىن جەننەتۇل ماكاندىن قوغلانغان. ئۇ ھامان يىلانلىقىنى قىلىدۇ، — دەپ ئۇنى توسۇپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان يىلان تېخىمۇ قاتتىق زارلىنىپ:

— ئى پاقىلار، ھېچبولمىسا، قوشنىدارچىلىقنىڭ يۈزىنى قىلساڭلارچۇ؟ توغرا، كۆپ يىللاردىن بۇيان كۆل بويىدا سىلەر بىلەن قوشنا ئۆتكەن بولسامىمۇ، ئەمما مەن سىلەرگە يامانلىقنىڭ تىغىنى ئۇرۇپ كەلدىم. مۇشۇ بالاخور قورسىقىم بولمىغان بول- سا، شۇنداق قىلارمىدىم؟ شۇڭا، مۇشۇ بالاخور قورسىقىم يېرىل- سا، ئاشۇ قارا كۆڭلۈم تۈزۈلىنەر ئىدى دەپ ئۆزۈمنى ھارۋىنىڭ چاقىنىڭ ئاستىغا ئاتقانىدىم. مانا، ئۆزۈڭلارمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسى- لەر، بالاخور قورسىقىمغۇ يېرىلدى. بىراق، ئاغرىقىغا زادى چىدىيالمايۋاتىمەن. مەن تېخى ئاللانىڭ مۇبارەك خانىسى —

بەيتۇل ھەرەمگە بارسام، ئاشۇ يەردە ھەجەرۇل ئەسۋەتكە يۈزۈمنى يېقىپ تۇرۇپ، ئاللاغا توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇپ، گۇناھلىرىمنى مەغپىرەت قىلىشنى تىلىسەم دېگەن نىيەتتە ئىدىم. قورسىقىم يېرىلغانلىقتىن، ئۇ يەرگىمۇ بارالمايدىغان بولدۇم. نىيەت ـ ئىقبالىممۇ ئەمەلگە ئاشمايدىغان بولدى. بۇنىڭغا كۆپ ئۆكۈنمەكتىمەن. مۇبادا ياخشىلىق قىلىپ، مېھرىگىياھ ياپرىقى تېپىپ كېلىپ، يارامنى تېڭىپ قويساڭلار، يارام پۈتۈپ، مەن شىپالىق تاپار ئىدىم. ئۇ چاغدا سىلەرنىڭ مەرد ـ سېخىيلىكىڭلارنى ئاللاغا يەتكۈزەر ئىدىم، — دەپتۇ. كىچىك پاقا چوڭ پاقىغا:

— ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ ئۇ گۇناھلىرىغا توۋا قىلىپ پۇشايمان يەپتۇ. تېخى ئۆزىنى جازالاش ئۈچۈن قورسىقىنىمۇ يېرىپتۇ. بۇ نېمىدېگەن مەردلىك ـ ھە؟ «كىمكى ئەپۇ قىلىدىكەن ۋە ئەپلەشىش يولىنى تۇتىدىكەن، ئۇنىڭ ئەجرىنى ئاللا بېرىدۇ. ئاللا زۇلۇم قىلغۇچىلارنى ياخشى كۆرمەيدۇ.» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟ ئۆچمەنلىك، ئىنتىقام ۋە غەزەپ ئۇمۇچۇكى كۆزۈڭگە تور سېلىۋالسا بولمايدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭغا مەردلىك قىلىش بىلەن جاۋاب بېرەيلى. ئۇ بىزنىڭ ياخشىلىقىمىزنى ئۆز جىنسىغا تەرغىب قىلسۇن. بىزنىڭ رەھىم ـ شەپقىتىمىز ئۇنىڭ خۇسۇمەت بىناسىنى ئۆرۈۋېتىپ تاشلاپ، دوستلۇق ئىمارىتىنى سالسا، ئەجەپ ئەمەس. پاقا جىنسىنىڭ ھىممەتلىك، ئۇلۇغ جىنس ئىكەنلىكىنى، غېرىپ ـ ناتىۋانلارغا، ئاجىز ـ بىچارىلەرگە پاسىبان، ھەمدەرد بولىدىغانلىقىنى تىللاردا داستان قىلىپ ئوقۇپ يۈرسۇن! — دەپتۇ. چوڭ پاقا:

— ھەي نادان، چوڭ سۆزلىمە. سەن تېخى كىچىك ۋە تەجرىبىسىز. زاماننىڭ ئىسسىق ـ سوغۇقلىرىنى بېشىڭدىن ئۆتكۈزمىگەن. سەن يىلان بىلەن پاقىنىڭ دوست بولغانلىقىنى قاچان كۆرگەن؟ كىتابلاردا: «دۈشمەن بارلىق ھىيلىلىرىنى ئىشلىتىپ دەرمانى قالمىغاندا، ۋاپا ـ دوستلۇق ۋە ئەھدۇ ـ پەيماننىڭ زەنجىرىنى جىرىڭشىتىدۇ، ھىيلە ـ نەيرەڭ ئەپسۇنىنى

ئوقۇيدۇ» دەپ يېزىلغانلىقىنى ئوقۇمىغانمىدىڭ؟ شۇڭا، ھەدىسـ
تە: «يىلاننى ئۆلتۈرۈڭلار!» دېيىلگەن. يۇر، كېتەيلى. دۈشـ
مەنگە رەھىم قىلىپ، پۇشايمانغا قالما يەنە! — دەپ نەسىھەت
قىپتۇ. يىلان بولسا ھىيلىگەرلىك دېيىنى ناله ـ زارلىق بارماقـ
لىرى بىلەن چېكىپ، يۇم ـ يۇم يىغلاپتۇ.

كىچىك پاقا چوڭ پاقىنىڭ گېپىگە كىرمەي، مېھرىگىياھنى
ئىزدەپ كېتىپتۇ.

— خەير، ئۆزۈڭگە قىلدىڭ، نادان دوستۇم، — دەپتۇ چوڭ
پاقا، — مەن بولسامۇ بۇ غاپىللىق ماكانىدىن نېرىراق تۇراي!

كىچىك پاقا مېھرىگىياھنى تېپىپ كېلىپ، يىلانىنىڭ يارىـ
سىنى تېڭىپتۇ. يىلان دەرھال ساقىيىپ، كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە
تولۇپ، ئەسلىگە كېلىپتۇ ـ دە، بىر كېرىلىۋەتكەندىن كېيىن:

— ھەي، ئەۋرەز پاقىسى، سەن قىلغان گۇناھىڭنى بىلەمـ
سەن؟ مەن سېنىڭ گۇناھىڭ ئۈچۈن سېنى يېمىسەم بولمايدۇ! —
دەپتۇ. كىچىك پاقا:

— مەن نېمە گۇناھ قىلدىم؟ مېھرىگىياھنى تېپىپ كېلىپ،
ياراڭنى داۋالاپ ساقايتقىنىم گۇناھمۇ؟ — دەپتۇ.

— ئۈچ كۈندىن بۇيان ناشتىسىز ئاچ قالدىم. سەن نەپرەتـ
لىك سېسىق پاقا تولا ۋالاقلاپ، مېنىڭ يۈرىكىمنى ئەزدىڭ.
ئۆزۈڭنى ماڭا ئوزۇق قىلىپ بەرمىگەنلىكىڭ گۇناھ بولماي نېمە؟ —
دەپتۇ ـ دە، كىچىك پاقىنى بىر يالماپلا يۇتۇۋېتىپتۇ...

نەزمە:

ئەگەرچە ياخشىدۇر شەپقەت ۋە لېكىن،
يامانىنىڭ يارىسىنى قىلما پەرۋەرىش.
يىلانغا رەھىم قىلغان سۇنى بىلمەس —
زۇلۇمدۇر ئادەم ئەۋلادىغا بۇ ئىش.

— شەيىخ سەئىدى

توققۇزىنچى باب

ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى[1]

«كۇچلۇكمەن دېمىگىن، ئۆزۈڭدىن كۈچلۈكرەككە يولۇقىسەن؛
مەن ھەييارمۇ دېمىگىن، ئۆزۈڭدىنمۇ ھەييارغا ئۇچراپ قالىسەن!.»
— قىرغىز خەلق ماقالى

مىلادى 1877 ـ يىلى 10 ـ ئاي.

ئۇستى جايدام بىلەن[2] چۈمكەپ تاشلانغان، ئوق ـ دورا، ھەربىي تەمىنات، ئوزۇق ـ تۈلۈك، توپ ـ زەمبىرەك ۋە دەريادىن ئۆتۈش كېمىلىرى بېسىلغان ھارۋىلار يامغۇردا ئۆتۈپ پېتىق بولۇپ كەتكەن چوڭ يولدا غىچىرلاپ ئاران كېتىپ باراتتى. كەچكۈزنىڭ سىم ـ سىم يېغىۋاتقان ئۇششاق يامغۇرى زادىلا توختايدىغاندەك ئەمەس ئىدى. كەڭ دالا، ئېتىزلىقلار، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر، دەريا ـ شاخابلار سۇ بىلەن لىق تولغان. ئېگىز تېرەكلەر يىراقتىن خىرە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بەدۆلەت قوشۇنلىرىنىڭ گۇمۇدى، ماناس ۋە داۋانچىڭ ئۇرۇشلىرىدا مەغلۇپ بولۇشى، بەدۆلەتنىڭ كېيىنكى بىر قاتار

---

① قايدۇ دەرياسى — قاراشەھەر دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى.
② جايدام — يامغۇردىن ساقلايدىغان كىگىز يامغۇرلۇق. بۇ سۆزنى مەخمۇت قەشقەرى: «چايدام — كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان ۋە يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان يۇپقا كىگىز» دەپ چۈشەندۈرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1984 ـ يىلى 1 ـ ئاي نەشرى. 3 ـ توم، 247 ـ بەتكە قارالسۇن.

مەغلۇبىيىتى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەنىدى. 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، مانجۇلارنىڭ تۈرشاۋۇل قىسىملىرى سەردار تاڭ زېڭخىنىڭ باشچىلىقىدا، نەنسەن ئارقىلىق توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ، سۇبېشى ۋە ئاغىبۇلاق دېگەن يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئىككى ھەپتە ئۆتۈپ، يەنە 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، دۇڭ فۇشياڭ بىلەن جاڭ جۈن مانجۇلارنىڭ بىر مىڭ بەشيۈز كىشىلىك چېرىنغار قىسمىنى باشلاپ، كۈمۈش ۋە ئۈششاقتالنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، چۇقۇغا يېتىپ كەلدى. مانجۇ قىسىملىرى ليۇ جىڭتاڭنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئوردۇگاھىنى چۇقۇغا قۇردى. مانجۇلارنىڭ بېرىنغار، چىنداۋۇل قىسىملىرىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇشۇپ چۇقۇغا ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىپ كېلىشكە باشلىدى. 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، ليۇ جىڭتاڭمۇ ھىماتچى قوشۇننى ئېلىپ، چۇقۇدىكى ئوردۇگاھقا يېتىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، چۇقۇغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئون بەش مىڭدەك لەشكەر توپلاندى.

ئوردۇگاھتا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، ئالتە مىڭ كىشىلىك يېشىل تۇغلۇق چوڭ قوشۇن دۇڭ فۇشياڭنىڭ قوماندانلىقىدا، تۈرشاۋۇل بولۇپ قاراشەھەرگە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەيدىغان بولدى. تۈرشاۋۇل قوشۇن قاراشەھەرنى تېزلا پەتھ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما شەھەردىن تېزلا چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا، ليۇ جىڭتاڭ قالغان سەردارلار بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاراشەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

مانجۇ قوشۇنلىرى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئىچىدە قامچىلارنىڭ توختىماستىن شىپىلدىشى، ياغسىرىغان ھارۋا ئوقلىرىنىڭ غىچىرلىشى ئاستىدا، توختىماستىن ئالغا سىلجىپ كېتىۋاتاتتى. يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى توختام سۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆلگەن ياكى جان تالىشىپ ياتقان ئاتلار، ئۆرۈلۈپ، چاقلىرى ئاسمانغا قاراپ قېلىشقان ھارۋىلار ئوڭغۇل ـ سوڭغۇل بولۇپ يېتىشاتتى.

ئاندا ـ ساندا داردىيىشىپ يېتىنشقان ئادەم ئۆلۈكلىرىمۇ ئۇچراپ
تۇراتتى. ئالدىنقى كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ بىر بۆلۈك ئاتلىق قوشۇ-
نى ليۇشىخۇ[①]نىڭ شوردۆڭ دېگەن يېرىدە، مانجۇ قىسىملىرىنىڭ
تۇرشاۋۇللىرىغا تۇيۇقسىز باستۇرۇق قىلغانىدى. ئۇلار بىرپەس
چاپ ـ چاپ قىلغاندىن كېيىن، قانداق پەيدا بولۇشقان بولسا،
يەنە شۇنداق تۇيۇقسىز غايىب بولۇشتى. بايامقى مەنزىرە ئاشۇ
قېتىملىق شەبخۇننىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ ھالەتنى كۆرۈپ، قارا
چېرىكلەر ئارىسىدىكى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ يەنە قايتىدىن ئەۋج
ئالدى. ئاتلار ئۇركۈپ، ئالدىنقى ئاياغلىرىنى كۆتۈرۈپ خارتىلدى-
شاتتى. ئېغىر يۈك بېسىلغان ھارۋىلارنىڭ ئىچىدە بىرسى يانتۇ-
لۇقتا كېتىۋېتىپ، ئاغدۇرۇلۇپ كەتتى. ھارۋىدىكى چېرىكلەرمۇ
ھارۋا بىلەن تەڭلا تىك موللاق ئېتىپ چۈشۈشتى.

ھارۋىلار ئېقىمىنىڭ كەينىدىن يەلكە ـ مۈرىلىرىگە قاپ
ئارتىشۋالغان پىيادە چېرىكلەر سۆرۈلۈشۈپ كېتىپ باراتتى.
ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ھەرخىل ھەربىي لازىمەتلىكلەر بېسىلغان،
ئۈستىدە نۆكەرلەر ئولتۇرغان ھارۋىلارمۇ ئۆتۈپ تۇراتتى.

كېيىن يەنە ھارۋىلار، لەيلىمە كۆۋرۈك كېمىلىرى بېسىل-
غان چوڭ ھارۋىلار، يامغۇرغا چىلىنىپ ئۈستىۋاشلىرى ھۆل
بولۇپ ئىۋىپ كېتىشكەن سەردارلار ئۆتۈپ كېتىشتى. توختاۋسىز
ئالغا ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقان بۇ ئېقىم گاھىدا تار، قىستاڭ،
پاتقاق يولغا كەپلىشىپ قالاتتى ـ دە، بىردىنلا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ
باشلىناتتى. گاھىدا يەنە تۆپىلىككە سوزۇلۇپ چىقىپ، ئاندىن
تۆۋەنگە چۈشۈپ كېتىپ، كۆزدىن غايىب بولۇشاتتى. يان يوللار-
دىن ئوزۇق ـ تۈلۈك، قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا قاتارلىق
ھەربىي ئەسلىھەلەر بېسىلغان چوڭ ھارۋىلار كارۋىنى كېلىپ

---

① يەنى ليۇ شىخۇ — 六十户 ئاتمىش تۈتۈن دېگەن مەنىدە. قاراشە-
ھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

قوشۇلاتتى. بىر - بىرىنى قوغلىشىپ كېتىشىۋاتقان خەۋەرچىلەر ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كېتىشەتتى.

بەزىدە بۇ ئۇزۇن تۆمۈر ئېقىم ئىچىگە توپچى قىسىملار قاراس - قۇرۇس قىلىپ ئاۋاز چىقارغىنىچە ۋە توپ - زەمبىرەكلەرنى تاراڭلىتىپ سۆرەتكىنىچە كېلىپ قوشۇلاتتى. كۆكرىكى كەڭ - كۈچلۈك قالماق ئاتلىرىغا مىنىۋالغان جاھىل، ساقاللىق مانجۇ، قالماق، سولان چېرىكلىرى ئات ۋە ئادەملەرنى قولىدىكى قامچىسى بىلەن تەڭلا ئۇرۇپ - ساۋاپ، دۇمبالاپ، تۇمشۇقلىرى تومتاق، كالتە دالا زەمبىرەكلىرىنى سۆرۈتۈپ ئۆزلىرىگە يول ئېچىپ باراتتى. چېرىكلەر ھەر تەرەپتىن يۈگۈرۈشۈپ كېلەتتى ۋە ھارۋىلاردا ئۆرە تۇرۇشۇۋېلىپ، قوللىرىنى ھەدەپ سوزۇپ كىملەرگىدۇر جۇنىشاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئادەملەر ئېقىمى يەنە ئۆز يولىنى تېپىپ، يەر مەدىكى، چېرىگەن غازاڭ پۇرىقى بىلەن تولغان ۋە يامغۇر تامچىلىرىدىن ئاستا شىلدىرلاپ تۇرغان قومۇش - يېكەنلەرنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كېتىشەتتى.

مانجۇلار بىر خىلدا سالماق ئىلگىرىلەپ قاراشەھەرگە قاراپ كېتىپ باراتتى. يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى خارابىلىقلار ئارىسىدا، يەرلىك ئاھالىنىڭ پۇچۇق تونۇرلىرى چۇقچىيىشىپ تۇراتتى. زەمبىرەك ئوقلىرى چۈشۈپ ۋەيران قىلىنىۋەتكەن ئۆيلەرنىڭ پارچە - پۇرات تاملىرى ئارىسىدا كاڭلارنىڭ قاپقارا تۆشۈكلىرى كۆرۈنۈپ قالاتتى.

بۇ يەردىن ئاتمىش چاقىرىم نېرىسىدا — ئىس - تۈتەكلەر قاپلىغان تۆۋەنكى تەرەپتە توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان بوغۇق ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. مانجۇ قوشۇنلىرى ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەر بېسىلغان ھارۋىلار ئاشۇ تەرەپكە قاراپ سوزۇلۇپ كېتىشىۋاتاتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان سادالىرى پۈتۈن زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرەتتى. بۇ چېرىكلەر دۈشمەننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇرۇشنىڭ مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى

ئانچىمۇ سۇرۇشتۇرۇپ كەتمەيتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرۇپ كەتكۈدەك ھەپىلىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار «بۇ ئىشلار دارىنلارنىڭ ئىشى، بىز بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بار؟» دەپ ئويلىشاتتى. بۇ ئۇرۇش ئۇنداق بولسىمۇ، بۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار ئۈچۈن بەرىبىر ئىدى. مانجۇلارنىڭ كۆزلىرى غەزەپكە، نەپرەتكە، قانغا تولغانىدى. چۈنكى، بۇ يەرلەردە ئولجا دېگەن تولا گەپ ئىدى. چەنتۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا ھەرقانداق مۇئامىلىدە بولۇۋېرىش — مانجۇلار ئۈچۈن ناھايىتى قىزىقارلىق ئەرمەك ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەپقەتسىزلىكىدىن — چەنتۇلارنىڭ بوۋاقلىرىنى نەيزىسىگە ئىلىۋېلىپ ئاسمانغا ئولاقتۇرۇپ تاشلىغانلىقىدىن ماختىناتتى. ئۇلار بېسىپ ئۆتكەن يەرلەردىن ئۆيلەرنىڭ تۈتەپ يېنىۋاتقان كىشەك - راملىرى، پۇقرالارنىڭ قانغا مىلەنگەن ئۆلۈكلىرىلا قالاتتى.

مانجۇلار قونالغۇغا يېتىپ كېلىشكەندە، يوغان - يوغان قازانلاردىكى شويلىلارنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى ئەتراپنى قاپلايتتى. مۇزلاپ ھالسىراپ كېتىشكەن چېرىكلەر تاماق يېيىشكە تۇتۇناتتى. غاڭزىلىرىنى شورىغىنىچە تاماكا چېكىشەتتى. بەزىدە كۆكنارنىڭ خۇش پۇراقلىرىمۇ دىماغقا ئۇرۇلۇپ، ئادەمنى خۇش كەيپ قىلاتتى. كېيىن ئۇلار پىت بېقىشقاچ، ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل ۋەھشىيلىكلىرى ھەققىدە، خوتۇن - قىزلار ھەققىدە سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇلار ئەجەل ئارىلاپ يۈرگەن، ھەممە يېقى ئىپلاسلىق بىلەن تولغان، قانغا پاتۇرۇلغان بۇ زېمىندا بىخارامان ئۇخلىشاتتى.

دۇڭ فۇشياڭنىڭ قىسىملىرى قاراشەھەرگە قىلىنىدىغان ئومۇمىي ھۇجۇمدا تۇرشاۋۇل بولغانىدى. دۇڭ فۇشياڭ ئەسلىدە شەنشى، گەنسۇ ۋە نىڭشيالاردا تۇڭگان يېغىلىقى يۈز بەرگەندە، مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى ئادالەت تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققان خەنزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سەردارى ئىدى. زوزۇڭتاڭنىڭ خۇنەن

قوشۇنى 1869 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شەنشى تۇڭگانىيلىرىنىڭ قوزغى‑
لىڭىنى باستۇرغاندا، دۇڭ فۇشياڭنىڭ ئۇۋۇسى بولغان جىنجىڭ‑
باۋغىمۇ تېگىش قىلىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرگەنى‑
دى. 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ماڭارغا يول تاپالماي قالغان
دۇڭ فۇشياڭ ئاخىرى زوزۇڭتاڭغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بول‑
دى. كېيىنكى چاغلاردا بولسا، زوزۇڭتاڭنىڭ ياراملىق قولچو‑
مىقىغا ئايلىنىپ ئىچكىرىدىكى تۇڭگانىيلارنى باستۇرۇشتا ۋە ما‑
ناس، قۇتۇبى، ئۈرۈمچى، داۋانچىڭلاردا بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى
بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئالاھىدە تۆھپە — خىزمەت كۆرسەتتى.
بىراق، بۇ ئۇرۇشلاردا ئۇ تالاپەتكە ئۇچراپ، سەردار ـ چېرىكلى‑
رىنىڭ تولىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قىسمى
چۇقۇغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر مەزگىل تەرتىپكە سېلى‑
نىپ، ئەسكىري كۈچى تولۇقلاپ بېرىلگەنىدى.

مانجۇ قوماندانلىقى قانداقلا بولمىسۇن، قىش كىرىپ قالغۇ‑
چە، لوپاشانىڭ قوشۇنلىرىنى كورلىدىن سۈرۈپ چىقىرىپ، قەش‑
قەرگە باستۇرۇپ بېرىشقا ۋە ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە پۈتۈنلەي
يوقىتىشقا ئالدىرايتتى. ئۇلار بۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەرنى ئاياپ
ئولتۇرمايتتى — ئادەم زاپىسى دېگەن مانجۇ خاقانلىقىدا تولا گەپ
ئىدى. قوماندانلار: «لوپاشانىڭ زور تالاپەتلەرنى بېرىپ، تەرتىپ‑
سىز يوسۇندا چېكىنىۋاتقان قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقى ئەلۋەتتە
سۇندۇرۇلىدۇ، كورلا بىلەن قەشقەرنى ئازراق ئەجرە بەدىلىگە
بېسىۋالىمىز ـ دە، تۇرشاۋۇل قىسىملىرىمىز قەشقەرنىڭ ھىما‑
يىسىز قالغان ئارقا سېپىگە ئۇدۇل بېسىپ كىرىدۇ» دەپ ئويلى‑
شاتتى.

ئەسلىدە، داۋانچىڭ تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ
دەرھال كورلىغا — بەدۆلەتنىڭ دارۇ سەلتەنەتىگە يەنىمۇ ئىلگىرى‑
لەپ ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، نېمىشقىدۇر، ئۇلار
كورلىغا قىلىنىدىغان ھۇجۇم ۋاقتىنى قايتا ـ قايتا كېچىكتۈ‑

روپ، تاكى كۆز پەسلىگە كەلگەندىلا، ئاندىن كورلىغا ئۆتۈش
يولىنى تازىلاش ئۈچۈن، قاراشەھەرگە تېگىش قىلىش قارارىغا
كەلگەندى.

9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئاخىرى بەدۆلەتنىڭ
قاراشەھەر ئالدىنقى سېپىگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاش ھەققىدە
بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇنىڭ ئاخىرقى قارارغا كېلىشىگە نىياز
ھېكىمبەگنىڭ خوتەندىن چاقىلىق ئارقىلىق ئەۋەتكەن ئىككىنچى
قېتىملىق مەخپىي مەلۇماتى تۈرتكە بولغانىدى.

«. . . زۇڭتۇڭ دارېن بىلەن قۇمۇلدا كۆرۈشۈپ لوپاشانى
ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاش ھەققىدە ئوچۇق پەرمان ئالغاندىن
كېيىن، — دېيىلگەندى نىياز ھېكىمبەگنىڭ خېتىدە، — كېچە ـ
كۈندۈز شۇ ئىشنىڭ كويىدا بولدۇم. ئاخىر بۇ مەقسەتكىمۇ يەت-
تىم. لوپاشانىڭ يېقىن ئادەملىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىچىدىغان
مەجۇنىگە ئوغا ئارىلاشتۇرغۇزدۇم. ھازىرغۇ لوپاشا قارا تۇپراق
ئاستىدا قۇرت ـ قوڭغۇزلارغا يەم بولۇپ، چىرىپ ياتماقتا.
ئەمما، كەمىنىلىرىدە نە لەشكەر، نە سەركەردە بولمىغاچقا، ئو-
پۇل ـ توپۇل ھەرىكەت قىلالمىدىم. . .

ھېكىمخان تۆرە ئاقسۇدا لوپاشانىڭ ئورنىدا تەختكە ئولتۇر-
دى. ھازىر كورلا بوشاپ قالدى. مۇبادا خاننىڭ ھەققانىيەتچى
قوشۇنلىرى داخۇ تۇڭگانىينى قارا شەھەر ئەتراپىدا يوقىتالىسا،
بۇ تەرەپلەردە ئەمدى خاننىڭ لەشكەرلىرى بىلەن مۇرە قويۇشالاي-
دىغان ئادەم چىقمايدۇ. چوڭ بەگ بەچچە بەگقۇلبەگ بىلەن كى-
چىك بەگ بەچچە ھەققۇلبەگ ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىپ تەپرىقە
يۈز بەردى. ئاغىسى ئىنىسىنى سوغۇن چازىدا ئېتىپ تاشلىدى.
بەگقۇلبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرە ئىككىسى ئىككى گۇرۇھ بو-
لۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىغا ھەدەپ ئادەم توپلىماقتا. بۇلار تەھ-
لىكە قارشىسىدا ئۆزئارا خالاسكارلىق قىلىشماقتا. مۇبادا بۇلار-
نىڭ بېشىدىن تەھلىكە كۆتۈرۈلسە، ئۇ چاغدا ئۇلار تەسكىن تاپىدۇ ـ

دە، ئۆزئارا بىر ـ بىرى بىلەن تالاشقا چۈشىدۇ. شۇڭا، خاننىڭ
ھەققانىيەتچى قوشۇنلىرى قاراشەھەرگە تېزرەك تېگىش قىلمىسا،
پۇرسەت قولدىن كېتىپ قالىدۇ! . . .

ئالدىنقى قېتىم ھۇشۇر خىتايى[①] ئارقىلىق ئەۋەتكەن مەكتۇ-
بىمدا: «ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ ئارىسىنىڭ بۇزۇلۇشىنى كۈتۈپ
تۇرايلى، ئۇلار بۇزۇلۇشقاندىن كېيىن تېگىش قىلساق، بىرلا
ئەجىر بىلەن مەڭگۈلۈك نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەنى-
دىم. ئەلھال، ئىنشائاللا، بىز كۈتكەن بۇ پەيت ئاخىرى يېتىپ
كەلدى. قالغان ئىشنى جانابلىرىنىڭ ھىممىتىگە تاپشۇردۇم.
كەلگۈسىدە مەندەك ناتىۋان پېقىرنىڭ خاننىڭ تۇز ھەققىنى ئادا
قىلىش يۈزىسىدىن كۆرسەتكەن بۇ ئەرزىمەس ئەجىر ـ تۆھپىسى-
نىمۇ ھېسابقا ئېلىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. . . نامە تامام
ۋەسسالام. ھىجرىيە 1294 ـ يىلى ماھى شەئباننىڭ ئون تۆتى.»

لىۇ جىنتاڭ مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپلا، دەرھال چۇقۇغا
يېتىپ كەلدى. مانجۇ قوشۇنلىرىمۇ ئۇ تۈزگەن پىلان بويىچە
ئۇرۇش قىلىپ، بەدۆلەتنىڭ لەشكەرلىرىدىن مىڭلاپ ئەسىر ئې-
لىپ، كۈنپېتىش تەرەپكە توختاۋسىز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. ئىل-
گىرى، خاننىڭ قوشۇنلىرى ئىچكىرىدە ئېلىپ بارغان سان ـ
ساناقسىز ئۇرۇشلىرىدا پاراكەندە تۇڭگانىيلارنى ۋە ياكى ئۇنىڭدىن
سەل بۇرۇنقى تەيپىنەمنىڭ چاڭموزىلىرىنى پۈتۈن، پۈتۈن قوشۇن
بويىچە يېڭىپ كەلگەنىدى. ئادەتتە بۇنداق قانلىق جەڭلەرنىڭ
بىرىدىلا پۈتۈن ئۇرۇشنىڭ تەقدىرى ھەل بولۇپ كېتەتتى. ۋەھا-
لەنكى، ھازىر بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇمچى — توقسۇن — تۇرپان ئۈچ-

---

① ھۇشۇر — بەدۆلەتنىڭ ئاسراندىسى. 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ
15 ـ كۈنى. بەدۆلەت توقسۇندىكى ئەمر ۋل ئۇمرا بارگاھىغا قىرىق
خېچىردا ھەربىي خىراجەت ئەۋەتكەندە، ھۇشۇر خىتايى
بۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ نەنسەنگە قېچىپ كەتكەنىدى.

بۇرجەكلىك رايونىغا ئورۇنلاشتۇرغان مۇنتىزىم ئارمىيىسى تېرد-
پىرەن بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇش بەدۆلەتنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىقىدىكى كەڭ زېمىننىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ سوزۇلغان-
سېرى، قارشىلىق بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتاتتى. ئاھالى-
نىڭ ياشلىرىدىن تارتىپ قېرىلىرىغىچە، پۈتۈن خەلق، پۈتۈن
ئۇلۇس بۇ ئۇرۇشقا مەجبۇرىي تارتىپ كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ
ئۇرۇشتا ئادەم چۈشىنىش قىيىن بولغان تەرەپمۇ بار ئىدى.
مانجۇلارنىڭ قوماندانلىق بارگاھىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە بەزىلەر:
دۈشمەن تارمار قىلىندى، قانغا پاتۇرۇلدى. ئەمدى كەسكىن بىر
قېتىم زەربە بېرىلسىلا، ئۇزۇل - كېسىل غەلىبىنى قولغا كەل-
تۈرگىلى بولىدۇ دەپ ئويلىشاتتى. كەسكىن زەربىمۇ بېرىلدى،
ئەمما، دۈشمەننىڭ تارمار قىلىنغان قوشۇنلىرىنىڭ ئورنىغا يېڭى-
لىرى پەيدا بولدى. ئۇلارمۇ ئالدىنقىلىرىدەكلا ئۆلۈمگە دۈچ
كېلەتتى، نابۇت بولۇشاتتى. تەيپىنەمىنىڭ چاڭموزىلىرى ۋە ياكى
پاراكەندە تۇڭگانىيلارمۇ بۇ چەنتۇلاردەك مۇنداق شىددەت بىلەن
ئۇرۇشمىغان، بۇلاردەك ئوق يامغۇرىغا قارشى قەيسەرلەرچە كۆك-
رەك كېرىپ مېڭىپ، ئۆلۈمنى مەردانىلارچە قارشى ئالمىغان-
دى.

ھىماتچى قوشۇن ئىچىدە ئاتلىق كېتىۋاتقان ليۇ جىڭتاڭ
مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، داۋانچىڭ جېڭىدە ئون ئالتە مىڭ كىشى-
لىك مانجۇ قوشۇنىنىڭ ئالدىنى ئالتە كۈنگىچە بىر ئۆزى تەنھا
توسۇپ تۇرغان قاسىم پولگانغا ئىختىيارسىز قايىل بولدى - دە:

— جەڭچى دېسە، مانا شۇنى دېسە بولىدۇ. بۇنداق قەيسەر
رەقىب بىلەن ئېلىشقان ئادەمنىڭمۇ ھاردۇقى چىقىدۇ، — دەپ
غۇدۇڭشۇپ قويدى.

تۇيۇقسىز «گۇمباڭ!» قىلىپ پارتلىغان توپ ئوقىنىڭ
زەربە دولقۇنى ليۇ جىڭتاڭنى ئات ئۈستىدىن يەرگە ئۆلاقتۇرۇپ
تاشلىۋەتتى. ئۇنىڭ مېڭىسىگە قاتتىق ئاغرىق كىرىپ كەتتى -

دە، دەرھال ھوشىنى يوقاتتى. . .

× ×

قايدۇ دەرياسى يىراقتىكى يۈلتۈز تاغلىرىدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ چىققاندىن كېيىن، سار ئۇسۇن داۋىنىدىن ئۆتۈپلا بىردىنلا بۇرۇلۇپ شەرققە قاراپ ئاقاتتى. قارامۇدۇن[1]دېگەن يەرگە كەل-گەندە، يەنە جىددىي بۇرۇلۇش ياساپ، جەنۇبقا قاراپ يېيىلاتتى. بۇ يەردە دەريانىڭ يۈزى بىر چاقىرىمدەك كېلەتتى. سۇ دولقۇنلى-رى بىر - بىرىنى قوغلىشىپ غايەت زور دولقۇن ھاسىل قىلىپ، خۇددى قۇتىرىغان بوقىدەك قىرغاققا غالجىرلىق بىلەن ئۇرۇلۇپ، شار - شۇر قىلغان ئاۋازلارنى چىقىراتتى. قىرغاققا ئۇرۇلغان دولقۇنلار يەنە ئارقىغا قايتىپ كېلەتتى - دە، يېڭىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان دولقۇنلارغا ئۇرۇلۇپ، ئاسمانغا بىر ئۆرلىگەندىن كې-يىن يەنە شارقىراتمىدەك ئېتىلىپ چۈشەتتى. بىردەم كەڭ كۆل-چەكلەرنى ھاسىل قىلىپ قېيىپ تۇرۇپ قالسا، بىردەم تۈپتۈز ئېقىن ھاسىل قىلىپ، تېز ئىلگىرىلەيتتى، بىردەم تەرەپ - تەرەپتە ئۆششاق ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىپ ئاقاتتى.

قارامۇدۇن — قايدۇ دەرياسىنىڭ باش تەرىپىگە جايلاشقان بىر قىشلاق ئىدى. ئۇ باغجاللاپ ئۆسكەن بىر تۈپ مىڭ يىللىق قېرى قارىياغاچنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. بۇ يەرنىڭ كۈنپې-تىش تەرىپىدىكى خان خورا تېغىنىڭ باغرىغا جايلاشقان شورچۇق دېگەن جايدا، قەدىمكى بىر بۇددا ئىستىقامەتگاھى — مىڭئۆي خارابىلىقى بار ئىدى.

بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى بۇ يەرلەر تولىمۇ ئاۋات،

[1] قارامۇدۇن — موڭغۇلچە «قارىياغاچ» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەر ھازىر خۇتۇنسۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدۇ.

تولىمۇ روناق تاپقان بۇددا ئېلى — تېنگىت دۆلىتى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدىكى ئاتاغلىق بۇددا ئەللامەسى تاڭ سېڭ — تاڭ شۈەنزاڭ ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا نومى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، مۇشۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھىغا چۈشۈپ ئۆتكەنىدى. بۇ قارىياغاچ شۇ چاغدىمۇ بار ئىدى.

× ×

ھەيۋەتلىك خان خورا تېغى قۇياش نۇرىدا كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك پارقىراپ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. دەريا بويىغا ئۇچما راۋاقلىق بىر كاتتا ساڭرام[1] جايلاشقانىدى. راۋاقتىكى چېلىنىۋاتقان قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازى يىراق - يىراقلاردىكى قىيالىقلاردىن جاراڭلىق ئەكس سادا قايتۇرۇپ تۇراتتى.

يىراقتىن تۆت - بەش يولۇچىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇلارنىڭ تەقى - تۇرقى، كىيىنىشى، يۈرۈش - تۇرۇشى، سۆز - ھەرىكەتلىرى يۇچۇنلا ئىدى. قارىماققا، ئۇلار بۇ يەرلىك ئادەملەردىن ئەمەستەك قىلاتتى. ئۇلار تېزلا ساڭرام ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى. ئارىسىدىن ئېگىزرەك، ئورۇقراق بىرسى سەل ھارغاندەك قىلاتتى. ئۇ بۇ ساڭرامنىڭ ئۆزلىرى زىيارەت قىلماقچى بولغان بۇددا ئىستىقامەتگاھى ئىكەنلىكىگە جەزىم قىلغاندىن كېيىن:

— يۇرۇڭلار، شاگىرتلىرىم، ئاچارى - ئۇستازلارنى زىيارەت قىلغاچ، ئۇل ئىستىقامەتگاھنى تاۋاپ قىلىپ، بۇددىىھا ھەققىگە دۇئا - تىلاۋەت قىلايلۇق، — دېدى.

---

[1] ساڭرام — بۇددا ئىبادەتخانىسى.

بۇ يولۇچىلار كۆنچىقىشتىكى تاڭ ئېلىدىن چىققان راھىب — تاڭ شۈەنزاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئىدى. ئۇلار يارغولدىن چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، كۇمۇش تاغلىرىدا قاراقچىغا يولۇقتى، ئەمما جېنى ئامان قالدى، ئاندىن چوقۇ ئېلىدە كۆك تەڭرىدىن قۇت بولمىش بىلگە خاقان بىلەن گۈزەل تارىم تۇركان خاتۇننىڭ يۇرتقا بەرگەن نورۇز ئېشىغا داخىل بولدى ۋە بۇ ئەلنى زىيارەت قىلىپ دېمىنى ئېلىشتى. كۆڭلى سەل تەسكىن تېپىشقاندىن كېيىن، ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشكەنىدى.

ئۇلار ھەيۋەتلىك ساڭرام ئىچىگە كىرىپ تۇرۇۋىدى، بىر بىكسۇ چىقىپ [1] ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇلارنىڭ كېلىش مۇددىئاسىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇلارنى ساڭرامنىڭ ئارقا سەينا-سىدىكى خىلۋەتگاھ — باش راھىب، ئاچارى تۇدۇم، سالى ئۇس-تازنىڭ ئالدىغا باشلاپ ماڭدى.

تاڭ شۈەنزاڭلار بۇددىھا ۋە[2]قۇنشىم پۇسار[3]، چىراغچى پۇسار[4]، دورىگەر پۇسار[5]، مايتىرى پۇسار[6]لارنىڭ ئالتۇن بۇت-لىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئىختىيارسىز ھۆرمەت تۇيغۇسىغا چۆمۈلدى. تاڭ شۈەنزاڭ بېشىنى ئېگىپ ئالقىنىنى پېشانىسىگە تۇتۇپ: «ئامىتابا، ئامىتابا» دەپ دۇرۇت ئوقۇغاندىن كېيىن، ئەتراپقا زەڭ سېلىپ قاراشقا باشلىدى. ھەشەمەتلىك قەسىر - سارايلار، ياسىداق تۈۋرۈكلەر ۋە بۇددىھا قىسمەتلىرىگە ئائىت

---

① بۇددا دىنىدا «راھىب» دېگەنلىك بولىدۇ.
② بۇددىھا — باش بۇت تاتھاگاتا.
③ قۇنشىم پۇسار — قۇتقۇزغۇچ بۇددىئاھ — ئاۋالوكىتېشۋارا.
④ چىراغچى پۇسار — ئۆتمۈش بۇددىھاسى دىپامكا.
⑤ دورىگەر پۇسار — بىغۇبار ئىقلىمىنىڭ بۇددىھاسى بىھاجيارا.
⑥ ماتىيرى پۇسار — كەلگۈسىنىڭ بۇددىھاسى.

رەڭدار، جۇلالىق تام رەسىملىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا زاھىر بولغاندا، ھەيران بولغىنىدىن ئاغزىنى ئېچىپ تۇرۇپلا قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇ كۆزلىرىگە زادىلا ئىشەنمەي قېلىۋاتاتتى.

دەرۋەقە، بۇ مۆجىزاتلار خۇددى مەرۋايىت ۋە گۆھەرلەردىن ياسالغاندەكلا، بەكمۇ يارقىن، بەكمۇ رەڭدار بولۇپ، كۆزنىڭ يېغىنى يەيدىغاندەك يالتىراپ تۇراتتى. ئەتراپتىكى ئىسرىقدانلاردىن چىقىۋاتقان مۇشكى - ئەنبەرنىڭ خۇشبۇي پۇراقلىرى دىماغنى ياراتتى. ئۇستىدە يامغۇر تامچىلىرى سىمابتەك لىغىرلاپ تۇرغان ياپيېشىل قارىغايلار ئۇچما راۋاقتا سايە تاشلاپ تۇرسا، باغجاللاپ ئۆسكەن قارىياغاچلار سارايىنى بۇلۇتلار ئارىسىدا تۇرغاندەك قىلىپ مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. قۇياش نۇرى سارايغا چۇشۇش بىلەن ئۇ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كېتەتتى. لەنگەر، تۇۋرۇك ۋە لىم - ۋاسىلارغا تۇرلۇك نەقىشلەر ئويۇلغانىدى. دېرىزە - ئىشىكلەرگە، لەنگەر - تۇۋرۇكلەرنىڭ ئارىسىغا سېرىق يىپەكتىن دەرپەردىلەر تارتىلغانىدى. مەسىلە — مەرۇپ قىلىنغان چاغلاردا، ساڭرامنىڭ ئىچى - تېشى ئىخلاسمەن ئەر - ئايال تەمىرچى - ساخاۋەتچىلەر بىلەن لىق تولۇپ كېتەتتى. دەرەخزارلىقتا بۇلبۇللار خەندان ئۇرۇپ سايراشسا، دەريا ياقىسىدىكى يېكەنلىك ئارىسىدا چاڭقىغان تۇرنىلار ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن ئۇزۇن تۆمۇر تۇمشۇقلىرىنى پات - پات سۇغا پاتۇرۇشاتتى. ئەتراپتا رەڭگارەڭ گۇللەر ئېچىلغان بولۇپ، تەرەپ - تەرەپتىكى پەنجىرەلەردىن ساراي ئىچىگە خۇشپۇراق چېچىپ تۇراتتى. ئۇچما راۋاقلار قارلىق چوققىلار بىلەن بوي تالاشقاندەك ئېگىز كۆرۇنەتتى. پەنجىرلىك ئىشىكلەر ئىخلاسمەن تېۋىنغۇچىلارغا كەڭ قۇچاق ئاچقاندا، غۇر - غۇر شامالدا دەر پەردىلەر لەرزان قايرىلىپ، ساراي ئىچىدە يېنىك ئۇچاتتى.

ساڭرامنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تىلاۋەتخانىنىڭ ئۇچما

راۋاقلىرى تىپىك توخار[1] ئۇسلۇبىدا كۆركەم قىلىپ ياسالغانىدى. ئىبادەتخانىنىڭ كەينىدە تۆت قاتار سارىكا[2] مۇنارىلار تۈپى بار ئىدى. ئەتراپتا ئۆسكەن ئەمەنلەر ئادەم چۆكۈرەتتى. كۈنچىقىش تەرەپ بىلەن كۈنپېتىش تەرەپتە راھىب — بىكسۇ ۋە بىكسۇنىلار[3]نىڭ ياتاقخانىسى بار ئىدى. شۈەنزاڭلار بۇ ساڭرامغا زىيارەتكە كەلگەندە، بۇ يەردە ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن تۆت يۈزدەك بىكسۇ ۋە بىكسۇنى بار ئىدى. تاغ تەرەپتە ئالدى بىلەن ئاياغ تەرەپكە قارىتىلىپ كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان بىر ساراي بار ئىدى. بۇ ساراي تىلاۋەتخانە بىلەن تام ئارقىلىق ئايرىۋېتىلگەنىدى. سەينانىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا تاشتىن ياسالغان بىر كۆل بولۇپ، ئۇنىڭدا نىلۇپەر، نەرگىس قاتارلىق سۇ گۈللىرى بولۇق ئۆسكەنىدى. تامنىڭ سىرتىدىكى تاغ باغرىدا خارابىلاشقان بىر توپ كېمىر ئۆيلەر بار ئىدى. تاملىرىنىڭ ئىستا قارىداپ كەتكەنلىكىگە قاراپ، بۇ كېمىرلەرنىڭ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن ئىدى.

بىكسۇ تاڭ شۈەنزاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى — ئاچارى تۇدۇم سالى ئۇستازنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى.

— ئامىتابا! — دېدى ئۇ ئالقىنىنى پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ، ئۇستاز جۇۋەككىنە، مويسىپىت بىر ئادەم ئىدى، — مەرھابا، مەرھابا! پۇسارلار، ھارمىغايلا، قېنى، يۇقىرى ئۆتۈشسىلە! يۇقىرى ئۆتۈشسىلە!

تاڭ شۈەنزاڭ بۇددا قائىدىسى بويىچە تەزىم بىجا كەلتۈرگەندە

---

① توخار — توخرىي دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قاراشەھەرنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ نامى. ئۇلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىرى ئىدى.

② سارىكا — ئاتاغلىق بۇددا ئاچارىلىرىنىڭ سۆڭەك كۈلى ساقلىنىدىغان مۇنارلار.

③ بىكسۇنى — ئايال راھىب، راھىبە.

ـدىن كېيىن، ئاچارىنىڭ چەپقول تەرىپىدىكى كۆرسقا ئولتۇردى. ھەمراھلىرى بولسا، ئۇنىڭ يېنىدىكى كۇرسلاردا ئولتۇرۇشتى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئۆزلىرىنىڭ كۇنچىقىشتىكى تاۋغاچ ئېلىدىن كەلگەن راھىبلار ئىكەنلىكىنى، كۇنپېتىشتىكى ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا نوم ـ سۇترالىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، ئۇلۇغ چۇقۇ ئېلىدە بۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھى توغرىسىدا نۇرغۇن گۇزەل تەرىپلەرنى ئاڭلىغانلىقىنى، ئۆزلىرىدە قوزغالغان زىيارەت قىلىپ كۆرۈپ بېقىش ئىستىكىنىڭ تۇرتكىسىدە بۇ يەرگە كېلىپ قالغانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. ھېلىقى ئاچارى ئورنىدىن تۇرۇپ: «ئامىتابا! ئامىتابا!» دەپ قايتا ـ قايتا ئېھتىرام بىلدۇردى.

ئۇلار تاغدىن ـ باغدىن پاراڭ سېلىشقاچ، بىردەم ئولتۇرۇشـتى. شۇ ئەسنادا، ئاشچى بىكسۇ كىرىپ تاماق تەييار بولۇپ قالغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

— مەرھابا، مېھمانلار! غىزالىنىپ ئارام ئېلىشقايلا. كەمىـنىلىرىنىڭ ئېتىكاپ ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ، شۇڭا ھەرقايسىلىرى بىلەن بىللە بولالمايدىغان بولدۇم. كۆپ ئۇزۇرلىكمەن، كەچۈرۈـشەرلا، ئەتە كەمىنىلىرى ھەرقايسىلىرىنى باشلاپ ئۇل بۇددا ئىسـتىقامەتگاھىنى زىيارەت قىلدۇراي، مەرھابا!

— يوقسۇ، يوقسۇ! جۇۋاپ كەتمىگەيلا! — دەپ تۇزۇت قىلدى تاڭ شۇەنزاڭ.

ئەتىسى، تاڭ شۇەنزاڭلار ئاچارى تۇدۇم سالى ئۇستازنىڭ ھەمراھلىقىدا ساڭرامنىڭ تىلاۋەتخانىسى بىلەن ئېتىكاپخانىسىنى زىيارەت قىلىشتى. ئۇلار تام رەسىملىرى سىزىلغان ئۇزۇن دەھـلىز ئىچىگە كىرگەندە، تامدىكى «بۇددىھا قىسمەتلىرى» سەرلەۋـھىلىك تام رەسىملىرىنى كۆرۈپ، تۆنۇگۇنكىدىنمۇ بەكرەك ھەيـرانۇ ھەس بولۇپ قېلىشتى.

— بۇ — «ئالەم ۋە بۇددىھا» دېگەن رەسىم بولىدۇ، —

دەپ چۈشەندۈردى ئاچارى، — بۇ ھېكايەتتە ھېكايە قىلىنىشىچە، بۇددىھا ئەسلىدە سىبى ئېلىنىڭ پادىشاھى ئىكەن، ئۇ ھەق يولىدا ساخاۋەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، مەملىكەت بويىچە ئالتە يەردە ساخاۋەتخانە قۇرۇپ، يېتىم - يېسىر، مۇساپىر - ماكانسىز بىچارىلەرگە خەير - ساخاۋەت ئىشىكلىرىنى يوغان ئېچىپتۇ. پادىشاھ سىبى ھەر ئاينىڭ 8 -، 14 - ۋە 15 - كۈنلىرىدە ساخاۋەت ئىشلىرىنىڭ كېتىپ بېرىشىنى كۆزەتكىلى چىقىدىكەن. ئۇ بۇ ئىشلارغا زادىلا قانائەت ھاسىل قىلماپتۇ - دە، «پۈتۈن ساخاۋەتلىرىم بەدىنىمنىڭ سىرتىدىكى دۇنيا - ماللىرىم ئىكەن. مەن قانداقمۇ ساۋاپ تاپاي؟» دەپ ئويلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ: «كىم مەندىن نېمە خالىسا، مەيلى مالاي بولۇشۇمنى، مەيلى تېنىمدىكى گۆشۈمنى ۋە ھەتتا كۆزۈمنى تىلىسە، ساخاۋەت يولىدا شۇ كىشىنىڭ ھەرقانداق تىلىكىنى ئىجابەت كەلتۈرگەيمەن!» دەپ جاكارلاپتۇ.

ئۇ تازىلىنىپ، ئۆزگە ئىپار - ئەنبەر سېپىپ، ساخاۋەت - سەدىقە سورىغۇچىلارنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇنى ئاسمان تەڭرىسى ئىندىرا ئاڭلاپ، پادىشاھ سىبىنى قارىغۇ براخمان سىياقىغا كىرىپ بىر سىناپ كۆرمەكچى بوپتۇ. ئۇ سىبىغا: «مەن كۆزۈمدىن ئايرىلغان ناتىۋان بىر قېرى. سىزنى كۆز چەشمىڭىزدىن بىرنى ئاتا قىلارمىكىن دەپ قېشىڭىزغا كېلىشىم...» دەپتۇ.

پادىشاھ راسا ساۋاپ تاپىدىغان بولدۇم دەپ ئويلاپ: «بولىدۇ بوۋا، ھېلىغۇ مېنىڭدىن بىر كۆز چەشمەمنى تىلەپ كېلىپسىز، ئىككىسىنى دېسىڭىزمۇ، بېرىمەن!» دەپتۇ ۋە ئوردا ئەمچىسى ھېپگانى چاقىرتىپ كۆزلىرىنى ئويۇشنى بۇيرۇپتۇ. سەركەردە، خانىكە، ئەكابىر - ئەشرەبلەر، بەگ - بېگاتلار كېلىپ، ئۇنى توسۇپ يالۋۇرۇپتۇ. يىغلاپ قوشاقلار قېتىپتۇ. پادىشاھ سىبى ئىرادىسىدىن زادىلا قايتماپتۇ. ئوردا ئەمچىسى ئىلاجسىز ئۇنىڭ ئىككى كۆز چەشمىسىنى ئويۇپ، ھېلىقى قارىغۇ براخمانغا بېرىپ-

تۇ. براخماننىڭ كۆزلىرى دەرھال ئېچىلىپتۇ. پادىشاھ ئىككى كۆزىدىن ئايرىلىپ، ئىبادەتتە ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قىلغان ساخاۋىتىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلغاندا، ئاسمان تەڭرىسى ئىندىرانىڭ كۆڭلى ۋاللىدە يورۇپ كېتىپتۇ. ئۇ، پادىشاھ سىبىنىڭ ساداقەتمەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ زېمىن كۆزىنى ھەدىيە قىلىپ بېرىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ پادىشاھ سىبىنىڭ يېڭىۋاشتىن ئىككى كۆزى ئېچىلىپتۇ. ئەمما، ئۇنىڭ كۆزى ئادەتتىكى كۆزلەردىن بولماستىن، بەلكى ئالاھىدە زېمىن كۆزى ئىكەن...

— مانا بۇ رەسىم «مايمۇن شاھىنىڭ ھېكايىسى» غا ئاساسەن سىزىلغان، — دەپ چۈشەندۈردى ئاچارى تامدىكى بىر توپ مايمۇنلارنىڭ رەسىمىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — بۇ بۇددىھا ھەققىدىكى تارقالغان ھېكايەتلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە، بۇددىھا ئاجانتا[1] ئېلىدە قابىل مايمۇن بولۇپ تۇغۇلۇپتۇ ۋە سەكسەن مىڭ مايمۇنغا پادىشاھ بوپتۇ. ھىمالايا تېغىدا ماكان تۇتۇشقان بۇ مايمۇنلار گانگ[2] دەرياسى بويىدىكى بىر ئاما[3] زارلىقىغا كېلىپ قاپتۇ. ئاما ناھايىتى ئوخشىغانىكەن. مايمۇن شاھ: «بۇ مېۋىلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بېشىمىزغا بالا كەلتۈرۈپ يۈرمىگەي» دەپ ئويلاپ، مېۋىلەر پۈرچاقتەك بولا - بولمايلا ھەممىسىنى مايمۇنلارغا يېگۈزۈۋېتىپتۇ. ئەمما، قويۇق شاخ ئارىسىدا تۇرغان بىر تال ئامىنى بولسا كۆرمەي قاپتۇ. بۇ ئاما راسا مەي باغلاپ پىشقاندا، شېخىدىن ئاجراپ دەرياغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا تۆۋەندىكى ئەلنىڭ پادىشاھى دەريادا بېلىق سەيلىسى قىلىپ

---

① ئاجانتا — ھىندىستاندىكى مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھى.

② گانگ دەرياسى — ھىندىستاندىكى ئەزىم دەريانىڭ نامى. ئۇ تىبەتتىن ئېقىپ چىقىدۇ.

③ ئاما — ئىسسىق بەلباغ مېۋىلىرىنىڭ نامى. «ماڭگو» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يۇرگەنىكەن. بۇ ئاما ئېقىپ بېرىپ ئۇنىڭ تورىغا ئىلىنىپتۇ. پادىشاھ ئۇنى يەپ كۆرسە، تەمى بۆلەكچىلا شېرىن بىر مېۋە ئىكەن. ئەمما بۇ مېۋىنىڭ قانداق مېۋە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېمە بىلەن دەريا بويلاپ يۇقىرىسىغا يۈرۈش قىپتۇ. ئۇلار دەرەخ شاخلىرىدا يۈرگەن ھېلىقى بىر توپ مايمۇنلارنى كۆرۈپ قاپتۇ ــ دە، مېۋىلەرنى يەپ تۈگىتىۋەتمىسۇن دەپ مايمۇنلارنى ئوقيا بىلەن ئېتىشقا باشلاپتۇ، قوغلاپتۇ. مايمۇنلار ئاخىرى ئادەمزاتنىڭ قور- شاۋىغا چۈشۈپ قاپتۇ. مايمۇن شاھ ئۆز قوۋمىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، پۇتىنى ئەشكەن چىۋىقلار بىلەن دەرەخكە باغلاپ، تېنىنى مايمۇنلارغا كۆۋرۈك قىلىپ بېرىپتۇ. مايمۇنلار «كۆۋرۈك»نى دەسسەپ نېرىقى قىرغاققا ئۆتۈپ نىجاتلىق تېپىپتۇ. دەل شۇ چاغدا، مايمۇن شاھنىڭ بىر دۈشمىنى كىچىك بىر مايمۇن سىيا- قىغا كىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ تويىغا قوشۇلۇۋالغانىكەن. ئۇ يىراقتىن- كى بىر شاختىن بارلىق ئېغىرلىق بىلەن مايمۇن شاھنىڭ بېلىگە سەكرەپ، ئۇنى دەرياغا چۈشۈرۈۋېتىپتۇ.

بۇنى كۆرۈپ تۇرغان ئادەمزات پادىشاھى: «ھايۋان چېغىدا بۇنداق جانپىدالىق كۆرسىتىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆزىنى ئايىمايدۇ. بىز ئادەمغۇ؟» دەپ تەسىرلىنىپتۇ ــ دە، مايمۇن شاھنى سۇپىغا ئېلىپ ياتقۇزۇپتۇ، ئۈستىگە دورىلانغان تېرىنى يېپىپتۇ، مىڭ قېتىم تازىلاپ، مەلھەملەرنى سۈرتۈپتۇ، شېكەر سۈيىنى قىيام قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىچۈرۈپتۇ. مايمۇن پادى- شاھى سەل ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن، ھېلىقى ئادەمزات پادىشا- ھى: «مايمۇنلارنىڭ ھەممىسى تېنىڭىزنى كۆۋرۈك قىلىپ نېرىقى قىرغاققا ساق ــ سالامەت ئۆتۈپ كەتتى. بىلمىدىم، سىز مايمۇن شاھ ئۈچۈن ئەھلىي جىنسىڭىز نېمىدېگەن ئەزىز؟» دەپتىكەن، مايمۇن پادىشاھى: «نام، سەلتەنەت، بايلىق، قوشۇن ۋە شەھەر ــ قەلئەلەرنىڭ ھەممىسى پادىشاھلار ئۈچۈن ھېچنەرسە ئەمەس. ئۆز جىنسىم ئامان بولسىلا، ئۇلار مەن ئۈچۈن تۈگىمەس ــ پۈتمەس

بەخت ـ سائادەت كەلتۈرىدۇ» دەپتۇ ـ دە، قازا قىلىپ كۆزىنى مەڭگۈ يۇمۇپتۇ. ئادەمزات پادىشاھى ئۇنى پادىشاھلارچە كاتتا دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ ھىدايەت يولىنى تۇتۇپتۇ...

ئاچارى تۇدۇم سالى پۈتۈن دەھلىزىدىكى تام رەسىملىرىنى مۇشۇنداق ئېرىنمەي ـ زېرىكمەي چۈشەندۈرۈپ سۆزلەپ بەردى. ئۇلار دەھلىزىدىن چىققاندىن كېيىن، ئوتتا ۋەيران قىلىنىۋېتىلگەن ھېلىقى كېمىر ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كېلىشتى.

— بىلمىدىمكى، ئۇستاز، — دەپ سورىدى ئاچارىدىن تاڭ شۈەنزاڭ تەئەججۈبلەنگەن ھالدا، — بۇ ئىستىقامەتگاھنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى نېمە ۋەجىدىنكىن؟

ئاچارى تۇدۇم سالى بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل مۇقەددەم، ئۇلۇغ چىن تېمى[①] نىڭ نېرىسىدىكى داكچىن[②] ئېلىنىڭ خانى[③] ئۆزىنىڭ بىر قاراقچى سانغۇنىنى يەتمىش مىڭ لەشكەر بىلەن ئۇلۇغ ئۇستازى، ئاچارى كۇمراجىۋا[④] نى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن كۇنپېتىشتىكى كۇسەن[⑤] گە ئەۋەتىپتۇ. ئەمما، ئۇلارنى بۇ ئەلنىڭ يېقىن قوشنىسى بولغان كېنگىت ئېلىدىكىلەر توسۇۋاپتۇ.

---

① ئۇلۇغ چىن تېمى — «سەددىچىن سېپىلىنىڭ تارىختىكى نامى.

② داكچىن — بۇ يەردە ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى (350 — 394) كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ھازىرقى شىئەن شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

③ فۇجيەن (317 — 355) كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى (351 — 355) ئىدى.

④ كۇمراجىۋا (344 — 413) كوشان شاھزادىسى. مەشھۇر ئاچارى. ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۇستازى. بۇددا ئالىمى. ئاتاغلىق تەرجىمان. چاڭئەندە بۇددا تەرىقەتلىرىنى تەرغىب قىلغان ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

⑤ كۇسەن — كۇشان، غەربىي يۇرتتىكى مەشھۇر بۇددا ئېلى. ھازىرقى كۇچا.

كېنگىت پادىشاھى ناگاراجىۋا[1] كۈنچىقىشتىكى قوشنىسى چۈتو ئېلى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارغا قاتتىق ۋە قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ.

— سىلى دەۋاتقان قاراقچى سانغۇننىڭ ئىسمى تارىخنامىلەردە «لۈيگۇاڭ»[2] دەپ ئاتالغان، — دەپ لوقما سالدى شۈەنزاڭ.

كېنگىت — كۇسەنگە ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان مۇھىم ئۆتكەل ئىدى. بۇ ئۆتكەلنى تارتىۋالماي تۇرۇپ، كۇسەنگە ئۆتۈش زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ھېلىقى قاراقچى سانغۇن كېنگىت پادىشاھى ناگاراجىۋا بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىگە يول بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇنى ئالداپ بېقىپتۇ، ئۇنىڭغا دوق قىلىپ، تەھدىت سېلىپمۇ بېقىپتۇ. ئىش قىلىپ، ئۆزى بىلگەن قاتتىق - يۇمشاق ۋاسىتىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سېلىپتۇ. ئەمما، ناگاراجىۋا كۈنپېتىشتىكى قېرىنداشلىرىنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ زور ئىشتا قىلچىمۇ بىخۇدلۇق، نادانلىق قىلماپتۇ. چۈنكى، ئۇ: بۇ مېھماننى ئۆيگە باشلىماق ئوڭاي بولغىنى بىلەن ئۇنى كەتكۈزۈۋەتمەكنىڭ ئۇنچە ئوڭاي بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتىكەن.

كۈنپېتىشتىكى شاپىلاقتەك بىر كىچىك ئەلنىڭ كۈنچىقىشتىكى داكچىندەك مۇنداق چوڭ بىر ئەلنى مەڭسىتمەيۋاتقانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بۇ قاراقچى سانغۇن كېنگىتنى قاتتىق ۋەيران قىلىپ تاشلاش قارارىغا كېلىپتۇ.

ئۇ، لەشكەرلىرىگە باغراش كۆلىنىڭ قومۇشلىرىنى پاك - پاكىزە ئورۇغۇزغاندىن كېيىن، توشۇتۇپ ئەكەلدۈرۈپتۇ - دە،

---

[1] ناگاراجىۋا — كېنگىت پادىشاھلىرىنىڭ ئۇنۋان نامى. سانسكرىتچە «ئەجدىھا» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ.

[2] لۈيگۇاڭ (337 — 339) — ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى فۇجيەننىڭ سانغۇنى. ئۇ كېيىن لياڭ پادىشاھلىقى (386 — 399) نىڭ پادىشاھى بولغان.

كېنگىتتىكى قەسىر ـ ساراي، ئىبادەتخانا ـ ساگىرام، هويلا ـ
ئارامىلارنىڭ ئەتراپىغا تاغدەك دۆۋىلەتكۈزۈپتۇ. ئاندىن ئوتقاشنى
ئېلىپ، بۇ قومۇشلارغا ئۆز قولى بىلەن ئوت تۇتاشتۇرۇپتۇ...

تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى
ئاچارى، — شۇ كۈنى، «ئەجدىها شەھىرى» دەپ ئاتالغان كېنـ-
گىت ئوت دېڭىزىغا ئايلانغان. ئۇلۇق ئوت قىزىق كۈنگىچە كۆيۈپ
تۇرغان. ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن ئىس ـ تۈتەكلەر دەستىدىن قىزىق
كۈنگىچە كۈننىڭ دىدارىنى كۆرۈش مۇمكىن بولمىغان. رىۋايەت-
لەردە دېيىلىشىچە، ئوتنىڭ ئىچىدىن بىر ئەجدىها بۇلۇتقا ئۆرلەپ
چىقىپ، ھېلىقى قاراقچى سانغۇننىڭ قوشۇنلىرىنى قاتتىق پارا-
كەندە قىلغانىمىش...

بۇ ۋەھشىيلىكلەر ھەققىدىكى ھېكايەتنى بېرىلىپ ئاڭلاۋاتقان
تاڭ شۆەنزاڭ مۇشۇ تاپتا ئاشۇ قانلىق ئۆتمۈش توغرىسىدا ئاچارى
تۇدۇم سالى ئەمەس بەلكى كۆز ئالدىدىكى مۇشۇ خارابىلىق
ئۈنىڭغا شىكايەت قىلىپ بېرىۋاتقاندەك ھېس قىلدى. ئۇ: «ھەي
ئىسىت! ھەي ئىسىت!» دەپ، ئۇ قانلىق ئۆتمۈشكە لەنەت ئوقۇ-
ماي تۇرالمىدى.

— بۇ قاراقچى سانغۇن كېنگىتنى ئوت ۋە قان دېڭىزىغا
ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي كۈسەننى بېسىۋاپتۇ①،
ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۇستازى، ئاچارى كومراجىۋانى كۆشۈك
هارۋىغا سېلىپ تاۋغاچقا ئېلىپ كېتىپتۇ، ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ
ئۇستاز داكچىن ئېلىدە ئەللىك يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ، ئۇ
ئەلنىڭ ئادەملىرىنىڭ دىلىغا بۇددا ھەقىقەتلىرىدىن ئىلىم سالغا-
نىكەن...

— بەرھەق، بەرھەق، — دەپ ئاچارىنىڭ سۆزىنى تەستىق-
لىدى تاڭ شۆەنزاڭ، — بىزنىڭ ئەلدە بۇددا تەرىقەتلىرىنىڭ

---

① لۈي گۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى كېنگىتنى يەڭگەندىن كېيىن مىلادى
353 ـ يىلى كۈسەننى بېسىۋالغانىدى.

هازىرقىدەك روناق تېپىشى شۇ ئۇلۇغ ئاغىلىق بۇددا نوم ئۇستازد-
ىنىڭ ئاساس سېلىشىدىن بولغان. مۇبادا، ئاچارى كومراجىۋا
بولمىغان بولسا، ئۇ ئاتمىش مىڭ جىلدلىق بۇددا نوملىرىنى
تاۋغاچ تىلىغا ئاغدۇرۇپ[1] دىلىمىزنى يورۇتمىغان بولسا، جاھالەت
ئىچىدە قاچانغىچە تىمىسقىلاپ يۈرەتتۇقكىن تاڭ؟
— تاۋغاچلىقلارغا بۇددا تەرىقىتىنى ئۆگەتكەن، ئۇلارنى ئا-
قارتىپ، ھىدايەتكە باشلىغانلار يالغۇز كومراجىۋالا ئەمەس، يەنە
كۇسەنلىك بۇددۇچىنگا[2] بىلەن كېنگىتلىك شاكرا تاۋان[3] قاتارلىق
كۆپلىگەن بۇددا نوم ئاچارى - ئۇستازلىرىمۇ بار، — دەپ ئەس-
كەرتىپ قويدى ئاچارى تۇدۇم سالى.
— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى شۇەنزاڭ، — بىز تاۋغاچ-
لىقلار بۇ ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۇستازلىرىنىڭ شەپقىتىنى ئەبەدىل -
ئەبەت ئۇنتۇپ قالمايمىز! . . .
— شۇنداق، خەلقىمىزمۇ ھېلىقى سانغۇندەك دوزاخ يۇتقۇر
قاراقچىلارنى مەڭگۇ ئۇنتۇلۇپ قالمايدۇ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاش-
تۇردى ئاچارى تۇدۇم سالى، — شۇ قېتىمقى پاراكەندىچىلىكتە
قاراقچى سانغۇننىڭ قوشۇنلىرى بۇ يەردىكى دۇنيا - دەپىنىلەرنىڭ
ھەممىسىنى پاك - پاكىزە بۇلاپ كەتتى. ئۇلار ھەتتا، مۇقەددەس
ئىستىقامەتگاھلاردىكى ئالتۇن بۇتلارنى، ئالتۇن بىلەن يېزىلغان

---

[1] «جىننامە. خاتىرىلەر» دە: «بۈگۈنكى كۈندىكى نوملارنىڭ ھەممىسى كومراجىۋا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان» دېيىلگەن.

[2] بۇددۇچىنگا يەنى بۇددۇچىڭا (232 — 348) — كۇسەنلىك ئاتاغلىق بۇددا ئالىمى، بۇددا پەيلاسوپى. كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى (319 — 351) مەزگىلىدە بۇددا تەرىقەتلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن ئىچكىرىسىگە بارغان.

[3] شاكرا تاۋان (314 — 385) — قاراشەھەرلىك ئاتاغلىق بۇددا ئالىمى، بۇددا پەيلاسوپى. كېيىنكى جاۋ ۋە ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى مەزگىلىدە، بۇددا تەرىقەتلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)گە بارغان ۋە شۇ يەردە ئۆلۈپ كەتكەن.

تۆمەن جىلد نوم - سۈترالارنى، راھىب - ئاچارىلارنىڭ كۈلاھۇ - كاسايا[1]لىرىنىمۇ بۇلاپ - تالاپ، ھەممىسىنى سىيرىپ - سوپۇ-رۇپ ماڭغاندىن كېيىن، ئاخىرىدا ساڭرامىلارغا ئوت قويۇۋېتىش-تى. قاراقچى سانغۇن كۆسەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، لەشكەر-لىرىگە كۆسەننى قىرىق كۈنگىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلغۇزدى. ھەرخىل ئوردا بېساتلىرى، قىممەتلىك زىبۇزىننەتلەر، نەزرە - نۇز-رەت جابدۇقلىرى، بىناكارلىق ئۈلگە - نۇسخىلىرى قاتارلىق بىباھا مال - دۇنيانى ئىككى تۆمەن تۆگىگە ئارتقۇزۇپ تاۋغاچقا ئېلىپ كەتتى. بۇنى ئاز دەپ، كۆسەن، كېنگىت ئەتراپلىرىدىكى ھۇنەرۋەن - كاسىپ، راھىب - ئاچارى، مۇنەججىم - پالچى، مۇغەننە - سازچى، پېرىخون - باخشى قاتارلىق ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكى ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ بىرىنىمۇ قويماستىن تۇت-قۇن قىلىپ، تاۋغاچقا ھەيدەپ ئېلىپ كەتتى. . .

— كېيىنكى چاغلاردا، — دەپ ئاچارىنىڭ سۆزىگە لوقما سالدى شۆەنزاڭمۇ، — چاڭئەندە تەختكە ئولتۇرغاندا، لۈي گۇاڭ-نىڭ بېشىغا كىيگەن تاجىمۇ كۆسەن خانىنىڭ تاجى بولغانىدى. ئۇ ئېلىڭىزلەردىن بۇلاپ كەتكەن ئاشۇ بىھېساب بايلىق بىلەن ئۆز ئوردىسىنى زىننەتلىگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ نامىغا قازدۇرغان تاش-كېمىرلەرنىڭ خىراجىتىگە مۇشۇ بايلىقلارنى ئىشلەتكەن. بىزدى-كى مەشھۇر «تاۋغاچ ئەلنەغمىسى» مۇ دەل ئاشۇ چاغدا لۈي گۇاڭ كۆسەندىن ئېلىپ كەلگەن «كۆسەن ئەلنەغمىسى» نى ئۆزگە ئانا كۈي قىلغانىدى. . .

تۇغلۇق تېمۇر خان[2] مەۋلانە ئەرشىددىن ناملىق بۇخارالىق بىر

---

[1] كاسايا — راھىب - ئاچارىلارنىڭ ئۇچىسىغا يۆگىۋالىدىغان پىرىجە-سى.

[2] چاغاتاي ئەۋلادى. ئاقسۇدىكى دوغلات قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان. 1348 - يىلىدىن 1363 - يىلىغىچە چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان.

ئىسلام ئۆلىماسىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى.

ئۇدۇن، كۇسەن، قاراشەھەر، قەشقەر ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرى تۇغلۇق تېمۇرنىڭ قولىدا يەنە بىر قېتىم ۋەيران بولۇش قىسمىتىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئىسلام غازاتچىلىرى ئاشۇ جايلاردا ئىلىم مۇتالىئە قىلىۋاتقان بۇددا ئاچارىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىبتىكابخانىلىرىغا قاماپ تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈردى.[①]بۇلار بۇ مىڭئۆيلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ئادەم ۋە ھايۋان رەسىملىرى «كېچىسى تىرىلىپ، ئادەملەرگە، ھايۋانلارغا زىيان سالىدۇ» دەپ، ئۇ رەسىملەردىكى ئادەم ۋە ھايۋاناتلانىڭ يۈزى ۋە كۆزلىرىنى ئويۇپ تاشلاشتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن... يەنە ئۇنىڭدىن كېيىن...

× ×

ئەمدى باشتىكى بايانىمىزغا كېلەيلۇق.

كىشىلەر قايدۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قېتىغا جايلاشقان بۇ قىشلاقنى ئاشۇ مىڭ يىللىق قېرى قارىياغاچنىڭ نامى بىلەن

---

① فون. لېكوك ئۆزىنىڭ: «جۇڭگو تۇركىستاندا ساقلىنىۋاتقان گۆھەرلەر» نامىلىق ئەسىرىدە: «قان بىلەن داغلىنىپ كەتكەن كاسايالارغا ئورالغان راھىبلارنىڭ قۇرۇپ قالغان جەسەتلىرىنى كۆردۇق» ، «جەنۇبتىكى بىر تاشكېمىردە قورقۇنچلۇق بىر ئىشنى ئۇچراتتۇق. ئىشىكنى ئېچىشىمىز بىلەن تەڭلا، كەم دېگەندە يۈزگە يېقىن بۇددا ئاچارىنىڭ دۆۋىلەپ قويۇلغان جەسىتىنى كۆردۇق. ئۇلارنىڭ تېنىدە قورقۇنچلۇق جاراھەت ئىزلىرى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇ جەسەتلەرنىڭ بىرىنىڭ بېشى چوققىسىدىن ئۇستىدىكى ئېڭەككىچە بىر قىلىچ بىلەنلا كېسىپ تاشلانغاندەك كۆرۈنىدۇ.» دەپ يازغانىدى.

قارامۇدۇن دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەنىدى. بۇ قىشلاقنىڭ سەل ئاي-
قىدا باخشىن كۇرە[1] دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاڭزا بار ئىدى. ئۇنىڭ-
غا قاراشەھەرلىك ئاقسۆڭەك ساغان دېلىك دېگەن بىر موڭغۇل
خوجايىنلىق قىلاتتى. كىشىلەر ئۇنى «ساغان زالىڭ» دەپ ئاتى-
شاتتى. مانجۇ خانى بۇ جاڭزىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەلمىر[2]
چاغانچېكە[3]، شىكشىن[4] قاتارلىق قىشلاقلارنى ئۇنىڭغا تارخانلىق
قىلىپ مۆھۈرلەپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئورتاقچىلىرىدىن باشقا يەنە
يىگىرمە ـ ئوتتۇزدەك تارانچىسى[5] ۋە قويچىسى بار ئىدى.

ساغان زالىڭ ئەللىك ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان بولۇپ، تەمبەل، ئېگىز بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ دىڭ تالىبىقىنىڭ ئاستىدىن ئۇزۇن بىر ئۆرۈم چېچى ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يۈزى تولىمۇ قىزىل بولۇپ، ئىككى قۇلىقى پەسكە ساڭگىلىغان، دوقا ماڭلاي، دورداي كالپۇك، يۈزىنى سۆسۈن رەڭ داغ قاپلىغان، كۆزلىرى سارغۇچ ئىدى. ئۇنىڭ بۇرنى پاناق بولۇپ، گويا موڭغۇللارنىڭ تەڭرىسى ئۆز قولى بىلەن مەقسەتلىك هالدا ئۇنىڭغا بىر بەلگە سېلىپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇرنىدا هاۋا بىما-لال ئۆتۈشمىگەنلىكتىن، ئاۋازىمۇ تامىقىدىن چىققاندەك خىرقى-راپ چىقاتتى، چىرايى زەپىران ئادەمدەك بۇزۇرۇپ كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستۇنكى چىشلىرى بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ يىللىقچىسى ئەيسا تارانچىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن ئېغىر نۇقسان ئىدى. ئۇنىڭ

---

① باخشىن كۇرە — موڭغۇلچە «ئۇستاز كۇرەسى» دېگەنلىك بولىدۇ.
② شەلمىر — قاراشەھەر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان بىر جاي. هازىرقى خېجىڭ ناهىيىسىنىڭ شەلمىر بوغ يېزىسى.
③ هازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناهىيىسىگە تەۋە يېزىلار.
④ هازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناهىيىسىگە تەۋە يېزىلار.
⑤ تارانچى — موڭغۇل تىلىدا «بۇغداي تېرىيدىغانلار» دېگەن مەنىدە.

بوينى بۇقىنىڭ بويىنىدەك سېمىز، گۆشلۈك ئىدى. ئۇنىڭ تەقى-تۇرقى تولىمۇ سەت، تولىمۇ بەت-بەشىرە بولغىنى بىلەن، جاھىللىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ مىجەزىنى بەك يامانمۇ دەپ كەتكىلى بولمايتتى.

زالىڭنىڭ ئالتۇن سېسىك[1] ئىسىملىك رېسىدە بولۇپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى. ئۇ ئوتتۇرا بوي، زىلۋا كەلگەن، يۇمىلاق يۈز، قاپقارا شەھلا كۆزلۈك، تولىمۇ جەزبىلىك بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ ئاغزى سەل چوڭدەك قىلاتتى. بىراق، ئادەمنىڭ مەستلىكى كەلگۈدەكلا چوڭ ئىدى. ئۇ ئاغزىنى ئېچىپ كۈلگەن ھامان، ياۋايىراق، ئەمما يېقىملىق بىر گۈزەللىك نامايان بولاتتى. بۇ قىز زالىڭنىڭ بىردىنبىر ئارزۇلۇق قىزى بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭدا بايلارنىڭ بالىلىرىدا بولىدىغان توڭلۇق، قوپاللىقتەك سوغ نەپەس خۇي يوق ئىدى.

زالىڭنىڭ قويچىلىرى ئارىسىدا، لوپنۇرنىڭ قاراقۇم دېگەن يېرىدىن مۇساپىر بولۇپ كېلىپ بۇ يەردە توختاپ قالغان يۈسۈپ دەيدىغان بىر يىگىت بار ئىدى. ئۇنىڭ جاپا-مۇشەققەتتە پىشقان قاۋۇل گەۋدىسى، كۈچ-قۇۋۋەتلىك ئىككى بىلىكى، راستچىل، ئاق كۆڭۈل ئەمما شوخ مىجەزى زالىڭنىڭ قىزى ئالتۇن سېسىكتە تولىمۇ گۈزەل تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى. . . بولۇپمۇ ئۇنىڭ ياڭراق ناخشا ئاۋازى قىزنىڭ يۈرەك تارىنى يېنىشلاپ چېكەتتى.

يۈسۈپ يىگىرمىگە كىرگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، بۇرۇتلىرى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان، بويلىرى ئېگىز، كېلىشكەن بىر يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇما قاشلىرى ئاستىدا ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىدە ھاياتىي كۈچ ۋە ئىللىقلىق يوشۇرۇنغانىدى. يۈسۈپ قويچى بولغىنى بىلەن، قىزنىڭ نەزەرىدە ئۇ پەقەت ئەركەكلەرگە خاس بولغان بىر خىل جەزبىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ ھەر قېتىم

---

① ئالتۇن سېسىك — موڭغۇلچە «ئالتۇن گۈل» دېگەنلىك بولىدۇ.

يولۇقۇپ قالغاندا، قىزنىڭ يۈرىكى ئويناپ كېتەتتى؛ ئەمما، ئاتىسىنىڭ نەزەرىدە ئۇ «خوتۇن كۈن»[1] ئىدى. چۈنكى، ئاتىسى ئادەتتە «خوتۇن كۈن كۈن بېشى، ئىلجىگىن مال بېشى»[2] دېگەن موڭغۇل تەمسىلىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. بىراق، ئالتۇن سىپسىكىنىڭ قەلبىدە لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئىشىق ئوتى ئاتىسىنىڭ بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىك خاتا قارىشى تۈپەيلىدىن ئازراقمۇ پەسەيـ-گىنى يوق ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭغا ھەرقانداق بىر موڭغۇل يىگىـ-تى ئاتا قىلالمايدىغان شاد - خوراملىقنى يۈسۈپ ئاتا قىلالايتتى. بۇ — قىزنىڭ يۈرىكىدە تىنماي ئۆركەشلەۋاتقان بىر خىل ھاياتـ-لىق دولقۇنى ئىدى. يۈسۈپ بەزىدە بىرنەچچە كۈن كۆرۈنمەي قالىدىغان بولسا، ئالتۇن سىپسىكىنىڭ كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ، ئۆزىنى بىتاپتەك ھېس قىلاتتى، «چاسۈي، كۆك تېڭگىر! ئېن يامۇر سەخىن كۈۋۈنجېگى!»[3] دەپ سۆزلەپ كېتەتتى. ئۇ «ئۇ-نىڭ تېرىسى خۇددى ئىسلانغان ئات گۆشىدەك نېمىدېگەن قارا ۋە پارقىراق - ھە! — دەپ ئويلايتتى قىز ئۆز ئىچىدە — بۇ بەلكىم ئۇنىڭ ساغلام روھىدىن چېچىلىۋاتقان نۇر بولسا كېرەك! ئۇنىڭ تەبەسسۇمىنى مەشۇت يىپ بىلەن تاماكا خالتىسىغا گۈل قىلىپ كەشتىلەي، گۈل ئارىلىرىغا ئۆزۈمنىڭ پۈتۈن ئارزۇ - ئارمانلىـ-رىمنى پۈتۈپ قوياي...»

«... شۇنداق، مەن دەل ئۇنىڭدىن بىر خىل نەرسىگە ئېرىشمەكتىمەن، — دەپ خىيال سۈرەتتى ئۇ، — ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ، شېرىن بىر تۇيغۇ ئۇنىڭدىن مېنىڭ يۈرد-

---

① «خوتۇن كۈن» — موڭغۇلچە «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ كەمسىتـ-لىپ ئېيتىلىشى.

② موڭغۇلچە سۆز مەنىسى: «ئۇيغۇر دېگەن ئادەم ئەمەس، ئېشەك دېگەن مال ئەمەس.»

③ موڭغۇلچە سۆز مەنىسى: «ۋاي، كۆك تەڭرى، ئۇ نېمىدېگەن قاۋۇل - ھە! نېمىدېگەن بەرنا يىگىت - ھە!»

كىمگە يۆتكەلدى. . . ئۇھ، مېنىڭ بۇ تېنىم تاپماس شوخ يۈرە-كىم تېخىمۇ شىددەت بىلەن سوقۇشقا باشلىدى. . . ۋاي، كۆك تەڭرى، ئۇنىڭ سىماسىغا قاراش نېمىدېگەن بەخت - ھە! ھەتتا نەپەسلىرىمۇ سىقىلىپ كېتىۋاتامدۇ؟ . . .»

شېرىن خىياللار قىزنىڭ كاللىسىنى رەڭدار قۇيۇندەك ئايلاندۇرۇ-ۋەتكەنىدى. خۇددى ئېگىز خان خورا تېغىغا، تاغ باغرىدىكى تېگى يوق ھاڭلارغا نەزەر سېلىپ قاراۋاتقان ئادەملەردەك، ئۇمۇ يىگىت-كە مەجنۇنلارچە يېنىشلاپ قاراپ تويمايتتى.

ئۇلۇغلار: «ئىشىق - مۇھەببەت نومۇس قىلىدىغان ئىش ئەمەس» — دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. قىزنىڭ ھەر بىر قېتىم يېقىملىق بېقىپ، ئوتلۇق قاراشلىرى ئاخىر يۈسۈپنىڭمۇ يۈرىكى-گە ئىشىق ئوتىنى تۇتاشتۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئاخىر تېپىشىپ قېلىشتى.

يۈسۈپ بەزىدە ئۆزىنىڭ ئالتۇن سېپىككە بولغان ئىشقىنى قايدۇ دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ ئاستىدىكى ئاقار قۇمغا ئوخشىتىپ قالاتتى. ئۇنىڭ نەزەرىدە، ئىشىق ئوتى كۆرگەنلا ئادەمگە كۆرگەن-لا يەردە تۇتۇشۇپ يېرىدىغان يانغىن ئەمەس ئىدى. ئىشقنى بارماق ئارىسىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىۋاتقان قۇمغا ئوخشىتىش مۇم-كىن. ئېقىپ كەتكەن قۇمنى قايتا تۇتىمەن دەپمۇ تۇتقىلى بولماي-دۇ - دە!

بىر كۈنى، يۈسۈپ قويلىرىنى ھەيدەپ ھېلىقى مىڭ يىللىق قارىياغاچنىڭ يېنىغا كەلدى. بۇ قارىياغاچنىڭ ئاستى ئۇلارنىڭ داۋاملىق ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان پىنھان ماكانى ئىدى. دېگەندەك، قىز ئۇنى قارىياغاچ تۈۋىدە ساقلاپ تۇرغانىكەن.

قىز قارىياغاچنىڭ يېنىدا قولىنى قوينىغا سېلىپ بىر نېمە-نى ئالدى - دە، ئۆزىنىڭ قىزلىق كۆكسىنىڭ ھارارىتى بىلەن ئىللىنغان كىچىككىنە بىر تۇگۈنچەكنى ئاشىقانە نەزەر بىلەن تىكى-لىپ يۈسۈپكە تۇتقۇزدى. يۈسۈپ بۇ سوۋغاتنى قوبۇل قىلىپ

ئېلىۋاتقاندا، ئاپئاق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ھىجىيىپ، قىزنى ھەيرەتتە قالدۇردى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ سورىدى يۈسۈپ.

— مەن سىزگە ئاتاپ تاماكا خالتىسى تىككەنىدىم.

يۈسۈپ تارتىنمۇراق ئالتۇن سېپىكنى ئۆز باغرىغا تارتىپ سۆيمەكچى بولدى. بىراق قىز ئىككى قولىنى كۆكسىگە تىرەپ، چاققانلىق بىلەن ئارقىغا ئېگىلدى ـ دە، قورقۇمسىراپ ئەتراپقا قارىدى.

— خەق كۆرۈپ قالىدۇ!

— كۆرسە كۆرمەمدۇ!

— ئۇيۇلىمەن...

— دەسلەپ شۇنداق بولىدۇ، — دەپ چۈشەندۇردى يۈسۈپ.

.....

يىگىت قىزنىڭ بىلىكىنى كاپلا قىلىپ تۇتۇۋالدى ـ دە، ئالدىغا تارتتى. قىز يىگىتنىڭ قۇچىقىغا يېنىك يىقىلدى.

— مۇ كۇۋۇنجېگى[1] دەپ تىللىدى ئالتۇن سېپىك يۈسۈپنى. بۇ چاغدا ئۇيالغىنىدىن قىزنىڭ يۈزى لاپپىدە ئوت ئېلىپ كەتكەندەك بولۇپ قىزىرىپ كەتكەنىدى. يۈسۈپنىڭ قىزنىڭ مەڭزىنى ئالمىغا ئوخشاتقۇسى كەلدى ـ يۇ، دەرھال بۇ نىيىتىدىن ياندى. چۈنكى، ئالمىنىڭ جېنى يوق ئىدى؛ شەپەق نۇرىدا تاۋلىنىپ كۆرۈنگەن بۇلۇتقا ئوخشىتاي دېسە، بۇلۇت ئۇنىڭدەك ئىخچام، خۇشپىچىم ئەمەس ئىدى. بۇ ھەقىقەتەن يۈزى ئېچىلمىغان قىزلاردىلا بولىدىغان، قىزلارنىڭ ئۆزىگە خاس رەڭگىرويى ئىدى. مۇشۇنداق چىرايى بولغاچقىلا، قىزلار ئۆزىنى يىگىتلەر ئالدىدا مەغرۇر تۇتالايدۇ ـ دە!

---

[1] «مۇ كۇۋۇنجېگى» — موڭغۇلچە سۆز. مەنىسى: «ۋۇي ئەسكى، يۈزى قېلىن!»

يوسۇپ قىزنىڭ قولىدىن قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن تاماكا خالتىسىنى ئالغاندىن كېيىن، خالتىنى تاماشا قىلدى. خالتىنىڭ جىيەكلىرى كالۋاتون يىپ بىلەن تىكىلگەن، خالتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېرىق مەشۇت يىپ بىلەن ئىككى قۇر موڭغۇلچە بېيىت كەشتىلەنگەندى.

يوسۇپ موڭغۇلچە سۆزگە ئۇستا ئىدى. ئەمما قىزغا: «بېيىتنى ئۆزىڭىزنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاي!» دەپ تۇرۇۋالدى.

قىز يەرگە قارىغىنىچە، تاماكا خالتىسىغا كەشتىلەنگەن ھېلىقى بېيىتنى ئوقۇدى:

ئېندىردە ئورسۇن تەمكى،
خوجغۆردا ئورسۇن تەمكى.
ئالدىرجىئودسۇن سەنەگى،
خەرەلجىئاۋسۇن تەمكى![1]

بىر كۈنى، يېرىم كېچىدە يوسۇپ ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن بىر بېسىپ - ئىككى بېسىپ، ئالتۇن سېسىك ياتقان جولما[2] قېشىغا كەلدى - دە، ئون قەدەم نېرىدا توختاپ قالدى. جولما تەرەپتىن كۈل رەڭ ئادەم سايىسى يۇلقۇنۇپ چىقتى - دە، ئەگرى - بۈگرى مېڭىپ، ئاستا يوسۇپ تەرەپكە قاراپ كەلدى ۋە ئىككى - ئۈچ قەدەم قالغاندا توختىدى. بۇ ئالتۇن سېسىكنىڭ نەق ئۆزى ئىدى. يوسۇپنىڭ يۈرىكى قېپىدىن چىقىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە دۈپۈلدەپ كەتتى. ئۇ، ئالدىغا بىر قەدەم تاشلىدى - دە، چاپىنىنىڭ ئالدىنى ئېچىۋېتىپ، ئوتتەك ئىسسىپ كەتكەن قىزنى باغرىغا چىڭ باستى.

---

① مەنىسى: «دۆڭدە ئۆسكەن تاماكا، ئويدا ئۆسكەن تاماكا، چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى، يىغىۋالغان تاماكا!»

② جولما — قارا ئۆي، كىگىز ئۆي.

قىزنىڭ پۇتلىرى بوشىشىپ، ئىككى تىزى پۈكۈلۈپ قالدى، ھەممە ئەزايى تىترەپ، چىشلىرى كاسىلداپ كەتتى. بۆرە بوغۇپ تاشلىغان قوينى يەردىن يۆلۈۋېلىپ، دۈمبىسىگە ئارتىۋالغاندەك، يۈسۈپمۇ قىزنى دەس كۆتۈردى ـ دە، چاپىنىغا ئوراپ ھاسىرىغىنىچە مېڭىپ كەتتى.

— ھەي، يۈ ـ سۈپ... يۈسۈپ!... دادام...

— جىم تۇرۇڭ، ئۈنىڭىزنى چىقارماڭ!...

يىگىتنىڭ قۇچىقىدا بۇغۇلۇپ نەپەس ئالالماي قالغان ئالتۇن سېسىك چىققىنىغا مىڭ پۇشايمان قىلىپ، تىپىرلاپ باقتى. ئۇنىڭ قولىدىن چىقىشقا ئۇرۇنۇپ يۇلقۇنۇپ باقتى ۋە زارلىنىپ:

— قويۇۋېتىڭ! بولغۇلۇق ئىش بولدى... ئەمدى ئۆزۈم ماڭىمەن!... — دېدى.

× ×

قىزدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئۆزگىرىشلەر قىزنىڭ ئانىسىنىڭ نەزەرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. زالىڭ ئارزۇلۇق قىزىنىڭ قويچى يۈسۈپ بىلەن تېپىشىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، غەزەپلەنگەنلىكىدىن خۇددى قوقاسقا دەسسىۋالغاندەك تاخلاپ كەتتى. ئۇ يۈسۈپنى قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن ئېتىنىڭ ئالدىغا سېلىپ قامچىلاپ سۆرگەن پېتى باخشىن كۆرەدىكى جاڭزىسىغا ھەيدەپ كەلدى ـ دە، ئۇنىڭ كۆدە ـ كۆرپىسىنى ئالدىغا ئېتىپ، ئۇنىڭغا شۇ زامان كۆزدىن يوقىلىشنى بۇيرۇدى.

بۇ ئىش يۈز بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي مانجۇلار قاراشەھەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاپ، قەلئەنى تارتىۋالدى. ساغان زالىڭمۇ ئايالى بىلەن قىزىنى ئېلىپ، باخشىن كۆرەدىكى جاڭزىسىدىن شەھەرگە قايتىپ كىردى.

بىر كۈنى كېچىسى، ئالتۇن سېسىكنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەي

ياتاتتى. ئارقا دېرىزە سىرتىدىن شىرىقلىغان بىر تىۋىش كەلدى - دە، كىمدۇر بىرسى: «ئالتۇن! ئالتۇن» دەپ پىچىرلاۋاتقاندەك تۇيۇلدى. ئۇ، چۆچۈپ كەتتى. يۈرىكى «گۇپ، گۇپ» قىلىپ سوقۇپ، قارا تەرگە چۆمۈلدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر - ئىككى قەدەم مېڭىپلا دېرىزە ئالدىغا كەلدى.

— ئالتۇن سىپىسىڭ...

«يۈسۈپ! مېنى ئىزدەپ كەپتۇ - دە!»

قىز قانداق قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقىغىنىچە تۇرۇپ قالدى. شۇئان دېرىزە ئالدىدا يۈسۈپنىڭ قامەتلىك گەۋدىسىنىڭ قارىسى كۆرۈندى.

— ئالتۇن، قورقماڭ، بۇ مەن، يۈسۈپ! تالاغا چىقىڭ، سىزگە دەيدىغان گېپىم بار!

قىز قورقۇپ، ھودۇقۇقىنىدىن ئاتىسى بىلەن ئانىسى ياتقان تاشقارقى ئۆينىڭ ئىشىكىگە قارىدى. تاشقارقى ئۆيدىن ئاتىسىنىڭ خارقىرىغان خورەك ئاۋازىدىن باشقا ھېچقانداق تىۋىش ئاڭلانمىدى. ئۇ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، دېرىزىنىڭ ئالدىغا يېقىنلاشتى ۋە دېرىزىنى ئاۋايلاپ ئېچىپ، ئۆيدىن چىققاندىن كېيىن، يۈسۈپنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

— ئالتۇن...

— نېمىشقا كەلدىڭىز؟ — قىز قورقۇپ كەتكەنىدى، — مېنى نېمىشقا شۇنچە ئۇزاق تاشلىۋەتتىڭىز؟

— ئالتۇن، سىز ھېچنېمىنى ئۇقمىدىڭىزمۇ؟

— ياق!...

— ئۇقمىغان بولسىڭىز ئۇقۇپ قېلىڭ ئالتۇن، — دېدى يۈسۈپ قىزنىڭ قولىقىغا پىچىرلاپ تۇرۇپ، — ئاتىڭىز مېنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، مەن سىزگە تارتىشىپ مۇشۇ ئەتراپتا يۈردۈم. ئاڭلىشىمچە، بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سوغا باستۇرۇۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. شۇڭا، بۈگۈن كېچە مەن سىزنى

قانداقلا بولمىسۇن، شەھەردىن ئېلىپ چىقىپ كېتەي دەپ كەلدىم.

تىترەۋاتقان ئالتۇن سېسىك كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋالغاندى.

— نېمىشقا ئۈندىمەيسىز ئالتۇن؟ — يۈسۈپ قىزنىڭ مۇزلاپ كەتكەن قولىدىن تۇتتى، — گېپىمنى ئاڭلاڭ ئالتۇن! ئەگەر ماڭا ئىشەنسىڭىز، ھازىرلا كېتەيلى. مەن سىزنى قاراقۇمغا ئېلىپ كېتەي.

قىز توساتتىنلا كۆزىگە ياش ئېلىپ:

— سىز، — دېدى تىترەپ، — سىز مېنى تاشلاپ كەتمەمسىز؟

يۈسۈپ كۈچلۈك قوللىرى بىلەن قىزنىڭ نازۇك بېلىدىن قۇچاقلاپ ئۆزىگە تارتتى.

— قاراڭ گېپىڭىزنى! مەن سىزنى تاشلىۋېتىدىغان بولسام، جېنىمنى ئالقىنىمغا ئېلىپ تۇرۇپ، شەھەرگە كىرەرمىدىم؟

قىز ياش بىلەن يۇيۇلغان يۈزىنى يىگىتنىڭ كەڭ كۆكرىكىگە ياقتى، بىرنېمىلەرنى پىچىرلاپ، ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلىدى.

— ئالتۇن! ئالتۇنۇم! . . .

قىز كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ يىگىتكە قارىدى.

— مەيلى ئەمىسە، سىز نەگە كېتەيلى دېسىڭىز، شۇ ياققا كېتەيلى.

— قېلىنىراق كىيىملىرىڭىزنى ئېلىۋېلىڭ.

— ياق! بۇ ئۆيگە قايتا كىرمەيمەن، — دېدى ئالتۇن سېسىك، — يېنىمدا سىزلا بولسىڭىز، سوغۇقتىن ئۆلۈپ قالماسمەن . . .

يۈسۈپ ئەمدى گەپ قىلمىدى. ئۇ قىزنى يېتىلىگىنىچە،

تېيىلغاق يولدا تېيىلىپ - مۆدۈرلۈپ، قەشقەر دەرۋازىسى[1]تەرەپ-
كە قاراپ كەتتى. . .

× ×

ئەمىر لەشكەر بەي يەنخۇ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى سو-
قۇشلاردا مانجۇلار بىلەن خېلى ئېلىشىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما
بەدۆلەتنىڭ بىقارارلىقى تۈپەيلىدىن، پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ
قويغانىدى. ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىدا بولغان جەڭلەردە ئۇنىڭ قو-
شۇنلىرى زور تالاپەتكە ئۇچراپ، مەغلۇپ بولدى. شۇڭا، ئۇ
قالغان قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، قاراشەھەرگە چېكىنىپ، قايدۇ
دەرياسىنى توساق قىلىپ تۇرۇپ، مانجۇلار بىلەن يەنە بىر قەپەس
قاتتىق ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولدى.

بەي يەنخۇ مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇ-
رۇشتا قايدۇ دەرياسىنىڭ ناھايىتى ئەپلىك تەبىئىي توساق ئىكەن-
لىكىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ قارامۇدۇندا دەرياغا يوشۇرۇن
دامبا سوقۇپ، دەريا سۈيىنى توراپ قايدۇرۇپ، پۇرسەت كۈتۈپ
ياتتى. مانجۇلارنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى قاراشەھەرگە ھۇجۇم
قىلغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى سەل - پەل قارشىلىق كۆرسىتىپ
قويۇپلا، قايدۇ دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى ناغرادۆڭ دېگەن يەردە
بارىگاھ قۇرۇپ ياتتى. مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇ مانجۇلارنىڭ ئارقا
سېپىگە بىر - ئىككى قېتىم ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇلارنى
پاراكەندە قىلدى، توپ ئېتىپ پوپوزا قىلدى. ئەمما چوڭراق

---

[1] قاراشەھەر سېپىلىنىڭ كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرىپىدە بىردىن
ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى. كۈنچىقىش تەرىپىدىكى دەرۋازا «ئۈ-
رۈمچى دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى دەرۋازا
«قەشقەر دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلاتتى.

ھەربىي ھەرىكەت قوللانمىدى. شەھەر قولدىن كەتكەندىن كې-
يىن، مانجۇلارنى ئۆزىنىڭ دەريادىن ئۆتمەكچى ئىكەنلىكىگە ئى-
شەندۈرۈش ئۈچۈن، ئاشكارا يوسۇندا باخشىن كۆرە ئەتراپلىرىغا
قوشۇن يۆتكىدى ۋە يالقۇنتاغ ئارقىلىق نەنسەنگە تېگىش قىلماقچى
ئىكەنلىكى توغرىسىدا پوپاڭ كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە،
قايدۇ دەرياسىدىكى سۇنى بىراقلا ئۈزۈپ تاشلىماي، بىر قىسمىنى
دەرياغا قويۇپ بېرىپ مانجۇلارنى قايمۇقتۇردى.

مانجۇلارنىڭ ئېگىز يەرگە بارگاھ قۇرماي، يەر ھالىتى دەريا
قېنىدىن تۆۋەن بولغان قاراشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە ئورۇنلى-
شىشى بەي يەنخۇ ئۈچۈن تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولۇپ بەردى. «بۇ
كەرەملىك ئاللانىڭ ماڭا مەدەت بەرگەنلىكى بولماي نېمە؟ — دەپ
ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە، — مانجۇلار تا ھازىرغىچە مېنىڭ ھەقىقىي
مۇددىئايىمنى بىلەلىگىنى يوق. بۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان، تاغدا
يامغۇر يېغىپ تۇردى. قايدۇ دەرياسى بۇگۈن تاشمىسا قاچان
تاشىدۇ؟ تاشقىن بولغاندا، دامبىنى بۇزۇپ، سۇنى قويۇپ بېرى-
دىغان بولساق، قارا شەھەر كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلىق ئارىلىق-
تا دېڭىزغا ئايلىنىدۇ. ئۇ چاغدا بۇ لەنتى مەنچىڭلارنىڭ بېلىققا
يەم بولمىغىنىنى كۆرۈڭ! . . . »

مانجۇلار قاراشەھەرنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، تاكى 10 -
ئاينىڭ باشلىرىغا قەدەر كۈن ئارىلاپ يامغۇر يېغىپ تۇردى. 10 -
ئاينىڭ 7 - كۈنى، دەريادىكى سۇ بىراقلا ئازىيىپ كەتتى. بۇ
غەلىتە ئەھۋالنى بايقىغان تۇرشاۋۇل دۇڭ فۇشياڭ: «دۈشمەن
شەھەرنى سۇغا باستۇرماقچى، — دەپ ئويلىدى، — نەچچە كۈن-
دىن بۇيان ياغقان يامغۇردا كوچىلاردا نەچچە گەز چوڭقۇرلۇقتا
سۇ توختاپ كەتتى. بىراق، دەريادىكى سۇ كۆپەيمەستىن، بارغان-
سېرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. . . »

ئۇ، شۇ كېچىسىلا ئۆز قىسمىغا دەرھال شەھەردىن چېكى-
نىپ چىقىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. مانجۇلار ئەمدىلەتىن شەھەر

سىرتىغا چىكىنىپ چىقىشىغا، تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ، ئارقىدىنلا قارا يامغۇر چېلەكلەپ قۇيۇۋەتتى. تۇمەنلىگەن ئات چېپىشىپ كېلىۋاتقاندەك ياكى يەر - جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەن ناغرا، دەھۇل - دۇمباق ساداسىدەك ئاۋازنى ئاڭلاپ، مانجۇلار چۆچۈپ كېتىشتى. قارايدىغان بولسا، ئۆگزە بويى كەلكۈن ھەر تەرەپتىن ئۆي - تاملارنى ئۆرۈپ، ھەممىنى باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ. ئىچى چىكىنىشكە ئۈلگۈرەلمىگەنلەرنى قايدۇ دەرياسىنىڭ بۇ كەلكۈنى ئېقىتىپ كەتتى. شەھەر ئاتنىڭ دۈمبىسى چىلاشقۇدەك چوڭقۇرلۇقتىكى سۇ ئاستىدا قالدى. . .

ئەتىسى شامال توختىدى. يامغۇرمۇ توختىدى. شەھەر ئىچىدە بولسا، لايقىلاشقان سۇ دولقۇنلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇراتتى. ئۇ يەر - بۇ يەردىن سۇ ئاستىدا قالغان ئۆيلەرنىڭ تۈرخۇنلىرى دىڭگىيىپ چىقىپ تۇراتتى. نەملەشكەن سېپىل، كېسەك ئۆيلەر سۇدا ئېزىپ، ئاستا - ئاستا يىقىلماقتا. كىشىلەر توپا - خىش توشۇپ، سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىنى ئېتىپ توسۇۋالالماي، ئاۋارە ئىدى.

قاراشەھەر — بۇ ئىككى مىڭ بەشيۈز يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر بىر كېچىدىلا پايانسىز دېڭىزغا ئايلاندى. سۇ كوچىلارنى شاخاپقا ئايلاندۇرۇپ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئۇرۇپ يىقىتىپ، ۋەج - بىساتلارنى ئېقىتىپ كېتىۋەردى. شەھەر خېلى ئۇزۇنغىچە سۇغا چىلىشىپ تۇردى. سۇ يېنىپ، يەر - زېمىن قۇرىغاندىن كېيىنمۇ، قاراشەھەرنىڭ تۇپرىقى يەنىمۇ زەيپىلىشىپ، شور ئۆرلەپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇرۇش ئوتىدىن ئامان قالغانلار تاشقىنىدا غەرق بولۇپ ئۆلدى ياكى خارابىلىقلار ئاستىدا قالدى. شەھەر بويىچە پەقەت ئامبال يامۇلى بىلەن قەشقەر مەسچىتى خىشتىن سېلىنغانلىقى ئۈچۈنلا كېيىنكىلەر ئۈچۈن نەمۇنە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى.

بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتكەندە، ساغان زا-

لىگمۇ مانجۇلار بىلەن بىللە شەھەر سىرتىغا قېچىپ چىققانىدى.
شەھەر ئىچىدە، قېچىپ چىقالماي قالغان نۇرغۇن ئادەملەر ئامبال
يامۇلىنىڭ قوڭغۇراق راۋىقىنىڭ ئۈستىگە، مەسچىتنىڭ قۇببە-
سىغا چىقىۋالغانلىقتىن ئامان قالدى. سۇ توختىغاندىن كېيىن،
كىشىلەر قولۋاقلىرىنى ھەيدەپ كېلىشىپ، بۇ ئادەملەرنى قۇت-
قۇزدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۇسۇپ قويچىنىڭ ئاغىنىسى مەتنىياز-
مۇ بار ئىدى. ئۇ دولقۇنلۇق سۇ ئىچىدە قولۋاق بىلەن ئۈزۈپ
يۈرۈپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى قۇتقۇزۇۋالدى.

ساغان زالىڭ ئۇچۇن قىزى ئالتۇن سېسىكنى يەنە كۆرۈش
نېسىپ بولمىدى. پەقەت بۇ قېتىمقى تاشقىندا سۇدا ئۆلگەن بىر
جۈپ قىز - يىگىتنىڭ مۇھەببەت ھېكايىسىدىن ئۇ قىزنىڭ
يۇسۇپ قويچى بىلەن دەھشەتلىك سۇدا غەرق بولغانلىقىنى بىلدى.

يۇسۇپ ئالتۇن سېسىكنى ئېلىپ قېچىپ چىققاندا، قاراشە-
ھەر سۇ ئاستىدا قالدى. ئۇ قىزنى يېتىلىگەن پېتى سېپىل
سىرتىغا قاراپ قاچتى. ئەمما، يۈگەنسىز ئاتتەك چاپچىپ كېلى-
ۋاتقان دەھشەتلىك سۇ ئاخىر ئۇلارغا يېتىشىۋالدى. بىر دولقۇن
كۆكلەپ كەلگىنىچە، ئالتۇن سېسىكنى يۆگەپ قايىنامغا ئېلىپ
كىرىپ كەتتى...

يۇسۇپنىڭ ئۆز سۆيگىنىنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن
ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسىنىڭ قايىنىمىغا ئۆزىنى ئاتقاز-
لىقىنى، ھەتتا شىددەت بىلەن ئۆرۈلۈۋاتقان دولقۇنلارغا بوي
بەرمەستىن، سۆيگىنىنىڭ يېنىغىچە بېرىپ ئۇنى قولىدىن تۇتۇۋې-
لىشقىمۇ ئۈلگۈرگەنلىكىنى بەزى ئادەملەر كۆرگەن. لېكىن،
قاتتىق ھالسىراپ كەتكەنلىكتىن، ئاقىۋەت تاشقىن سۇ ئۇلارنىڭ
ھەر ئىككىلىسىنى يالماپ يۇتۇپ كەتكەن. ئۇلۇق سۇ يانغاندىن
كېيىن، كىشىلەر ئىمىن ھاجىمنىڭ تاللىقى دېگەن يەردە بىر
يىگىت بىلەن بىر قىزنىڭ جەسىتىنى تاپقان. سۇ دولقۇنلىرى
ئۇلارنى ئۇرۇپ قىرغاققا چىقىرىپ قويغانىدى. كىشىلەر بىر

قاراپلا يىگىتنىڭ يۈسۈپ ئىكەنلىكىنى، قىزنىڭ ئالتۇن سىپسىك ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقان. ئۇيغۇر يىگىتى يۈسۈپنىڭ قولى گۈزەل، مۇڭغۇل قىزى ئالتۇن سىپسىكنىڭ نازۇك بىلىكىنى مەھكەم تۇتۇۋالغانىدى...

× ×

ليۇ جىڭتاڭنىڭ يارىسى ساقىيىپ دەپ قالدى. ئۇ دۇڭ فۇشياڭنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرىنىڭ قاراشەھەرنى ئانچە كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا پەتھ قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ تۇراتتى. بىردىنلا «داخۇ تۇڭگانىي قاراشەھەرنى سوغا باستۇرۇۋېتىپتۇ. تۇرشاۋۇل قىسىملار قاراشەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ قايدۇ دەرياسىنىڭ باش قىسمىدىكى لابرىن[1] دېگەن يەردە بارگاھ تىكىپ يېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىڭتاڭ دەرھال قوشۇنغا خوتۇنسۇمۇل تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەشنى بۇيرۇدى.

مانجۇلار قىل قۇيرۇق بولۇشۇپ مېڭىپ، لابرىن دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. ليۇ جىڭكاڭنىڭ ئوردۇگاھىمۇ لابرىنغا قۇرۇلدى.

ئەتىسى، ليۇ جىڭتاڭ دۇڭ فۇشياڭ، تاڭ رېنخې قاتارلىق سەردارلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، دەريا ياقىسىدىكى بىر ئېگىزلىككە چىقىپ، قارشى تەرەپنىڭ يەر شارائىتىنى كۆزەتكىلى تۇردى.

— ئۇ قاتتا داخۇ تۇڭگانىينىڭ قانچىلىك لەشكىرى بار ئىكەن؟ — دەپ سورىدى ليۇ جىڭتاڭ يېنىدىكى تاڭ رېنخېدىن.

— بۇ قاتتا تۇرۇپ كۆزەتسەك بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدۇ، تۇغ - ئەلەم ۋە لەشكەرگاھلارمۇ كۆرۈنمەيۋاتىدۇ، — دېدى تاڭ

---

[1] لابرىن — جاي ئىسمى. ھازىر خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدۇ.

رېنخي.

— بۇنىڭدا جەزمەن بىر ھىيلە بار دەپ ئويلايمەن، — دېدى دۇڭ فۇشياڭ. بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتكەندە، ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى تالاپەتكە ئۇچرىغانىدى.

— ئالدىرىماي تۇرۇڭلار، مەن يامزالغا چىقىپ، ئۇ قاتقا دۇربۇن تارتىپ تەپسىلىي كۆزىتىپ باقاي، شۇ چاغدا زادى قانداق ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ.

شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئېگىز بىر يامزالغا چىقىپ، ئۇ قاتقا دۇربۇن تارتىپ قارىدى. ئۇ بىر كۆرەنىڭ كەينى تەرىپىدىكى دەرەخلىك ئارىسىدا ئۇيان - بۇيان يۈرۈشكەن ئادەملەرنى ئاران ئىلغا قىلالىدى. ئۇ يېنىدىكى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەتتىن:

— دەريادىن ئۆتۈپ تېگىش قىلىپ باقساق قانداق بولار؟ — دەپ سورىدى.

— ھەربىي دەستۇرلاردا: «ئۇرۇشتا راستلىق - ساختىلىق ئارىلاشقان بولىدۇ» دېيىلگەن، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت، — داخۇ تۇڭگانىي خان لەشكەرلىرى بىلەن تولا سوقۇشۇپ، بۇرنىغا يەپ قاقباش بولۇپ كەتكەن. ئۇ خان لەشكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇقلۇق، تەييارلىق كۆرمەي تۇرارمۇ؟ جانابلىرى ھەرگىز ئالدىراقسانلىق قىلمىسىلا، دەريادا سۇ ئۇلۇق، يېيىلىپ ئاقماقتا. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھازىر دەريادا تۇمان قويۇق بولغانلىقتىن، ئۇ قاتتىكى ئىشلارنى بىلىپ كېتىش قىيىن. ئەتە يەنە بىر قېتىم كۆزىتىپ بېقىپ، راستىنلا لەشكەر بولمىسا، ئاندىن تۇرشاۋۇل قىسمىنى دەريادىن ئۆتكۈزۈپ تېگىش قىلىپ باقايلى.

كەچ كىرگەندىن كېيىن، ليۇ جىڭتاڭ قارشى تەرەپنى داۋاملىق كۆزىتىپ تۇرۇشقا قاراۋۇللارنى قالدۇرغاندىن كېيىن، سەردارلىرىنى ئېلىپ ئوردۇگاھىغا قايتتى.

ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق بولدى. ئاسمان غۇبارسىز بولۇپ،

تنىق ئەينەكتەك كۆپكۆك كۆرۈنەتتى. ئۇ قاتمۇ تۇنۇگۇنكىگە
قارىغاندا ئېنىق كۆرۈنۈۋاتاتتى. ليۇ جىڭتاڭ سەردارلىرىنىڭ
ھەمراھلىقىدا قاراۋۇلخانىغا يېتىپ كېلىپلا، ئۇ قاتنى كۆزەتكىلى
تۇردى. ئۇ، ھېلىقى كۈرەنىڭ كەينىگە بىر لەشكەرگاھ ئورۇن-
لاشتۇرۇلغانلىقىنى كۆردى. قارشى قىرغاقنى دۇربۇن بىلەن
تۆت - بەش داپقۇر كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇ دۇربۇننى
دۇڭ فۇشياڭغا بەردى ۋە لايقىپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسىغا بىر
پەس تىكىلگىنىچە، ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. خېلى ۋاقىت ئۆت-
كەندىن كېيىن، دۇڭ فۇشياڭدىن:

— ئۇ قاتتىكى كۈرەنى نېمە دەپ ئاتايدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— يەرلىك قالماقلار باخشىن كۈرە دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ
قاراشەھەرلىك بەيسى ساغان دېلىكنىڭ جاڭزىسى ئىكەن، — دەپ
جاۋاب بەردى دۇڭ فۇشياڭ.

ليۇ جىڭتاڭ يىراقتىكى خان خۇرا تېغىغا بىر قارىۋەتكەندىن
كېيىن:

— داخۇ تۇڭگانىينى بۇ قېتىم چوقۇم تۇتىدىغان بولدۇم، — دېدى
تولۇق ئىشەنچ بىلەن.

— زۇڭتۇڭ دارېن، قانداق دەيدىلا؟ — دەپ سورىدى دۇڭ
فۇشياڭ چۈشەنمەستىن.

— جانابلار، كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ
ئۇدۇل تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — داخۇ تۇڭگانىينىڭ سول
تەرىپىدە خان خۇرا تېغى بار. ئالدىدا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان
قايدۇ دەرياسى بار. ئۇنىڭ كەينىدە سەردارىمىز جاڭ ياۋ تۇرۇپ-
تۇ. داخۇ تۇڭگانىينىڭ قارامۇدۇن دېگەن جايغا بارگاھ قۇرۇشى
نېمە ۋەجىدىن؟ ئۇ بىز دەريادىن ئۆتۈۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلە-
نىپ، بالغۇنتاي تەرەپكە سەكرەپ ئۆتۈۋېلىپ، نەنسەندىكى ئارقا
سېپىمىزگە تېگىش قىلماقچى. بىز «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆ-
مۈچ» قىلىمىز، تاشدەڭنى ئىگىلىۋېلىپ، باشئەگمىنى تارتىۋال-

ساق جەنۇبتا كورلىغا تەھدىد سالغىلى بولىدۇ، شەرقتە داخۇ تۇڭگانىيىنىڭ نەنسەنگە قېچىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغىلى بولىدۇ ـ دە، بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇ ھەربىي ئىلمىدە «بېلىق»نى «چولما»[1]غا سولاش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەتراپتا تۇرغانلار ليۇ جىڭتاڭنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ باشلىرىنى لىڭشىتىشتى:

— دانا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا، زۇڭتۇڭ دارىن، بۇنداق دانا تەدبىر بىر سىلىدىن چىقمىسا، بىزلەر نەدىن بىلەيلۇق؟!

ليۇ جىڭتاڭ لابىرىندىكى ئوردۇگاھىغا قايتىپ كېلىپ دەرھال ھەرقايسى قوشالاردىكى سەردارلارنى كېچەشكە چاقىردى ۋە دەريادىن ئۆتۈپ تاشدەگنى ئىشغال قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى...

نەزمە:

گۇل توزۇپ تىكىنى قالدى،
خەزىنە تۈگىدى، يىلان قالدى.
قىلماقلىق نەيزىگە كۆزنى پىدا،
دۈشمەن يۈزىنى كۆرۈشتىن ئەلا.

— شەيخ سەئىدى

---

[1] چولما — بېلىقنى قاۋۇشلىپ تۇتىدىغان كۆلچەك.

ئونىنچى باب

غالىپلار ۋە مەغلۇپلار

«قامىتى ئېگىز بولسىلا، قەدىر - قىممىتى ئۈستۈن
بولۇۋەرمەيدۇ. چۈنكى، قوي پاكىزە، پىل پاسكىنا.»
— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1877 - يىلى 12 - ئاي.

مانجۇلار قەشقەر سېپىلىغا قىلىدىغان ھۇجۇم ۋاقتىنى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇربان ھېيت كۈنىگە توغرىلىدى. بۇ كۈنى ھېيت نامىزىمۇ قىسقا ئوقۇلدى. كىشىلەر نامازدىن قايتىپ، قۇربانلىقلىرىنى قىلىشقا باشلىغىدى، «مانجۇلار كەلدى!» دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. بەي يەنخۇ ۋە يۇي شياۋخۇلار ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، مانجۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن دەرھال ئاتلاندى.

مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ سېپىل بۇزۇش قورالى بولغان چېقىن توپلارنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق ئاخىرى شەھەرنىڭ تۆشۈك دەرۋازىسىنى بۇزۇپ تاشلاشقا مۇۋەپپەق بولۇشتى. ئۇلارنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى بۇزۇلغان دەرۋازىدىن خۇددى توسمىنى بۇزۇپ شارقىراپ ئاققان شىددەتلىك كەلكۈن سۈيىدەك كوچا - كوچىلارغا ئات سېلىپ كىرىپ، چاپ - چاپ قىلىشقا كىرىشتى. كەسكىن كوچا ئۇرۇشى يۈز بەردى. كوچىلاردا جەسەتلەر تاغ بولۇپ دۆۋىلىنىشىپ كەتتى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدە مانجۇلارمۇ، تۇڭگانىيلارمۇ، قەشقەرلىقلارمۇ، ئەنجانلىقلارمۇ بار ئىدى. داخۇ تۇڭگانىي قالايمىقانچىلىق ئىچىدە، شياۋخۇ تۇڭگانىينىڭ بىر توپ قارا

چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىنى كۆردى. بىراق، ئۇ قارا چېرىكلەرگە زادىلا بوي بەرمەيۋاتاتتى. ئۇ تولىمۇ جانبازلىق قىلىپ، ئالدىغا ئېتىلىپ كەلگەنلىكى قارا چېرىكنى كەينى - كەينىدىن چېپىپ تاشلاۋاتاتتى.

داخۇ تۇڭگانىي ئۆز يولدىشىنى قارا چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، قولىدىكى قىلىچى بىلەن ئالدىغا توغرا كەلگەن بىر قارا چېرىكنىڭ ئېتىنىڭ تۇمشۇقىغا ئۇردى. ئات ۋە ئات ئۈستىدىكى قارا چېرىك گۈلدۈر - غالاپ قىلىپ ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىغا يىقىلدى. ئۇ، قولىدىكى تاپانچىسى بىلەن يەردىكى چېرىكنى ئېتىپ تاشلاپ تۇرۇشىغا، قالغان تۇڭگانىيلارمۇ ئات سېلىشىپ يېتىپ كېلىشتى - دە، چاپ - چاپ بىلەن شياۋخۇ تۇڭگانىينى قارا چېرىكلەرنىڭ مۇھاسىرە ھالقىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. ھەممە يەر «ئۇر! چاپ! يىقىت!» دېگەن قىقاس - چوقان ساداسى بىلەن تولغانىدى.

مانجۇلار ۋىژىلداپ ئۇچۇپ يۈرگەن ئوق دېڭىزىغا شۇڭغۇپ، يالت - يۇلت قىلىپ كۆتۈرۈلگەن قىلىچلار ئارىسىدا چېپىشىپ يۈرۈشەتتى. مېڭىسى قىزىپ كەتكەن بۇ ئادەملەر ئۆزىنىڭ ۋە دۈشمىنىنىڭ كۈچى ھەققىدە ئالدىنئالا ئويلىشىپ كۆرۈشنى، مۆلچەرلەشنىمۇ ۋە ھېسابلاشنىمۇ ئۇنتۇپ كېتىشكەندى. ئۇلارنىڭ كۆزىگە قىلىچ تېگىپ ئۈزۈلۈپ چۈشۈپ يەردە دومىلاپ يۈرگەن ئادەم باشلىرى، ئوق تېگىپ يىقىلىۋاتقان ئاتلارمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىگە قان تولغانىدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغاننى چېپىپ، ئۆلۈۋاتقانلارنىڭ ئاھ - زارىغا پىسەنتمۇ قىلماي، ئىزچىل ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى.

داخۇ تۇڭگانىيلار قومەندەرۋازىسى تەرەپكە چېكىنىپ كېتىپ باراتتى. توساتتىن ئوردا ئالدىنىڭ يان تەرىپىدىكى بىر كوچىدىن بىر توپ مانجۇلار ئات سېلىشىپ چىقىپ كېلىشتى. ئۇلار «ئۇر! چاپ!» دەپ ھۆركىرەشكىنىچە داخۇ ۋە شياۋخۇ تۇڭگانىيغا تاش-

لاندى. داخۇ تۇڭگانىي ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا پاكار قالماق ئېتى مىنگەن بىر مانجۇنىڭ ئۈستىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، قورشاۋدىن چىقىپ كەتتى. شياۋخۇ تۇڭگانىي ئېتىنىڭ بېشىنى چەپقۇلغا بۇراي دېۋىدى، ئۇنىڭ ئالدىنى يايلىلىق قالماق ئېتى مىنگەن، پارقىراق قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرگەن، كۆزلىرى قىيسىق، بۇرنى پاناق، بەتبەشىرە بىر مانجۇ توغرا توراپ تۇرۇۋالدى. ھېلىقى مانجۇ چېرىكى قولىدىكى قىلىچىنى چاپاي دېيىشىگە، شياۋخۇ تۇڭگانىي ئېتىنى چاققانلىق بىلەن بۇراپلا، يوغان بىر تۈپ چىنارنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالدى. شۇ ئەسنادا، بېشىغا قارا مەخمەلدىن تۆت ئېلىك قىر قويۇلۇپ تىكىلگەن، قىزىل قۇببىلىك دىڭ قالپاق كىيگەن مانجۇ سەردارى — خۇاڭ ۋەنپىڭ تاپانچىسىدىن ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق ئۈزدى. ئوق شياۋخۇ تۇڭگانىينىڭ بىلىگە تېگىپ، ئۇنى ئاتتىن دۈملىتىۋەتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى تاپانچىسى ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى. بىر قارا چېرىك ئاتتىن سەكرەپ چۈشكىنىچە بېرىپ، شياۋخۇ تۇڭگانىينىڭ تاپانچىسىنى ئېلىۋالدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ كەلگەن يەنە بىر قارا چېرىك شياۋ خۇ تۇڭگانىينى قۇچاقلىۋالدى. قارا چېرىكنىڭ بۇرنىدىن چىققان ئىسسىق تىنىق شياۋخۇ تۇڭگانىينىڭ بوينىغا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئۇ پەملەپ تۇرۇپ، ئارقىچىلاپ قىلىچ ئۇرۇۋىدى، ھېلىقى قارا چېرىك سىيرىلىپ يىقىلىۋېتىپ، ئۆز سالمىقى بىلەن ئۇنىمۇ يىقىتىۋەتتى.

شياۋخۇ تۇڭگانىي ئورنىدىن تىرەجەپ تۇرماقچى بولۇۋىدى، بىر ئوق دەل ئۇنىڭ كۆكرىكىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە يېنىچە يىقىلدى. مانجۇلار ئۇنى تىرىك تۇتۇش ئۈچۈن دەۋرەپ كېلىشتى. ئۇ: «ئەسىر چۈشكىنىمدىن ئۆلگىنىم ياخشىراق» دەپ ئويلىدى ـ دە، قىينىلىپ تۇرۇپ، يېنىدىن پىچاقنى تەسلىكتە چىقاردى ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ بوغۇزىغا قويۇپ بىر سۇرۇپلا، ئۆزىنىڭ بېشىنى ئۈزۈۋەتكىلى تاس قالدى. . .

مانجۇلار توقسۇن — تۇرپان — داۋانچىڭ ئۈچبۇرجەك رايونىدا بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقىنى بىتچىت قىلغاندىن كېيىن، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان ھەربىر جايدا ئەسكەر قالدۇرۇپ، ئاندىن ئالدىدىكى شەھەرلەرنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ، سالماق قەدەم بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار كورلىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئالتە كۈن ئىچىدە توققۇز يۈز چاقىرىم يول يۈرۈپ، قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كۇچاغا[1] يېتىپ كەلدى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاقسۇنى[2] ئىشغال قىلدى.

مانجۇلار ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا يېڭى تەرتىپ ئورنىتىپ، داۋاملىق كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەش تەييارلىقىنى قىلىۋاتقاندا، قەشقەردىكى قۇدالاي[3]نىڭ قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى[4]سەككىز يۈزدەك يېڭى مۇسۇلماننى باشلاپ شىياۋپاشادىن[5]يۈز ئۆرۈپ، گۈلباغ قەلئەسىنى ئىگىلىۋالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا، بەگقۇلبەگ خوتەندە نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقانىدى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى[6]، كۇچا ئەتراپلىرىدا مانجۇلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەن داخۇ - شىياۋخۇلار قالدۇق سەرۋاز - يىگىتلىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەنىدى. قەمەرىيە 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى[7]، بەگقۇلبەگمۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ خوتەندىن ئالدى-

---

① شەمسىيە 1877 - يىل 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى.

② شەمسىيە 1877 - يىل 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.

③ قۇدالاي — خې بۇيۈن. ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ باش مەشقاۋۇلى.

④ شەمسىيە 1877 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى.

⑤ شىياۋ پاشا — بەگقۇلبەگ.

⑥ شەمسىيە 1877 - يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرى.

⑦ شەمسىيە 1877 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.

راش يېتىپ كەلدى ـ دە، داخۇ ـ شياۋخۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار بىرلىشىپ، گۇلباغ قەلئەسىگە بېكىنىۋالغان قۇدالاي باشچىلىقىدىكى يېڭى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار كەلگۈچە، ئالاشبىي دادخاھ گۇلباغ قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغانىدى.

بەدۆلەت زامانىسىدىن تارتىپلا، گۇلباغ قەلئەسى خەزىنە ئىمارەت ۋە دۆلەتخانىغا تەئەللۇق پۈتۈن خەزىنە دۇنيا ساقلىنىدىغان، ئەمىر لەشكەر، ئەمرائىي پەنساد قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئوفىتسېرلارنىڭ خوتۇن ـ بالىۋاقىلىرى تۇرىدىغان، ئۆي ـ تەئەللۇقاتلىرى بار مۇھىم قەلئە بولۇپ كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، بەگقۇلبەگ باشلىق ھەم ئەمىرلەشكەرلەر ۋە يىگىت ـ سەرۋازلار گۇلباغ قەلئەسىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جانپىدالىق بىلەن ئۇرۇش قىلىشتى. ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، قۇدالاي دەرھال ئاقسۇ تەرەپكە — لىۋ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ياردەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ماڭدۇردى...

× ×

ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، لىۋ جىڭتاڭ ئالدى بىلەن يەكەننى ئىشغال قىلىپ بولۇپ ئاندىن قەشقەرگە يۈرۈش قىلماقچى بولغانىدى. ئەھۋالدا جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن، ئۇ پىلانىنى دەرھال ئۆزگەرتتى: ئەمىر نۆكەر يۇ خۇئېنگە ئۈچ يىڭ پىيادە چېرىك، يېرىم يىڭ ئاتلىق چېرىك جەمئىي ئىككى مىڭدەك قارا چېرىكنى ئېلىپ، مارالبېشى ئارقىلىق ئۇدۇل ئىلگىرىلەشنى بۇيرۇدى؛ باش بۇغ گۇي شىجىنغا بىر يىڭ ئاتلىق چېرىكنى ئېلىپ، يۇ خۇئېنغا ھەمدەم بولۇشنى بۇيرۇدى، ئەمىر نۆكەر خۇاڭ ۋەنپىڭگە چىشەننىڭ ئالتە قوش ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ

ۋە باش بۇغ جاڭ جۇننىڭ ئۈچ يىڭ پىيادە چېرىكىنى ئېلىپ،
قاراجۇل[1] ئارقىلىق قىرغىزلار رايونىنى كېسىپ ئۆتۈپ، قەشقەر-
نىڭ ئۈستىدىكى چاقماق يولىنى تۇسۇشقا بۇيرۇدى ھەمدە ئۇلار-
نىڭ ھەممىسىگە قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[2] بىرلا ۋاقىتتا
قەشقەرگە يېتىپ بېرىش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق سۇرۇك بەلگى-
لەپ بەردى؛ يۇ خۇئېننى بۇ ئىككى تارام قوشۇنغا باش قوماندان
قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇلار يولغا چىققاندىن كېيىن، قاش قوۋۇق-
تىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زۇڭتۇڭ
دارېن لىيۇ جىڭتاڭ خوتەن، يەكەن تەرەپلىرىنى ئىسكەنجىگە ئې-
لىش، تۇرشاۋۇل قىسىملارغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن، قالغان
ئاتلىق، پىيادە چېرىكلەرنى باشلاپ قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ
كۈنى[3] مارالبېشى ئارقىلىق جەنۇبقا قاراپ يولغا چىقتى.[4] سەپنى
مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىككىنچى يەزەكتىكى قىسىملار بولغان
جاڭ ياۋنىڭ ئەنخۇي قوشۇنىغا ئالغا ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇق چۈ-
شۈردى. قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى[5]، جاڭ ياۋنىڭ
قىسمى قاراشەھەرگە كىرىپ ئورۇنلاشتى، قەمەرىيە 10 ـ ئاي-
نىڭ 22 ـ كۈنى[6]، كۇچاغا يېتىپ باردى، ئۇ يەردىن يەنە

---

① قاراجۇل — ئاتۇش شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاغلىق يۇرت-
نىڭ نامى. ھازىر ئاتۇش شەھىرىگە قارايدۇ.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

③ شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

④ شۇ زاماندا ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارغىلى بولىدىغان ئىككى يول بار
ئىدى. ھۆكۈمەت يولى مارالبېشى ئارقىلىق مېڭىپ، جەنۇبقا بۇرۇ-
لۇپ يەكەنگە باراتتى. يەنە ئۇ يەردىن يېڭىسار ئارقىلىق قەشقەرگە
تۇتۇشاتتى؛ كارۋان يولى مارالبېشى ئارقىلىق مېڭىپ، غەربكە
بۇرۇلۇپ پەيزاۋات ئارقىلىق قەشقەرگە تۇتىشاتتى.

⑤ شەمسىيە 1877 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.

⑥ شەمسىيە 1877 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئاقسۇغا يېتىپ باردى. يى كېچۇننىڭ ئەذ-
يۈەن قوشۇنى (تۆت پىيادە يىلڭ، ئۈچ ئاتلىق چېرىكلەر سۆتنىد-
سى) قاراشەھەر ۋە كورلىدىن تارتىپ كۇچا، باي ئەتراپلىرىغىچە
بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ جايلاردا يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشقا مەس-
ئۇل بولدى؛ باش بۇغ لىيۇ فىڭچىڭ بۇيرۇقىقا بىنائەن ئەنخۇي
قوشۇنلىرىنىڭ ئىككى يىگىنى باشلاپ ئايرىم - ئايرىم هالدا
توقسۇن بىلەن چۇقۇغا ئورۇنلاشتى؛ بىر يىلڭ پىيادە چېرىك،
ئىككى سۆتنە ئاتلىق چېرىك تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقىدى-
كى ھەرقايسى مەنزىل — راباتلاردا تۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.
دېمەك، زوزۇڭتاڭنىڭ مۇشۇنداق ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇشى
ئارقىسىدا «سۇجۇ، جيايۇگۇەندىن تۇرپانغىچە، توقسۇندىن تار-
تىپ كۇچاغىچە بولغان جايلاردا باقاۋۇل قىسىملار ئورۇنلاشتۇ-
رۇلدى؛ قوشۇنلار كۇچادىن ئاقسۇ، بارچۇققا قەدەر بولغان ئارد-
لىقتىكى جايلارغا ھەم باقاۋۇل قىسىملار ھەم ھىراۋۇل قىسىملار
ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ مارالبېشىدىن قەشقەر، يېڭىسارغىچە بولغان
ئارىلىقتىكى جايلارغا ئاساسلىق ئىلغار[1] قىسىملار ئورۇنلاشتۇ-
رۇلدى. خۇددى بېشىنى كۆتۈرسە قۇيرۇقىمۇ تەڭ مىدىرلايدىغان
ئەجدىھادەك نەچچە مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇققا سوزۇلدى. سەركەر-
دە - سەردارلار ئىچىدە ئومۇمىيلىقنى قەلبىدە تۇتىدىغان ھالەت
بارلىققا كەلدى.»[2]

قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى.[3] خۇاڭ ۋەنپىڭ
قىسمى ئەسلىدىكى پىلان بويىچە قەشقەر شەھىرىنىڭ يۇقىرىسى-
دىكى چۇمبۇس دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى؛ يۇ خۇئېن قىسمى

① ئىلغار — ھەربىي ئاتالغۇ. ئۇرۇشتا ئاساسلىق ھۇجۇمچى سەپ
نامى.
② «مەربىيەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، خاتىغا
يوللانغان نامىلەر». 51 - جىلد، 71 - بەت.
③ شەمسىيە 1877 - يىل 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى.

قەشقەر شەھىرىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى تۆشۈك دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى سۇزاق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇ كۈنى ئاخشىمى، مانجۇلار شەھەرگە يېقىنلاپ چىقىن توپلىرىنى قۇرۇشۇپ، تۆشۈك دەرۋازىسىنى توپقا تۇتۇش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ئەتىسى، دەل چۈش ۋاقتىدا، مانجۇلار قەشقەر سېپىلىنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى. . . ①

× ×

خۇاڭ ۋەنپىڭ شىياۋخۇ تۇڭگانىنىڭ ئۇزۇلمەي قالغان كاللىسىنى بىر پىچاق ئۇرۇپلا كېسىۋالدى ـ دە، زوزۇڭتاڭغا تۆھپە قىلىپ تۇتۇش ئۈچۈن، ئۇنى ئېتىنىڭ ئېگىرىگە غانجۇغىلىدى.

× ×

ياقۇپبەگ ھايات ۋاقتىدا، نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى شاھنشىندا خالىي قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭغا: «مانجۇلارنىڭ لودارىن دېگەن كاتتىسىدىن: ‹ . . . داخۇ، شياۋخۇ تۇڭگانىيلارنى تۇتۇپ بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسەڭلارلا، بىز سىلەرگە چېقىلمايمىز›، ئۇلار كورلىدا خانغا قارا ساناپ، نۇرغۇن قارا چېرىكلىرىمىزنى زايا قىلىپ قاچتى» دەپ گۇڭسا خەت كېلىپتۇ دەپ مەلۇم قىلغانىدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭدىن: «قانداق قىلىمىز؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ: «جانابىي ئالىيلىرى، ھەرنە بولىيورۇق، ئەمر ـ پەرمان ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ» دەپ، ئۇدۇل جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى

---

① قۇربان خالىد ۋەلى ئەپەندىنىڭ دېيىشىچە: «مانجۇلار 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان» ئىكەن.

قېچۇرۇپ تۇرۇۋالغانىدى. ياقۇپبەگ تازا ئىشەنچ قىلالماي، ئاخىرى داخۇ تۇڭگانىينى يېنىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا:

— مانجۇ خانى بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش ھەققىدە سىز مېنىڭدىن جىق بىلىسىز، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سىزچە قانداق تەدبىر قىلىش كېرەك؟ — دەپ سورىغانىدى. ئۇ:

— خاننىڭ قارا چېرىكلىرى بىزنى قورشاپ كېلىۋاتىدۇ. مۇبادا سىز جانابىي ئالىيلىرى بىز ئىككىمىزنى تۇتۇپ [1] بەرسىڭىزلا، خاننىڭ سىز بىلەن كارى بولمايدۇ. بىراق، تۇڭگان تايىپىسىدىن بىر كىشىمۇ قالمىغۇچىلىك، بىز ئىككىمىزنى ئۇلارغا تۇتۇپ بېرەلمەيسىز! — دەپ، ئۆزلىرىنىڭ مانجۇلار بىلەن قەتئىي ئېلىشىدىغان ئىرادىسىنى بىلدۈرگەنىدى.

ئۇنىڭ سۆزى ياقۇپبەگكە ياراپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ داخۇ تۇڭگانىينى ياندىشى ئەمىرۇل ئۇمرا، شياۋخۇ تۇڭگانىينى بولسا ئەمىرلەشكەر قىلىپ تەيىنلىگەنىدى.

تۇڭجى خاننىڭ تۆتىنچى يىلى قەمەرىيە [2] 2 - ئايدا، چىڭخەيدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خۇيزۇلارنىڭ سەردارى سۇجۇ[3] شەھىرىنى بېسىۋېلىپ، خان لەشكەرلىرىنى كۆپ قېتىم زور چىقىمدار قىلدى. كېيىنچە، ئەنخۇي قوشۇنىنىڭ سەردارى شۇي جيەنبياۋ قارا چېرىكلەرنى باشلاپ سۇجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كەلگەندە، ما ۋېنلۇ ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلپە ۋە كۇنپېتىش تەرەپكە قېچىپ كەلگەن خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يەنە بىر سەردارى بەي يەنخۇ بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. شياۋ خۇ تۇڭگانىي شۇ چاغدا، داخۇ تۇڭگانىينىڭ

---

[1] ئۆزى بىلەن يۇ شياۋخۇ ئىككىسىنى دېمەكچى.
[2] مىلادى 1865 - يىل.
[3] سۇجۇ — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇ چۈەن شەھىرىنىڭ تارىختىكى نامى.

قول ئاستىدىكى ياراملىق سەردارلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

مانجۇلار سۈجۈنى بىر يېرىم يىل قورشىدى. ئەمما، شەھەر چاپسان پەتھ بولماي، پۈتۈن ئەجرى شامالغا سورۇلدى. بۇ چاغـ
دا، قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ۋەزىيەت بارغانسېرى يامانلىشىپ كېـ
تىۋاتقانىدى. مانجۇلار تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردىن ئارقا ـ ئارقىدىن قوغلاپ چىقىرىلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا ئىلىدىمۇ ۋەقە چىقىپ، ئۇ يەردىكى مانجۇلاردىن ئۆلىدىغىـ
نى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ، چەنتۇلار بىلەن تۇڭگانىيلار ئۇ يەرنى ئوتتۇرىچە سورايدىغان بولۇۋالغانىدى. بۇ پاراكەندىچىلىكتىن بېشىنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ قاتقان مانجۇ خاقانى زوزۇڭتاڭ بىلەن جىن شۈنلەرگە: «ئاسىي پاراكەندىلەر بەلگىلەنگەن سۈرۈك ئىچىـ
دە يوقىتىلسۇن. مودۇتلىقىمىز ئىچىدە ئامانلىق ئورنىتىلـ
سۇن»[1] دەپ يارلىق چۈشۈردى.

قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى[2] زوزۇڭتاڭ قوزغىلاڭچى خۇيزۇلارنى باستۇرۇش ئورۇنىغا نازارەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن لەنجۇدىن سۈجۈغا يېتىپ كەلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، قوزـ
غىلاڭچىلارنىڭ سەردارى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئەل بولۇش نىيىتىنى بىلدۈرگەنىدە، زوزۇڭتاڭ رەت قىلدى. ئۇ: «شەھەردىـ
كى ئۆلۈغ ـ ئۇششاقلار بىلەن مەزلۇملارغىلا كەڭچىلىك قىلىنىـ
دۇ. مۇبادا سىلەر چىن كۆڭلۈڭلاردىن ئەل بولۇشنى خالىساڭـ
لار. بىر تەرەپ قىلىنىشىڭلارنى كۈتۈپ شۈك تۇرۇڭلار» دەپ جاكارلىدى. قەمەرىيە 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى[3] ما ۋېنلۇ زوزۇڭـ

---

① «گەنسۇدىكى تۇڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 ـ توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 ـ قىسىم، 181 ـ بەت.

② شەمسىيە 1865 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى.

③ شەمسىيە 1865 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

ـتاڭنىڭ بارگاھىغا كېلىپ تەسلىم بولدى. سەككىز كۈندىن
كېيىن، زوزۇڭتاڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىـ
ـرىنىڭ سەركەردىلىرىدىن ما ۋېنلۇ، ما يۈنفۇ، ما جاۋ ۋە ما
جىنلۇڭلارنىڭ كاللىسى ئېلىندى. خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىـ
ـنىڭ تايانچىلىرىدىن بىر مىڭ بەشيۈز يەتمىش ئۈچ نەپەر كىشى
قىرىپ تاشلاندى. شۇ كۈنى كېچىدە، مانجۇلار شەھەرگە باستۇـ
رۇپ كىرىپ، ئومۇمىي قىرغىن يۈرگۈزۈپ، قولىدا تۆمۈرنىڭ
سۇنۇقىمۇ بولمىغان خۇيزۇ خەلقىنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلـ
ـدى. «قېرى – چۆرى، ئاغرىق – سىلاق، ئۆلۈغ – ئۇششاق
دەپ ئايرىپ ئولتۇرماستىنلا، مىلتىق بىلەن ئېتىپ، نەيزە بىلەن
سانجىپ بەش مىڭ تۆت يۈزدىن ئارتۇقراق خۇيزۇنى قىرىپ تاشـ
ـلىدى.»①

خۇيزۇلار قوزغىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، خۇيزۇلار-
نىڭ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ قايتا ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن
ساقلىنىش ۋە مەسچىتلەردىن ھەربىي مەقسەتتە پايدىلىنىپ كېـ
ـتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئوردا خۇيزۇلارنىڭ مەسچىتلىرى
ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق بولغان بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ ئېلان
قىلدى. بەلگىلىمىلەردە: مەسچىتلەرنىڭ تېمى «ئېگىزلىكى ئىكـ
ـكى غۇلاچ تۆت گەزدىن ئاشماسلىقى كېرەك. مەسچىتنىڭ ئىچىـ
ـنىڭ كەڭلىكى ئون غۇلاچتىن ئاشماسلىقى لازىم. دەرۋازىدىن
كىرگەندىلا ئىككى قاسناقتىكى ئۆيلەر تالىپلار تۇرىدىغان ئۆي
قىلىنىشى، ئۇنىڭدىن ئۆتكەندە، دالان بولۇشى، دالاندىن ناماز
ئۆتەيدىغان چوڭ زالغا كىرگىلى بولىدىغان بولۇشى لازىم. يۈلەكـ

---

① «گەنسۇدىكى تۇڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت
قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 – توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت
ماتېرىياللار» 4 – قىسىم 185 – بەت.

نە يەنە جارۇپكەش تۇرىدىغان ئۆي بولۇشى كېرەك؛ مەسچىتنىڭ تېمىنىڭ قېلىنلىقى ئىككى يېرىم گەزدىن ئاشماسلىقى كېرەك. مەسچىتنىڭ ئىچى ۋە تېشىدا ئۆچما راۋاق[1] ياساش مەنئىي قىلىنىدۇ[2] دېيىلگەنىدى.

ماۋ يىلى قاتارلىق خۇيزۇ سەردارلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بەي يەنخۇ بىلەن يۇشياۋخۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قالدۇقلىرىنى باشلاپ شىنجاڭغا قېچىپ چىققان ۋە ئۆزلىرىنى ياقۇپبەگنىڭ قوينىغا ئېتىشقانىدى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. تۆشۈك دەرۋازىسى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك توپقا تۇتۇشى بىلەن بۇزۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، چۇمبۇستا ئىستىھكام قۇرۇپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييار تۇرغان خۇاڭ ۋەنپىڭ قىسمى شەھەرنىڭ ئۇستىدىكى ياۋاغ دەرۋازىسى تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. ئىككى تەرەپتىن شەھەرگە ئۇزلۇكسىز دەۋرەپ كىرىۋاتقان قارا چېرىكلەرنىڭ كۆپلىكىدىن، داخۇ تۇڭگانىي قوشۇنىنى باشلاپ ھېلى سېپىلغا يۇگۇرسە، ھېلى كوچىلاردا قۇچاقلاشما جەڭ قىلىپ، ئاخىرى ھالىدىن كەتتى. بۇ چاغدا، ئەنجانلىق مىرزا ئەھمەت قوشبېگى بىر بۆلۈك ئادىمى بىلەن شەھەرنىڭ قۇمدەرۋازىسىدا، تاكى ئەنجانلىق يىگىت - سەرۋازلار ۋە سودىگەرلەر شەھەردىن ئامان - ئېسەن چېكىنىپ چىقىۋالغانغا قەدەر قاتتىق تىركىشىپ تۇردى. شەھەر ئاخىرى

---

[1] ئۆچما راۋاق — پوتەي، ئۆگەك.

[2] «گەنسۇدىكى تۇڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 - توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 - قىسىم، 185 - بەت.

قولدىن كەتتى.[1]

ليۇ جىڭتاڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ مارالبېشىدىن يولغا چىق- قاندىن كېيىن، قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى[2] يەكەننى ئىشغال قىلدى. ئۈچ كۈندىن كېيىن يېڭىسارغا كېلىپ ئورۇنلا- شتى. ئۇ يەردىن يەنە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ، قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى[3] قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىڭتاڭ باش بۇغ دۇڭ فۇشياڭنى خوتەننى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتتى. قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى[4] مانجۇلار خوتەننى تولۇق ئىشغال قىلدى. پەقەت ئىلىلا چارروسىيە ئىشغا- لىيىتىدە قېلىپ قالدى.

بەگقۇلبەگ ۋە داخۇ تۇڭگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە ـ تاۋاب- ئاتلىرىنى ئېلىپ، قالدۇق ئادەملىرى بىلەن، چاقماق يولى ئار- قىلىق ئەنجان تەرەپكە قاراپ قاچتى.

شۇ يىلى قىش تولىمۇ قاتتىق كەلگەنلىكتىن، قاچقۇنلارنىڭ كۆپلىرى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلدى ياكى كۆچكەن قارنىڭ ئاستىدا قالدى. ساق قالغانلىرى قىرغىزلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆلۈمنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلۇپ قېلىپ، چارروسىيە تەۋەلىكىدىكى نارىن قور- غىنىغا ئاران يېتىۋالدى.

شۇ قېتىمقى قاچ ـ قاچتا، مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، چاررو- سىيە تەۋەسىگە قېچىپ كىرگەن تۇڭگانىيلار تۆت مىڭ تۆت يۈز ئاتمىش كىشى بولغان. بۇ تۇڭگانىيلار شۇ قاچقانچە توقماققا كېلىپ توختىدى ۋە قارا قوڭغۇز دېگەن يەردە يەرلەشتى. ھازىر

---

[1] بەزى مەلۇماتلاردا: «قەشقەر 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مانجۇلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى» دېيىلگەن.

[2] شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

[3] شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

[4] شەمسىيە 1878 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى.

شۇ يەردە ياشاۋاتقان تۇڭگانىيلار شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.[1]

مانجۇلار ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، يۇرت - يۇرتلارغا جاكارچى چىقىرىپ، «ئەل ئامان!» دەپ جاكارلاتقۇزدى ۋە: «تىنچ بولۇپ، پۇقراچىلىق قىلىڭلار. ياۋاش - يۇمشاق بولۇپ، يامانلىقنى ئويلىماڭلار. ئۇلۇغ خانىمىز سىزلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھىڭلارغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۇپ يارلىق چۈشۈرگەن» دەپ، ھەرقايسى شەھەرلەرگە ۋە سەھرا - كەنتلەرگە گۇڭسا خەتلەرنى چاپلىدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ گېپىگە ئاساسەن، ئىلگىرى بەدۆلەتنىڭ قولىدا ئىشلەپ، ئەمەل تۇتۇپ دۆلەت سۈرگەن ئادەملەرنىڭ ئىچىدە يامانلىرى بولسا تۇتۇپ جازالىدى. ياخشىلىرىغا بولسا تەگمىدى. ھەرقايسى شەھەرلەرگە يەرلىك كىشىلەردىن ھاكىمبەگلەرنى تەيىنلەپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنىنى ۋاقتىنچە شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى.

قەشقەرگە ۋاقىتلىق خان ئامبال بولۇپ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن دۇڭ دارېن دېگەن ئادەم جۇرئەت ۋە غەزەپتە تولىمۇ ئۈستۈن بولۇپ، گوياكى بىر بالائى ئەزەم ئىدى. ئۇ قەشقەرلىقلەرنى «لوپاشانىڭ ئۆلۈكىنى كۆرسىتىپ بەرسۇن» دەپ قىستاپ، يامان تەڭلىكتە قويدى. ئۇلار نائىلاج كۆرسىتىپ بەردى. دۇڭ دارېن قارا چېرىكلىرىنى ئاپپاق خوجامغا ئېلىپ چىقىپ، ياقۇپبەگنىڭ گۆرىنى ئاچقۇزدى. ئۇنىڭ جەسىتىنى تارتىپ چىقىرىپ، تازا قامچىلاتقۇزغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئوتۇن دۆۋىلەپ ئوتتا ئۆرتەپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى...

× . ×

مانجۇ خاقانلىقى ئالتە شەھەر تەرەپلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز

---

[1] 1996 - يىلى، مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بەي يەنخۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ شەنشىدىكى قەدىمكى يۇرتىنى زىيارەت قىلىپ قايتقانلىقىنى خەۋەر قىلغانىدى.

تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، يۇرت - ئايماقلارنى ئىدارە قىلىش - باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى قابىلىيەتلىك، مالىيە ئىشلىرىدىن خەۋەردار مەنسەپدارلارنى قويدى. بىراق، بۇ مەنسەپدارلار تەبىئىتى زۇلۇم ۋە پاسىقلىققا مايىل، نەپسى بالا كىشىلەر ئىدى. مانجۇلار قەشقەرنى ئىككىنچى مەرتىۋە ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمايدىغان تۈزۈم، جازا، باج ۋە سېلىقلارنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. ئۇلار، ئىلگىرى تۆلەنمەي قەرز قالغان باج - سېلىقلارنى ئېنىقلاپ ئىدىتلاپ چىقتى، ھەرقانداق كىشىنىڭ يەر - زېمىن ۋە مال - مۈلكىنى چىزىلاپ ۋە پۈتلاپ ئۆلچەپ، بۇغداي، قوناق، ئوت - سامان ئالۋان قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچىمىنى دەپتەرگە بىر - بىرلەپ ئولتۇرغۇزدى، ھەربىر شەھەرنىڭ چىقىم - كىرىملىرىنى خەتلەپ توختىتىپ چىقتى. خاندىن «جۇنلى[1]» دېگەن يارلىق چۈشكەندىن كېيىن، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ مەنسەپدارلىرى تەيىن قىلىپ توختىتىلغان ئاشلىقنى ئۆز قەرەلىدە كېچىكتۈرمەي ۋە كېمەيتتۈرمەي يىغىۋالدى. زورلۇق ۋە قاتتىق قوللۇقلۇق ئاۋۋالقىدىنمۇ نەچچە ھەسسە ئېشىپ ۋە كۈچىيىپ كەتتى. بۇ مەنسەپدارلار ئۆزى قانداق زالىم ۋە پاسىق بولسا، ئۇلارنىڭ غالچىلىرىمۇ ئۇلاردىن ئۆتە زالىم ۋە پاسىق ئىدى. شۇ زامانلاردا بۇ ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان موللا مۇسا سايرامى مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«. . . خالايىق شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئۇلار ئەجدادلىرىدىن قالغان مۈلكى مىراس زېمىنلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى. ھويلا - ئاراملىرى، ھەرەمباغلىرى، مال - مۈلكى ۋەيران بولۇپ، دىۋە - پەرىلەرگە ماكان بولدى. ئۇلار يۇرتدارچىلىق ئالۋانلىرىنى تۆلەشتە ئاجىز قېلىپ، يەر - زېمىنلىرىنى باشقا ئادەمگە بىكارغا بەرسىمۇ، ئۇلار ئالمايدىغان بولدى. خاقانىي چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كۆڭۈللىرىدىكى مۇددىئا - غەرەز-

---

[1] «جۇنلى» — «تەستىقلىدىم» دېگەن مەنىدە.

لىرى بولسا، چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم - شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ، خۇداسىدىن باشقا ھېچ مەخلۇقتىن ياخشى ۋاپا ۋە ئۈمىد كۈتمىسۇن، پەقەت بىزنىلا ئارزۇ - ھەۋەس قىلسۇنكى، بىھۇدە جەۋرى - مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئۆمرىنى زايا قىلمىسۇن، يەنە ئىككىنچى مەرتىۋە باشقا تايىپە ۋە پادىشاھلارنى تەلەپ قىلىپ، بىزگە ناشۇكۇرلۇك قىلمىسۇن. ئاسمان ۋە زېمىن خۇداسى كىمنى خالاپ ۋە كىمنى ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇلارنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىدىن چىقماي، سەۋر قىلسۇن دېگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ يۇرت سورايدىغان مۇددىئاسى بولسا ئىدى، پۇقرا - خالايىققا مۇنچىلىك زۇلۇم قىلىشنى راۋا ۋە لايىق كۆرمەس ئىدى. بەلكى، ئۇلار مۇسۇلمان زالىملىرى ۋە خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ سىياسەت يۈرگۈزگەن بولاتتى. خۇداۋەندە ئۆز رەھىمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن بۇ لەنىتى زالىملارغا يەنىلا ئىنساپ ۋە ئادالەت ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس.»[1]

نەزمە:

يىقىلىپ چۈشسە ئۈجمىدىن،
ئۈجمە تىككەن گۇناھكار.
يىقىلىپ چۈشسە ئۆگزىدىن،
گۇناھكارى بىناكار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

---

[1] «تارىخ ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى، 1988 - يىلى 10 - ئاي بېيجىڭ 2 - باسمىسى 614 - ، 615 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئون بىرىنچى باب

نىياز ھېكىمبەگ

مىلادى 1878 ـ يىلى 3 ـ ئاي.

نىياز ھېكىمبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇملارغا قاچىلانغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇل-لىرى بىلەن مانجۇلاردىن ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ، كىرىيە يولى ئارقىلىق كورلىغا قاراپ قاچتى. ئۇ چاقىلىقتىن ئىككى يۈز سەكسەن چاقىرىم غەربتە چەرچەن دەرياسى بويىدىكى دۆڭلۈلدىمە كۆلىگە بىر قىسىم ئالتۇن قاچىلانغان تۈمۈر ساندۇقلىرىنى چۆك-تۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، كورلىغا كېلىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرى بىلەن كۆرۈشتى. مۇشۇ كۈنلەردە مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ چوڭ-لىرىدىن زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭ ئاقسۇدا، لوشەي دارېن دۇڭ فۇشياڭ بايدا ئىدى. نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى بەردى. بۇلار زۇڭتۇڭ دارېن بىلەن لوشەي دارېنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلار-دىن «كەلسۇن!» دېگەن پەرمان كەلدى. ئاڭغىچە، زۇڭتۇڭ دارېن قەشقەرگە كەتكەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ زۇڭتۇڭ دارېن بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ قەشقەرگە كەلدى.

زۇڭتۇڭ دارېن ئۇنى گۈلباغدىكى بەدۆلەتنىڭ ئوردىسىدا قوبۇل قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئۆچىسىغا تەتىللادىن تون، بېشىغا ئەسلى-دىكى دىلى قالپىقىنى كىيىپ، بېلىنى خوتەن شايىسىدىن قىلىن-غان پوتا بىلەن باغلاپ، يا مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا ئوخشىمايدى-

غان، يا بەدۆلەتنىڭ مەنسەپدارلىرىغا ئوخشىمايدىغان قىياپەت بىلەن، زۈڭتۈڭ دارىننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ كەلدى.
— خۇداۋەندىكەرىم ئۇلۇغ خاننىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، تەختىنى زىيادە قىلغاي، ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، خان پۇقرالىرىنىڭ بېشىغا ئاپتاپ چۈشۈرگەن زۇڭتۇڭ دارىن، لوشەي دارىن باشلىق بارلىق ئەكابىر - ئەشرەپلەرگە ئامانلىق ئاتا قىلغاي، — دەپ دۇئا قىلىپ كەينى - كەينىدىن تەزىم بەجا كەلتۈردى نىياز ھېكىمبەگ.
نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدىلا تۇڭچى بولغاچقىمۇ، ئۇلارنىڭ تىلىدا راۋان سۆزلىيەلەيتتى.
— نىياز ھاكىمبەگ، سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە ئىش قىلغان؟ — دەپ سورىدى زۇڭتۇڭ دارىن.
— مەن، مەن يەكەندە تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشىكئاغا بولغان، — دەپ دەرھال قۇللۇق بىلدۈردى نىياز ھېكىمبەگ.
— خوتەندە قانچە ئۇزاق يۇرت سورىدىڭ؟
— مەن خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدۇم. خوتەن ئۆلكىسىنىڭ ئۇلۇغ خاقانغا بېرىدىغان ئون ئىككى يىللىق غەللە - پارىقىنى يىغىۋېلىپ، مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم.
— لوپاشاغا بەرمىدىڭمۇ؟
— بەدۆلەتكە پۇقرالاردىن ئارتۇق يىغىۋالغان قىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ئالداپ كەلگەنىدىم.
— خانغا يىغىپ قويغانلىرىڭنى قانداق ساقلىدىڭ؟
— جانابلىرىغا مەلۇم بولغايكى، ئوردا بېغىمىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە ئېگىز - پەس بىر دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. مەن خادىملىرىم ئارقىلىق بۇ يەردە شىپىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن دەپ گەپ تارقىتىپ ئەتراپىنى ئېگىز تام بىلەن قورۇققا ئالدۇردۇم. قورۇق تامنىڭ ئىچىگە خانىقا، ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلدۇردۇم. يەنە ئىككى ئېگىز مازار سالدۇردۇم. ئاندىن ھەربىر

قەبرىنىڭ ئىچىگە بىرمىڭ بەشيۈزدىن يامبۇ، بىرنەچچە چارەكتىن كېپەك ئالتۇن قاچىلاپ، ئاغزىنى مەھكەم ئەتكۈزدۈم. قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلارنى قاداپ، ئۇ يەرنى كاتتا ئېسىل مازار قىلىپ، شەھەر - ئايماقلارغا جاكارچى چىقاردىم.

— بۇنداق چوڭ ئىشنى لوپاشادىن قانداق پىنھان تۇتالىدىڭ؟

— بۇ جايغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى - مەدىكار، يىگىت - مەھرەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئاشۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن قوشۇپ قەبرىگە كۆمدۈرۈۋەتتىم. بۇ سىرنى ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئۇ ئالەمگە ئېلىپ كېتىشتى. بەلكى، بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغانلارنىمۇ سۈرۈشتە قىلىپ، تېپىپ يوقاتتىم. شۇبۇ خەزىنىنىڭ ئىس - پۇرىقىنى بەدۆلەت تۇرماق، باشقا ھېچكىممۇ بىلەلمىدى.

— سەن ھەقىقەتەن يامان ئادەم ئىكەنسەن. ئۇچاغدىكى تەتىللا توننى قاچان تىكتۈرگەن؟

— بۇ تونىنى بەدۆلەت ماڭا مۇكاپات تەرىقىسىدە ئىنئام قىلغان.

— قارا! نىياز ھېكىمبەگ، — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن، — مەن ئۇچامغا كەيگەن ئەمەلدارلىق تونىنى خان ئوردا ئىشخانىسىدا مەخسۇس تىكتۈرۈپ بەرگەن بولىسىمۇ، ئەمما ئۇ ساپلا قارا بۆزدىن تىكىلگەن. لوپاشا ساڭا تەتىللادىن تون - لىباس ئىنئام قىلىپتۇ. ئەمما، مەن ساڭا ئۇنداق قىلالمايمەن. سەن نىيىتىڭ ناھايىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى بىر چوڭ ئۆلكىگە ئون ئىككى يىل ھاكىم قىلغان، تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن...

— نىياز ھېكىمبەگ مانجۇلارنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بېرىپ، ھېلىقى «مازار» نىڭ تۇغ - شەددىلىرىنى، ئەلەم - بايراقلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ، «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايىقنى ئالداپ يۈرگەن قەبرىلەرنى ئېچىپ، ئىچىدىن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى

ئېلىپ، ھەممىسىنى مانجۇلارغا تاپشۇرۇپ بەردى.
نىياز ھېكىمبەگ يەنە بىر بېغىغا مىڭ يامبۇنى كۆمۈپ، ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىدىن تىكتۈرۈۋەتكەنىدى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ يۇلۇپ قومۇرۇپ، تېگىدىن يامبۇلارنى ئېلىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا بەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىر مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاشتېشىنى سۈزۈۋېلىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىغا قويدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن يەتتە يۈز يامبۇنى كولاپ ئەكىلىپ تاپشۇردى. ئۇ، نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى ۋە مانجۇلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى مۇشۇ تەرىقىدە يوشۇرۇپ قويغانىدى، ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ - كىچىك مانجۇلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇشۇپ، باشمالتاقلىرىنى چىقىرىشىپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلار ئوقۇشتى.
نىياز ھېكىمبەگ مانجۇ مەنسەپدارلىرىدىن ئۆزىنىڭ تۆھپىسى باراۋېرىگە ناھايىتى چوڭ مەنسەپ تەمە قىلغان بولسىمۇ، ئاران يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەندى. ھالبۇكى، يەكەن ھاكىملىقىنى نىياز ھېكىمبەگ نەزەرىگىمۇ ئېلىپ قويمىدى. «مەن ئەقىدە قىلغان ۋە ئارزۇ قىلغان مانجۇلار بۇلار ئەمەس ئىكەن، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە، — ئەتتەڭگەي، ھېچبولمىغاندا بىر قەبرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى بولسىمۇ بەرمەي تۇرغان بولسام بوپتىكەن.»
نىياز ھېكىمبەگ ئەسلىدە يەكەننىڭ كارىۋات دېگەن يېرىدە بىر ئاددىي دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىشىكىدە يۈرۈپ، ئۇلارنىڭ چاكارلىقىنى قىلىپ كەلگەنلىكتىن، قەدىمكىلەرنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا، بىر كۆزۈڭنى قىسىۋال» دېگەن ماقالىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، مانجۇلارنىڭ خۇي - پەيلىنى ئۆزىگە ئادەت قىلغان ۋە كېيىن ئۇلارنىڭ تىلىنى، خېتىنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇ بۇنىڭدىن مەنپەئەت ئېلىپ، مەنسەپ - مەرتىۋىسى دەرىجىمۇ-

دەرىجە ئۆسۈپ، يەكەنگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشكئاغا بولغانـ
ـدى. يەتتە شەھەردە قوزغىلاڭلار يۈز بەرگەندە، نىياز ھېكىمبەگ
يەكەندە ئابدىراھمان ھەزرەتنىڭ ھۇزۇرىدا مۇلازىم بولدى، ئۇنىڭـ
ـدىن كېيىن، تۇڭگانىيلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. راشىدىن خوجا
باشچىلىقىدىكى كۇچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارغا خىزـ
مەت قىلدى. قەشقەردە ئاتالىق غازى باش كۆتۈرگەندە، ئاتالىق
غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسىگە ئوخشاش مادارا قىلىپ،
ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەتتە بولدى ھەم خۇشامەت قىلىپ كەلـ
ـدى. بەزىلەر نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېـ
ـيىن: «سىلى ھەممە دەۋردىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىـ
ـكەنلا، بىرەر ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە مۇقىم بولمايدىكەنلا، بۇ
ئىشلىرى ئوبدان بولماپتۇ» دېگەندە، ئۇ: «بۇ يۇرتنىڭ ئاخىرقى
ھېسابتا كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبـ
ـتىن، ھەممىسىگە خىزمەت قىلىمەن. ئەگەر سىلى بىلىمەن دېـ
ـسىلە، جەزىم قىلىپ ئېيتىپ بەرسىلە، مەن شۇ كىشىنىڭ
ئىشىكىدىن باشقا ئىشىككە بارمايمەن» دەپ تىلىنى چاينىغانىدى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن ئۆلكىسىنىڭ دۇنيا ـ دەپىنىسى
بىلەن مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتقان بولسىمۇ، ئەمما
ئۆزى زادىلا تىنجىيالمىدى. بۇ قېتىمقى ئىشتا، بەدۆلەت ھۇزۇـ
ـرىدا مەنسەپ تۇتقان ئادەملەر ئارىسىدا ئەڭ پايدا ئالغىنىمۇ نىياز
ھېكىمبەگ ئىدى. مانجۇلار بۇ ئەلۋەك زېمىنىنىڭ بايلىقىغا ئېرىشـ
ـكەن بولسا، نىياز ھېكىمبەگ بۇنىڭ بەدىلىگە ھەر ھالدا يەكەننىڭ
ھاكىمبەگلىكى (7 ـ دەرىجە) مەنسىپىگە ئېرىشكەنىدى.

بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ يۇرتدارچىلىق ۋە مەئىشەت جەھەتتە
قولغا كەلتۈرگەن بۇ ئۇتۇقلىرى بىلەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىـ
ـكى ئاغرىقىنى باسالمىدى. ئۆزىنىڭ شۇنچىۋالا كۆپ تۆھپە بەدىـ
ـلىگە ئاران يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئېرىشىشى ئۇنىڭ
كۆڭلىنى ئەنسىزلىككە سېلىپ قويدى.

بەدۆلەت مانجۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئەڭ ئېغىر كۈنلەردە پۈتۈن ئۈمىدىنى ئۇنىڭغا باغلىغانىدى: مانجۇلارمۇ يەتتە شەھىرىنى پەتھ قىلىش ئىشىدا ئىچكى جەھەتتىن ھەمدەم بولۇش ئۈمىدىنى ئۇنىڭغا باغلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تاغىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئۆجۈقتۇردى. كېزىك ئازابىدا تولغىنىپ ياتقان بەدۆلەتنى، چوڭقۇر قۇدۇققا يىقىلىپ بوينى ئۈزۈلۈپ ئېغىراشقىمۇ ئۆلگۈرمەي ئۆلگەن تاغىسىنى، پۈتۈن تۆھپىسى بەدىلىگە، ئۆزىگە ئاران يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكى تەگكەنلىكىنى ئويلىغىنىدا، ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇشۇك تاتىلىغاندەك بولۇپ كېتەتتى. ئۇ ئاچچىق يۇتۇۋالغانىدى. ئۇ ئۇخلىغاندا، ئۇنى ھەمىشەم دېگۈدەك قارا باسىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، چۈشىدە، بەدۆلەتنىڭ پۇشايمان، ئۆكۈنۈش ئىچىدە ئۆزىگە قولىنى شىلتىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى، تاغىسىنىڭ بېشىنى قولىدا تۇتۇپ، ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى. . .

نىياز ھېكىمبەگ گەرچە خوتەن ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈن دۇنيا دەپىنىسى بىلەن مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ مەزگىللەردە زۇڭدۇ دارېن بىلەن زۇڭتۇڭ دارېن ئوتتۇرىسىدا نىياز ھېكىمبەگنى ئىشلىتىش - ئىشلەتمەسلىك ھەققىدە خېلى تالاش - تارتىش يۈز بەرگەنىدى. زۇڭتۇڭ دارېن ئەڭ ياخشىسى ئۇنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك دەپ ئويلايتتى. ئەمما، يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن نىياز ھېكىمبەگدەك ئادەملەرنى ئىشقا سالمايمۇ بولمايتتى. چۈنكى، چەنتۇلار ئىسيانىنى تىنجىتىپ، ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، بۇ يەرلەردە ئۇنچىۋالا كۆپ لەشكەر تۇرغۇزۇشنىڭ ئۆزى پايدىسى زىيىنىنى قاپلىيالمايدىغان بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چەنتۇلارنى چەنتۇلار ئارقىلىق ئىدارە قىلىش — مانجۇ خاقانىنىڭ بۇ يۇرتلاردا يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان سىياسىتى بولۇپ، بۇ خىل يول بىلەن، ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورغىلى بولاتتى. ئەمما، نىياز ھېكىمبەگدەك ئادەملەرنى خىزمەتكە كۆپ

قويۇۋەتكەن بىلەنمۇ بولمايتتى، چەنتۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇشلىرى مۇمكىن ئىدى، ئاز قويۇپ قويسا، چەنتۇلارنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇپ كېتەلمەسلىكتىن ئەنسىرەيتتى. مۇشۇ ۋەجىدىن زۇڭتۇڭ دارېن بىر قارارغا كېلەلمەي، ئاخىرى گۈلباغدىكى بۇتخانىنى سەيلى قىلىپ كەلمەكچى بولدى.

گۈلباغ بۇتخانىسى داۋگۇاڭ پادىشاھنىڭ 14 ـ يىلى سېلىنغان كونا بۇتخانا ئىدى. بەدۆلەت گۈلباغنى پەتھ قىلغاندا، بۇ يەر ۋاقىتلىق جەبخانە[1]قىلىنغان بولغاچقا، ۋەيران بولۇپ كەتمىگەنىدى.

مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن بىللە كەلگەن مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت بۇ بۇتخانىغا شەيخ بولغانىدى. ئۇ زۇڭتۇڭ دارېننى كۆرۈپ، ئىتتىك ئېتىكاپتىن تۇردى ـ دە، ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ:

— ئامىتابا، بەندىلىرىڭنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرگەيسەن! — دەپ دۇرۇت ئوقۇدى ۋە، — دارېن جانابلىرىنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىگە قۇتلۇق بولسۇن، قۇتلۇق بولسۇن! — دېدى.

— يوقسۇ، يوقسۇ، كەمىنىلىرى كەم ئەقىل، ئۇستازدىن ئەقىل تىلەپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەنىدىم.

— قېنى، مەرھەمەت! ھوي، قايسىڭلار بار؟ لۈڭجىن چېيى دەملەپ كەلتۈرۈڭلار! — دېدى جۆ خۇەن ھەزرەت زۇڭتۇڭ دارېننى ئۆزىنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەتخانىسىغا باشلىغاچ.

نىياز ھېكىمبەگ باشلاپ بارغان مانجۇ قوشۇنلىرى قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى[2]خوتەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھارىبىيە ئىشلىرى ئاساسەن ئاياغلىشىپ

---

① جەبخانە — قورال ـ ياراق ئىسكىلات.

② شەمسىيە 1878 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى.

قالغاندى. مانجۇ ھاكىمىيىتى بۇ جايلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يېڭىۋاشتىن قارار تاپقۇزدى. زۇڭتۇڭ دارىن لىيۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ قارارگاھىنى قەشقەر يېڭىشەھەردىكى گۈلباغ قەلئەسىگە قۇردى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ مۇشاۋىرى جۇ خۇەن ھەزرەت نېمىشقىدۇر تەرىقەتنى خالاپ، راھىبكالان بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ قالدى.

— مۇشاۋىر ھەزرەت، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئۇنىڭغا، — ئەنجانلىقلار يوقىتىلدى.[1] جاھان تىنجىتىلدى. ئەمدى، يۇرت سوراپ، دۆلەت سۈرۈشنىڭ پەيزىنى كۆرىمىز دەۋاتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىنى تەرك ئېتىپ، تەرىقەت يولىغا ماڭىمەن دەۋاتقانلىقلىرى نېمىسى؟

— تەرىقەت بىلەن سەلتەنەت ئارىسىدا، — دېدى ئۇ، — قارىماققا، ئاسمان - زېمىن پەرق باردەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنچىۋالا چوڭ پەرق يوق. زۇڭتۇڭ دارىن، سىلى ياش، نەۋقىران چاغلىرىدىلا چوڭ ئىشلارنى قىلىشقا بەل باغلىغان سەركەردە، سىلىنى پېقىر بىلەن سېلىشتۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مەن قېرىپ قالغان ئادەممەن. بۇ مەككار جاھاننىڭ كۆپ قازانلىرىدا قاينىغان، بۇ رەڭۋاز زاماننىڭ ناز - خۇلقىنى كۆپ

[1] مانجۇلار جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتا ئىگىلىگەندىن كېيىن، يالغۇز قەشقەردىلا «لوپاشاغا خىزمەت قىلغان» دېگەن جىنايەت بىلەن، ياقۇپبەگنىڭ خوتۇن - بالىلىرى، نەۋرىلىرى، جىن شياڭىيىڭ ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى باشلىق خۇيزۇلار ۋە باشقا چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلاردىن بىر مىڭ بىر يۈز ئالتە ئادەمنى دارغا ئاسقان، يەتمىش مىڭ بىر يۈز ئەللىك ئۈچ سەر سەككىز مىسقال ئالتە فۇڭ كۈمۈشنى مۇسادىرە قىلغاندى. بۇ ھەقتە: «ئىززەتلىك ئاسايىش تۆرە زوزۇڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇبلىرىنىڭ داۋامى»، 72 - جىلد «شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن سۇنۇلغان قاتلاق مەكتۇب» كە قارالسۇن.

كۆرگەنمەن. سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئادا قىلىش يولىدا كۆپ هاردىم، قەددىم پۈكۈلدى. ئەمدى، تەرىقەت كۈرسىدا جىندەك ئولتۇرۇپ، دېمىمنى ئالغاچ، زاماننىڭ رەپتايىنى كۆزىتىپ باقسامىكىن، دەيمەن. مۇبادا، خالىسىلا، قەدىمكى زاماندا يۈز بەرگەن مۇنداق بىر ئىشنى هېكايە قىلىپ بەرگۈم بار.

— مەرهەمەت!

— رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، جۇ يۈەنجاڭ[1] پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، مىجەزى ئۇساللىشىپ، گۇمانخور، شەپقەتسىز، خاپىغان بولۇپ قاپتۇ. بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى بىر تۈركۈم تۆهپىكار ئەركانلىرىغا ئىشەنمەس بولۇپ قاپتۇ. «مۇبادا، مەن ئۆلۈپ كېتىپ قالسام، — دەپ ئويلايدىكەن ئۇ، — ئۇلار خۇددى ماڭا سادىق بولغاندەك، ۋەلىئەهدىگىمۇ سادىق بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ» .

شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇ يۈەنجاڭ تۆهپىكار ئەركانلىرىنى قاداق قىلىپ ئۇجۇقتۇرۇش ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۇ، «تارىخىي خاتىرىلەر.[2]گو جيەننىڭ تەرجىمىهالى»[3]دا يېزىلغان: «شىكار تۈگىدى. ئوقيا - ساداقنى تاشلاش كېرەك؛ تۈلكە - توشقان تۈتۈلدى، تايغاننى سۆيۈش كېرەك» دېگەن سۆزدىن ئىلهاملىنىپ، ئۇلارنى بىراقلا يىغىشتۇرۇۋېتىش قارارىغا كېلىپتۇ.

ئەتىسى، جۇ يۈەنجاڭ «تۆهپىكارلار راۋىقى» ياساش هەققىدە

---

① جۇ يۈەنجاڭ (1328 — 1398) — مىڭ تەيزۇ. مىڭ سۇلالىسىنى قۇرغان كىشى.

② «تارىخىي خاتىرىلەر» — دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مەشهۇر تارىخچىسى سىماچيەن تەرىپىدىن يېزىلغان تۇنجى سالنامە.

③ گۇ جيەن (مىلادىدىن ئىلگىرى 473 — ؟) — دۆلىتىمىزنىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدىكى يۈ بەگلىكىنىڭ بېگى.

پەرمان چۇشۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ پۇتۇن سارايدىكى ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلارنى قاپاققا سېلىپ كولدۇرلىتىۋاتقانلىقىنى خانىكە — ما خۇاڭخۇ تۇيۇپ قاپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ تۆھپىكار ئەركانلارنى شەپقەتسىزلىك بىلەن يوقاتماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ، تۆھپىكار ۋەزىر، خەلپەتبېگى ليۇ جىنى بۇ ئىشتىن خەۋەرلەندۇرمەكچى بوپتۇ. ئەمما، قانداق خەۋەر قىلىشنى بىلمەي، بېشىنىڭ ئىچىمۇ-تېشىمۇ قېتىپتۇ. چۈنكى بۇ سىر ئاشكارىلىنىپ قالسا، باش كېتىدىغان ئىش ئىكەن.

خەلپەتبېگى ليۇ جى ۋەلىئەھدىگە ساۋاق بېرىش ئۈچۈن ھەر كۈنى دېگۈدەك ھەرەمگە كىرەتتىكەن. خانىكە ئۆزىنىڭ يېقىن مۇلازىملىرىغا بۇيرۇپ، خەلپەتبېگى ئولتۇرىدىغان تەختىراۋاننىڭ ياغىچىنى پورلىشىپ كەتكەن ياغاچقا ئالماشتۇرۇپ قويغۇزۇپتۇ. نەتىجىدە، خەلپەتبېگى ئولتۇرغان تەختىراۋاننىڭ ياغىچى ئۇشتۇلۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ پۇتى سۇنۇپ كېتىپتۇ.

خانىكە ئۇنىڭدىن ھال سوراپ، ھەرەم ئاغىلىرىدىن سوۋغا ئەۋەتىپتۇ. بۇ سوۋغا — بەرخۇت بىلەن قاپلانغان قۇتىلارنىڭ بىرىنىڭ ئىچىگە سېلىنغان بىر تال سوقا چىلان بىلەن يەنە بىرىنىڭ ئىچىگە سېلىنغان بىر تال توغاچ شاپتۇل ئىكەن. «ئوردىدا نازۇنېمەتلەر شۇنچە مول تۇرسا، خانىكىنىڭ بۇ نېمە قىلغىنىدۇر؟ — دەپ ئويلاپتۇ خەلپەتبېگى ليۇ جى، — خۇددى باشقا نەرسە تېپىلمىغاندەك، ئاران بىر تال سوقا چىلان بىلەن بىر تال توغاچ شاپتۇل سېلىپ ئەۋەتكىنى نېمىسى؟ . . .» ئۇ ھېچنېمىنى چۈشەنمەي تۇرسا، مۇلازىم: «ئەمىر لەشكەر شۇي دا قەدەم تەشرىپ قىلدى!» دەپ مەلۇم قىپتۇ.

— خەلپەتبېگى جانابلىرى، ئۇقتىلامىكىن، — دەپتۇ شۇي دا، — كەرەملىك پادىشاھ ئالىيلىرى تۆھپىكارلار راۋىقىدا زىياپەت بەرمەكچى بوپتۇ. بۇ زىياپەتكە پەقەت تۆھپىكارلارنىلا چىللاپتۇدەك.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ خەلپەتبېگى لىۇ جىنىڭ كۆڭلىدىن بىر نەرسە كەچكەندەك تۇيۇلۇپتۇ - دە، تەختىراۋان ياغىچىنىڭ سۇ- نۇپ كېتىشى ۋە خانىكىنىڭ ئۆزىگە بىر تال سوقا چىلان بىلەن بىر تال توغاچ شاپتۇل سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى ئۈستىدە ئويلىنىپ قاپتۇ.

«ھە، ئىش مۇنداق ئىكەن - دە، — دەپ ئويلاپتۇ ئۇ، — خانىكە ئۇنىڭغا سوقا چىلان بىلەن توغاچ شاپتۇل سوۋغات قىلىش ئارقىلىق ‹بېشىڭغا ئىش كەلمەكچى، دەرھال قاچ!› دەپ بىشا- رەت بەرمەكچى ئىكەن - دە!» ①

ئەمما ئۇ ئويلىغانلىرىنى ئەمىرلەشكەر شۇي داغا ئاشكارا دېيىشنى بىئەپ كۆرۈپ:

— ئەمىرلەشكەر جانابلىرى، — دەپتۇ، — گېپىمگە ئوبدان قۇلاق سالغايلا: سەلتەنەتكە سادىق بولۇپ، پادىشاھىمىزغا چىڭ ئەگەشكەيلا، — چۈشەندىلىمۇ؟

— سىلىچە، بۇ زىياپەت بىرەر يامانلىقتىن دېرەك بېرەرمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇ يەنىلا چۈشەنمەي.

— كۆپ سورىمىسىلا، ۋاقىت - قەرەلى كەلگەندە بىلىلا، مېنىڭ دېگەنلىرىمنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىسىلىلا، ھېچ ئىش يۈز بەرمەيدۇ!

تومۇز ئاخشىمى، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ ئۆزىنىڭ تۆھپىكار ئەركانلىرى بىلەن بىر يەرگە جەم بولۇپ بەزمە خۇشاللىقىغا كىرىشىپتۇ. قەدەھ ئۈچ قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن، پادىشاھ:

— بۈگۈنكى بۇ زىياپەتكە داخىل بولغان ئەكابىر - ئەشرەپ- لەر، ئەمىر ۋول ئۇمرا، ئەركانى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەملى

① خەنزۇچىدە سوقا چىلان — (چېنزاۋ» دېيىلىدۇ؛ توغاچ شاپتۇل — «تاۋزى» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككى سۆز «چېنزاۋ تاۋزى» (دەرھال قاچمىساڭ، ئىش چاتاق!) دېگەن سۆز بىلەن ئاھاڭداش.

ئۈچ دەرىجە ئۆستۈرۈلسۇن، ئۇلار ئۈچ ئەۋلادىغىچە بۇ ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولىدىغان قىلىنسۇن! دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

ئەركانلارنىڭ: «ياشىسۇن! ياشىسۇن! تۈمەنمىڭ يىللار ياشىسۇن!» دەپ قىلىشقان تەنتەنە سادالىرى راۋاقنى قاپلاپتۇ.

پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— بىز شاھىنشىنغا قايتقايمىز، ئەركانلىرىمىز بەھۇزۇر بەزمە قىلغاي! — دەپتۇ ـ دە، تۆھپىكارلار راۋىقىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ مېڭىپتۇ. ئۇ چىقىپ كېتىۋېتىپ، ھەرەمبېگى لى تەيجەنگە:

— جانابلارنى ئوبدان كۈتۈپ، كۆپ رازى قىلغايسىلەر! — دەپ ئالاھىدە تاپىلاپتۇ.

جۇ يۈەنجاڭنىڭ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر لەشكەر شۈي دا دەرھال خەلپەتبېگى لىۇ جىنىڭ «سەلتەنەتكە سادىق بولۇپ، پادىشاھىمىزغا چىڭ ئەگەشكەيلا!» دېگىنىنى ئەسلەپتۇ ـ دە، گەپ قىلماستىن پادىشاھنىڭ كەينىدىن قالماي ئەگىشىپ مېڭىپتۇ.

پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ كەينىگە قاراپ، ئەمىر لەشكەر شۈي دانىڭ تاپ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، خاپا بوپتۇ ۋە:

— ئەركانىم، شۇنداق كاتتا زىياپەتكە داخىل بولماي، نېمىشقا كەينىمدىن ماڭىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئالىيھەزرىتىمنىڭ ئوردىغا قايتماقچى بولغىنىنى كۆرۈپ، پاسىبان بولۇپ ئۇزاتقىم كەلدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ شۈي دا.

ئەمىرلەشكەرنىڭ بۇ سۆزى بىلەن ئاغزى تۇۋاقلانغان پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ باشقا گەپ قىلالماپتۇ ـ دە، ئۇنىڭ پاسىبانلىقىدا ئوردىغا قايتىپتۇ.

بەزمە بىر ھازاغىچە داۋام قىپتۇ. ھەرەمبېگى لى تەيجەن

ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەركانى دۆلەت، ئەمىردان ئۇمرالارنى داس-
تىخاندىكى مول نازۇنېمەتلەرگە ھېلىدىن ـ ھېلىغا تەكلىپ قى-
لىپ، قەدەھلىرىنى مەي ـ شاراپ بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن
تولدۇرۇپ تۇرۇپتۇ. داستىخاندىكىلەر كەيىپ ئىچىدە ئەقلى خى-
رەلىشىپ، دىلى لال بولۇپ تۇرۇشقىنىدا، بىرسىنىڭ توساتتىنلا
«ۋاي بولمىدى! ئوت كەتتى!» دەپ ۋارقىرىغىنى ئاڭلىنىپتۇ.
ئەمىر ۋۇل ئۇمرا، ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەركانى دۆلەت، ۋەزىر ـ
ۋۇزرالار ئەقلىنى تېپىشىپ، «ۋاي بۇ نېمە ئىشتۇر؟» دەپ
ئىككى تەرەپكە قاراپ تۇرغان ئارىلىقتا، پۈتۈن تۆھپىكارلار راۋ-
قى ئوت دېڭىزىغا ئايلىنىپتۇ. بۇ كىشىلەر جان قايغۇسىدا قاچماق
بولۇپ تاتما تەرەپكە يۈگۈرۈشۈپ بارسا، راۋاقنىڭ تاتمىسى ئاللى-
قاچان ئېلىنىۋېتىلگەنىكەن. شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ
بىلەن قان كېچىپ يۇرت ئالغان بۇ تۆھپىكارلار ئاخىرىدا پادىشاھقا
ئۆز جېنىنى «تۆھپە» قىلىشىپتۇ...
بۇ چاغدا، پادىشاھ بىنەپشە ھەرەمدە ئۆزىنىڭ ئايىملىرى
بىلەن كۆڭۈل خۇشى قىلىشىپ تۇرۇشقانىكەن. تۆھپىكارلار را-
ۋىقىغا ئوت كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ دەرھال
ئوت ئۆچۈرۈشكە ئادەم ماڭغۇزغان بوپتۇ. ساقچىلار راۋاق يېنىغا
يېتىپ كېلىشكەندە، تۆھپىكارلار راۋىقى ئاللىقاچان كۆيۈپ كۈل-
گە ئايلانغانىكەن. «قاتتىق غەزەپلەنگەن» جۇ يۈەنجاڭ ھېلىقى
ھەرەمبېگى لى تەيجەننى دەرھال ئۆلۈمگە بۇيرۇپتۇ.
خەلپەتبېگى ليۇ جى بۇ ئىش يۈز بېرىشتىن بىر كۈن ئىلگە-
رى، ئەمىلىنى تاشلاپ يۇرتىغا قېچىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن،
ئامان قاپتۇ.»
— دېمەكچىمەنكى، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى جۇ
خۇەن ھەزرەت، — مەن ئۆزۈمنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇر-
چۇمنى ئادا قىلىپ بولدۇم. مۇھاربىيە ئىشلىرىنىڭ مۇشەققىتى

جىنىمغا پاتتى. ئەمدى ماڭا هاردۇق يەتتى. شۇڭا، ئۆمرۈمنىڭ
ساناقلىق كۈنلىرىنى بۇددىهاغا تىلاۋەت قىلىپ خاتىرجەم ئۆتكۈ-
زەي دېگەن نىيەتكە كەلدىم. ئەمدىغۇ چۈشەنگەنلا. زۇڭتۇڭ دا-
رىن! سەلتەنەت بىلەن تەرىقەتنىڭ ئارىسىدا بىر غىرىچچىلىكلا
پەرق بار!

زوڭتۇڭ دارىن راھىب بالا ئەپكىرگەن پۇراقلىق كۆك چاينى
بىر ئوتلىۋەتكەندىن كېيىن، سۆزىنى ئەگىتمەي ئۇدۇللا باشلى-
دى:

— كەمىنىلىرىنىڭ سىلىدىن سورايدىغان بىر ئىشى بار
ئىدى ئۇستاز. ئىغىر كۆرمەي يول كۆرسەتكەيلا.

— دارىننىڭ سورايدىغىنى بۇددا تەرىقىتىگە ئائىت ئىشلار
بولمىسۇن يەنە؟

— يوقسۇ، پىقىر يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا بىر قىيىن مە-
سىلىگە دۇچكەلگەنىدىم. ئۇستازنىڭ ماڭا يول كۆرسىتىپ،
مۇشكۇلاتنى ئاسان قىلىپ بېرىشىگە ئىنتىزارمەن.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت، — دېدى ئۇستاز قولىدىكى
تەسۋىسىنى سىيرىشنى توختىتىپ تۇرۇپ.

— خان لەشكەرلىرى ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چەن-
تۇلار يۇرتىنى ئەمىن تاپقۇزدى. كونىلاردا: «ئات ئۇستىدە يۇرت
ئالماق ئاسان، ئات ئۇستىدە يۇرت سورىماق قىيىن» دېگەن سۆز
بار. چەنتۇلار يۇرتى ئەمىن تاپقىنى بىلەن، ئوغرى - يالغان
بېسىقمىدى. ھەزرىتىم، ئېيتىپ باقسىلاچۇ، چەنتۇلار يۇرتىنى
تەلتۆكۈس ئەمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن، يەنە نېمىلەرنى قىلماق
زۆرۈردۇر؟

— بۇنى ياخشى دېدىلە، زۇڭتۇڭ دارىن، — دېدى جۇ خۇەن
ھەزرەت سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، — مەنمۇ سىلىنىڭ سە-
مىلىرىگە سېلىپ قوياي دېۋىدىم. ئالدىنقى يىللاردا، بۇ يۇرتلار-

نىڭ سەلتەنەتىمىزنىڭ تەسەررۇپىدىن چىقىپ كېتىشىدىكى ئاسا-
سىي سەۋەب، بىزنىڭ بۇ يەرگە قويغان ئەمەلدارلىرىمىزنىڭ ئارى-
سىدا خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، چېرىكلىك ئەۋج ئېلىپ كەت-
كەنلىكتىن بولغان. چۈنكى، پارىخورلۇقنى يىلتىزىدىن قۇرۇت-
مىغاندا، ئەل ئاسايىشلىق تاپالمايدۇ، خىيانەتچىلىكنى يوقاتمى-
غاندا، يۇرتدارچىلىق ئىشى روناق تاپمايدۇ؛ چېرىكلىكنى تۈگى-
تەلمىگەن سەلتەنەتنىڭ نوپۇزى بولمايدۇ. پۇقرالار پارىخورلۇق-
قا، خىيانەتچىلىككە، چېرىكلىككە چىش تىرنىقىدىن ئۆچلۈك
قىلىدۇ. ئۇلارغا بولغان زۇلۇممۇ ئەمەلدارلارنىڭ مانا شۇ ئىللەت-
لىرىدىن كېلىدۇ. تارىختىن ئالىدىغان بولساق، كېيىنكى خەن[①]
پادىشاھلىرى ھەرەمبەگلىرىگە يول قويۇۋېرىپ، ئاپەتنىڭ ئۇرۇ-
قىنى تېرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاخىرى «ئون ھەرەمبېگى توپىلى-
ڭى»[②] يۈز بېرىپ، دۆلەت مۇنقەرز بولدى. تاڭ شۈەنزۇڭ[③]
گەرچە تارىختا دانا پادىشاھ دەپ نام ئالغان بولسىمۇ، ئەمما

---

① سۇلالە نامى. ئادەتتە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

② شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن لىڭدى زامانىسىدا مۇنار-
خىيەنى كونترول قىلىۋالغان ھەرەمبەگلىرى گۇرۇھىنىڭ نامى.
ئۇلار: جاڭ راڭ، جاۋجوڭ، شيايۈن، گۇ شېڭ، سۈن جاڭ، بى
ليەن، لى سۈن، دۈەن گۈيى، گاۋ ۋاڭ، جاڭ گۇڭ، خەن لى،
سۇڭ ديەن قاتارلىق ئون ئىككى ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئون
ئىككى ئادەمنىڭ ھەممىسى ئىشىك ئاغىسى بولۇپ، بەگلىك مەرتى-
ۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇلارنىڭ جەددى - جەمەتى ھەرقايسى
ئايماق - ۋىلايەتلەردە ئەمەل تۇتۇپ دەۋر سۈرگەن. ئۇلار تولىمۇ
زالىم، ئۆكتەم بولغاچقا، تارىختا «ئون ھەرەمبېگى» دەپ سېسىق
نامى قالغان.

③ تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى لى لۇڭجى (مىلادى 685 -
يىلىدىن 762 - يىلىغىچە ياشىغان، 712 - يىلىدىن 756 -
يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن.

ياتلارغا ھەددىدىن زىيادە كەڭ قورساقلىق قىلغان، ئامراق بانوسى
ياڭ ئايىمنى تاڭ [1] ئىمپېراتورلۇقىنىڭ پۈجۈ ئايمىقىدىكى يۈگلۈ
ھەددىدىن زىيادە ئەتىۋارلاپ، قېيناغىسى ياڭ گوجۇڭ[2]دەك ئىق-
تىدارسىز، پەزىلەتسىز ئادەمنى چوڭ ئىشلارغا قويغان. ئاخىرى
«ئەن لۇشەن — شى سىمىن توپىلىڭى»[3]يۈز بېرىپ، بۈيۈك تاڭ
دۆلىتىنى مۇنقەرزلىككە دۇچار قىلدى؛ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئا-
خىرقى پادىشاھى چۇڭ جېن يۇرتدارچىلىق[4] ئىشلىرىدا تىرىش-

---

① ياڭ تەيجېن (مىلادى 719 — 756) — ئىمپېراتور تاڭ شۈەنزۇڭ-
نىڭ ئامراق ئادىمى. تاڭ ئىمپېراتۇرلۇقىنىڭ بۇجۇ ئايمىقىدىكى
يۇگلۇ دېگەن يەردىن. ياڭ يۇ خۇەن دەپمۇ ئاتالغان. مۇزىكىغا
ئۇستا. ئوردا ئايىملىقىغا تاللىنىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ
ئەتىۋارلىششىغا نائىل بولغان. 745 ـ يىلى بانۇلىققا تاللىنىپ
«ياڭ گۇيخېي» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئىگىچى ـ سىڭىللىرىنىڭ
ھەممىسى مەرتىۋە تاپقان. بىر نەۋرە ئاكىسى ياڭ گوجۇڭ سەلتەنەت-
نى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانلىقتىن، تيەنباۋنىڭ 14 ـ يىلى ئەن
لۇشەن «ياڭ گوجۇڭنى يوقىتىپ، پادىشاھنى قۇتۇلدۇرىمىز» دې-
گەن نام بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرگەن.

② ياڭ گوجۇڭ — ياڭ گۇيفېينىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى. يۇقىرىقى
ئىزاھاتقا قاراڭ.

③ ئۆگلۈك — سۆيگىن توپىلىڭى: «بۇ مىلادى 755 ـ يىلى تاڭ
پادىشاھلىقىنىڭ ھىراۋۇلى لۇكچۇنلۇك ئۇيغۇر ئۆگلۈك بىلەن ئالىي
سانغۇن، لۇكچۇنلۇك ئۇيغۇر سۆيگىن ئىككىسى قوزغىغان توپىلاڭ-
نى كۆرسىتىدۇ.

④ يەنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ سىزۇڭ خانى — جۇ يۇجيەن (مىلادى
1611 — 1644) ئۇ مىلادى 1627 ـ يىلىدىن 1644 ـ يىلىغىچە
سەلتەنەت سۈرگەن. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا لى زىچېڭ
رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن. مىلادى
1644 ـ يىلى، لى زىچېڭ ئاستانىگە باستۇرۇپ كىرگەندە ئۇ
مېيشەن تېغىدا ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان.

چان، پۇقراپەرۋەر بولسىمۇ، ئەمما بىقارار، لىڭتاسما بولغانلىقتىن، قاراقچىلارغا كەسكىن تەدبىر قوللىنالمىدى. سەددىچىننىڭ شىمالىدا باش كۆتۈرگەن مانجۇلار ئالدىدا بىچارە بولۇپ قالدى. نەتىجىدە لى زىچىڭ ئاستانىگە باستۇرۇپ كىردى. ۋۇسەنگۇي چاڭموزا[1] مانجۇلارنى سەددىچىن قوۋۇقىدىن باشلاپ كىرگەچكە، ئاخىرى بۈيۈك مىڭ خاندانلىقى مۇنقەرز بولدى.

— ھەزرىتىم ناھايىتى بەلەن مۇلاھىزە قىلدىلا، بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، كۆڭلۈم پاللىدە يورىغاندەك بولدى، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ، — ئېيتسىلاچۇ، يۇرتدارچىلىق ئىشىدا يەنە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىمدۇر؟

— بايامقى دېگەنلىرىمدىن باشقا يەنە، ئادەم ئىشلىتىشمۇ ناھايىتى مۇھىم! — دېدى جۇ خۇەن ھەزرەت.

— مەنمۇ بۇ ئىش ئۈستىدە كۆپ ئويلاندىم. ھازىر تازا ئادەم ئىشلىتىدىغان پەيت. ئەمما، ئىشلەيمىز دەۋاتقانلار ناھايىتى كۆپ. قايسىنى ئىشلىتىش، قايسىنى ئىشلەتمەسلىك ئىشىدا بىر قارارغا كېلەلمەي، بېشىمنىڭ ئىچىمۇ تېشىمۇ قېتىپ، نېمە قىلارىمنى بىلمەي قالدىم...

— زۇڭتۇڭ دارېن، ئويلىغانلىرىنى ئېيتىپ باقسىلا قېنى، مەن ئاڭلاپ بېقىپ بىر نېمە دەي.

— كەمىنىلىرى ئوتتۇزدەك ئىت باققانىدىم. ھازىر جاھان تىنجىپ، يۇرت ئامان، پۇقرالار بىخارامان زامان بولدى. باققان ئىتلىرىم بىكارچىلىقتىن توخۇ - ئۆردەك قوغلاپ، قوشنا - قولۇملارغا ئارام بەرمەيۋاتىدۇ. ئۇستاز، سىلىچە بۇ ئىتلارنى نېمە قىلسام بولار؟

ئۇستاز ئاڭلاپ سوغۇق كۈلۈپ قويدى - دە:

---

① ۋۇسەنگۇي (مىلادى 1612 — 1678) — لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ لياۋياڭ دېگەن يېرىدىن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش بۇغى.

— دارىن جانابلىرى، بىر بۆلۈكنى قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغانلىرىنى سويدۇرۇۋەتسىلە.

— كەمىنىلىرى تېخى ھەممىسىنى سويدۇرۇۋەتسەممىكىن دەپ ئويلىغان، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ.

— يوقسۇ، يوقسۇ، — دېدى ئۇستاز كەسكىنلىك بىلەن، — مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىككى كۆزىدىن نەشتەردەك سوغۇق نۇر چېچىلىپ تۇراتتى، — بىلەمدىلا، ئىت كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ ئىش بۇزۇلىدۇ؛ ئىت بولمىسىمۇ ئىش بۇزۇلىدۇ.

ئىككىسى قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى. زۇڭتۇڭ دارىن مۇشۇ تاپتا ئۇزىنى قىيناپ كېلىۋاتقان ئاشۇ قىيىن مەسىلىگە جاۋاب تاپقانىدى. دېمەك، جوۋ خۇەن ھەزرەت سۆزىنى ئاخىرى شۇ يەرگە ئەكىلىپ، زۇڭتۇڭ دارىنىنىڭ مۇشكىلاتىنى ئاسان قىلىۋىدى، زۇڭتۇڭ دارىن جوۋ خۇەن ھەزرەتنىڭ بۇ پىلانىغا بارىكاللا دېمەكتىن باشقا ئامال تاپالمىدى.

× ×

مىلادى 1877 ـ يىلى، سۇنبۇلە ئايلىرىنىڭ ئاخىرى. ئۇ-رۇك ئەمدى پىشقان مەزگىل ئىدى.

يېرىم كېچىدە، چاقىلىقنىڭ ھاكىمبېگى توخسۇن بەگنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئەنسىز تاراقلىدى. توخسۇن بەگ كەچلىك بەز-مىدە كەيپى چاغ بولۇپ نەشىنى تولا چېكىپ، باشلىرى ئېغىرلى-شىپ كەتكەنىدى. توخسۇن بەگ دالان ئۆيدە ئۇخلاۋاتقان ئوغلى ياسىنغا چىقىپ قاراپ بېقىشنى بۇيرۇدى.

— كىم؟ — دەپ سورىدى ياسىن ئىشىكنى ئاچماي تۇرۇپ.

— بىز! دادىڭىزنى چاقىرىڭ. نىيە تەرەپتىن كەلدۇق، — دېگەن بوم ئاۋاز ئاڭلاندى ئىشىك سىرتىدىن.

ئۇنىڭغىچە توخسۇن بەگ يەكتىكىنى ئۇچىسىغا سالغان پېتى

يېتىپ كەلدى - دە، ئوغلىغا ئىشكنى ئېچىشنى ئىما قىلدى. تالادا نىياز ھېكىمبەگ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا توخسۇن بەگنىڭ بىر مالچىسىمۇ تۇراتتى. توخسۇن بەگ نىياز ھېكىمبەگنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى، ئۇ كىرىشكە ئۇنىمىدى. توخسۇن بەگ ھېلىقى مالچىنى ھويلىغا كىرگۈزۈۋېتىپ، نىياز ھېكىمبەگنى باغدىكى راۋاق تەرەپكە باشلاپ ماڭدى. ئۇلار سۆزلىشىپ تۇراتتى، ياسىن-مۇ يېتىپ كېلىپ بىر چەتتە قاراپ تۇردى. نىياز ھېكىمبەگ گەپنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايلا، ياسىننىڭ ئۆزىنى قۇم دەريا تەرەپ بىلەن قۇمۇلغا — مانجۇ ئەسكەرلىرى تەرەپكە باشلاپ بېرىشى لازىملىقىنى ئېيتتى. ياسىن ئانچە ھايالىشمايلا، نىياز ھېكىمبەگ ئېلىپ كەلگەن ئالتە ئات ۋە ئۆزى مىنىدىغان ئىككى ئاتنى جاب-دۇپ، شۇ كېچىسى تاڭ ئاتماستىنلا، ئىككى كىشى سەككىز ئاتلىق بولۇپ يۈرۈپ كەتتى. يولدا ئاتلارنى ھاردۇرۇپ قويماس-لىق ئۈچۈن، ھەربىر سائەتتە ئاتتىن - ئاتقا ئالمىشىپ مېڭىش-تى. ئۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، ياسىننىڭ ھارغىنلىقتىن جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، نىياز ھېكىمبەگ يې-شىنىڭ چوڭلۇقىغا قارىماي تېخى تېتىك ئىدى.

خاننىڭ ئەسكەرلىرى قۇمۇل دىيارىغا بېسىپ كىرىشتىن ئىلگىرى، نىياز ھېكىمبەگ بىر تاغىسىنى لەنجۇ تەرەپكە زۇڭدۇ دارىيىدىن ھال سوراپ، مانجۇلارنىڭ ئەھۋال - ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئادەم نەچچە ئاي يول مېڭىپ، زۇڭدۇ دارىيى[1] بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلاردىن خەت - خەۋەر ئېلىپ سالامەت يېنىپ كەلدى. نىياز ھېكىمبەگ زۇڭدۇ دارىيىنىڭ خېتىنى كۆرۈپ، ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغىسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىۋال-غاندىن كېيىن، بىر ئۆينىڭ ئىچىگە قۇدۇق قېزىپ، ئاغزىنى

---

[1] زۇڭدۇ دارىيى — زوزۇڭتاڭ.

بىلىنمىگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويدى. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قۇدۇق تەرەپكە باشلىدى. تاغىسى ئۇ يەرگە قەدەم قويغان هامان هېلىقى قۇدۇققا تىك موللاق ئېتىپ چۈشۈپ كەتتى. ئۇ دەرهال زەمبىلدە توپا، قۇم ئەكەلدۈرۈپ، قۇدۇقنى كۆمدۈرۈۋەتتى. بۇنى بىلىپ قالغان بىر مەهرىمى ئاتالىق غازىغا ئەرز بېرىپ، بۇ ۋەقەنى مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى: «پالانى مەهرەم شىكايىتىڭىزنى قىلىپ ئەرز بەرگەندى. مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەهرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز» دەپ نىياز هېكىمبەگكە دەرهال ئىنايەتنامە ئەۋەتتى. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن هامان، ئۇ هېلىقى مەهرەمنى يوق قىلدى.

نىياز هېكىمبەگ قۇمۇلدا زۇڭتۇڭ دارىن ليۇ جىڭتاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن دەرهال ئارقىغا ياندى. يىگىرمە يەتتە كۈن دېگەندە قۇمۇلغا يەنە بىر بېرىپ، چاقىلىققا قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىر هەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، توخسۇن بەگلەر نىياز هېكىمبەگنى چەرچەنگە ئاپىرىپ قويۇپ ئارقىغا يېنىشتى...

نىياز هېكىمبەگ: «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلىپ كەلگەن مانجۇلار بۇلار ئەمەس ئىكەن» دەپ، يەنە نىيىتىنى بۇزۇپ، كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. ئۇ يەكەندە مەخپىي جەبخانە قۇرۇپ، يوشۇرۇن قورال - ياراق تەييارلىدى. شەهەر - سەهرالاردىن تونۇش - بىلىشلىرىنى بىر - بىرلەپ قىچقىرىپ مېهمان قىلىپ، ئۇلارنى ۋەدە - قەسەملەر بىلەن خۇش قىلدى، ئۆزىگە تارتىپ ئۈمىدۋار قىلدى. ئۆزىچە ۋاقىت - قارارى پىشتى دەپ ئويلىدى بولغاي، كۆتۈرىدىغان مۆهلەتنى تەيىن قىلدى. ۋەقەنىڭ تەرەققىياتى «ئورىنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەندەك بولدى. نىياز هېكىمبەگدىن كۆڭلى قاتتىق ئاغرىغان ماموت قونداقچى بۇ

ئىشلارنىڭ تەپسىلاتىنى يەكەندىكى خان ئامبال دوڭ فۇشياڭغا
چېقىپ قويدى. دوڭ دارىن كىشى ئەۋەتىپ تەكشۈرۈش قىلىۋد-
ـدى، بۇ ۋەقە راست بولۇپ چىقتى. دوڭ دارىن بىر مانجۇ
پەنسادنى يىگىرمە چېرىك بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىغا
ئەۋەتتى. ھېلىقى مانجۇ پەنساد دوڭ دارىن بەرگەن خانئوقىنى
نىياز ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىنىڭ دەرۋازىسىغا قاداپ قويدى.

يىگىرمە ئۈچ كۈن بولغاندا، قەشقەردىن بىر مانجۇ مەنسەپدا-
ري كېلىپ، نىياز ھېكىمبەگنى كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ خار ۋە
ئېتىبارسىزلىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، گۈلباغ زىندا-
نىغا تاشلىدى. ئەتىسى زۇڭتۇڭ دارىن ليۇ جىڭتاڭ ھوشۇر بەگ
مەھرەمنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى ئۆز
ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى.

زەينىلئابىدىن مەخدۇم بەدۆلەتنىڭ ۋاقتىدا مىرزابېشى بول-
غانىدى. بەدۆلەت ۋاپات قىلغاندىن كېيىن، ئۇ بەگقۇلبەگنىڭ
ھۇزۇرىدا بىر مەزگىل ئىشلىدى. كېيىنكى چاغلاردا، خان لەش-
كەرلىرى قەشقەر دىيارىغا قاراپ توختاۋسىز بېسىپ كېلىۋاتقاندا،
بەگقۇلبەگ موللا زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى قىرىق ئاتلىق ئادەم
بىلەن ليۇ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ئۇلار مارالبې-
شىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خاننىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى بىلەن
دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار ئۆزئارا تىل بىلىشمىگەنلىكتىن، مۇد-
دىئالىرىنى چۈشىنەلمەي قالدى، مانجۇ چېرىكلىرى قورallıq
ئادەملەرنى كۆرۈپ مەڭدەپ قالدى ـ دە، ئۇلارنى دەرھال ئوققا
تۇتۇپ، بۇ قىرىق ئادەمنىڭ ھەممىسىنى يوق قىلدى. زەينىلئابىد-
ـدىن مەخدۇمغىمۇ ئوق تېگىپ، ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قال-
ـدى. شۇ ئەسنادا، ھوشۇربەگ مەھرەم ۋە ئاقسۇلۇق سىدىقبەگلەر
زۇڭتۇڭ دارىنغا تۇڭچى بولۇپ كەلگەنىكەن، ئۇلار ھوشسىز
ياتقان زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى كۆرۈپ تونۇپ، زۇڭتۇڭ دارىن-
غا: «بۇ كىشى لوپاشانىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى

بەلەن، ياخشى كىشى ئىدى» دەپ تونۇشتۇردى. زوڭتۇك دارىن:
«ئۇنداق بولسا ياخشى ئاسراپ، مەن چۈشكەن جايغا تىنچ ـ ئامان
ئاپىرىڭلار» دەپ بۇيرۇدى. زوڭتۇك دارىن ئۇستا جەرراھ ـ
تېۋىپلارنى چاقىرتىپ، زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى ئوپېراتسىيە
قىلدۇرۇپ، بەدىنىدە تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئالدۇرۇۋەتكەندىن
كېيىن، ئۇ ئاندىن ھۇشىغا كەلدى. يارىسى سەل ياخشى بولۇپ
ماغدۇرىغا كەلگەندىن كېيىن، مەقسەت ـ مۇددىئالىرىنى زوڭ-
تۇك دارىنغا بىر ـ بىرلەپ بېرىۋىدى، زوڭتۇك دارىن:
«راست گەپ قىلدىڭ» دەپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ: «ئوبدان تەمىنات
بىلەن خەۋەر ئېلىڭلار. ئۇل زاتنىڭ مۇشكۇلىنى ھەر ۋاقىت
ئاسان قىلىپ بېرىڭلار» دەپ، ئۆز ئەئيانلىرىغا ئالاھىدە تاپىلى-
دى. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئوبدان يەردىن جاي ـ ماكان
تەييارلاپ بەردى. تۆت ـ بەش كۈندە بىر قېتىم ئالاھىدە تەكلىپ
قىلىپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ، نۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى
كۆرسەتتى.
هوشۇربەگ مەھرەم زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى قەشقەر شەھ-
رىدىن گۈلباغ قەلئەسىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەندىن كېيىن،
زوڭتۇك دارىننى خەۋەرلەندۈردى. زوڭتۇك دارىن ئۇل زاتنىڭ
ئالدىغا ئالايىتەن چىقىپ، ئۇنى ئۆز خۇپپىيەخانىسىغا باشلاپ كىر-
دى. ھال ـ ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن، ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ
قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا سۆزلەپ بەر-
دى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە پىكىر
سورىدى.
— زوڭتۇك دارىن، — دېدى زەينىلئابىدىن مەخدۇم، —
نىياز ھېكىمبەگ ھىيلە ـ مىكىردە ئوت بىلەن سۇنى بىر ـ بىرىگە
قوشالايدىغان، تىل ياغلىمىچىلىقتا تاشنى مومدەك ئېرىتىۋېتەلەي-
دىغان ئادەم. ئۇ ئۆزىنىڭ تاغىسىنى سۇيىقەست بىلەن يوق قىل-
دى؛ ئاتالىق غازىغا ۋاپا قىلمىدى؛ ئۇ تۆت ئۇلۇغ كىتاب بويىچە

ئېيتقاندىمۇ قەتلى قىلىنىشى ۋاجىپ بولغان قانخور. ھەركىم يامانلىق قىلسا، ياخشىلىقتىن ئۈمىد كۈتمەسلىكى لازىم. «ھەر-كىمگە ناشكەر لازىم بولسا، ھەنزەل[1]تېرىماسلىقى لازىم.»

— سىز ناھايىتى ياخشى گەپ قىلدىڭىز، — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن ۋە ئاندىن مۇلازىملىرىنى نىياز ھېكىمبەگنى دەرھال تەييار قىلىشقا بۇيرۇدى.

زۇڭتۇڭ دارېن زەيىنلىئابىدىن مەخدۇمنى باشلاپ داتاڭغا چىقىپ، تەپمۇ تەق بولۇپ تۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ داتاڭغا ئېلىپ كىرىلدى. ئۇ داتاڭدا ئول-تۇرغانلارغا ئالاق - جالاق قاراشقا باشلىدى. ئۇ داتاڭنىڭ تۆرىدى-كى شىرە ئالدىدا ئولتۇرغان زۇڭتۇڭ دارېننى كۆرۈپ، بېشىنى پۈكۈپ ئېڭىشكەن پېتى ئۇنىڭ ئالدىغا باردى - دە، دۇم ياتتى ۋە يەرنى سۆيۈشكە باشلىدى. بىراق، زۇڭتۇڭ دارېن نېمە دەر-كىن؟ دېگەن ئوي بىلەن، ئۇنىڭغا ھېلىدىن - ھېلىغا ئالاق - جالاق قاراۋەردى. زۇڭتۇڭ دارېن ئاخىرى ئۇنىڭغا قارىدى - دە:

— نىياز ھېكىمبەگ، سېنىڭ يەنە دەيدىغان نېمە گېپىڭ بار؟ — دېدى.

— زۇڭتۇڭ دارېن جانابلىرى، سىلى دانا، ئۇلۇغ ئادەم! سىلى تەڭداشسىز، مەردانە ئادەم! شۇڭا، سىلى مېنىڭدەك خاز-نىڭ ئىشەنچلىك، سادىق قۇلىغا رەھىم - شەپقەت قىلىشلىرى كېرەك، — دېدى ئۇ كۈچۈكلىنىپ.

— ساڭا زادى قانداق رەھىم - شەپقەت قىلىشىم لازىم؟ — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ.

— مەن خانغا بۇرۇنمۇ خىزمەت قىلغان، ھازىرمۇ داۋاملىق خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتىمەن.

نىياز ھېكىمبەگ جىم بولۇپ قالدى - دە، پىسەنت قىلماي

---

[1] ھەنزەل — بىر خىل ئاچچىق تاۋۇز، دورا ئۆسۈملۈكى.

ئولتۇرغان زۇڭتۇڭ دارىننىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلگۈسى كەلگەندەك، ئۇنىڭغا تەلمۈردى.

— ساڭا زادى نېمە كېرەك؟ قانداق تەلىپىڭ بار؟ — دېدى زۇڭتۇڭ دارىن.

— رۇخسەت بولسا، خانغا يەنە خىزمەت قىلسام!

زۇڭتۇڭ دارىن ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي، ئۈن - تۈنسىز ئولتۇردى. ئۇنىڭ جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن نىياز ھېكىمبەگ تېخىمۇ داددىللىق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى

— ئىچكىرىدە مېنىڭ سىلىگە كېرىكىم يوقتۇر بەلكىم. بىراق بۇ چەنتۇلار يېرىدە، مېنىڭ سىلىگە، خانغا كەلتۈرىدىغان پايدام ناھايىتى كۆپ. ماڭا رەھىم قىلسىلا! مېنى قەشقەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلىسە! ھەرقانچە بولسىمۇ، مەن سىلەر ئۈچۈن، خان ئۈچۈن كۆپ تۆھپە كۆرسەتكەن ئادەمغۇ؟

نىياز ھېكىمبەگ سۆز ئارىسىدا «ماۋۇ مېنى قوللارمۇ؟» دېگەندەك زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا قاراپ قوياتتى. بىراق، زەينىلئابىدىن مەخدۇم تەتۈر قارىۋالغانىدى.

زۇڭتۇڭ دارىن يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئۆز پادىشاھىغا خائىنلىق قىلغان ئادەمنى ياخشى ئادەم دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنداق ئادەم بىزنىڭ خانغىمۇ ۋاپاسىزلىق قىلىدۇ، ئۇنى سېتىۋېتىشتىن يانمايدۇ.

— مەن سىلەرگە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغانىدىمغۇ؟ — دېدى نىياز ھېكىمبەگ جىلى بولۇپ يىغلىۋېتىشكە تاس - تاس قېلىپ، — مەن خانغا زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنىدىم. بەدۆلەتنىڭ دەپنە - دۇنياسىنىڭ نەدىلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن مەن ئەمەسمىدىم؟...

— شۇنداق.

— مەن سىلەرگە ئۆز ئىختىيارىم بىلەن كېلىپ خىزمەت قىلغانىدىمغۇ؟ ئەڭ بولمىغاندا، ئاشۇ ئىشنى بولسىمۇ ئېتىبارغا ئالساڭلارچۇ؟

— بىزگە كەلمەي يەنە نەگە بارالايتتىڭ؟ سېنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نېمە ئامالىڭ بار ئىدى؟ دەسلەپ خانغا خىيانەت قىلىپ، كۇچالىق غوجىلار تەرەپكە ئۆتتۈڭ، كېيىن ئۇلارغا خىيانەت قىلىپ لو پاشا تەرەپكە ئۆتتۈڭ، كېيىن لو پاشاغا خىيانەت قىلىپ، بىز تەرەپكە ئۆتتۈڭ، ئاندىن يەنە خانغا خىيانەت قىلماقچى بولۇپ، يوشۇرۇن قورال - ياراق تەييارلىدىڭ...

— شۇنداقتىمۇ... — دېدى نىياز ھېكىمبەگ يىغلامسىراپ.

زۇڭتۇڭ دارېن زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا بۇرۇلۇپ:

— مىرزا جانابلىرى، سىلى ماڭا ئۆز ۋاقتىدا نىياز ھېكىمبەگنىڭ لوپاشاغا قانداق خىيانەت قىلغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىمەن دېگەنىدىلىغۇ! — دېدى.

زەينىلئابىدىن مەخدۇم ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك بېشىنى ئىتتىك بۇرىدى - دە، زۇڭتۇڭ دارېنغا تىكىلىپ قارىدى ۋە خىرىلدىغان ئاۋازى بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— زۇڭتۇڭ دارېن جانابلىرى، بۇ لەنتى يۇندىخور بەدۆلەتكە خائىنلىق قىلدى. بەدۆلەت بۇ كۇپرانى نىمەت، ئىككى يۈزلىمچى، تۇزكورنىڭ ئىززەت ئىكرامىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. ھۆكۈمرانلىق، يۇرتدارچىلىق ئىشىدا ۋە پەرمان راۋانلىقتا، ئۇنى بارچىمىزدىن يۇقىرى تۇتقانىدى. ئۇ بەدۆلەت ئالىيلىرىغا ئاخىرى خىيانەت بىلەن جاۋاب بەردى. ئۇ، بەدۆلەتنىڭ چېيىغا ۋە ئىچىدىغان دورىسىغا ئوغا سالدۇرۇپ، ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى، چوڭ بېگىمنى كىچىك بېگىمگە قارشى دەيدەيگە سېلىپ، چوڭ بېگىمنىڭ قولى بىلەن كىچىك بېگىمنىڭ جېنىنى ئالدى.

— ھەي، نىياز ھېكىمبەگ! — دەپ خىتاب قىلدى زۇڭتۇڭ دارېن، — سەنزە ئۆزۈڭچە مۇشۇنداق قىلسام، خان گۇناھىمدىن كېچىدۇ، ماڭا چوڭ ئەمەل بېرىدۇ، دەپ ئويلاپسەن - دە!

لوپاشانىڭ بېشىدىن دۆلەت قۇشى كەتمىگەن، كۈچ - قۇدرىتى تېخى بار چاغدا، سەن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈشكە تەييار ئىدىڭ. ئۇنىڭ ھوزۇرىغا كىرگەندە، پۈتۈڭنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىپ، يورغىلاپ كېتىدىغان بولغىنىڭ تايىلىق؟

زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭ ئاستا بۇرۇلۇپ نىياز ھېكىمبەگكە قاراپ قويدى ۋە:

— ۋاپاسىز خائىنلار ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازانىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلەمسەن؟— دەپ سورىدى.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان نىياز ھېكىمبەگنىڭ پۈت - قولىدا جان قالمىدى. «مېنى ئۆلتۈرۈۋېتەرمۇ؟» دەپ ئويلاپ، يەرگە باش ئۇرۇپ زار يىغلاپ، زۇڭتۇڭ دارېننىڭ ئايىغىنى قۇچاقلاپ، ئۇنىڭ لاتا خېيىنى سۆيۈشكە باشلىدى. زۇڭتۇڭ دارېن ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى ۋە ئۇنىڭ ئەسكى لاتىدەك پۈرۈلۈپ، تامدەك تاتىرىپ كەتكەن چوقۇر يۈزىگە ئالىيىپ قاراپ قويدى.

— شۈنچىۋالا ئىشلارنى قىلالىغان ئادەم ئۆلۈمدىن قورقامدۇ؟— دېدى زۇڭتۇڭ دارېن.

— خۇدا يار بولغاي جانابلىرى، مېنى كەچۈرسىلە. مېنى ئايىسىلا. . . — دەيتتى نىياز ھېكىمبەگ كىچىككىنە ئورۇق قوللىرى بىلەن زۇڭتۇڭ دارېننىڭ بىلەكلىرىگە مەھكەم ئېسىلىپ.

— بولىدۇ. . . ئۇنداق بولسا تىرىك قېلىۋەر. . . سېنى دەرھال ئۆلتۈرمەيلى!

نىياز ھېكىمبەگ بۇ سۆزنى ئاڭلاش بىلەن، زۇڭتۇڭ دارېننىڭ قېلىن چەملىك لاتا خېيىنى يەنە چوكۇلدىتىپ سۆيۈشكە باشلىدى.

— ئەمدى كېتىۋەر! بەشاڭ![1] نۆكەرلەرگە ئېيت. ماۋۇ نىياز ھېكىمبەگنى جايىغا ئاپىرىپ قويسۇن، ئۇنى ئوبدان كۈتۈڭلار.

---

[1] بەشاڭ — جىنايەتچىلەرنى سوراق قىلىدىغان داتاڭغا ئەپچىقىدىغان دورغىنىڭ نامى.

نىياز ھېكىمبەگكە شۇ كۈندىن باشلاپ تاماق بېرىلمىدى. ئۈچ كۈندىن بېرى ئاغزىغا بىر بۇردىمۇ نان سالمىغان نىياز ھېكىمبەگ بەشاڭغا: «قورساقتا يېگۈدەك بىرنەرسە بېرىڭلار! بولمىسا، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالىمەن» دەپ زار - زار قاخشاپ يالۋۇردى.

ئاخشىمى قولىدا پەتنۇس كۆتۈرگەن بەشاڭ بەستلىك كەلگەن ئۈچ گۈندىپايىنى ئەگەشتۈرۈپ نىياز ھېكىمبەگ ياتقان زىندانغا كىرىپ كەلدى.

— نىياز ئاڭلاپ تۇر، — دېدى ئۇ زەھەرلىك كۈلۈپ تۇرۇپ، — بۇگۈندىن باشلاپ، ساڭا ئېسىل قورۇما بىلەن شېرىن مەي بېرىلىدىغان بولدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئاچلىق ئازابىدا يىلاندەك تولغىنىپ ياتقان نىياز ھېكىمبەگ بېشىنى تېز كۆتۈردى. ئۇنىڭ خۇنى قاچقان كۆزلىرىدە ئازراق ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى پارلداشقا باشلىدى.

ئۇنىڭدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلىپ تۇرغان بەشاڭ كەينىگە ئۆرۈلۈپ، ھېلىقى گۈندىپايلارغا ئىشارەت قىلدى. ئۈچ گۈندىپايىنىڭ بىرى شاققىدە نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ دۈم قىلدى - دە، ئۇنىڭ شىلىلىسىگە مىنىپ ئىككى قولىنى يەرگە نىقتاپ بېسىپ تۇردى. يەنە بىر گۈندىپاي ئۇنىڭ ئىككى پۇتىدىن چىڭ تۇتۇپ تۇردى. يەنە بىر گۈندىپاي يېنىدىن ئىككى بىسلىق خەنجەرنى چىقاردى - دە، نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىشتىنىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئوڭ يوتىسىنىڭ سىرتى تەرىپىدىن بىر پارچە گۆشنى شىلىۋالدى ۋە قان تامچىپ تۇرغان گۆشنى بەشاڭنىڭ قولىدىكى پەتنۇسقا تاشلىدى.

دەسلەپتە نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي تېڭىرقاپ قالغان نىياز ھېكىمبەگ كېيىن ئىشنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، تىپىرلاپ باققان بولسىمۇ، ئۈستىگە مىنىۋالغان ھېلىقى بەستلىك گۈندىپايىنىڭ ئېغىرلىقىدىن زادىلا قىمىرلىيالماي قالدى. يوتىسىنىڭ گۆشىنى پىچاق بىلەن شىلىغاندا، خۇددى

يۈرىكىگە نەشتەر سانجىلغاندەك بولۇپ، بىرخىل ئاچچىق ئاغرىق سېزىمى ئۆرلەپ چىقىپ، بېشىدىن تۈتۈن چىقىرىۋەتتى. ئۇ خۇد-دى سويۇلۇۋىغان تۇڭگۇزدەك قاتتىق بىر چىرقىرىدى - دە، ئۇنى پاتلا ئۆچتى...

بەشاك قۇمغاندىكى سوغۇق سۇنى هوشىدىن كەتكەن نىياز هېكىمبەگنىڭ يۈزىگە چېچىۋىدى، نىيا هېكىمبەگ هوشىغا كەل-دى. بۇ چاغدا ئۇ چىلىق - چىلىق قارا تەرگە چۆمۈلگەنىدى.

بەشاك پەتنۇستىكى قاچىدىن بىر چىمدىم تۇزنى ئالدى ۋە ئۇنى نىياز هېكىمبەگنىڭ قان ئارىلاش زەرداپ سۇ تەپچىپ تۇر-غان يارىسىغا تەكشى سېپىپ چىقتى. تۇزنىڭ ئاچچىقىدا، نىياز هېكىمبەگ يەنە بىر قېتىم هوشىدىن كېتىپ قالدى...

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، زىنداندا ياتقان نىياز هېكىمبەگ سۇ-نىڭ ئورنىغا هاراق ئىچىشكە، ئوزۇقنىڭ ئورنىدا ئۆزىنىڭ تېنى-دىن شىلىۋېلىنغان گۆشتىن قورۇلغان قورۇمىنى يېيىشكە مەج-بۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، يىگىرمە بەش كۈن بولدى دېگەندە، ئۇنىڭ جېنى كۆپ يەرلىرىنىڭ گۆشى شىلىۋېلىنغان، زەي زىن-داندا سېسىپ، يىرىڭلاپ، قۇرتلاپ، بەدبۇي هىد تارقىتىۋاتقان تېنىدىن جۇدا بولدى. بەشاك ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى مەهبۇسلارغا بورد-غا يۆگەتكۈزۈپ، كۆتەرتىپ، يىڭنىشەهەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپى-دىكى بارىن قەبرىستانلىقىغا ئېلىپ بېرىپ، شۇ يېتى كۆمدۈرۈ-ۋەتتى.

نەزمە:

بۇ جاهان توغرىسىدا دەپتۇ ئاقىللار شۇنى:
تېرىمىغىن يامانلىق، ئورارسەن ئاخىر ئۇنى.

— شەيخ سەئىدى

ئون ئىككىنچى باب

«خان مۆپەتتىش زو زۆڭتاڭ ياق دېدى»

«يولۋاسنىڭ ھىجايغىنى كۈلگىنى ئەمەس!»
— ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1879 - يىل 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

«چۇڭخۇ جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن رىۋا-كىيە شەرتنامىسىگە قول قويۇپتۇ!» دېگەن خەۋەر پۈتۈن بېيجىڭ-نى زىلزىلىگە كەلتۈردى. خان ئوردىسىنىڭ ئىچى ۋە تېشى بىر پەستىلا خۇددى قايىنىغان قازاندەك پاراقشىپ كەتتى. ھەممەيلەن دېگۈدەك چۇڭخۇنى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ ئەجدادىنى قويماي سۆكۈپ چىقىشتى. چۈنكى ئۇ، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئۇ-رۇش پارتلىمىغان، جۇڭگو مەغلۇپ بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، دۆلەتنىڭ ئابروينى تۆكۈپ، مىللەتنى ئاھانەتكە قويىدىغان شەرت-نامىگە قول قويغانىدى.

ئەسلىدە، مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى بەدۆلەتنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خانلىق-نىڭ خارجى ئىشلىرى ياملى چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشقا يېقىندىن بەلگىلىگەن ۋەكىلى ك. ي. بيۇتزوۋنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشى ھەققىدە سۆزلەشكەندى.[1]

[1] بۇ ھەقتە بۇ كىتابنىڭ 2 - قىسمىنىڭ «پوچى خوجام» دېگەن بابىغا قارالسۇن.

گەرچە، چارروسيە ھۆكۇمىتى خاننىڭ لەشكەرلىرى «قو-
ۋۇقنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى قاراقچىلارنى تازىلاپ، ئۇرۇمچى،
ماناس قاتارلىق شەھەرلەرنى پەتھ قىلغاندىن كېيىن، (ئىلىنى)
دەرھال قايتۇرۇپ بېرىمىز»[①]دەپ ئېنىق ئىپادە بىلدۇرگەن بول-
سىمۇ، ئەمما، خۇددى ئەنگلىيىلىك سەيياھ لانسدېئو: «بەزى
روسىيە ئەمەلدارلىرى ماڭا: ‹ئۇ كۈن مەڭگۇ كەلمەيدۇ› دەپ
قارايدىغانلىقىنى ئېيتتى»[②]دېگىنىدەك، ئۇلار مانجۇ ھۆكۈمىتى-
نىڭ شىنجاڭنى تولۇق قايتۇرۇۋېلىش ئىقتىدارىغا ئىشەنمىگەن-
دى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرى
قايتۇرۇۋېلىنىپ، ئەنجانلىقلار بۇ جايلاردىن پاك - پاكىزە قوغلاپ
چىقىرىلغاندىن كېيىن، مانجۇ ھۆكۈمىتى چارروسيە ھۆكۈمىتى-
دىن ئەلچى ئەۋەتىپ، زوزۇڭتاڭ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش —
قايتۇرۇۋېلىش ئىشى ھەققىدە بىۋاسىتە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى يەنە
بىر قېتىم تەلەپ قىلدى.
شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن مۇنداق تېز ئۆزگىرىش چار
پادىشاھ ئالېكساندىر II نى مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت
ئۆتكۈزۈشكە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ دەرھال قۇرۇق-
لۇق ئارمىيە مىنىستىرى، گراف مىليوتىن باشچىلىقىدا، مالىيە
مىنىستىرى ئا. س. گېرىگ، خارجى ئىشلىرى مىنىستىرىنىڭ
ياردەمچىسى ك. ن. گىرس قاتارلىقلار قاتناشقان بىر «پەۋقۇل-
ئاددە ھەيئەت» تەسىس قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. بۇ
«پەۋقۇلئاددە ھەيئەت» قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى[③]يىغىن
چاقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىل-

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىراتى»، 54 - جىلد. «خارجى
ئالاقىلەر». 2 - بەت.
② «روسىيىگە قارام ئوتتۇرا ئاسىيا»، لوندون، 1885 - يىلى نەش-
رى، 1 - توم، 627 - بەت.
③ شەمسىيە 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى.

دى. بۇ يىغىندا: «روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى-
رىسىدىكى جايلىرىغا بېرىپ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنغاندىلا
ۋە تېكەس ۋادىسىدىكى جايلار بىلەن مۇز داۋاننى روسىيىگە كې-
سىپ بەرگەندىلا، ئاندىن ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشكە
بولىدۇ.»[①] دەپ قارار قوبۇل قىلىندى.

چۇڭخۇ مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، خاننىڭ ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ خەتمەكەردىلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، گۇڭچىنۋاڭ يىشىن ئەنگلىيە - فرانسسىيە ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالىغاندا، ئۇنىڭغا ياردەمچى بولغانىدى. كېيىن ئۇ ئۈچ پورتنىڭ سودا ۋەكىلى بولغان ھەمدە 1870 - يىلى «تيەنجىن كاتولىكلار ۋەقەسى» نى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتنىشىپ خانغا ۋاكالىتەن فرانسىيىگە «ناماقۇل بولۇش ئۈچۈن» بارغانىدى. ئۇ مانجۇلارنىڭ ئارىسىدا «ئەجنەبىيلەر ئىشىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئىقتىدارلىق كىشى» بولغاچقا، 1878 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى خان ئۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش سۆھبىتىگە قاتنىشىدىغان خان مۇپەتتىش قىلىپ تەيىنلەپ روسىيىگە ئەۋەتكەنىدى.

چۇڭخۇ روسىيىگە بارغاندىن كېيىن چار پادىشاھ ئالېكساندىر II نىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ خۇشاللىقىدىن قىن - قىنىغا پاتماي، ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قۇللارغا خاس پەسكەشلىكىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

— ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۇكرانىكىم، كەرەملىك

---

① «1860 — 1895 - يىللاردا كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ يىراق شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياستى» ئا. پ. نارچىندچىكى يازغان 1956 - يىل موسكۋا نەشرى، 232 - بەت.

پادىشاھ ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ قوبۇل ۋاقتىدا چار پادىشاھىنىڭ
پەلەي سېلىنغان قولىغا سۆيۈپ تۇرۇپ، — مەندەك پەقىر ۋە
ئاجىز بىز ناتىۋاننى سىلى پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك جامالى-
نى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلدى. مېنىڭ بىز
ئىككى دۆلەت سۆھبىتىدە سىلىنىڭ مۇبارەك نامىلىرى بىلەن قە-
دەم باسىدىغىنىمغا ئىشەنگەيلا، سىلىنىڭ يوللىرىنى مۇنەۋۋەر
ئەيلەپ، سىلىنىڭ مۇبارەك كۆڭۈللىرىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە
تولدۇرغايمەن!

چۇڭخۇ مۇشۇ تاپتا ئەقەللىسى ئۆزىنىڭ مانجۇ خاقانلىقىنىڭ
ئەئيانى ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنۇتقانىدى. بۇنداق پەسكەشلىك —
چۇڭخۇلار ئۇچۇن ھېچقانداق نومۇس بولۇپ سانالمايتتى. ئۇنىڭ
نەزەرىدە خۇددى مانجۇ خاقانلىقىدا زېمىن، ئالتۇن - كۈمۈش
دېگەنلەر تولا گەپتەك. بۇ چوڭ خاقانلىق بۇنداق چوكىنەك ئىش-
لاردا مەرد بولمىسا زادى بولمايدىغاندەك ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، مانجۇ خانى ئۆز پۇقرالىرىنى قىرىشتا باتۇر بولغىنى
بىلەن، ئەجنەبىلەر بىلەن سوقۇشۇشتىن ئۆلگۈدەك قورقاتتى.

روسىيىلىكلەرمۇ دەل مانجۇ خانىنىڭ مۇشۇنداق روھىي ھا-
لىتىدىن پايدىلىنىپ، مانجۇ خاقانلىقىنى تازا بىر قاقتى - سوقتى
قىلىۋالماقچى بولدى. شۇڭا، سانت - پېتىربورگدا چار روسىيە
خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرسىنىڭ چۇڭخۇ بىلەن ئۆتكۈز-
گەن سۆھبىتى خېلى «ئوڭۇشلۇق» بولدى.

چۇڭخۇ بىلەن گىرس ئوتتۇرىسىدا ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش - قاي-
تۇرۇپ بېرىش ئۇچۇن ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان جۇڭگو - روسىيە ئىككى
دۆلەت سۆھبىتىدە ئاخىرى ئون سەككىز ماددىلىق بىر كېلىشىم
ھاسىل قىلىندى. بۇ كېلىشىمنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا، روسىيە-
نىڭ ئىلىنى جۇڭگوغا «قايتۇرۇپ» بېرىدىغانلىقى قەيت قىلىنى-
غان ھەمدە بۇ كېلىشىمنىڭ ئاخىرقى بىر ماددىسىدا بۇ كېلىشىم-
نى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش تەرتىپلىرى بەلگىلەنگەندىن باشقا، قال-
غان ئون ئالتە ماددىنىڭ ھەممىسىدە، جۇڭگو تەرەپ ئادا قىلىشقا

تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلەر، جۈملىدىن جۇڭگو تەرەپنىڭ روسىيە تەرەپكە بەش مىليون روبلى (يىگىرمە سەككىز تۈمەن سەركۇمۇش) تۆلەم تۆلەيدىغانلىقى؛ قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىدىكى رايونلار بىلەن ئىلىنىڭ جەنۇبىدىكى تېكەس ۋادىسىدىكى جايلارنىڭ روسىيىگە كېسىپ بېرىلىدىغانلىقى؛ «جۇڭگو - روسىيە غەربىي چېگرىنى ئۆلچەپ - ئايرىش خاتىرىسى» دە بەلگىلەنگەن زەيسان كۆلى ئەتراپى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى بولىدۇ دېگەن ماددىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلىدىغانلىقى ۋە روسىيىگە شىنجاڭ، موڭغۇلىيە ۋە جيايۈگۈەن ئەتراپلىرىدىكى بىرقانچە شەھەرلەردە كونسۇلخانا قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەنىدى. بۇ شەرتنامە بويىچە بولغاندا، ئىلى نامدا مانجۇ خاقانلىقىغا قايتۇرۇپ بېرىلگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي بولغان غۇلجا شەھىرى ئۈچ تەرەپتىن تەھدىتكە ئۇچراپ، ئاسان قولدىن كېتىدىغان بىر يېتىم شەھەرگە ئايلاندۇرۇپ قويۇلغانىدى.

چۇڭخۇ شەرتنامىنىڭ مەزمۇنىنى خانغا تېلېگرامما بىلەن مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەستىقلىشىنى كۈتمەستىنلا، «ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرسە بولىدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق خان مۇپەتتىش» لىك سالاھىيەت بىلەن، 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، چار پادىشاھ ئالېكساندىر II نىڭ قارا دېڭىز ساھىلىدىكى ئارامگاھى بولغان يالتادىكى رىۋاكىيە ئوردىسىدا، روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرىس بىلەن بۇ شەرتنامىگە ئىمزا قويدى. مانا بۇ — «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» ئىدى.

چارروسىيىنىڭ بۇ شەرتنامە ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈۋالغان مەنپەئەتى ئۇنىڭ ئۇرۇش خەۋپىگە قارىماي ساقلاپ قالغان مەنپەئەتىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى! »[①]

[①] چارلىس ۋە بابارا. يېرىۋىچ بىرلىكتە يازغان «روسىيە شەرقتە (1876 — 1880)» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن.

«رىۋاكىيە شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالانغانلىقى ھەققىدىكى
خەۋەر خاقانلىققا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، قارا دىۋاندىكىلەر:
«چۆچخۇ بالانىڭ چوڭىنى تېرىپتۇ. ئەمدى ئۇنىڭ ئوردىنىڭ ئىچى
ۋە سىرتىدا باشقىلارنىڭ مالامەت ئوقىغا دۇچ كەلمىگەنلىكىنى
كۆرۈڭ!» دېيىشتى. ئەمما، چۆچخۇ ھېچ ئىش بولمىغاندەك،
گېدىيىپ قايتىپ كەلدى! مانجۇ خاقانى ئەجدادلىرىنىڭ باش
كۆتۈرگەن يىللىرىدىكى سەلتەنەت كىبىرىنى ئاللىقاچان يوقاتقان-
دى. شۇڭا ئۇ، «خىزمەت ئورنىدىن ئۆز ئىختىيارىچە ئايرىلىپ،
دۆلەتكە قايتقان» دېگەن نام بىلەن، چۆچخۇنى ۋەزىپىسىدىن ئې-
لىپ تاشلىدى، مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق، جامائەتنىڭ ئاغزى-
نى تۇۋاقلىماقچى بولدى.
چۆچخۇنىڭ ساتقىنلىق قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر تارقال-
غاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەر بىردەك «سات-
قىن چۆچخۇنى ئۆلتۈرمىگىچە، ئاۋامنىڭ غەزىپىنى پەسەيتكىلى
بولمايدۇ» دېيىشتى. خان ئاۋامنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈ-
چۈن، چۆچخۇنى دەرھال قاماققا ئېلىپ، ئۇنى «ئۆلۈم جازاسىغا
ھۆكۈم قىلىنىدىغانلار زىندانى» غا قاماش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.
بۇ چاغدا، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى، خان مۇپەتتىش
زو زۇڭتاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال ئوردىغا قاتلاق مەكتۇپ
سۇنۇپ، چۆچخۇنى قاتتىق سۆكۈپ، ئۇنىڭ ۋەتەن ساتقۇچلۇق
قىلىپ، مانجۇ سەلتەنەتىگە ئېغىر ئاھانەتلەرنى كەلتۈرگەنلىكىنى
ئەيىبلىدى. «... ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەر
كېسىپ بېرىش ھېسابىغا سۈلھ تەلەپ قىلىنسا، — دەپ يازدى
ئۇ ئۆزىنىڭ قاتلاق مەكتۇبىدا، — بۇنى ھەر ھالدا چۈشىنىش
مۇمكىن. ئەمما، ھازىرقى ئەھۋال قانداق؟ بۇ رۇسلار بىر پايمۇ
ئوق ئاتمىغان ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش
ئۈچۈن، سەلتەنەتىمىزنىڭ زېمىنىنى ئۇلارغا كېسىپ بېرىشكە
ئالدىراپ كەتكەنلىك بولماي نېمە؟ بۇ خۇددى ئاچ قالغان غالجىر

ئىتقا بىر پارچە سۆڭەك تاشلاپ بەرسە، ئۇ قانائەتلەنمىگەندەكلا بىر ئىش. ھېلىتىن بېشىمىزغا بۇنچىۋالا بالالار كەلگىلى تۇرسا، بۇنىڭدىن كېيىن، يەنە مۇنداق بالا ـ قازالىق قىسمەتكە دۇچار بولمايمىز دېيىش مۇمكىنمۇ؟ ئىسىت! ئىسىت، شۇنچە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىم ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە بىكارغا كېتەرمۇ؟ »[1]

ئۇ ئۆزىنىڭ چارروسىيىگە قارشى قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «روسىيە بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، غەلىبىنى قەتئىي قولغا كەلتۈرۈش»[2] نى تەلەپ قىلدى ھەمدە گۇاڭشۇينىڭ 6 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى[3] ھىماتچى قوشۇنلارنىڭ قارارگاھىنى تيەنشۈي دېگەن يەردىن قۇمۇلغا يۆتكەپ چىقىشنى قارار قىلدى ۋە ئۆزى مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى ئېلىپ، جيايۇگۈەن ئارقىلىق قوۋۇقتىن چىقتى.

بۇ چاغدا، پۈتۈن مەملىكەتتە غايەت زور ۋەتەنپەرۋەرلىك دولقۇنى كۆتۈرۈلگەنىدى. خان ئوردىسىدىكىلەردىن لى خۇڭجاڭ قاتارلىق ئاز سانلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» نى ئۆزگەرتىپ، باشقىلەتىن تۈزۈشنى تەلەپ قىلىشتى. ئەمما، لى خۇڭجاڭ بۇ ھەقتە باشقىچە پىكىردە ئىدى. «چۇڭخۇنى روسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندە، — دېگەنىدى ئۇ، — پەرمان بويىچە ئۇنىڭغا ئىشلارنى ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىدىغان تولۇق ھوقۇق بېرىلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ شەرتنامىگە قول قويىدىغان نېمە ھوقۇقى بار ئىكەن؟ دېيەلمەيدۇ. مۇبادا، باشتا ماقۇل دەپ،

---

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەتلىك زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 55 ـ جىلد، 3 ـ بەت؛ 56 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

[2] «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەتلىك زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 55 ـ جىلد، 3 ـ بەت؛ 56 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

[3] مىلادى 1880 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى.

ئاخىرىدا لەۋزىمىزدىن يېنىۋالىدىغان بولساق، ئىنتايىن نامەرد-
لىك قىلغان بولىمىدۇق؟ »[①]

ئۇ، زو زۇڭتاڭنىڭ قوشۇنغا ئەسكەر باشلاپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى «قەبرىگىنىغا باقماي، نام - ئاتاق قازانماقچى بولغان ئۆلەرمەن» دەپ مازاق قىلدى.

زو زۇڭتاڭ قوشۇنغا قاراپ ئاتلانغاندا، ئۆزىنىڭ قەتئىي ئىرادىسىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، مېيىتىنى سالىدىغان ساندۇقنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ چاغلاردا، ئۇ ئۆتكۈر ئۆت ياللۇغىغا گىرىپتار بولۇپ قالغانلىقتىن، ئاتقا قولتۇقىدىن ئىككى ئادەم يۆلەپ مىندۈرۈپ قويمىسا، ئۆزى مىنەلمەيتتى. شۇڭا، لى خۇڭجاڭ تەئەددى قىلىپ:

— ئۆلۈمتۈك قېرى، ئىككى ئادەم قولتۇقىدىن يۆلىمىسە، ئاتقا ئوڭلاپ مىنەلمەيدۇ. يەنە تېخى رۇسلار بىلەن سوقۇشمەن دەۋاتقىنىنى قارىمامدىغان ئۇنىڭ! — دېگەنىدى.

لى خۇڭجاڭنىڭ تەئەددىسىدىن خەۋەر تاپقان زوزۇڭتاڭ:

— ئۇ راست ئېيتىدۇ. مېنى ئاتقا مىندۈرگىلى دەرۋەقە ئىككى ئادەم كېرەك. ئەمما، مېنى ئاتتىن يىقىتقىلى بولسا، مىڭ ئادەم كېرەك، — دەپ تەنە بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى.

قەمەرىيە 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى،[②] زو زۇڭتاڭ قوشۇنغا يېتىپ كەلدى ھەمدە يول ئازابىدىن قوزغىلىپ قالغان كېسەللىكىگە قارىماستىن، دەرھال ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشتى.

ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، خاقانلىقنىڭ شىنجاڭدا

---

① «ساداقەتلىك، مەرىپەتلىك لى خۇڭجاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار»، 35 - جىلد، 15 - بەت.

② شەمسىيە 1880 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى.

تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ھەرقايسى جايلاردىن ئۈچ تارامغا بۆلۈنۈپ ئىلگىرىلەي- دىغان بولدى:

شەرقىي تارامدىكى ئىلى جياڭجۈنى جىن شۈننىڭ قارمىقىدى- كى بىر تۈمەن لەشكەر چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، جىڭ ئەتراپلىرىدا ئىستىھكام قۇرۇپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، جىن يۈڭچاڭنىڭ «غالىپ قوشۇنى» دىن ئىككى مىڭدەك ئاتلىق - پىيا- دە چېرىك يۆتكەپ بېرىلىدۇ؛ ئوتتۇرا تارامدىكى قىسىملار ئاساس- لىق ھۇجۇم ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ قىسىم ئەنخۈي قوشۇنلىرىنىڭ تۈڭلىڭى، گۇاڭدۇڭ پىيادە چېرىكلىرىنىڭ باش بۇغى جاڭ ياۋنىڭ قوماندانلىقىدىكى بەش مىڭ كىشىلىك پىيادە، ئاتلىق قىسىم (تۆت مىڭ بەش يۈز پىيادە چېرىك، بەشيۈز ئاتلىق چېرىك) ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، مۇزداۋان ئارقىلىق تېكەس دەرياسىنى بويلاپ ئىلىغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇنىڭغا ياردەم ئۈچۈن يەنە ئىككى مىڭ پىيادە، ئاتلىق چېرىك يۆتكەپ بېرىلى- دۇ؛ غەربىي تارامدىكى قىسىم — خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ باش بۇغى ليۇ جىنتاڭ قوماندانلىقىدىكى ئون مىڭ پىيادە، ئاتلىق چېرىك (سەككىز مىڭ بەش يۈز يەتمىش پىيادە چېرىك، بىر مىڭ بەشيۈز ئاتلىق چېرىك) تىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئۈچ- تۇرپان ئارقىلىق ئىلىغا قاراپ ئاتلىنىدۇ. زو زۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ قارارگاھى بىلەن يەنىلا قۇمۇلدا تۇرۇپ بۇ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىدۇ ۋە ھاكازالار.

× ×

چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ «رېۋاكىيە شەرتنامىسى» نى ئىم-

ـزالاش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈۋالغان غايەت زور مەنپەئەتى مانا مۇشۇنداق قىلىپ كۆپۈككە ئايلاندى.

مانجۇ خاقانلىقىنىڭ لەۋزىدىن يېنىۋالغانلىقىغا قاتتىق غەـزەپلەنگەن چارروسىيە هۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكالەتچىسى ئا. ئى. كىياندىپنى خاقانلىقنىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا ئەۋەتىپ، ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ پوپۇزا قىلدـسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چېگرىغا هەدەپ ئەسكەر يۆتكەپ هەربىي ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. چارروسىيىنىڭ مانجۇ خاقانلىقى بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايلارغا يۆتكىگەن ئەسكەرلىرى بىرنەچچە تۈمەنـگە يەتتى. يالغۇز ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەسكىرىي كۈچىنى بىراقلا ئالتە ـ يەتتە هەسسە كۆپەيتىپ ئون ئىككى مىڭغا، توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى ئەللىككە يەتكۈزدى. زەيسان كۆلى ئەتراپىدىكى جايلارغا ئون ئىككى مىڭ بەشيۈز پىخود ئەسكەر، ئالتە مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئاتلىق ئەسكەر، ئاتمىش ئىككى دانە توپ ـ زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇردى هەمدە پەرغانە ئۆلكىسىدىن ئۇدۇل قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرىش ئۈچۈن بەش مىڭ كىشىلىك بىر قىسىمنى يۆتكەپ كەلدى ۋە بۇ قىسىمغا ئوتتۇز دانە توپ ـ زەمبىرەك سەپلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇرۇش پارتلاپ قالسىلا، خېيلۇڭجياڭ، جىلىن ئۆلكىلىرىگە بېسىپ كىرىش ئۈـچۈن، ئامۇر دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە ئۇسسۇرى دەرياسىنىڭ شەرـقىدىكى جايلاردا تۇرۇشلۇق هەربىي قىسىملىرىنى كۆپەيتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مانجۇ خاقانلىقىنى دېڭىزدىن قامال قىلىش ئۈـچۈن، يىگىرمە نەچچە هەربىي پاراخوتتىن تەشكىل قىلىنغان فلوتنى (بىرونلانغان پاراخوت، كىرەيسىر، مۇداپىئە تىرالى قاـتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قارا دېڭىزدىن ياپونىيىنىڭ خىـرۇسىما شەهىرىگە يۆتكەپ كەلدى. دېمەك، تېگىپ كەتسىلا ئۇرۇش پارتلايدىغان هالەت شەكىللەندى.

قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[1] خاننىڭ بېيجىڭدىكى ئوردىسىدا جىددىي ساراي كېڭىشى چاقىرىلدى. بۇ چاغدا، تەسلىمچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان لى خۇڭجاڭ ساراي كېڭىشىنى كونترول قىلىۋالغانىدى. ئۇنىڭغا دارىلئۇلۇمنىڭ ياندىشى مىرزىسى چۈەنچىڭ، تەمىرات پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى ۋېن تۇڭخې، شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى شۈي دۇڭ ۋە شۇنىڭدەك نەنياڭ ۋەزىرى، قوشۇمچە جېجياڭ، جياڭشى ئۆلكىلىرىنىڭ زۇڭدۇسى ليۇ كۇنيى قاتارلىقلار دوست تارتىشىپ بەردى. ئۇلار: ئار ـ نومۇسقا چىداپ، روسىيە بىلەن سۈلھ قىلىشنى قۇۋۋەتلەپ چىقىشتى ھەمدە يىغىننىڭ قارالمىسىنى خانغا سۇندى.

مانجۇ خانى بىر تەرەپتىن چار روسىيە ۋە ھەرقايسى جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر (ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر چۇڭخۇنى جازالىغانلىق مەسىلىسى ھەققىدە مانجۇ ھۆكۈمىتىگە نارازىلىق ئولتىماتومى تاپشۇرغانىدى) نىڭ بېسىمىغا تېز پۈكۈپ، چۇڭخۇنى «ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلار زىندانى» دىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۆلۈم جازاسىنى كەچۈرۈم قىلىشقا يارلىق چۈشۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خاقانلىقنىڭ ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى، زېڭ گوفەننىڭ ئوغلى زېڭ جىزېنى سانت ـ پېتىربورگقا ئىلى مەسىلىسى ھەققىدە روسىيە بىلەن يېڭىۋاشتىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتتى.

× ×

1880 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى. زېڭ جىزې سانت ـ پېتىربورگقا يېتىپ كەلدى. 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئۇ رەسمىي

---

[1] شەمسىيە 1880 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى.

سۆهبەت ۋەكىللىك مانداتىنى تاپشۇرۇۋالدى.

ئەتىسى، زېڭ جىزې روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلى-كىگە بېرىپ، خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرس، روسىيىنىڭ مانجۇ خاقانلىقىدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بيۇتزوۋ ۋە ئالىي دەرىجە-لىك مەسلىھەتچى رېمىن قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتى. كۆرۈ-شۇش مۇراسىمىدا، ئۇ ئۆزىگە بېرىلگەن ھوقۇققا بىنائەن، جۇڭگو – روسىيە ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش – قايتۇرۇپ بېرىش شەرتنامىسى — «رېۋاكىيە شەرتنامىسى» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئۈچۈن كەلگەن-لىكىنى ئىزھار قىلدى. ئەمما گىرس تولىمۇ ھاكاۋۇر، تولىمۇ ئۆكتەم بىر ئادەم ئىدى.

روسىيىلىكلەر زېڭ جىزېنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولۇپ، مۆ-رىلىرىنى قىسىپ قويۇشتى – يۇ، ھېچقايسىسى لام – جىم دېمىدى.

زېڭ جىزېنىڭ ئالدىدا تۇرغان بيۇتزوۋ دېگەن رۇسنىڭ ئىك-كى كۆزى چاناقلىرىدىن چاچراپ چىقىپ كەتكۇدەك دەرىجىدە پولتىيىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ يا خاپا بولغىنىنى، يا خۇشال بولغىنىنى ئاسانلىقچە ئۇققىلى بولمايتتى، ئۇ مۇغەمبەر، شەپقەت-سىز، تاقابىل تۇرۇش تولىمۇ قىيىن بولغان كاززاپ بىر ئادەم ئىدى. زېڭ جىزېنىڭ دىققەت – نەزەرى ئۇنىڭدىن يۆتكىلىپ خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرسنىڭ ئۈستىگە ئاغدۇرۇلدى. بۇمۇ ئۆتۈپ كەتكەن تۈلكە، كاززاپ، ھىيلىگەر بىر ئادەم ئىدى.

زېڭ جىزې خارجى ئىشلىرىنىڭ قائىدە – رەسمىيىتى بويى-چە، ئۆزىنىڭ چار پادىشاھقا دۆلەت خېتى تاپشۇرماقچى ئىكەنلى-كىنى ئىزھار قىلدى.

— جانابىي زېڭ جىزې تۆرە، سىلى مانجۇ خانىنىڭ ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ئىكەنلا، ھالا بۈگۈن يەنە بۈيۈك روسىيە ئىمپېراتورلىقىمىزدا تۇرۇشلۇق ۋەكى-لى بولۇپ تەيىنلىنىپتىلا، بىلىدۇقكى، جانابلىرىنىڭ نەچچىنچى

دەرىجىلىك ۋەكىل ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەن بولسىلا، — دېدى گىرىس چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن.

ئۇ زېڭ جىزېنى قەستەنگە كولدىرلىتىۋاتاتتى. مانجۇ خاقان- لىقىنىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىنىڭ نوتىسىدا ئۇنىڭ ئەھۋالى روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىگە تونۇشتۇرۇلغانىدى. زېڭ جىزې قائىدە - يوسۇن يۈزىسىدىن يەنىلا ئۆزىنى زورىغا بېسىۋالدى.

— ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ چىرايىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەي.

— ئۇنداق بولسا، سىلەردىن كەلگەن چوڭ دارېن، — نەچچىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؟ — دەپ يەنە سورىدى گىرىس زەھەرخەندىلىك بىلەن.

— بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

— سىلى ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل بولسىلا، — دېدى گىرىس تۇيۇقسىزدىنلا، — ئۇنداق بولسا، سىلى بۇ قېتىم كەل- گەندە تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل مانداتىنى ئېلىپ كەلگەن ئوخشى- ماملا؟ ئىلگىرى، خاقانلىقىڭىزلارنىڭ چوڭ دارېن دېگەن ئۇ ۋەكىلىمۇ بىرىنچى دەرىجىلىك پوسۇل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىر- لىك مانداتىنى ئېلىپ كەلگەن، ئۇ كىشى مانجۇ خانىنىڭ تولۇق ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، ئۇنىڭ مۇددىئاسىغا ئەڭ ۋەكىللىك قىلا- لايدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىمگە كەلگەندۇق. ئەم- ما، بۇ كېلىشىمنىڭ سىياسى تېخى قۇرىماي تۇرۇپلا، لەۋزىڭلار- دىن يېنىۋالدىڭلار. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، سىلى بۇ كېلىشىمگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئۈچۈن كەلدىم دەۋاتىلا، ھالبۇكى، بىرىن- چى دەرىجىلىك ۋەكىل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىر ئىمزا قويغان كېلىشىمنى بىردەم تۈزۈپ، بىردەم ئۆزگەرتىپ، لەۋزىڭلاردىن يېنىۋېلىپ تۇرساڭلار، ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تولۇق ھوقۇقلۇق مانداتىغا ئىگە بولمىغان سىلىدەك

بىر ئادەمنىڭ قولىدىن قانچىلىك ئىش كېلىدۇ؟
تەرجىمان گىرسنىڭ تەنە ـ تەئەددىلىرىنى زىلڭ جىنزېغا
ئۆرۈپ بەرگەندىن كېيىن، زىلڭ جىنزې قىلچىمۇ تۇزۇت قىلىپ
ئولتۇرمايلا:
— مۆھتىرەم گىرس، بىيۇتزوۋ جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي-
كى، — دېدى، — مەن سىلەر ئىككىيلەننى ئۇزۇن يىللاردىن
بۇيان خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىدە ئىشلەپ، ھەرقايسى ئەل-
لەر بىلەن كۆپ مۇئامىلە قىلىپ، خېلى قائىدە ـ يوسۇن ئۆگەن-
گەن دېسەم، ئەقەللىسى ئۆيۈڭلەرگە كەلگەن مېھمانغا قانداق
مۇئامىلە قىلىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئوخشايسىلەر! غەربلىكلەرنىڭ
ھەممە ئېتىراپ قىلغان قائىدە ـ يوسۇنلىرى بويىچە بولغان تەق-
دىردىمۇ، دۆلەت تەرىپىدىن چەت ئەللەرگە ئەۋەتىلگەن ۋەكىل
مەيلى بىرىنچى دەرىجىلىك بولسۇن، ئىككىنچى دەرىجىلىك بول-
سۇن ۋە ياكى تولۇق ھوقۇقلۇق مانداتىغا ئىگە بولغان ياكى
بولمىغان بولسۇن، تۇزگەن كېلىشىملىرىنى ئاۋۋال ئۆز پادىشا-
ھىغا مەلۇم قىلىدۇ. بۇ كېلىشىملەر پادىشاھ تەستىقلىغاندىن
كېيىن ئاندىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ. بۇنى بىلسەڭلار كېرەك؟
ئالدىنقى نۆۋەت، چۇڭخۇ دارىيىن سىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزگەندە،
ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، خاقانىمىزنىڭ ئىرادىسىگە مۇخالىپ
ئىش قىلىپ قويدى. غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ۋە مانجۇ
خاقانلىقىنىڭ ئەمرۇ ـ مەرۇپلىرى پۈتۈلگەن رىسالە ـ دەستۇر-
لارنى ئوقۇغان بولساڭلارلا، بۇ دەستۇرلاردا بۇنداق ئىشقا شىپى
كەلتۈرگىلى بولىدىغان بىرەرمۇ ماددىنىڭ يوقلۇقى ئۆزۈڭلەرگى-
مۇ مەلۇم بولىدۇ. دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلىكىگە بېرىپ چېتىلى-
دىغان بۇنداق ئىشنى چوقۇم خاقانىمىزنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈ-
زۈش لازىملىقى ھەممىگە ئايان بىر ئىشقۇ؟
باياتىن زىلڭ جىزېغا يەۋەتكۈدەك قىلىپ تىكىلىپ تۇرغان
بىيۇتزوۋ ئەمدى كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئەپقېچىشقا مەجبۇر بولدى.

— ئۇنداق بولسا، چاتاق بولدىغۇ بۇ ئىش؟ — دەپ غۇدۇڭ-
شىدى گىرس، — يا بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل، تولۇق هو-
قۇقلۇق ۋەزىرىنىڭ دېگىنى هېساب بولمىسا، يا ئىككىنچى دەرىجى-
لىك ۋەكىلگە تولۇق هوقۇقلۇق مانداتى بېرىلمىگەن تۇرسا، بۇ
قانداق بولغىنى؟

بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن، گىرس يەنە مۇنداق دېدى:

— دۆلىتىڭلارنىڭ بىز بىلەن شەرتنامە تۈزىدىغان مۇددىئاسى
بار ئىكەن هەمدە بۇ شەرتنامىگە تۈزۈتىش كىرگۈزسەك دەپ
تۇرۇۋغلۇق، نېمىشقا غەربكە ئەۋەتىلگەن قوشۇنىڭلارنى كۆپەيتى-
سىلەر؟ بۇ بىزنىڭ بۈيۈك روسىيە ئىمپېراتورلىقىمىزغا قىلىنى-
غان قىپ - قىزىل ئىغۋاگەرچىلىك ئەمەسمۇ؟ بىزگە مۇشۇنداق
پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلساڭلار، بىز سىلەرنىڭ شەرتنامىگە
تۈزىتىش كىرگۈزۈش هەققىدىكى تەكلىپىڭلارغا قانداقمۇ ماقۇل
بولىمىز؟

— خاقانلىقىمىزنىڭ هۇدۇتلۇقىمىزنىڭ ئامان - ئېسەنلىكى-
نى مۇستەهكەملەش مەقسىتىدە شىنجاڭغا ئەسكەر چىقارغانلىقىنى
ئىغۋاگەرچىلىك دېسەڭلەر تولىمۇ كۈلكىلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ مەن
گىرس دارېننىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش هەققىدە بىز
بىلەن مەسلىهەتلىشىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ كۆپ
خۇرسەن بولدۇم هەمدە بۇ ئىشنى چار پادىشاه ئالىيلىرىغا چوقۇم
يەتكۈزىدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل!

بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن، گىرس مۇنداق دېدى:

— بولىدۇ، ئەمىسە، مەن ۋەكىل جانابلىرىنىڭ مۇددىئاسى-
نى پادىشاه ئالىيلىرىغا يەتكۈزەي. سىلىنىڭ دۆلەت خېتى تاپشۇ-
رىدىغان ۋاقىتلىرى هەققىدە ئۇل جانابىي ئالىيلىرىنىڭ كۆرسەت-
مىسىنى ئالاي!

روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىدىن قايتىپ چىققاندى-
دىن كېيىن زىڭ جىزېنىڭ كۆڭلى سەل ئورنىغا چۈشكەندەك

بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، زېڭ جىزې سانت ـ پېتربورگدىن پويىزغا ئولتۇرۇپ سارسىك ۋوگزالىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئۇ يەردىن ئۇدۇل چار پادىشاھ ئالېكساندىر II نىڭ يازلىق سارىيىغا كەلدى. ئۇ قوبۇل زالىدا بىر سائەتتەك ئولتۇرغاندىن كېيىن، روسىيە دۆلىتىنىڭ شىغاۋۇل مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى دا-ۋىدوۋ زېڭ جىزېنى باشلاپ قوبۇلخانىنىڭ چوڭ زالىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، ئۇنى چار پادىشاھنىڭ كابىنېتىغا باشلاپ كىردى.

چار پادىشاھنىڭ كابىنېتى سانت ـ پېتر زالىنىڭ ئوڭ تەرد-پىدىكى بىر ياسىداق ئۆيدە ئىدى. بۇ چاغدا، چار پادىشاھى ئالېكساندىر II ئىشىككە قاراپ ئۆرە تۇرغانىكەن. زېڭ جىزې ئۇنىڭغا ئارقىمۇئارقا ئۈچ نۆۋەت تەزىم بىجا كەلتۈرگەندىن كې-يىن، دۆلەت خېتىنى قوش قوللاپ ئۇنىڭغا سۇندى ۋە ئۆزىنىڭ خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئىزھار قىلدى. چار پادىشاھ ئالېكساندىر II زېڭ جىزې تاپشۇرغان دۆلەت خېتىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى ۋە ئۇنى قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى. ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە ئېغىز ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، شاھنىشىنغا كىرىپ كەتتى.

مۇشۇ قىسقىغىنە كۆرۈشۈش مۇراسىمىدا، چار پادىشاھ ئا-لېكساندىر II جۇڭگو تەرەپنىڭ ئىلى مەسىلىسى ھەققىدىكى سۆھ-بەتنى يېڭىۋاشتىن باشلاش ھەققىدىكى تەلىپىگە ئاخىر ماقۇل بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، زېڭ جىزې گىرىس بىلەن كۆرۈشتى. گىرىس ئۇنىڭدىن ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىشكە تېگىشلىك بولغان ھۆججەت ـ ئالاقىلەرنىڭ ھەممىسىنى تېزلىكتە روسىيە تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. زېڭ جىزې يېنىدىن دەرھال ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان «رىۋاكىيە شەرتنامى-

ـسى» غا تۆزىتىش كىرگۈزۈشكە ئائىت نوتىنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا
تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ نوتىدا مۇنداق ئالتە مەزمۇن قەيت قىلىنغاـ
نىدى: روسىيە ئىلىنى مانجۇ خاقانلىقىغا چوقۇم تولۇق تاپشۇرۇپ
بېرىشى كېرەك؛ تارباغاتاي بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرىسى يەنىلا
«جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتناـ
مىسى» بويىچە بولىدۇ؛ روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا بېجىنى
تامامەن كەچۈرۈم قىلىشقا بولمايدۇ؛ روسىيە تەرەپ ئىلىنى مانجۇ
خاقانلىقىغا تولۇق قايتۇرۇپ بەرگەندىلا، خاقانلىق نىۋچىنىسك،
قۇبدۇ سودا يولىنى ئېچىپ، ئۇنى جىايۇگۇەن بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ
ۋە ھاكازالار.

زېڭ جىزېنىڭ روسىيە تەرەپكە تاپشۇرغان بۇ نوتىسىدا خان
تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ۋە رەت قىلىنىشقا تېگىشلىك ماددىلار
بىراقلا تىلغا ئېلىنماستىن، بەلكى «بۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى
كىچىك نۇقتىلار ئىككى تەرەپ ئورتاق كېڭەشكەندىن كېيىن،
ئاندىن ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغانىدى.

گىرس جۇڭگو تەرەپنىڭ نوتىسىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېـ
يىن:

— زېڭ دارېن سۇنغان بۇ ھۆججەتتە ئۆزگەرتىلىدىغان جايلار
بەك كۆپ بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئەمدى مادارا
قىلىشنىڭ ئورنى قالمىغان ئوخشايدۇ، — دەپ توڭ تەگدى.
شۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىملىق سۆھبەت مۇشۇنداق كۆڭۈلسىزـ
لىك كەيپىياتى ئىچىدە ئاياغلاشتى.

8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە
مىنىستىرى مىليوتىننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، خارجى ئىشلىرى،
قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيە دائىرىلىرى قاتناشقان بىرلەشمە يىـ
غىن چاقىرىلىپ، زېڭ جىزې تاپشۇرغان نوتا مۇھاكىمىگە قويۇلـ
دى. يىغىن ئاخىرىدا: «جۇڭگو ـ روسىيە سۆھبىتىنى يېڭىۋاشـ
تىن ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ، ئەمما ئاۋۋالقى شەرتنامىدىكى ئاساسـ

ـلىق مەزمۇنلارنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ» دەپ قارار قوبۇل قىلىـ
ـدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گىرس روسىيە بىلەن جۇڭگو ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يېڭىۋاشتىن ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتنىڭ
ئورنى بېيجىڭدا بولۇشى شەرت دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى ۋە بيۇتزوۋ-
نى بېيجىڭغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. مانجۇ ھۆكۈمىتىگە بېسىم
ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئادمىرال ليۇزوۋسكىي قوماندانلىقىدىكى بىر
فىلوت جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىلىرىغا ئەۋەتىلىدىغان بولدى.

بيۇتزوۋ روسىيە تەرەپنىڭ سۆھبەت ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلەنـ
ـگەندىن كېيىن، ئۇدۇل مانجۇ خاقانلىقىغا قاراپ يولغا چىقماي،
بەلكى «ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىمنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ ئاندىن
بارىمەن» دېگەن باھانە بىلەن، «قېنى، ۋەزىيەتتە نېمە ئۆزگىـ
ـرىش بولىدۇ؟ قاراپ باققاندىن كېيىن بىر نېمە دەرمىز» دېگەنـ
ـدەك قىلىپ، شىۋېتسىيىدە يېتىۋالدى.

زېڭ جىزې روسىيە تەرەپنىڭ جاۋاب نوتىسىنى تاپشۇرۇۋالـ
ـغاندىن كېيىن، بيۇتزوۋنىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش
ئىشىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن خاقانلىققا بارماقچى بولۇۋاتقانلىـ
ـقىنى تېلېگراممىدا ئارقىلىق خانغا مەلۇم قىلدى. تېلېگراممىنى
تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خاننىڭ پۇشقىقىغا پىت چۈشتى ـ دە،
«بۇنداق بولىدىغان بولسا، ۋەزىيەتنى يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولماسـ
ـمىكىن؟» دەپ ئەنسىرەپ، سەراسىمىگە چۈشۈپ قالدى ھەمدە
زېڭ جىزېغا: «ھەرقانداق زىيان تارتىدىغان ئىش بولسىمۇ،
سۆھبەتنى روسىيىدە ئۆتكۈزۈشنى قولغا كەلتۈر!» دەپ تېلېگـ
ـراممىدا ئەۋەتتى.

زېڭ جىزې خاننىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېـ
ـيىن، دەرھال روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىگە كېلىپ
رېمىن بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى. بۇ چاغدا، چار پادىشاھ
ئالېكساندىر II گىرس قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، دەم ئېـ
ـلىش ئۈچۈن قارا دېڭىز ساھىلىدىكى يالتاغا كەتكەنىدى.

— بىز سۆھبەتنى شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈلىدىغان ۋاقىتلار بويىچە ئۆتكۈزۈش تەلىپىمىزدىن ياندۇق، — دېدى زېڭ جىزې، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ كەتكەنىدى، — بىراق، بىز يول قويغان بولغاندىكىن، سىلەرمۇ ئازراق ئىنساپ قىلىساڭلار بولارمىكىن؟

ئۇ شۇ ئارقىلىق روسىيە تەرەپكە جۇڭگو تەرەپنىڭ يول قويۇشقا رازى بولغانلىقى ھەققىدە بىشارەت بەردى. ئەمما ئۇ ئارقىدىنلا: «ناۋادا سىلەر ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى بۇ يەردە ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلمايدىغان بولساڭلار، بىزمۇ سۆھبەتنى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلمايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەگەر ئىككى تەرەپ سۆھبىتى بېيجىڭدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولسا، ئۆكتىچىلەر يېغى قوپۇپ، سۆھبەتنى پايدىسىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ‐دە، سۆھبەتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا، ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى روسىيىدە داۋاملاشتۇرۇش ئۇچۇن، روسىيە تەرەپ بيۇتزوۋنى دەرھال چاقىرتىۋالمىسا بولمايدۇ!» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى.

ئاخىرى، روسىيە تەرەپ بيۇتزوۋنى چاقىرتىۋالدى. ئۇ سانت ‐ پېتربورگقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، زېڭ جىزې مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ نوتىسىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئۇ نوتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ:

— بولىدۇ، دۆلىتىڭلارنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشاھ ئالىيلىرىغا يەتكۈزەي، — دەپ سوغۇق جاۋاب بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، روسىيە تەرەپ ئۇدا بىرنەچچە كۈنگىچە لام ـ جىم دېمەي تۇرۇۋالدى. زېڭ جىزې روسىيە تەرەپنىڭ بۇ ھەقتە ئېنىق جاۋاب بېرىشىنى سۈيلەپ رېمىن بىلەن بىرقانچە قېتىم كۆرۈشتى. رېمىن:

— نېمىگە ئالدىرايلا، دەم ئالماملا. بۇ ئىشنى ھەل قىلىش خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىمىزنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. مۇ‐

بادا، دۆلەتلەرلار ئالدىراپ كېتىدىغان بولسا، دېڭىز ئارمىيە مىنىستىرلىكىمىزدىكىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ باقاملا - يا؟ ئۇلار دۆلەتلەرلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلىش خېتى تاپشۇرسا ئەجەپ ئەمەس! — دەپ پوپوزا قىلدى.

— ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدىغان بولسا، بېشىمىزغا كەلگەننى كۆرەرمىز، — دېدى زېڭ جىزې سوغۇق كۈلۈپ تۇرۇپ، — مۇبادا، سۆھبىتىمىزدىن بىرەر نەتىجە چىقماي، ئۇرۇش پارتلاپ قالسا، زىياننى يالغۇز بىزلا تارتمايمىز - دە؟ سىلەرگىمۇ زىيان بولار؟ خاقانلىقىمىز بىلەن روسىيىنىڭ ئورتاق چېگرىسى بىر تۈمەن چاقىرىمغا يېتىدۇ. مۇبادا، سىلەر بىز بىلەن بولغان ئىككى يۈز يىللىق ئىناق قوشنىدارچىلىقنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلماي، ئۇرۇش قوزغىماقچى بولساڭلار، ئىش يامىنىغا ئۆرۈلۈپ قالارمىكىن؟ مۇبادا مۇشۇنداق بولۇپ قالىدىغان بولسا، بىزدىن يامانلاپ يۈرمىسەڭلارمۇ بولىدۇ.

زېڭ جىزېنىڭ بۇ گەپلىرى روسىيە تەرەپنىڭ يېغىرىنى ئېچىپ قويدى. چۈنكى «تۆگە قانچە يولغان بولسا، يېرىغىمۇ شۇنچە بولىدۇ» - دە.

— مۇبادا روسىيە تەرەپ چۈڭخۇ بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنى بىكار قىلىشقا ماقۇل بولىدىغان بولسىلا، — دېدى زېڭ جىزې رېمىننىڭ يۇمشىغانلىقىنى كۆرۈپ، — ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى ئەھۋالغا قاراپ كېچىكتۈرۈشنى ئويلىشىشىمىز مۇمكىن.

رېمىن خۇددى خوخىغا ئولتۇرۇۋالغاندەك دىككىدە چۆچۈپ كەتتى - دە، دەرھال:

— ئۇنداق بولسا، سىز دەرھال تىلىڭىزدىن روسىيە تەرەپ چۈڭخۇ بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنى بىكار قىلىشقا قوشۇلسىلا، بىزمۇ ئىلىنى قايتۇرۇۋالايمىز دەپ خەت پۈتۈپ بېرىڭ! — دەپ لوقما تاشلىدى.

— ئىلى خاقانلىقىمىزنىڭ زېمىنى. ئۇنى سىلەرگە نېمىشقا

ئۆتۈنۈپ بېرىدىكەنمىز؟ — دەپ رەددىيە بەردى زېڭ جىزې رىمىنىڭ سۆزىگە.

رېمىننىڭ يىلى چىقتى.

مۇشۇ مەزگىللەردە، مانجۇ خانى مەملىكەت ئىچىدىكى قاتتىق قۇللۇقلارنىڭ جاسارىتىنى بېسىش ئۈچۈن، قەمەرىيە 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى[1] زو زۇڭتاڭنى «مۇشاۋىر ئەزەم قىلىپ تەيىنلىگەن» لىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنى قۇمۇلدىن بېيجىڭغا چاقىرتتى. 24 ـ كۈنى[2] يارلىق قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. زو زۇڭتاڭ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دىلى قاتتىق ئازار يەپ، روھىي چۈشۈپ كەتتى.

قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى[3] روسىيە تەرەپنىڭ باش ۋەكىلى، روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى گىرىس زېڭ جىزېدىن:

— ئاڭلىشىمىزچە، خان مۇپەتتىش زو زۇڭتاڭ جانابلىرى ھازىر پايتەختتىكىلاردا خاقانىڭلار بىلەن ئەسكەر چېقىرىشنى مەسلىھەتلىشىۋېتىپتۇدەك. بۇ گەپ راستمۇ؟ — دەپ سورىدى.

بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، گىرىس، يۇتزوۋ قاتارلىقلار بۇ ئىشنى قايتا تىلغا ئالدى:

— ئاڭلىشىمىزچە، خاقانىڭلار ئەسكەر چېقىرىش مەسىلىسىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن، زو زۇڭتاڭ دارىننى بېيجىڭغا چاقىرتىپتۇ ـ دەك، بىز ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى تېزرەك ئاياغلاشتۇرساق دەپ قارايمىز. بولمىسا، يوق يەردىن پۇتاق چىقىپ يۈرمىسۇن يەنە؟

زو زۇڭتاڭنىڭ ئاكتىپ ھالدا ئۇرۇش تەييارلىقى قىلغانلىقى ئىككى تەرەپ سۆھبىتىدە زېڭ جىزېغا ئارقا تىرەكلىك رول

---

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى.
② شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى.
③ شەمسىيە 1880 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى.

ئوينىدى.

ئەسلىدە، زو زوڭتاڭ قومولدا چېغىدىلا، خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا ئارقا ـ ئارقىدىن خەت سۇنۇپ، ئوردىنىڭ باشقىلارغا تېز پوكوپ، سۇلھ تەلەپ قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇرغانىدى. «ئەھۋالدىن قارىغاندا، — دەپ يازغانىدى ئۇ خېتىدە، — زادى ئۇرۇشماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇرۇش — ئەرنىڭ قولىدىكى قامچىغا ئوخشايدۇ. مۇبادا ياخشىلىقچە گەپ ئاڭلىمىسا، قامچا بىلەن ساۋاپ قويغانىنىڭمۇ پايدىسى بار!»①

ئۇنىڭ يېنىدىكى مۇشاۋىرلىرىدىن بىرى ئۇنىڭغا: «خاننىڭ چىشىغا تېگىپ قويمىسىلا. چۈنكى مىڭ قىلغان بىلەن يەنىلا خاقاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن. سىلە بىلەن بىز مىڭ قىلغان بىلەن يەنىلا يات سانىلىمىز. 〈گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن〉 دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ سىلى؟» دەپ نەسىھەت قىلىۋىدى. ئۇ:

— «لەببەيچى تولغان بۇ جەننەتتىن ۋاپادار ئەر چۈشكەن دوزاق ئەلا!» دەپ جاۋاب بەردى.

× ×

گۇاڭشۈينىڭ 7 ـ يىلى قەمەرىيە 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى②. مانجۇ خاقانلىقى بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا «تۈزىتىلگەن شەرتنامە» — «ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى.

بۇ شەرتنامە بويىچە، چارروسىيە تۆۋەنكى ئىلىنى پۈتۈنلەي يۇتۇپ كەتتى، ئەمما يۇقارقى ئىلىنى جوڭگوغا قايتۇرۇپ بەردى. يەنە تېكەس ۋادىسى (تەخمىنەن يىگىرمە نەچچە مىڭ كۋادرات

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزوڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، خەت ـ چەكلەر»، 24 ـ جىلد، 74 ـ بەت.

② مىلادى 1881 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

كىلومېتىر كېلىدۇ) بىلەن مۇز داۋاننى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى. بۇنىڭ ھېسابىغا جۇڭگونىڭ روسىيە تەرەپكە تۆلەيدىغان ھەربىي تۆلەم پۇلى ئەسلىدىكى بەش مىليون روبلىدىن توققۇز مىليون روبلى (تەخمىنەن بەش مىليون توقسان مىڭ سەر كۈمۈشكە تەڭ) غا كۆپەيتىلدى.

بۇ شەرتنامىگە بىنائەن، ئىككى تەرەپ ئىلى خەلقىدىن روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى «خالىغۇچىلار» نىڭ بىر يىل سۈرۈك ئىچىدە روسىيىگە تەۋە بولغان تۆۋەنكى ئىلىغا كۆچۈپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ دەپ پۈتۈشتى. مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن روسىيە ھۆكۈمىتى بىرلىكتە چىقارغان بۇ قارار ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى كېيىنكى چاغلاردا كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئاۋات يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ، تېخى ئېچىلمىغان جايلاردىكى ئەسكى تاملىقلاردا سەرسان بولۇپ يۇرۇشتەك ئېغىر پاجىئەلىك قىسمەتكە دۇچار قىلىدى.

مانجۇ خاقانلىقى شىنجاڭنى قايتا ئىگىلىگەندىن كېيىن، خاقانلىقنىڭ شىنجاڭدىكى تەسەررۇپىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، زو زۇڭتاڭ خانغا شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە قارىتا ئومۇمىي قاراشلىرىم ھەققىدە» دېگەن قاتلاق مەكتۇبىدا «شىنجاڭدا ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئورنىتىش پىلانى» نى ئوتتۇرىغا قويدى: شىنجاڭدا يۈرگۈزۈلگەن «ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى» نى بىكار قىلىپ، «ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئىنالچىلىقنى ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىپ»، مانجۇ خاقانلىقىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟ «بۇ قېتىم چوڭ قوشۇنىمىز مۇسۇلمان قاراقچىلىرىنى تازىلاپ، مۇستەھكەم شەھەر - قەلئەلەرنى ئارقا - ئارقىدىن تارتىۋالدى، — دەپ يازدى ئۇ ئۆزىنىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق

مەكتۇبىدا، — هالىبۇكى، سانجى، قۇنۇبى، ماناس قاتارلىق
جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئۆز جىنايىتىدىن قورقۇپ، تەڭرى تېغى-
نىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا قېچىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ جايلاردا
ئاھالە ئازىيىپ كەتتى. بىز بۇ جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن،
ئەمىنلىك ئورنىتىپ، پۇقرالارنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىپ
ئۆز تېرىكچىلىكىنى داۋاملاشتۇرۇشقا رىغبەتلەندۇردۇق. ھالا بۇ-
گۈنگە كەلگەندە، ئادەم بارا - بارا كۆپىيىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ
ئۈرۈمچى ئايمىقىدا بۇنىڭ ئۈنۈمى ئالاھىدە بولدى. . . موردىن
جىڭخا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەر چۆل - جەزىرىنى ھېسابقا
ئالمىغاندا ھەممىسى دېگۈدەك ئۈنۈمسىز يەرلەر ھېسابلانسىمۇ،
ئەمما، بۇ يەرلەردە قاش قوۋۇقنىڭ ئىچىدىن كۆچمەنلەرنى كۆچۇ-
رۇپ كېلىش ۋە يەرلىك ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەمدە چېرىك-
لەرگە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش نەتىجىسىدە، ئۆزلەشتۇرۇلگەن
تېرىلغۇ يەرلەر تەدرىجىي ئاۋۇشقا باشلىدى. شۇڭا، بۇ يەرلەردە
ئىدارە قىلغۇدەك ئاھالە يوق دېگىلى بولمايدۇ. . . تۇرپانغا قارايدى-
غان ئاۋۇل - قىشلاقلاردا، ئۈرۈمچى ۋىلايىتىدە بوز يەرلەر كۆپ
ئەمەس. . . جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر ئىچىدە يېڭىسارنىڭ زې-
مىنى كىچىك، ئۇچتۇرپاننىڭ تۇپرىقى ئۈنۈمسىز بولغانلىقىنى
ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان جايلارنىڭ ھەممىسىلا تۇرپانغا ئوخ-
شاش يەر بايلىقى مول جايلاردۇر. قەشقەر، خوتەن، يەكەن،
ئاقسۇ قاتارلىق جايلار تولىمۇ باياشات، ئەلۋەك يۇرتلاردىن ھېساب-
لىنىدۇ. ليۇ جىڭتاڭ، جاڭ ياۋلار ھازىر بۇ جايلارنى تۈجۈپىلەپ
باشقۇرۇپ تۇرۇپتۇ. ئېرىق - ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، يەرلەرنى
ئۆلچەپ، ۋەيران قىلىۋېتىلگەن شەھەرلەرنى ياساپ، كۆل -
ھاۋۇزلارنى كولىتىپ، رابات - ئۆتەڭلەرنى ئەھيا قىلىپ، پۇل
- ئاقچا قۇيدۇرۇپ، ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان بولساقلا،
ھەممە ئىش يۇرۇشۇپ كەتمەمدۇ؟ . . ھازىر تەڭرى تېغىنىڭ
شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى جايلارنى ئۆلكە تۈزۈمى بويىچە ئىدارە

قىلىدىغان پەيت پىشىپ قالدى. مۇشۇنداق قىلساق، بۇ ئىشىمىز-
نى ئاسمان خۇداسىمۇ، زېمىن خۇداسىمۇ، پۇقرالارمۇ راۋا كۆرد-
دۇ. مۇبادا ھازىر بۇنداق قىلماي، پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدى-
غان بولساق، تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش يۈز بېرىدۇ!»①

زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندا، خا-
قانلىقنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق مۇئەسسەسىلىرىنى تېخىمۇ
كۈچەيتىشكە پايدىسى زور بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ
قارىشىچە، ئەسلىدىكى ئىلى جياڭجۈنى، يەكەن خان ئامبىلى،
باش بۈغ، مەسلىھەتچى ئامبال، خان ئامبال، ئاغلاقچى ئامبال
قاتارلىق مەنسەبدارلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئېنىق ئەمەس،
«ئوغرى - يالغاننى تەپتىش قىلىشتا، ھەر قايسىسى مەسئۇلىيەت-
نى بىر - بىرىگە ئىتتىرىشىپ، ئىشنى ئاقسىتىشماقتا»، بۇ
ئادەملەر «ئۇزاقىچە داتاڭدىن چىقماي» ياكى «لەشكەركەشلىك
بىلەنلا شۇغۇللىنىپ كەلگەچكە»، پۇقرالارنىڭ ھال - مۇڭىغا
يەتمىدى. (ئۇلار) «يۇرتدارچىلىق ئىشىغا خام ئاقناچىلاردۇر.» ئۇنىڭ
ئۈستىگە، شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ بولغاچقا، «ھەربىي ئەمەلدار-
لار كۆپ، مۇلكى ئەمەلدارلار يېتىشمەيدىغان» ھالەت شەكىللى-
نىپ قالدى. ئۇلار «يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى راۋانلاشتۇرۇشنى
ئويلىسىمۇ» ئەمما، بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ باققان ئە-
مەس. مۇبادا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلىدىغان بولسا، مۇلكى
ئەمەلدارلارنى كۆپلەپ ئىشقا سېلىپ، پاششاپلىقنى كەڭ يولغا
قويغىلى بولىدۇ - دە، «ئۇزاقىچە ئاسايىشلىق ئورنىتىش» تەلى-
پىگە يەتكىلى بولىدۇ.

زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويغاندا، يەنە

---

① ئاسايىشلىق تۆرە زو زۇڭتاڭنىڭ قاتلاق مەكتۇبلىرى» (داۋامى-
سى) 72 - جىلد، «شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن خانغا يوللانغان قاتلاق
مەكتۇب».

هەربىي خىراجەتنى كۆپلەپ ئازايتقىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ نەزەرىدە، ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قارا چېرىكلەرنى يىلدىن - يىلغا تەدرىجىي ئازايتقىلى، قوشۇنلارنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشنى توختاتقىلى بولاتتى. هەربىيلەرنىڭ ئايلىق مائاش تۈزۈمىنى لەڭ يىيىش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتكەندە، يىلىغا بىر مىليون سەر كۈمۈشنى تېجەپ قالغىلى، قىسىملارنىڭ يىللىق خىراجىتىنى ئۈچ مىليون سەر كۈمۈش ئەتراپىدا كونترول قىلغىلى بولاتتى. ئۇنداق بولسا، هەربىي خىراجەتنى نەدىن هەل قىلىش كېرەك؟ بۇ هەقتە زو زۇڭتاڭنىڭ پىلانى مۇنداق ئىدى: بىرىنچىدىن، سۇ سېلىقىنى ئاشۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، چازا - جۇجۇق قۇرۇپ، ئۆتكەل - گۈمرۈكلاردىن ئېلىنىدىغان ئۆتكەل بېجىنى كۆپەيتىش؛ ئۈچىنچىدىن، خان تەرىپىدىن مونوپولىيە قىلىنىدىغان دورا ماتېرىياللىرى، تېرە - تەسەك، پاختا - يۇڭ قاتارلىق ئەشيالاردىن كىرىدىغان سودا پايدىسىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش؛ تۆتىنچىدىن، خان تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدىغان خوتەن قاشتېشى، ئالتاينىڭ ئالتۇنى، قەشقەرنىڭ كۈمۈشى، كۇچانىڭ مىسى، ئۇلۇغچاتنىڭ قوغۇشۇنى، كانسۇنىڭ تۆمۈرى، ياغبۇلاقنىڭ يەر يېغى قاتارلىق مەدەن بايلىقلىرىدىن كىرىدىغان پايدىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش ۋە هاكازالار. قىسقىسى، پۇقرالارنىڭ قان - تەرىدىن پايدىلىنىپ مانجۇ خاقانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى هۆكۈمرانلىقىنى قوغداش — زوزۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتىكى پىلانىنىڭ تۈپ نىگىزى ئىدى.

زوزۇڭتاڭ يەرلىك پۇقرالارنىڭ «ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، خاقانلىق بىلەن ئوخشاش قىلىپ چىقىش» ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ پۈتۈن يۈرەك - قېنىنى سەرپ قىلىپ بىر يۈرۈش تەدبىرلەرنى باش قاتۇرۇپ تۈزۈپ چىقتى. ئۇ تۈزگەن پىلان مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: شىنجاڭدىكى هەرقايسى جايلاردا

شۆتاڭلارنى ئېچىشنى كۆچەيتىپ، بۇ شۆتاڭ (مەكتەپ) لەرگە مۇسۇلمانلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىش؛ شۆتاڭلاردا «مىڭ خەتلىك دەستۇر»، «ئۈچ خەتلىك دەستۇر»، «شەجەرى فامىلە»، «چاھار قاپىيە»، «ئالتە دەستۇر»، كۆڭزى يازغان «مۇھاكىمە ۋە بايان» قاتارلىق كونا كىتاب ـ نامىلەرنى دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇش ۋەھاكازالار...

نەزمە:

سۆزلىمىسەڭ، يوقتۇر كىشىنىڭ كارى،
سۆزلىگەنىكەنسەن، دەلىللە ئارى.

— شەيخ سەئىدى

ئون ئۈچىنچى باب

قاشنىڭ[1] قانلىق يېشى

«دوستلار زىنداندا ئەسقاتىدۇ، داستىخان ئۈستىدە
ھەممە ئادەم دوست كۆرۈنىدۇ.»
— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1881 ـ يىلى روزا ئېيى.

ئېلىنىڭ تىنىق ئىسسىقلىرىدا بۇغدايلار سارغىيىشقا باشلىدى. يىراقتىكى ئابرال تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئەگىپ ئاقىدىغان قاش دەرياسىنىڭ بويلىرىدىكى چەكسىز كەتكەن يانباغرلارغا تېرىلغان ياپيېشىل زىرائەتلەرنىڭ خېلى كۆپ جايلىرى سارغايدى. دەريا ياقىسىدىكى سايازلىقلاردا بولۇق ئۆسكەن يېكەنلەر باش چىقىرىشقان، سۇ ياقىلىرىدا بولسا، ساپسېرىق ئېچىلغان، دانە ـ دانە بولۇپ چاقناپ تۇرغان گۈللەر ياپيېشىل مايسىلار ئارىسىدا ھۇپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. ئابرال تاغلىرىنىڭ چوققىلىرى خۇددى بۇلۇتقا ئوخشاش كۆك ئاسماننىڭ چېتىگە يېپىشىپ تۇراتتى. قارلىغاچلار ۋىچىرلاپ سايراپ، بەزىدە سۇ يۈزىنى چېكىپ، گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسلەپ، ئۇياق ـ بۇياققا ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى، ئارقىدىن، يانباغىرلاپ سېلىنغان، ئۇ يەردە ـ بۇ يەردە چۇقچىيىشىپ تۇرۇشقان پاكار ـ پاكار تارانچى ئۆيلىرىنىڭ پېشايۋانلىرىنىڭ ئاستىغا قونۇپ، تۈكلىرىنى تارىشاتتى. بۇ ئەتراپلاردا يام-

---

[1] قاش دەرياسى — ئىلى ۋادىسىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.

غۇر كۆپ ياغىدىغانلىقتىن، يانباغىرلاردىكى ئېتىزلىقلار زادىلا
سۇغۇرۇلمايتتى.
بۇ ياز پەسلىدە بۇرۇلۇش هاسىل بولىدىغان مەزگىل بو-
لۇپ، بىر يىللىق هوسۇلنىڭ قانداق بولۇشى ئاشۇ مەزگىلدە
مەلۇم بولاتتى. ئادەتتىكى يىللاردا بولسا، تارانچىلار كېلەر يىل-
لىق تېرىقچىلىق ئۈستىدە باش قاتۇرۇشاتتى، ئاندىن چالغا بىلەن
ئوت - چۆپ ئورۇشقا دەرهال كىرىشىپ كېتەتتى. بۇغدايلىقنىڭ
چېتىدىكى بىر پارچە بىنەمگە تېرىلغان قارا بۇغدايمۇ تولۇق دان
تۇتقان بولۇپ، ئىسسىق شامالدا يېنىك دولقۇنلىنىپ تۇراتتى.
يانباغىرنىڭ ئاستىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قاش دەرياسى بويىدىكى
ئوتلاقلاردا بولۇق ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر چالغا كۈتۈپ تۇراتتى.
روزى ئېيىنىڭ 15 - كۈنى، بۈگۈن غۇلجىدىكى خەنزۇلار
بازىرى باشقىچە مەنزىرىگە كىرگەنىدى. بازاردا ئادەملەر نۇرغۇن
بولۇپ، تاشلەپكىدىكى دۇكانلارنىڭ هېچقايسىسى ئېچىلمىغاند-
ى. ئادەملەر دەگدەرۋازىسى، دولاندەرۋازىسى، بەيتۇللا مەسچىد-
تى تەرەپلەردىن توپ - توپ بولۇشۇپ، خەنزۇلار بازىرى تەرەپكە
ئاقماقتا ئىدى. هەممە يەردە هاياجانلانغان چىرايلار كۆرۈنەتتى،
گۈرۈلدىگەن ئاۋازلار ئاڭلىناتتى.
— ئىسسىق ماكانلىرىمىزنى تاشلاپ، نەگە كۆچىدىكەنمىز؟ —
دېگەن ئاۋازلار خۇددى هۈركىگەن قۇشلارنىڭ شاۋۇلدىغان ئاۋازد-
ەك هېلىدىن هېلىغا ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، خالايىقنىڭ باش
ئۈستىدە ياڭرايتتى. بىر پارچە تامنىڭ ئۈستىگە بېشىغا ساغىرىپ
كەتكەن نېپىز سەللە ئورىغان، ئۈستىگە كىرلىشىپ كەتكەن ئاق
يەكتەك كىيگەن بىر ئادەم چىقىۋالغانىدى. ئۇ غۇلجىدىكى هارۋ-
كەشلەرنىڭ بوتۇڭى زوغرۇل كارۋان دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ
ئورۇق، ئىنچىكە بويلۇق بىر ئادەم بولۇپ، تېخى يېقىندىلا
قەشقەر، ئۈرۈمچى تەرەپلەردىن هارۋىسىنى هەيدەپ قايتىپ كەل-
گەنىدى. ئۇ قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، خالايىققا مۇراجىئەت قىل-

ـماقتا ئىدى:

— مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. قۇلاق سىلىڭلار قېرىندـداشلار. مەن يىراق قەشقەر، ئۇرۇمچى دېگەن يەرلەردىن كېلىۋاتىمەن. ئۇ يەرلەرگە ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا ئۇرۇس خوجايىنىنىڭ مېلىنى توشۇيمەن دەپ بارغانىدىم، يول توسۇلۇپ قېلىپ، ئەمدى قايتتىم. پايانسىز چۆللەرنى كەزدىم، ئېگىز تاغ - ئېدىرلارنى ئاشتىم، خەتەرلىك تەلكە داۋانلىرىدىن ئۆتۈپ ئاران كەلدىم. چېكەتكىدەك ھەددى - ھېسابسىز قارا چېرىكلەرنى كۆردۈم. ھەممىلا يەردە بۇلاڭ - تالاڭ، ئېتىش - چېپىش، دارغا ئېسىش ھۆكۈم سۈرۈۋېتىپتۇ. زۇلۇم - ستەملەر ھەددىدىن ئېشىپتۇ. پۇقرالارنىڭ ئاھۇ - زارى پەلەكتىن ئېشىپتۇ. قارا خان ئەلى خەلقىنى ئاق پاشاغا سېتىپتۇ. ئەمدى ئاق پاشانىڭ سولداتلىرى ھەممىمىزنى ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن يەرلەرگە ھەيدەپ كەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ.

— بۇ ئۇرۇسلار دەسلەپتە كەلگەندە: «يۇرتۇڭلاردا ياخشىلىق، ئادالەت ئورنىتىمىز» دېمىگەنمىدى؟ ئۇلار بىزنى بۆرىلەرنىڭ يىرتقۇچ چىشلىرىدىن ھىمايە قىلىمىز دېمىگەنمىدى؟ ھالا بۈگۈن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بىزنىڭ جىگەر - باغرىمىزنى پارچە - پارچە قىلغۇچى يىرتقۇچ بۆرىلەردىن بولۇپ چىقتىمۇ؟ قېنى بۇ جاندىراللار؟[1] ئۇلار ئىسسىق مەھكىمىلىرىدە ئولتۇرۇۋېلىشىپ، بىز تارانچىلارنىڭ مېھنەت تەرىدىن كەلگەن پۇللارنى ساناۋاتىدۇ. قېرىنداشلار، قارارغا كېلىڭلار، ھەممىمىز بىرلىشىپ بۇ ياردـماسلارنى يۇرتىمىزدىن قوغلاپ چىقىرايلۇق! . . .

شۇ ئەسنادا، كۇرە دەرۋازىسى تەرەپتىن ئاتلارنىڭ تاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. رۇس ژاندارمىلىرى يالىڭاچلانغان قىلىچلىرىنى

[1] «گېنېرال» سۆزىنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى.

باش ئۇستىدە ئويىنتىپ، ئاتلىرىنى ئۇدۇل پېتىلا ئادەملەرنىڭ ئۇستىگە چاپتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئاياللارنىڭ قىيا - چىياسى، باللارنىڭ چىرقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— تارقال! ھەممىڭ تارقىلىش! بولمىسا، كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈشىسەن! — رۇس ژاندارمىسىنىڭ تىلماچى باقى تۇڭچەنىڭ ئاچچىق قىلىپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئادەملەرنىڭ قىيا - چىيالىرىنى بېسىپ چۈشتى. خالايىقنىڭ شاۋقۇن - سۈرەنلىرى خۇددى ئۇستىدىن سۇ قۇيۇپ ئۆچۈرۈلگەن ئوتتەك دەررۇ بېسىلىپ قالدى. تامنىڭ ئۇستىدىكى زوغرۇل كارۋان مەڭدەپ قالغانىدى.

— شىتو كىتو[1]؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن رۇس ناچالنىكى.

— مەن كىم بولاتتىم، زوغرۇل كارۋان دېگەن بولىمەن! — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ باقى تۇڭچىغا قاراپ.

— سەن بۇ يەردە ئۆسەك گەپ تارقىتىپ، ئادەملەرنى قايمۇقتۇرماقچىمۇ؟ ئادەملەرنى رۇس مەمۇرىيىتىگە قارشى قۇتراتماقچىمۇ؟

— قانداقچىسىگە ئۆسەك گەپ بولىدىكەن؟ مېنىڭ دەۋاتقانلىرىمنىڭ ھەممىسى مەن تاغ ئارقىسىدا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان ئىشلار تۇرسا؟ — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئۇ رۇس ناچالنىكىغا.

ژاندارما ناچالنىكى باقى تۇڭچىغا قاراپ بىر ھازاغىچە كالدىرلاپ سۆزلىدى.

— جانابىي ناچالنىك ئېيتۇدۇلەركى، رۇس يېرىگە كەتسەڭلەر نېمىسى يامان ئىكەن؟ بىزنىڭ ئۇ يەرلەردە ئېرىقلاردا سۇ

---

[1] روسچە: كىم سەن ئۆزۈڭ؟

ئورنىدا ماي ئاقىدۇ. زاغرا ئورنىغا سۈت بىلەن پىشۇرۇلغان بولكا يەيسىلەر، دەرەخلىرىدە سىلەرنىڭ مۇقەددەس مەككە مۇ- كەررەمەڭلەردىكىدەك شېرىن خورمىلار ساڭگىلىشىپ تۇرىدۇ.[1] ئۆگزىگە چىقىپ قارايدىغان بولساڭلار، سىلەرنىڭ خۇدايىڭلارنىڭ مۇقەددەس ئۆيى — بەيتۇل ھەرەم كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ! — دېدى باقى تۇڭچى.

— ناچالنىك جانابلىرى، — دېدى زوغرۇل كارۋاننىڭ يېنى- دا تۇرغان تۇرسۇن گەلەنتىر[2] دېگەن كىشى، — بىز تارانچىلار ھالال مېھنىتىمىز بىلەن باللىرىمىزنى بېقىپ، روزىغارىمىزنى تۇزۇتماي كەلگەن خەقمىز. باللىرىمىز چوڭ بولۇشتى، يىگىت بولۇشتى، بىر - بىرىدىن چاققان ۋە باتۇر بولۇپ يېتىشىپ چىقىشتى. بىراق ھەممىسى غازاتتا مانجۇلار بىلەن ئېلىشىپ، كېيىن سىلەرنىڭ ئوقۇڭلاردا ئۆلۈشتى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ساناپ باقىدىغان بولسام، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم كۈن چىقىپ ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم پېتىپتۇ. ئەمما، سىلەر دەسلەپ كەلگەندە بىزگە لەۋزە قىلغان ئۇ ئاسايىشلىق قېنى؟ ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، ئانام بىچارە مېنى ئىنسان دەپ تۇغۇپتىكەن. ئەمدى ھېچكىم ئەمەسمەن. ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن تېخىچىلا يو- رۇق دۇنيادا مۇدۇرۇلۇپ، سۆرۈلۈپ يۈرۈپتىمەن. زۇلۇم - ستەم تارانچىلارنىڭ كۆزلىرىنىڭ خۇنىنى قۇرۇتتى. ئۇلارنىڭ

---

① بۇ ھەقىقەتەن بولغان ئىش. ئالمۇتالىق ئالىم ساۋۇت موللا ئابدوۋ ئەپەندىنىڭ دېيىشىچە، شۇ يىللاردا كىشىلەر تۈركمەنىستاندىكى بەيرەم ئەلى دېگەن يۇرتقا بارغاندا، خورما كۆرۈنمىگەندىن كېيىن، باقى تۇڭچىدىن: «قېنى، سەن دېگەن خورمىلار؟» دەپ سوراش- قان. ئۇ قوڭغۇراق تىكەننى كۆرسىتىپ: «مەن مۇشۇنى دېگەن- دىم» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن. شۇڭا، كىشىلەر قوڭغۇراق تىكەنگە «باقى خورمىسى» دەپ ئىسىم قويۇشقانىكەن — مۇئەللىپتىن.

② روسچە «تەنزىكەش» دېگەنلىك بولىدۇ.

يۇرەكلىرى ئازابتىن ئۆرتىنىپ، پارە - پارە بولۇپ كەتتى. ھالا بۇگۈن سىلەر بىزنى يۇرتىمىزدىن ھەيدەپ، ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن جايلارغا ئېلىپ بارماقچى. بىز بېرىپ كۆرمىگەن ئۇ يەرلەر ئۆز يۇرتىمىزغا يېتەمدۇ؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ تارقىلىپ كەتكەن خالايىق يەنە گۇررىدە پەيدا بولۇشتى - دە، زوغرۇل كارۋان بىلەن تۇرسۇن گەلەنتىرنى ئورىۋېلىشتى.

رۇس ناچالنىكى دەرھال ژاندارمىلارغا زوغرۇل كارۋان بىلەن تۇرسۇن گەلەنتىرنى تۇتۇشنى بۇيرۇدى. ژاندارمىلار بۇ ئىككىسىنى تۇتۇپ، قول - پۇتلىرىغا كويزا - كىشەن سېلىپ، ئۇلارنى سۆرىگەن پېتى ئېلىپ كەتتى. خالايىقنىڭ بېشى ئۇستىدە رۇس ژاندارمىلىرىنىڭ قىلىچلىرى يەنە پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى...

«ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى: «ئىلى خەلقىدىن رۇس يېرىگە كېتىشنى خالىغانلار بىر يىل سۇرۇك ئىچىدە كۆچۈپ ماڭسا بولىدۇ» دەپ، يۇرت - يۇرتلاردا ئېلان چىقىرىپ جاكارلاتقۇزغانىدى. ئەمما، بەش ئاي ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئىلىدىن روسىيىگە كۆچىدىغانغا بىرمۇ ئادەم چىقمىدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى ئىلى دىيارىدىكى گەدەنكەش تارانچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆچۈپ كېتىپ، ئۇ يەردىكى زېمىن بايلىقىنى بىكارلاپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. چار پادىشاھىمۇ يەتتە سۇ تەۋەسىدە يەر كەڭ، ئادەم شالاڭ، ئەمگەك كۈچى ئاز بولغانلىقتىن، ئۇ يەرگە ئىلىدىن كۆپلەپ ئاھالە كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىپ، بوز يەر ئېچىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، سۇ باشلاپ، بۇ ئۆلكىنى ئاۋات قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەمما كۆچ - كۆچ ئىشى تارانچىلارنىڭ قارشىلىق قىلىشى نەتىجىسىدە سۇغا چىلىشۋاتاتتى. شۇڭا، ئىككى تەرەپ تولۇق كېڭەشكەندىن كېيىن، مانجۇ

هۆكۇمىتى ئىلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىگە قاتتىق
تەدبىر قوللىنىپ، ئىلى ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك يەتتە
سۇ تەرەپكە مەجبۇرى كۆچۈرۈش ھەققىدە تولۇق ھوقۇق بەردى.
چارروسىيە گەرچە «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى»
نى ئىمزالاش ئارقىلىق، «ئىلى، قەشقەر، ئۈرۈمچى ۋە قوۋۇق-
نىڭ سىرتىدىكى، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى
ھەرقايسى شەھەرلەردە سودا - سېتىق قىلغاندا، باج تۆلىمەيدى-
غان»[1] ئىمتىيازلارغا ئېرىشۋالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇنقى-
دەك، ھەربىي سانائەتكە كېرەكلىك تۆمۈر، مىس رودىسى، تېرە
قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئىلىدىن روسىيىگە بىۋاستە يۆتكەپ
كېتەلەيدىغان ئېمتىيازدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، بۇ چاغدا چارروسىيىنىڭ تۈركىيىگە قارشى ئېلىپ
بارغان ئۇرۇشى ئاياغلاشقان بولۇپ، مالىيىسى قۇرۇغدىلىپ قې-
لىپ، ئەللىك مىليون رۇبلىلىق قىزىل رەقەم كۆرۈلگەنىدى[2]. شۇڭا،
چار پادىشاھ مانجۇ خاقانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاش ئارقىلىق،
ئىلىنى مەڭگۈ يۇتۇپ كېتىش نىيىتىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما
ئۇنىڭ مالىيە كۈچى چەكلىك بولغانلىقتىن، بۇ نىيىتىنى ئىشقا
ئاشۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدى. چارروسىيە خارجى ئىشلار
مىنىستىرلىكىنىڭ ئالى مەسلىھەتچىسى رېمىنىنىڭ مۇنۇ سۆزلە-
رى بۇنىڭغا ئىسپات بولالايتتى: «... ئۇلارنى[3] تازا ئەدەپلەپ
قويۇش ئارقىلىق، تامامەن باش ئەگدۈرۈش مۇمكىن ئىدى. بە-
راق، مەن شۇنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمەنكى، بىزنىڭ قۇرۇغدى-

[1] «تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى»
نىڭ 12 - ماددىسىغا قارالسۇن.
[2] «مىليۇتىن خاتىرىلىرى» 3 - توم. 287 - بەت.
[3] مانجۇلارنى دېمەكچى.

لىپ قالغان مالىيىمىز بىزنى بۇنداق قىلىشقا يول قويمىدى! »[①]
چارپادىشاھ ئالىكساندىر II نىڭ يارلىقىغا بىنائەن، يەتتە سۇ گوبىرناتورى ئىلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىغا: «ئىلىنى مانجۇ دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى يەتتە سۇ گوبىرنىسىگە كۆچۈرۈش كېرەك. بۇ ئىشقا گېنېرال شىمشىرووۋ ۋە غۇلجا ئىشلىرى جۇجۇقىنىنىڭ ناچالنىكى نىكولاي نىكولايىۋىچ پانتىسوۋ كونكرېت مەسئۇل بولسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.
1881 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، ئىلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ شتابىدا يىغىن چاقىرىلدى. بۇ يىغىنغا قاتناشقانلار ئىچىدە غۇلجىدىكى بايلار، دىنىي ئەربابلار ۋە ھەرقايسى يۈزلۈكلەرنىڭ يۈز بېگى قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى.
يىغىندا، رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ چوڭلىرىدىن شىمشىرووۋ تارانچىلارنىڭ چوڭلىرىغا: «ئىلى شەرتنامىسى»غا ئاساسەن، ئىلى مانجۇ خاقانلىقىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئىلى ئاھالىسى يەتتىسۇغا چوقۇم كۆچۈرۈلىدۇ دەپ ئېلان قىلدى ۋە بۇ ھەقتە بىر ھازاغىچە كالدىرلاپ چۈشەنچە بېرىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ سۆزى تۈگىگەندىن كېيىن، نىكولاي پانتىسوۋ ئورنىدىن تۇرۇپ يىغىن ئەھلىگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن:
— چار پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ۋەكىلى بىلەن مانجۇ خاقانلىقى ۋەكىلىنىڭ سانت - پېتربورگدا ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىنىڭ نەتىجىسىگە بىنائەن، — دېدى ئۇ، — ياركەنت — بۇرغۇچىدىن تاكى قورغاسقىچە، كەتمەن تەرەپ — ئۈزۈن تامدىن تاكى غالجاتقىچە، يەنى پۈتۈن ياركەنت ئويىزدى روسىيە ئىمپېراتورلىقىغا

① «روسىيە شەرقتە (1876 — 1880)» 118 - بەت.

تەۋە بولىدىغان بولدى. بۇنىڭ ھېسابىغا بىز غۇلجىنى مانجۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بولدۇق. مانجۇلار ئىلىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋۋال سىلەر تارانچىلارنى، بولۇپمۇ تارانچىلارنىڭ چوڭلىرى بولغان سىلەرنى جازالىماي قويمايدۇ. ئۇلاردا: «ئەركەك ئادەم ئۈچىنى ئون يىلدىن كېيىن ئالسىمۇ كېچىككەن بولمايدۇ» دېگەن سۆز بار. مانجۇلار سىلەر تارانچىلارنىڭ ئۇلارنى بۇ زېمىندىن قوغلاپ چىقارغانلىقىڭلارنى ھەرگىزمۇ ئۇنتۇلۇپ قالمايدۇ. ئۇلارنىڭ قولىغا قالساڭلار، سىلەرنى تىرىك تۇرغۇزۇپلا سويۇپ تاشلايدۇ! شۇڭا، سىلەر ئۆز بولۇسلىرىڭلارنى[1] نى باشلاپ رۇس يېرىگە كۆچۈپ كېتىڭلار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مانجۇ ھۆكۈمىتىمۇ سىلەرنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇنداق قىلساڭلارلا، سىلەرنىڭ ھاياتىڭلار ئاندىن تولۇق كېپىللىككە ئىگە بولالايدۇ!

بۇ گەپنى قىلغان نىكولاي نىكولايىۋىچ پانتىسوۋ ئەسلىدە چارروسىيە ئوخرانكىسى[2] يەتتىسۇغا ئەۋەتكەن خادىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسى كاۋكازدا ۋە قىرىمدىكى تاتارلار ئارىسىدا ئۆتكەنىدى. ئۇ تاتارچىنى خۇددى بەئەينى تاتارلارنىڭ ئۆزىدەكلا سۆزلىيەلەيتتى.

— جاندىرال جانابلىرى، — دېدى ئىلىدىكى داڭلىق بايلارنىڭ بىرى بولغان يولداش ئاخۇن ئوغلى ۋېلىباي، — ھۆكۈمەتچىلىك ئۇدۇممىدىن قارىغاندا، ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ ئەزەلدىن تىنچ يۇقىراغا دەخلى - تەرۇز قىلمىغان. بىلمىدۇقكى، ئۆزىمىزنىڭ ئانا يۇرتىمىزنى تاشلاپ، ياقا يۇرتقا باش

---

[1] بولۇس — رۇسچە «يېزا، ئاۋۇل، قىشلاق» دېگەنلىك بولىدۇ.

[2] چارروسىيىنىڭ چەت ئەللەرگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىشىدىكى قورالى، چارروسىيە مەخپىي ساقچىسىنىڭ نامى.

ئېلىپ چىقىپ كېتىش زادى قانچىلىك زۆرۈرىيەتتىن بولۇۋاتقان ئىش ئىكىن؟

— سىلەرنىڭ تەقدىر تونۇڭلار پىچىلىپ بولۇنغان، — دېدى پانتىسوۋ بىرئاز سۈكۈتتە تۇرۇۋېلىپ. ئۇ ئۆزى بىلىدىغان بەزى ئەھۋاللارنى ئىلى تارانچىلىرىنىڭ بۇ چوڭلىرىغا بىلدۈرۈپ قويۇشنى لازىم تاپتى، — مانجۇ خاقانلىقىنىڭ قاش قوۋۇقتىن چىققان قوشۇنلىرى بەدۆلەتنىڭ يەتتە شەھەر خانلىقىنى يوقاتتى. ئۇلار ئەمدى ئون يەتتە يىل بۇرۇنقى ئار - نومۇسنى قان ۋە ئوت بىلەن يۇيۇپ ئاقلىمىغۇچە زادى بولدى قىلمايدۇ. دېمەك، بۇ سىلەرنىڭ يۇرتىڭلاردا بۇنىڭدىن كېيىن ئەمدى تىنچلىق، ئاسايىشلىق بولمايدۇ، دېگەن گەپ. بىزنىڭ سۆزىمىزگە كىرىپ، ئاپەتنىڭ شۇم قەدىمى تېخى بۇ يەرلەرگە يېتىپ كەلمىگەن چاغدا، خەلقىڭلارنى باشلاپ، يەتتىسۇغا كەتسەڭلار، تولىمۇ ئاقىلانىلىق قىلغان بولىسىلەر. ھەم ئۆزۈڭلارنى ساقلاپ قالىسىلەر، ھەم چار پادىشاھ ئالدىدا تۆھپە ياراتقان بولىسىلەر.

يىغىندا پانتىسوۋغا سۇئال تاشلىغان كىشى — يولداش ئوغلى ۋېلىبباينىڭ ئاتا - بوۋىسى ئەسلىدە قەشقەر تۆشۈك دەرۋازىسىلىق بولۇپ، جىگدە يېغىلىقىدا ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. ۋېلىباي ئىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، چوڭ بولغانىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا زېرەك بولغاچقا، ئۆز تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ بېيىپ كەتكەنلەرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. 1871 - يىلى، روسىيە ئىلىغا ھەربىي ئىشغالىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن ئۇ ھەم زېمىندار، ھەم سودىگەر، ھەم رۇس ئىشغالىيەتچى مەمۇرلىرىنىڭ خىزمەتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەممىگە تونۇلغان ئىناۋەتلىك، پائالىيەتچان كىشىلەردىن بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى بولغاچقا، ئىشغالىيەتچى ھاكىمىيەت تەمىنلىگەن شەرت - شارائىتلاردىن كۈچىنىڭ بارىچە پايدىلىنىپ كەلمەكتە ئىدى.

× ×

كاڭشى زامانىسىدا، مانجۇ خاقانلىقى تەگرى تېغىنىڭ جەنۇ-
بى بىلەن شىمالىدىكى كەڭ جايلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش
نىيىتىگە كەلگەن چاغلاردىلا، چەنلوڭنىڭ ئىستىلاچىلىق ھەرد-
كەتلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغان يەكەنلىك خوجىلارنىڭ
ئەۋلادىدىن بولغان تۇرپانلىق ئىمىن ۋاڭ[1] خاقانىنىڭ سانغۇنى ئا-
گۇي بىلەن بىللە ئىلى دىيارىغا كەلگەنىدى. بۇ چاغدا، ئىلىدا
يەر - سۇ كۆپ، ئادەم ئاز بولغاچقا، ئۇلار تەگرى تېغىنىڭ
جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىن كۆپلەپ ئادەم كۆچۈ-
رۇپ كېلىپ، ئىلىنى ئېچىش پىلانىنى تۈزۈپ، بۇ پىلانىنى خانغا
يوللىغان، چەنلوڭ بۇ ئىشنى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى،

---

① موللا بىلال نازىمى يازغان «غازات دەرمۈلكى چىن» دېگەن ئەسەردە
ئىمىن ۋاڭنىڭ ئەسلى يەكەنلىك خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئىكەنلىكى
ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن؛ «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 12 - جىلد-
تا: «كاڭشىنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1679 - يىلى) ئىمىن خوجا
پىچانغا ھاكىم بولغان. ئۇ جۇڭغارلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي،
ئۆز قوۋمىنى باشلاپ، قوۋۇقتىن كىرىپ خاقانلىقىمىزغا بەيئەت
قىلدى» دەپ يېزىلغان. ئەمما بۇ قاراشقا ياپونىيىلىك ئالىم ساكۇ-
چى تورۇ ئەپەندى قوشۇلمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «18 — 19 - ئەسىر-
لەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىدە: «بۇ
خاتىرە ئاساس قىلغان تارىخى پاكىتلار ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ
بەيئەت قىلغان ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. ‹چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەقىقى
خاتىرىلىرى› دە: ‹كاڭشىنىڭ 59 - يىلى (1720 - يىلى) پىچاندى-
لىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئاقساقىلى ئۇچپۇز ئادىمى بىلەن كېلىپ تەس-
لىم بولدى، دېيىلگەن. ئەمما، بۇ ئاقساقالنىڭ كىملىكى يېزىلمى-
غان. مېنىڭچە، بۇ كىشى ئىمىن خوجا بولسا كېرەك» دەپ يازغا-
نىدى.

كېيىن ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرغان جاللاتلارنىڭ بىرى بولغان مۇساگۇڭ[1]نىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۇ، خاننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، تۇنجى تۇركۈمدە، تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچتۇرپان، سايرام، باي، شايار ۋە دولان قاتارلىق يۇرتلاردىكى ئۇيغۇر خەلقىدىن بەشيۈز تۈتۈننى ئىلىغا ھەيدەپ چىقىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئىلىدىكى قاينۇق، خونىخاي، غۇلجا ۋە بايتوقاي قاتارلىق جايلاردا ماكانلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدۇ. كېيىن ئۇلار غۇلجا كۆرە سېپىلىنى سوقۇشقا سېلىنىدۇ. غۇلجا سېپىلى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سوقۇلۇپ، چەنلۇڭنىڭ 32 - يىلى[2] قەمەرىيە 8 - ئايدا پۈتۈپ چىقىدۇ.

مىلادى 1762 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، مانجۇ خاقانى شۇ چاغدىكى ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىلىدا «ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش جۇڭقۇرىدىغان جاڭجۇن» («قىسقارتىلىپ «ئىلى جياڭجۇنى» دەپ ئاتالدى) مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، سانغۇن مىڭرۇينى تۇنجى ئىلى جياڭجۇنلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى بىلەن يەكەن خان ئامبال مەھ-

---

[1] مۇساگۇڭ — ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان بىلەن بىللە مانجۇلارنىڭ خوجىلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان (1759 - يىلى). كېيىن ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئەبەيدۇللا بىلەن ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. بۇ تۆھپىلىرى ئۈچۈن، مانجۇ خانى ئۇنى ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكى بىلەن تارتۇقلاپ، «گۇڭ» (تۆرە) لىق مەرتىۋە - ئۇتىغاتمۇ بەرگەن. بۇ ھەقتە «چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەقىقى خاتىرىلىرى»گە قارالسۇن. ئۇنىڭغا يەنە «پۇگۇگۇڭ» (تايانغۇچ تۆرە) لىق مەرتىۋە - ئۇتىغاتمۇ بەرگەن.

[2] مىلادى 1767 - يىل.

كىمىسى خانغا ۋاكالىتەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىننى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ھەربىي - مەمۇرى جەھەتتە بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان ھوقۇقلۇق ئورگانلار ئىدى.

شۇ يىلى، مانجۇ خاقانى يەنە، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىشىنى جۇڭقۇرىدىغان مەھكىمە — «ئىلى گۇڭ (تۆرە) مەھكىمىسى»نى قۇرۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، مۇسا گۇڭنى ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى. خۇييۇەن غۇلجا كۇرەسى ئىلى جياڭجۈنى تۇرۇشلۇق ئورۇن بولغاچقا، ھاكىمبەگ مەھكىمىسى ئۈچۈن يېڭىدىن ئورۇن تاللاشقا توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇشۇ مەزگىللەردە، مانجۇ خاقانلىقى ئىلىدا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن چېرىكلەرنىڭ سانى ھەدەپ كۆپىيىۋاتقاچقا، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشى بىر مەھەل ئاقساپ قېلىشقا باشلىدى. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۈنى مىڭرۈي ۋە ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭ ئىلىغا جەنۇبتىن يەنە كۆپلەپ ئاھالە يۆتكەش قارارىغا كەلدى ھەمدە ھازىرقى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئورنىنى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - سېتىق قىلىدىغان ۋە ھاكىمبەگ مەھكىمىسى تۇرىدىغان ئورۇن قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇ يەرنى شەھەر سېلىشقا تاللىدى.

غۇلجا شەھىرىنىڭ سېپىلى 1760 - يىلىدىن ئېتىۋارەن سوقۇلۇشقا باشلىدى. بۇ سېپىلنىڭ تۆت تەرىپىدە تۆت قوۋۇق بولۇپ، يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا «كۇرە دەرۋازىسى»، «دەڭ دەرۋازىسى»، «دولان دەرۋازىسى» ۋە «سۇ دەرۋازىسى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغانىدى.

غۇلجا سېپىلى شەھەرنى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە ئوراپ تۇراتتى. شەھەر ئىچىدە پىلان بويىچە ئالدى بىلەن تۆت قوۋۇقنى بىر - بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «+» شەكلىدىكى توغرا كوچىلار ئېلىنغاندىن كېيىن، يان كوچىلار ئېلىنغان.

شۇڭا، شۇ چاغلاردا غۇلجىغا كەلگەن چەت ئەللىك سەيياھلار غۇلجىنىڭ كوچىلىرىنى تۈز، بىر - بىرىنى كېسىشىپ ئۆتىدۇ، دەپ يازغانىدى.

غۇلجىنىڭ ھەرقايسى كوچىلىرىنىڭ نامى شۇ كوچىلارغا ئۆي - جاي سېلىپ ئورۇنلاشقان يۇرت چوڭلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. مەسىلەن، ئەسلىدىكى «موللا روزى ئەلەم كوچىسى»[1]نىڭ نامى شۇ زامانلاردا شەرئىي مەھكىمىگە خاتىپ بولغان موللا روزى دېگەن ئادەم نامىغا قويۇلغانىدى؛ جۈمە نامازلىرى بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇلىدىغان مەسچىت چۈشكەن كوچىنىڭ نامى «ھېيتكار كوچىسى»[2]دەپ ئاتالغانىدى؛ شۇ چاغلاردا مەھەممەتيار يۈزبېگى دېگەن كىشىنىڭ قورۇ - جايى جايلاشقان كوچا «مەھەممەتيار يۈزبېگى كوچىسى»[3]دەپ ئاتالغان بولسا، مۇسا گۇڭنىڭ خەزىنىچىسى ئىسھاق خەزىنىچىبەگ قورۇ سالغان كوچا ئۇنىڭ نامى بىلەن «ئىسھاق خەزىنىچىبەگ كوچىسى» دەپ ئاتالدى ۋە ھاكازالار.

چەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى[4]، ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى مۇسا گۇڭ تەپ كېسىلى بىلەن ئاغرىپ، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ پەرزەنتى بولمىغانلىقتىن، مانجۇ خاقانى ئىمىن ۋاڭنىڭ تۆتىنچى ئوغلى ئەۋرەڭزىپ تەيجىنى 1 - دەرىجىلىك تەيجى مەرتىۋىسى بىلەن ئىلىغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ مەزگىلدە، ئوتتۇرپان جىگدە يېغىلىقى مەغلۇب بولۇپ، خاقانلىق جەنۇپتىن سەككىز مىڭ تۈتۈن ئۇيغۇرنى يانچى قىلىپ ئىلىغا پالىغانىدى. شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا بارغانسېرى كۆپ ئاھالە ئۆي - جاي سېلىپ ماكانلىششقا باشلىدى. ئىلى ھاكىم-

---

① ھازىر بۇ كوچا شىنخۇا غەربىي يولى دەپ ئاتىلىدۇ.
② ھازىرقى غۇلجا 3 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئارقىسىدىكى يان كوچا.
③ ھازىرقى نامى «ئەركىن كوچا»
④ مىلادىي 1766 - يىلى.

بېگى ئەۋرەڭزىپ تەيجى شەھەرنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ، باغ ـ ۋارانلارنى كۆكەرتىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ساسلىقتىن ئىككى ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلاپ، غۇلجا شەھرىنى ۋە شەھەر ئەتراپىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلماقچى بولدى.

بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ بىرى «ھېكىم ئۆستەڭ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭ ھازىرقى لەڭزە بېشىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى قارادۆڭ قاپتىلى ئارقىلىق ئۆتۈپ، ھاكىمبەگنىڭ جىرغىلاڭدىن تاكى تاش كۆۋرۈككىچە بولغان ئارىلىقىدىكى بەش مىڭ خولۇق يېرىنى سۇغىراتتى؛ يەنە بىرى، «شاغىلىق ئۆستەڭ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭ ھازىرقى غۇلجا شەھرىدىكى خەنزۇلار بازىرى، قازانچى، ئايدۆڭ، ناغىرچى دېگەن مەھەللىلەرنى ئارىلاپ ئېقىپ، تاش كۆۋرۈكتىن تاكى ئايدۆڭ ئاستىغا قەدەر بولغان شاغىبەگ يەرلىرىنى سۇغىراتتى.

چەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى[1]، ئەۋرەڭزىپ تەيجى ئىلى جياڭجۇنىنىڭ تەستىقى بىلەن، زىندان مەھكىمىسى ۋە زىندان سالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كوچا «زىندان كوچىسى»[2] دەپ ئاتالدى.

كېيىنكى چاغلاردا، ئىلى ھاكىمبەگ مەھكىمىسىگە قارايدىغان ئون يەتتە بەگنىڭ مائاشى بىلەن شەرئىي مەھكىمىدە ئىشلەيدىغان دىنىي زاتلارنىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ھاكىمبەگ ئەۋرەڭزىپ تەيجى شاغىلىق ئۆستەڭدىن يەنە ئۈچ تارماق ئېرىق يارغۇزدى. بۇ ئېرىقلارنىڭ بىرى «ئاخۇن ئېرىق» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ھازىرقى «تۆت دۇكان»، «نامەتمەن مەھەللىسى»، «بەشكېرەم مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى؛ يەنە بىر ئېرىقنىڭ نامى «بەگئېرىق» بولۇپ، ھازىرقى

---

① مىلادى 1775 ـ يىلى.

② ھازىرقى شەھەرلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسى جايلاشقان كوچا.

تاش كۆۋرۈك، «جىگدىلىك»، «قارىۋاي مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى؛ ھاكىمبەگ ئەۋرەڭزىپ تەيجى يەنە بىر ئېرىق سۈنى ھازىرقى قازانچى مەھەللىسى تەرەپ بىلەن ئاققۇزۇپ، يۈز يانچىنى بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى، بۇ يۈز تۇتۇدنىڭ بېگى — روزى دەپ ئاتالغانلىقتىن، يېزىمۇ شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن «روزىيۈزى» دەپ نام ئالدى. بۇ يېزىنىڭ دائىرىسى شىمالدا «تېرەك مازار»، «سۇ دەرۋازىسى» قاتارلىق جايلاردىن تارتىپ، جەنۇبتا ئىلى دەرياسىغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

روزى ھېيتى، قۇربان ھېيتى ۋە نورۇز بايرىمى مەزگىلىدە، شەھەردە ناغرا چېلىناتتى. بايراملىق پائالىيەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن، ناغرىچىلار ئۆز يېزىلىرىغا قايتىپ كېتىشەتتى. كېيىن، ھاكىمبەگ ئەۋرەڭزىپ تەيجى يىگىرمە تۈتۈن ناغرىچىنى يېزىدىن كۆچۈرۈپ كېلىپ، «شاغىلىق ئۆستەڭ» بويىدىن ئازراق يەر ئايرىپ بېرىپ ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەھەللە — «ناغرىچى مەھەللىسى» دەپ ئاتالدى.

كېيىنكى مەزگىللەردە، ئىلىدا كۆپ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. چاررۇسىيە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ئەسلىدە ئىلى زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولغان يەتتە سۇ ئەتراپلىرىدىن جەمئىي تۆت يۈز قىرىق مىڭ كۋادرات كىلومېتىر زېمىننى بېسىۋالدى. 1857 - يىلى، چاررۇسىيە مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن «ئىلى - تارباغاتاي سودا كېلىشىمى»نى ئىمزالاپ، ئىلى دىيارىدا سودا ۋەكالەتخانىلىرىنى بەرپا قىلدى ۋە كۆپلىگەن تاتارلارنى سودا ۋەكىلى قىلىپ ئىشقا سالدى. شۇنىڭ بىلەن، غۇلجىدا تاتارلار پەيدا بولۇپ، ئۆي - ماكان سېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جاي كېيىنكى چاغلاردا «نوغاي مەھەللىسى»[1] دەپ ئاتالدى. بۇ تاتارلاردىن مىرشانوپ دېگەن كىشى خەنزۇلار بازىرىغا ماڭىدىغان يول

① ھازىرقى ياشلار مەيدانى يېنىدىكى بازار بولىدىغان كوچا.

ئۈستىگە ئاستىنى تاش، ئۈستىنى پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇپ، يىگىرمە ئېغىز ئەينەكلىك دۇكان ۋە بالىخانىلىق مېھمان ساراي سالغۇزدى. بۇ كوچا كېيىنكى چاغلاردا «تاش لەپكە»[1] دەپ ئاتالدى ۋە بارا ـ بارا شەھەرنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئادەتتە، ھاكىمبەگ ياكى ئىلى جياڭجۈنىنىڭ پەرمانلىرى ۋە رۇس ئىشغالىيەتچىلىرى بېسىپ كىرگەن ئون يىل ئىچىدە رۇس دائىرىلىرىنىڭ تۈرلۈك ئېلان ـ جاكارلىرى مۇشۇ تاش لەپكىدە جامائەتكە جاكارلىنىدىغان بولدى.

× ×

ئابرال تاغلىرىنىڭ ئىچىدىن ئېقىپ چىقىدىغان قاش دەرياسى قاپقارا قىيا تاشلار بىلەن تولغان تىك ۋە تار جىلغىنىڭ ئىچىدە شارقىراپ ئاقاتتى. ئابرال تاغلىرىنىڭ ئۈچلۈق چوققىلىرى، چۇقچىيىپ تۇرغان قىيا تاشلار ئارىلاپ ـ ئارىلاپ قۇياشنىڭ سىلجىشىغا ۋە ھاۋادىكى ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ نۆۋەت بىلەن پارقىرايتتى، گاھ سېرىق، گاھ بېغىررەڭ، گاھ توق قىزىل ياكى ئاچ قىزىل، گاھ تۇتۇق كۆل رەڭ كۆرۈنۈپ توختىماي ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان مەنزىرە ھاسىل قىلىپ تۇراتتى. قىيا تاشلارنىڭ ئۈستى ۋە ئاستىدىكى ئاراشلاردا ئىرماش ـ چىرماش ئوت ـ چۆپلەر ئۈنگەنىدى. قاش دەرياسى ئىلى دەرياسىنىڭ مۇھىم كېچىكلىرىدىنىڭ بىرى بولغان ياماتۇنىڭ سەل ئۈستىدە ئىلى دەرياسىغا كېلىپ قۇيۇلاتتى. بۇ يەرگە بىر قەدىمكى قەلئە جايلاشقان بولۇپ، دەريا قاش تەرەپتىكى قىرغاقنى بويلاپ ئاقىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قەلئەدمۇ «قاش قەلئە» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇ ئەتراپتىكى ئوقارلىق، چاغان ئۇسۇ، قارا خاتۇ، موگەي-

---

① «تاش دۇكان» دېگەن مەنىدە.

ـتۇ، ئالماتۇ، ياماتۇ ۋە قاش قاتارلىق جايلاردىن تاشكۆمۈر بىلەن مىس چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۈنى مىڭرۈي بۇ يەرگە چەنپەنلەرنى يۆتكەپ تاشكۆمۈر قازدۇرغان، مىس ئېرىتكۈزگەنـ ـدى. بۇ چەنپەنلەرنىڭ يەيدىغان ئاشلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن كۆچۈرۈلگەن يانچى ئۇيغۇرلاردىن ئىككى يۈز تۈتۈننى قاش قەلئەسىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى. كېيىن، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاش دەرياـ سى بويىدا بەرپا قىلغان ئېگىلىكى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلاندى. شۇنىڭ بىلەن قاش — ئىلى دەريالىرىنى بويلاپ نۇرغۇن ئۇيغۇر مەھەللىلەرىمۇ پەيدا بولدى. دەريا قىرغىقىدا كۈنگە نەچچە ئونلىـ غان سال، كېمە توختايدىغان، سودا - سېتىق قىزىپ كېتىدىغان بولدى. يەنە كېيىنچە بۇ يەردە بەختىيار يۈزى، تۇردىيۈزى، ساميۈزى، ئاۋاكيۈزى، سۇلتانشاھيۈزى قاتارلىق چوڭ - كىچىك يېزىلا بەرپا بولدى. 1864 - يىلىدىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مانـ جۇ ئىستىبداتىغا قارشى قوزغىلىڭىمۇ ئەڭ دەسلەپتە مۇشۇ قاشتا پارتلىغانىدى.

ئىلى دىيارىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرلىرىنىڭ غۇلجىـ ـدىكى باش شتابىدا چاقىرىلغان يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە، ئىلىدىن يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە كۆچۈرۈلمەكچى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكىلىرىمۇ مۇشۇ قاشتىن يولغا چىقىشقا باشلىدى. . .

× ×

روزى ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى. قاش دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى توقايلىقتا بىر توپ ئادەملەر سال باغلىشىۋاتاتتى. دەريادا بىر سال توختاپ قالغان بولۇپ، يالىڭاچلىنىپ سۇغا چۈشۈۋالغان يەتتە - سەككىز ئادەم سالنى ئىتتىرمەكتە ئىدى. ئەمما، تاشقا مىنىپ

قالغانمۇ ـ قانداق، سال ئورنىدىن زادىلا قوزغالمايۋاتاتتى. توقاي-
لىقتا سال باغلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئىچىدە، ئېگىز بويلۇق،
تەمبەل بىر يىگىت: «توختاپ تۇرۇڭلار، مەن ئۆزۈم بېرىپ
قاراپ باقاي، بولمىسا، سالنىڭ چېتىقلىرىنى بوشىتىۋېتىسىلەر!
» دەپ ۋارقىرىدى. ئاندىن، دەرياغا ئۆزىنى تاشلاپ، بىر ـ
ئىككى غۇلاچ تاشلاپ ئۈزۈپلا، سالنىڭ يېنىغا يېتىپ باردى.
ئەسلىدە، سال تاشقا مىنىپ قالغان بولماستىن بەلكى،
سايازلىقتا چىقىپ پاتقاققا ئولتۇرۇپ قالغانىكەن. ھېلىقى ۋارقىرى-
غان كىشى بىر ـ ئىككى چۆرۈپلا سالنى پاتقاقتىن چىقاردى ـ دە، سۇدا
ئىتتىرگىنىچە، ئۇنى تېز ئېقىنغا سېلىۋالدى ھەمدە سالنىڭ رول
ياغىچىنى سالنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى موما ياغاچقا چىڭ بېكى-
تىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن سال دەريا قىنىنى بويلاپ پەسكە
قاراپ تېز يۈرۈپ كەتتى.

ئاق خان بىلەن قارا خان،
ئىنتىماق ئىكەن باشتا.
كەتمەكنى خىيال ئەيلەپ،
سالنى باغلىدۇق قاشتا.

بىز ئىلىدىن كۆچكەندە،
روزىغا ئالتە ئىدى.
بۇ دەھشەتلىك كۈنلەردە،
ئاتا ـ ئانا بولسىدى.
. . . .

سالچىنىڭ پىغانلىق ناخشا ساداسى ئىچىدە، سال ئۇستىدىكى
يەتتە ـ سەككىز ئادەمنى ئېلىپ دەريا ئىچىدە بارغانسېرى يىراق-
لىشىپ كۆزدىن يىتتى. . .

بۇگۇن ئاخىر كەچ بولدى. كېتەلمىگەنلەر توقايلىقتا ئەتىكى كۈننى كۈتۈپ گۈلخان يېقىپ، قىزىق پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى.

ھېلىقى ئېگىز بويلۇق، تەمبەل يىگىت قىزىق پاراڭ سېلىپ بېرىۋاتقانىدى. باشقىلار ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇ گاھ كۈلدۈرۈپ، گاھ يىغلىتىپ، سورۇننى ناھايىتى قىزىتىۋاتقانىدى. بۇ يىگىتنىڭ ئىسمى روسۇل بولۇپ، ئادەتتە سال ھەيدەيدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى «روسۇل سالچى» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ناخشىنى بەك ئوبدان ئېيتىدىغانلىقى ئۈچۈن، «روسۇل ۋاي دادەي» دەپمۇ ئاتىشاتتى. ئېغىر مېھنەت ئۇنىڭ قامەتلىك بەستىنى زادىلا پۈكەلمىگەنىدى. ھاياتقا بولغان پۈتمەس - تۈگىمەس مۇھەببەت، قىزىقچىلىق - شوخلۇق، زىرەكلىك — پەم - پاراسەتلىك ئۇنىڭ مىجەزىدە مۇجەسسەم ئىدى.

— روسۇلكا، بىلى سۇنۇپ كەتكەن ئادەمدەك ياتقىچە، تىك ئولتۇرۇپ پاراڭ سالساڭچۇ؟ — دەپ بىرەيلەي ئۇنىڭ ئاغزىنى چۇقچىلىدى ئۇنىڭ يانپاشلاپ يېتىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ.

— ھە، ئەمدى نېمە ئاڭلىغىڭلار بار؟

— ئەمدى، سېنىڭچە بۇ قاراخان راستىنلا ئاق خاندىن يامانمىدۇر؟ قاراخاننى ئاق خان تولا يىگىمۋالىدىكەن دەپ ئاڭلايدىغان. ئەمدى ئاق خان نېمىشقا بىزنى ياقا يۇرتقا ھەيدەپ، ئىلىنى قاراخانغا بوشىتىپ بېرىدىكەن؟

— بۇنىڭ نېمىشقا شۇنداق ئىكەنلىكىنى مەنمۇ بەك چۈشىنىپ كەتمەيمەن، ئەمما، ئىشقىلىپ قاراخاننىڭ ئاق خاندىن يامان ئىكەنلىكىنى بىلىمەن.

— قانداقچىسىغا ئەمدى؟

— مەن سىلەرگە «چاشقان بىلەن مۈشۈكنىڭ ھېكايىسى» نى سۆزلەپ بېرەي. بەلكىم، بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ بىرنەرسىنى ھېس قىلىۋالساڭلار ئەجەپ ئەمەس.

— قېنى، سۆزلە، ئاڭلاپ ئولتۇرۇپتىمىز!

— بىر كۈنى، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى روسۇل سال-
چى، — بىر كىچىك چاشقان «مۈشۈك شىر تەرىپىدىن قولغا
ئېلىنىپتۇ!» دەپ ئاڭلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ خۇش خەۋەرنى
چوڭ چاشقانغا يەتكۈزۈشكە ئالدىراپتۇ.
— ئالدىراپ خۇشال بولۇپ كەتمە! — دەپتۇ چوڭ چاشقان
كىچىك چاشقانغا، — ئەگەر مۈشۈك بىلەن شىر تۇتۇشۇپ قالسا،
جەزمەن شىر يېڭىلىدۇ. نېمىشقا دېمەمسەن؟ چۈنكى، دۇنيادا
مۈشۈكتىن ياۋۇز ھايۋان يوق!
— ھا... ھا... ھا...
— يىگىتلەر ئەمدى ئۇخلايلى، ئەتە مەخپىر شاگىيۇغا سال
باغلايمىز. شۇڭا بالدۇرراق ئۇخلايلى! — دېدى روسۇل سالچى
ۋە گېپىنى تۈگىتىپلا چاپىنى بىلەن بېشىنى يۆگەپ يېتىۋالدى.
روسۇل سالچىنىڭ ياخشى ئۆتۈك، يېڭى چاپان كىيىپ،
ياخشى مالخايلارنى قىرلاپ، بۇرۇتىنى تولغاپ يۈرگەن ۋاقىتلىرى-
مۇ بولغان. ئۇ كۈچلۈك، چەبدەس يىگىت بولغاچقا، سال ھەيدە-
مىگەن بىكار ۋاقىتلىرىدا، قاشلىقلارنىڭ ئىككى - ئۈچ كۈنگە
سوزۇلىدىغان مەشرەپ - ئايەملىرىدە تىنماي دېگۈدەك «ۋاي دا-
دەي» گە ناخشا توۋلاپ، ئۇسسۇل ئويناپ، قىز - چوكانلارنىڭ
كۆڭلىنى ئۇتۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولغان؛ ئوتتۇز ئوغۇل
ئولتۇرۇشلىرىدا قىزىقچىلىق قىلىپ يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچ-
قان چاغلىرىمۇ بولغان. ئەمما، ئۇ باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى ئاچالى-
غىنى بىلەن، ئۆزىنىڭ كۆڭلىنى نېمىشقىدۇر ئاچالماس بولۇپ
قالغانىدى. ئۇنىڭ دەردىنى بىر ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيت-
تى.
ئۇ سامىيۇزىدىكى مەخپىر شاگىيۇنىڭ قىزىغا — قۇربانبۇۋىگە
ئاشىق ئىدى!
قاش خەلقى ۋېلىباينىڭ باشلامچىلىقىدا كۆچۈشكە باشلىغاند-
ىن كېيىن، مەخپىرشاگىيۇمۇ ئۆز يېرىسىدىكىلەرنى باشلاپ يەت-

ـتىسۇ تەرەپكە كۆچۈش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى ھەم-
ـدە ئۆزى ۋە ئائىلىسى ئولتۇرىدىغان سالنى ھەيدەشكە روسۇل
سالچىنى تاللىۋالدى. شۇڭا، روسۇل ئالدىنقىلار بىلەن كەتمەي،
سال ياساۋاتقانلار بىلەن بىللە توقايلىقتا قالغانىدى.

قۇربانبۇۋى سامىيۇزىدە ئۆتكۈزۈلگەن نورۇز بايرىمى مەشرى-
پىدە روسۇل سالچىنى دەستلەپتە كۆرۈپلا ياقتۇرۇپ قالغانىدى.
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قانچىلىغان كېچىلەرنى شېرىن خىياللار
ئىلكىدە بىدار ئۆتكۈزگەن قۇربانبۇۋى ئۆزى ياخشى كۆرگەن
يىگىتنىڭ ئۆز كۆچى بىلەن بىللە كەتمەي، توقايلىقتا ئۆزلىرىنى
ساقلاپ قالغانلىقىدىن خەۋەردار ئىدى.

ئاتىسىنىڭ «ئەڭ كېچىككەندىمۇ ئەته كەچقۇرۇن سال بىلەن
يولغا چىقمىساق بولمايدۇ» دېگىنىنى ئاڭلىغان قىز بۈگۈن كېچە
تاكى ئۈچىنچى توخۇ چىللىغانغا قەدەر كىرپىك قاقماي چىقتى.
قاچانكى ئۈچىنچى توخۇ چىللىدى. قىزمۇ ئاستا ئانىسىنىڭ يېنى-
دىكى ياتقان يېرىدىن تۇرۇپ، قولىغا قاپاقنى ئالدى ـ دە، توقايغا
قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ ئامراق ئالا بويناق ئىتى بېشىنى كۆتۈرۈپ
قاراپ ئىگىسىنى تونىدى ـ دە، بېشىنى يەرگە يەنە قويۇپ يېتى-
ۋالدى. ئاسماندا يارقىن يۇلتۇزلار جىمىرلاپ تۇراتتى. ئەتراپ
تولىمۇ جىمجىت ئىدى. دەريا بىر خىلدا تىنچ ئاقماقتا ئىدى.
قىز ئۇدۇل توقايلىقنىڭ چېتىدىكى بىر تۈپ قارىياغاچنىڭ يېنىغا
كەلدى ـ دە، يارىنى كۈتۈپ تۈننى بىدار ئۆلتۈرۈپ ئۆتكۈزگەن
روسۇل سالچىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

مۇشۇ تاپتا قىزنىڭمۇ، يىگىتنىڭمۇ يۈرەك تارىلىرى بىر خىل
شېرىن تۇيغۇ ئىچىدە جىغىلدىماقتا ئىدى. قىز ھارارەت تەپتىدە
قىزىرىپ كەتكەن يۈزىنى يىگىتنىڭ بەقۇۋۋەت كۆكسىگە يېقىپ
خېلىغىچە لام ـ جىم دېمەي، ئەركىنى يىگىتنىڭ ئىختىيارىغا
بەرگەن ھالدا يىگىتكە يۆلىنىپ ئولتۇردى. ئاندىن بېشىنى كۆتۈ-
رۈپ، ياشقا تولغان كۆزلىرىنى ئېچىپ، يىگىتكە تەلمۈرۈپ قارى-

دى. قىزنىڭ ياشقا تولغان كۆزلىرىگە قاراپ، روسۇلنىڭمۇ كۆز ـ چاناق-
لىرىدىن ياش ئەگىپ، دېمەكچى بولغان سۆزلىرى بوغۇزىغا قاپ-
لىشىپ قالدى ـ دە، قىزنىڭ كۆڭلىنى ئالالىغۇدەك بىرەر ئې-
غىزمۇ سۆز قىلالمىدى.

ئانا يۇرت ئىشقى، شۇ ئەزىم ماكانغا تۆكۈلگەن كىندىك
قان، يۇرتنىڭ ساپ ھاۋاسى، ئانىنىڭ ئوغۇز سۈتى، ئىللىق
قۇياش نۇرى، بۇ زېمىنغا تۆككەن ھالال مېھنەت تەرى بۇ ئىككى
ياشنىڭ قەلبىنى خۇددى پىچاق بىلەن تىلغاندەك ئۆرتىمەكتە ئې-
دى. راست، ئۇلار بۇ ئەلۋەك ماكاننى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا
سەرسان بولۇپ كەتمەكچى. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمۇ ئۆزلىرى-
نىڭ يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ، تاغ ئاتلاپ بۇ يەرلەرگە كېلىپ
ئورۇنلاشقان، بۇ يەرلەرنى ئاچقان ۋە گۈللەندۈرگەنىدى. ھالا
بۈگۈن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاشۇ ئېچىنىشلىق
قىسمەت خۇددى جۇدالىق بۇ ئەلدىكى خەلقنىڭ پېشانىسىگە تەقدى-
رى ئەزەل بولۇپ پۈتۈلگەندەكلا، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭمۇ بې-
شىغا كەلگەنىدى. . .

ئېغىر ئەمما شېرىن سۈكۈنات ئىچىدە ئۇلار ۋاقىتنىڭ تېز
ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى تۇيمايلا قېلىشتى. شەرق تەرەپتە ئۇپۇق
ئاقىرىشقا باشلىدى، نېپىزلەپ كونا ئورغاقتەك بولۇپ قالغان ئاي
ئاسماننىڭ چېتىدە ئۆڭۈپ تۇراتتى.

قۇربانبۇۋى يىگىتنىڭ ھارارەتلىك قوينىدىن خالار ـ خالى-
ماس يۇلقۇنۇپ چىقتى ـ دە، قارىياغاچ تۈۋىگە قويۇپ قويغان
قاپىقىنى ئېلىپ، ئۇدۇل بۇلاق ياقىسىغا قاراپ كەتتى.

ئەتىگەنلىك قۇياش ئابرال ئۈستىدە پارلاپ، خۇددى تۇز
يەردە سەكرىگەندەكلا بالقىپ چىقتى. بىر دەمدىن كېيىن ئەتراپنى
روسۇل سالچىنىڭ ناخشا ساداسى چاڭ كەلتۈردى:

كۆچ ـ كۆچ بولۇپ قوزغالدۇق،
قالدى باغۇ ـ بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلدۇق،
يۇرەكتە مىڭ ئارمانلار.

چۆللەرگە چىقىپ كەتسەك،
چۆلنىڭ بورىنى باردۇر.
كۆچمەن كۆچكەن ئەللەرنىڭ،
قىرى ـ چۇرىسى باردۇر.

روزىنىڭ 25 ـ كۈنى، مەخپىر شاگىيۇ بىر قىسىم تەئەللۇ-قاتلىرىنى هارۋا بىلەن ئۆسەك تەرەپكە ماڭغۇزۇۋەتكەندىن كې-يىن، ئۆزى خوتۇن ـ بالىۋاقىلىرى بىلەن روسۇل سالچى باغلى-غان ئىككى چوڭ سالغا ئولتۇرۇپ، دەريا بىلەن جەنۇبقا قاراپ ئۈزۈپ كەتتى.

روسۇل سالچى مەخپىر شاگىيۇلار چۈشكەن سالنى باشقۇ-رۇشنى خەمىت نوغايغا بېرىپ، ئۆزى قۇربانبۇۋىلەر چۈشكەن سالنى باشقۇرۇپ ماڭدى.

بۇ مەزگىللەردە قاش دەرياسىدا تاشقىن بولۇۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، دەريادا سۇ نەچچە كۈندىكىدىن ئۇلغىيىپ قالغانىدى. شۇڭا، روسۇل سالچىغا سالنى باشقۇرماق ئانچە قىيىنغا توختىمى-دى. ئادەتتە يۇقىرى ئېقىندا سۇ شارقىراپ ئاققىنى بىلەن، ياما تۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دەريا قىنى بارا بارا كېڭىيىپ، سۇ يېيىلىپ ئاقاتتى.

دەريانىڭ ئىچىنى روسۇل سالچىنىڭ ناخشا ساداسى ياڭراتـ-تى:

ياركەنتنىڭ يولى ئۆسەك،
ئۆسەكنى يېرىپ كۆرسەك.
ئۆسەكتىكى دوستلارنى،
قۇچاقلاپ تۇرۇپ سۆيسەك.

ئۆسەككە بارۇرمىز دەپ،
تارانچى خىيال قىلدى.
ياركەنت دېگەن يەرلەرگە،
كۆچۈپ بارغانلار بولدى.

كۆچمەكچى بولۇپ قالدۇق،
بىللە كېتىلى دوستلار.
ئاردا قونۇپ يېتىپ،
چاپسان يېتىلى دوستلار.
. . . .

روسۇل سالچىلار خۇنۇخاي مازىرى[1] ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەندە، كەچ كىرىپ كەتتى. ئۇ، مەخپىر شاگىيۇغا «قىرغاقتا قونۇپ ئەتە ماڭساق» دېۋىدى، مەخپىر شاگىيۇ: «قاراڭغۇ چۈشكەندە بىرنېمە دەرمىز» دەپ ماقۇل بولمىدى.

ئىلى دەرياسى خۇنۇخاي، غولىنىڭ ئاغزىغا يېتىپ كەلگەندە، بىردىنلا تېزلىشىپ شارقىراپ ئېقىشقا باشلايتتى. شۇڭا، ئادەتتە سالچىلار بۇ جايغا يېتىپ كەلگەندە، كېچىسى ھەرگىز ماڭمايتتى.

---

[1] ئىلى دىيارىدىكى مەشھۇر زىيارەتگاھلارنىڭ بىرى. مەۋلان يۇسۇپ سەككاكىنىڭ (1160 — 1228) مازىرى شۇ يەردە.

روسۇل سالچى رولنى ھېچكىمگە تۇتقۇزماي ئۆزى باشقۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ ئاسمانغا قاراپ قويدى. ئاسماندا كۇندۇزدىكى تۇمان تارقاپ كەتكەن، لېكىن، بۇلۇت بار. يۇلتۇز شالاڭ ئىدى. دەريا ئاسماننى بېشىغا كىيىپ شارقىرايتتى. كېچىدە خونۇخاي غولىنىڭ ئۈستى تەرىپى قارىيىپ ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. دەريا-نىڭ جەنۇبىي قېتىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە دۆڭ مەھەللە، سال-دات، دولاتا، چوڭبوغۇز، كىچىكبوغۇز، سوپۇمبولاق، تىۋىلغا مەھەللە، خونۇخاي قاتارلىق سەككىز يېزا جايلاشقانىدى. ھازىر خونۇخاي باغرىغا جايلاشقان بۇ تارانچى يېزىلىرىدىمۇ كۆچ - كۆچ باشلانغانىدى.

— بۇ زاماندا بىزگە بەخت - سائادەت كۈلۈپ چىراي ئاچمايدىغان ئوخشايدۇ، — دەپ خورسىنىپ قويدى روسۇل سالچى ئىچىدە، — ئەلا سۇلتاندەك باھادىرلار دۇنياغا كۆنگە بىردىن كېلىشۆرمەيدۇ - دە! ئەتتەڭەي... قاغۇرلارنىڭ زۇلمىدىن قان يىغلىغان ئەل - يۇرت ئۇنىڭدەك سەركەردىگە تەشنا. لېكىن، تەتۈر زامان يۇرتنى مانجۇلارغا بېرىپ، يۇرتنىڭ ئىگىسى بولغان بىزنى ۋەتەندىن جۇدا قىلىۋاتىدۇ. ئىلاھىم، بىزنىڭمۇ قەددىمىز كۆتۈرۈلىدىغان ياخشى كۈنلەر كېلەر!

روسۇل سالچى بارغانسېرى يىراقتا قېلىۋاتقان، قاپقارا بولۇپ كۆرۈنگەن ئابرال تاغلىرىغا تىكىلىپ قارىدى. كۆچ يولغا چىققان ئاشۇ توقايلىق ئېسىگە كەلدى. «ئابرال تەرەپتە ھەممە تىرىكچىلىك يوللىرى ئېتىلگەن بۇ ئەل، — دەپ ئويلىدى ئۇ، — ئەمدى، يەتتىسۇ تەرەپلىرىدە باشقىلارنىڭ ئالدىغا كۆز ئېچىپ چىقالامدىكىن؟ نېرىقى تەرەپلەردە قايتىدىن ئىگىلىك تىكلەش ئۈچۈن قانچىلىك زور كۈچ - قۇۋۋەت كېرەك - ھە؟!»

نىھايەت، تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىدى. كۈنچىقىش تەرەپتە ئۇپۇقنىڭ يۇپقا پەردىسى ئارقىسىدا — كۆز ئىلغا قىلالمايدىغان ئاشۇ يىراقلاردا ياپيېشىل ئابرال تاغلىرى، قاش بوستانلىقى بار،

ئەركىن ئوينىقىشىپ ئاقىدىغان شوخ قاش دەرياسى بار. ئۇ، بىر چاغلاردا ئۆزىنىڭ شۇنداق كەڭ دەريا ساھىلىدا دولقۇن بىلەن چېلىشىپ، ئادەمنى پۈتۈن يۇتىدىغان ئىلى دەرياسىنىڭ خەتەرلىك دولقۇنلىرى ئارىسىدا خاتىرجەم، ئەركىن ئۈزۈپ يۈرگەن چاغلىرىنى ئەسلەپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ يۈرىكى ئازابتىن پۇچۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. «ئەل كۆچسە، تاغ كۆچىدۇ» دېگەندەك، ۋەتىنىدىن ئۆمۈرۋايەت ئايرىلىدىغىنى ئۇنىڭغا بەشقولدەك ئايان. ئىلگىرى ئۇ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى قاشتا بىمالال كېزىپ يۈرگەندە ئانچە تۇيۇلمايدىغان ئانا ۋەتەن تۇيغۇسى ئەمدىلىكتە ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ يىراقلارغا كېتىۋاتقاندا، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالغانىدى. ئۇ مانا شۇ قاش بويلىرىنى، قاش دەرياسىنى، ئىلى دەرياسىنى ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە نەچچە - نەچچە مەرتىۋە ئۈزۈپ، كېزىپ چىقمىغانمىدى؟ ئۇنىڭ پۈتۈن بالىلىق چاغلىرى، پۈتۈن ياشلىق دەۋرى، پۈتۈن بارلىقى مانا مۇشۇ ئانا زېمىنغا يىلتىز تارتمىغانمىدى؟ ئەمدى بۇ يىلتىزنىڭ ھەممىسىنى يۇلۇۋېلىپ كېتىش مۇمكىنمۇ؟ بىر ئۇچى يۈرەككە بېرىپ چېتىلىدىغان ئاشۇ يىلتىزلارنىڭ ئاغرىقىغا چىداش مۇمكىنمۇ؟

روسۇل سالچىنىڭ بېشى ئايلانغاندەك بولدى. ئۇ خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ، سالنىڭ قاينامغا كىرىپ قالغانلىقىنى سەزمىگەنىدى.

ئىلى دەرياسى ئېقىپ خۇنۇخاي غولى ئەتراپىغا كەلگەندە، قىنىغا پاتماي، خۇددى بوينىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، مۆڭگۈپ چاپچىۋاتقان توسۇن تايدەك شىددەت بىلەن ئېقىپ تۇراتتى. كەينى - كەينىدىن قوغلىشىپ كېلىۋاتقان دولقۇنلار يارغا كېلىپ قاتتىق ئۇرۇلغاندىن كېيىن ئەتراپقا ئاپئاق بۇژغۇن چېچىپ كەينىگە ياناتتى - دە، شىددەتلىك قاينام ھاسىل قىلاتتى. بۇ قاينام چۆرگىلەپ - چۆرگىلەپ، ئېقىپ كەلگەن ئوت - چۆپلەرنى،

ياغاچ پارچىلىرىنى، ھەتتا پۈتۈنسۈرۈك ياغاچلارنىمۇ خۇددى يو-
ھادەك دەم تارتىپ يۇتۇپ كېتەتتى.

ھازىر روسۇل سالچى ھەيدىگەن سالنىڭ تەقدىرىمۇ دەل ئاشۇ ئوت - خەستەك بولۇپ قالدى. شىددەتلىك دولقۇن بىردەم سالنى ئاسمانپەلەك يۇقىرىغا ئىرغىتىپ تاشلىسا، بىردەم تەكتى ئەسراغا تاشلىغاندەك، دولقۇننىڭ ئاستىغا ئەپكىلىپ تاشلايتتى. سالنىڭ تۇمشۇقىنى بىردەم ئوڭ قول تەرەپكە ئايلاندۇرۇپ بۇراپ تاشلى-سا، بىردەم سول قول تەرەپكە ئايلاندۇرۇپ، زادىلا جىم تۇرغۇز-مايۋاتاتتى. پۈتۈن سالنىڭ ئۈستىنى، ياق، پۈتۈن دەريا ساھىلى-نى ئاياللارنىڭ ۋە باللارنىڭ قىيا - چىيالىرى قاپلاپ كەتكەن-دى. دەھشەتلىك قايىنامغا كىرىپ قالغان سال قاتتىق لەپەڭشىپ كېتىپ باراتتى. «قارس!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭلا، روسۇل سالچىنىڭ قولىدىكى رول ياغاچ سۇنۇپ ئىككى نىمتە بولۇپ كەتتى. رولسىز قالغان سالنى ئەمدى ئاشۇ دەھشەتلىك دولقۇن ھەر تەرەپكە تاشلاشقا باشلىدى. دولقۇننىڭ شاۋۇلدىغان ئاۋازى روسۇل سالچىنىڭ «جايىڭلاردا چىڭ ئولتۇرۇڭلار! بولمىسا دول-قۇنغا غەرق بولىسىلەر!» دېگەن ئاۋازىنى بېسىپ كەتتى. سال-نىڭ چېتىقلىرى شىددەتلىك سۇ دولقۇنىنىڭ توختاۋسىز ئىرغى-تىپ تاشلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي چىرسىلداپ ئۈزۈلۈشكە باشلىدى...

نىھايەت، روسۇل سالچى ئەنسىرىگەن ئىش ئاخىرى يۈز بەردى!

سال قاپ ئوتتۇرىدىن ئىككى بۆلەك بولۇپ كەتتى. سالنىڭ ئۈستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قايىنامغا چۈشۈپ كەتتى. «ئانا! ۋاي، مېنى قۇتقۇزۇڭلار!» قۇربانبۇۋىنىڭ ئاخىرقى ئاۋازىنى سۇ دولقۇنلىرى يۇتۇپ كەتتى. ئۇنىڭ قاپقارا سۇمبۇل چاچلىرى تاڭ يورۇقىدا خۇددى سۇ بۈژغۇنلىرىدەك سۇ يۈزىدە يېيىلىپ تارالدى - دە، ئۇنى سۇ يۇتۇپ كەتتى!

— قۇربانبۇۋى! بەرداشلىق بېرىڭ! سىزنى قۇتقۇزغىلى كەلدىم! — دەپ ۋارقىرىغان پېتى ئۆزىنى دەريانىڭ ئاشۇ ئادەمخور قاينىمىغا ئاتقان روسۇلنىمۇ سۇ دولقۇنلىرى يۇتۇپ كەتتى! . . .
ئىخ، ئىلى دولقۇنلىرى! سەن ياشنىمۇ، قېرىنىمۇ، ئوتنىمۇ، خەسنىمۇ يۇتۇپ كېتىشكە قادىرسەن. سەن نى - نى بەختۇبار ئاشىق - مەشۇقلارنى ۋىسالىغا يەتكۇزمەي يۇتۇپ كەتتىڭ! بىراق، سەن بۇ زېمىندىكى زۇلۇمنى، تەڭسىزلىكنى، مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھ - زارلىرىنى، سان - ساناقسىز كۆزلەردىن ئەسىر بويى تۆكۇلۇپ كەلگەن ئاچچىق ياشلارنى يۇتۇپ كېتىشكە قادىر بولالمىدىڭ - دە!

× ×

يولداش ئوغلى ۋېلىباي باشلىغان كۆچنىڭ ئالدى روزى ھېيتنىڭ تۆتىنچى كۇنى رۇس يېرىنىڭ چېگرىسىغا، ئاندىن ئۆسەك بويىغا يېتىپ كەلدى. كۆچ ئەھلى ئېگىز يار ئاستىدىكى سۇزۇك سۇلۇق كۆكۇلمەيدان، تاللىق، قارىياغاچلىق بىر كەڭرى توقايلىققا چۇشكۇن قىلدى.
— خۇش كېلىپسىلەر، ئەزىز قېرىنداشلار! — دەپ قامەتلىك بىر چال كۆچنىڭ ئالدىغا قۇچاق ئېچىپ كەلدى. ئۇ بۇنىڭدىن ئوننەچچە يىل ئىلگىرى چار روسىيە گېنېرالى، ئىشغالىيەتچى كولپا كوۋسكىينىڭ سولداتلىرى تەرىپىدىن ئىلىدىن ئالمۇتىدىكى سۇلتان قورغانغا يالاپ ئېلىپ كېتىلگەن سابىق سۇلتان — ئەلا پالۋان ئىدى.
يەتتىسۇ ئۆلكىسى گوبىرناتورىنىڭ غۇلجا ئىشلىرى بويىچە ياردەمچىسى نىكولاي پانتسوۋمۇ كۆچ ئەھلىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ۋېلىباي باشلىق يۇرت چوڭلىرى بىلەن كۆرۇشتى. ئۇ مۇشۇ جايدىكى رۇس مەمۇرىيىتىنىڭ كۆچ ئەھلىنى ئورۇنلاشتۇرۇش

ئىشىغا مەسئۇل ئىدى. ئۇ سابىق سۇلتان — ئەلا پالۋاننىڭ ئىلتىجاسىغا بىنائەن، بىر بۆلۈك كۆچ ئەھلىنى سۇلتان قورغانغا بېرىشقا بۇيرۇدى. قالغان يۇزلۇكلەرمۇ ئۇنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، يەتتىسۇدىكى ئاقسۇ - كەتمەن تاغلىرى بىلەن چېلەك دەرياسىدىن تاكى ئالمۇتاغىچە سوزۇلغان كەڭ چۆللەرگە — غۇلجا يولى ئۈس-تىدىكى قاراسۇ بويىغا ئورۇنلىشىدىغان بولدى. كۆچنىڭ بېشى چارىن دەرياسى بويىدىكى ئۆتەڭگە بېرىپ يەتكەندە، يەنە ئىككى ياقا بۆلۈنەتتى - دە، يەنە بىر قېتىم يىغا - زارە بىلەن ئايرىلاتتى.

كۆچ ئەھلى مۇشۇ توقايلىقتا، ماغدۇرىغا كېلىۋالغىچە بىر - ئىككى كۈن دېمىنى ئېلىپ، ئاندىن ماڭىدىغان بولدى. پۈتۈن توقايلىق-نىڭ ئۈستىنى كۆچ ئەھلىنىڭ ماڭغاللىرىدىن[1] كۆتۈرۈلگەن نې-پىز بىر قەۋەت ئىس - تۈتەك قاپلىدى. يىراقتىن بىرسىنىڭ يېقىملىق نەي ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلان-دى:

كۆچ - كۆچ بولۇپ قوزغالدۇق،
قالدى باغۇ - بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلدۇق،
يۈرەكتە مىڭ ئارمانلار.

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
يۇرتىمىز ئابرال تېغى.
ئەجەپمۇ يامان ئىكەن،
تىرىك ئايرىلىش دېغى.

تۇخۇم كۆمدۇم ئوچاققا،

---

① ماڭغال — ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاق.

ئېتىلغاندۇر بۇ چاغقا.
ئىلىدىكى تۇغقانلار،
سېغىنغاندۇر بۇ چاغقا؟
. . . .

ئۇزاققا قالماي، مىگېبىشى ۋېلىباي باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈزلۈك ئاھالە ئۆسەك بويىدىكى ئېگىز يارنى بويلاپ ماكانلىشىشقا باشلىدى.

ۋېلىباي تاغ باغرىدىكى بىنەم يەرلەردىن تاللاپ، تېرىلغۇ يېرى قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ پىلانى بويىچە، ئاستا ـ ئاستا بىرقانچە جاگزا قۇرۇلدى. ئارقىدىنلا يان باغىرلاردا ئېرىق ـ ئۆستەڭ، مەھەللە، كوچا ۋە ئۆيلەرنىڭ ئىزنالىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. . .

ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىقىۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلـمەيۋاتاتتى. كۆچۈپ چىققان خەلقنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەمبەغەل ـ نامرات بولۇپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ ئات ـ قارىسى ھەتتا ئېشىكىمۇ يوق ئىدى. تۇنجى تۇركۇمدە يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققانلار ئورۇنلىشىپ ماكان تۇتۇپ بولغۇچە، قىش چۈشۈپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ زىمىستان سوغۇقتا كۆرمىگەن كۈنى قالمىدى.

يۇرتتىن يۇرتقا كۆچمەك، بولۇپمۇ ئۆز ئېلىدىن يات ئەلگە كۆچمەك ھەقىقەتەن ئوڭاي ئىش ئەمەس ئىدى. خۇسۇسەن، كۆـچىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان نامرات تارانچىلار ئۈچۈن، بۇ كۆچ تولىمۇ ئېغىر توختىغانىدى. شائىر سېيىت مۇھەممەت ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ يەتتىسۇغا كېلىپ قانداق ئېـغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى مۇنداق ئەينەن تەسۋىرلىگەنىدى:

قۇتى بار ئادەملەر تېنىمەس ئۇندا بارىپ،

قىلغۇسىدۇر ئۆي ـ ئىمارەت، باغۇ ـ بوستان، تېرەك.
پېقىر ـ پەقرالار خىجالەت، تەڭگەسى يوق قولىدا،
ئايلىنىپ باشى قېتىپ ھەر كۈندە يۈزمىڭ غەم يېمەك.
. . . .

«ئۆڭكۈر بولسىمۇ، ئۆيۈڭ ياخشى» دېگەندەك، بۇ قارا قىش ئىسسىق ئۆي ـ ماكانىنى تاشلاپ چىققان ئۇيغۇر يوقسۇللىرى ئۈچۈن ھەقىقەتەن ئېغىر كەلدى.

ئاشۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئىچىدىكى شائىر سىيت مۇھەممەتمۇ مۇشۇنداق يوقسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەنىدى:

مەن پېقىر بىچارىمەن دىلىم شىكەستە ھەم غېرىپ،
رەنجۇ ـ ئەلەم، دەرد ـ پىغاندا چىرايىم سارغىيىپ.
نە ئاجايىپ ئىش كۆردۇق كۆرمىگەن يەرگە بېرىپ،
ئايرىلىپ بىز ئىلىدىن كېتەرمىز ئەمدى قول سالىپ.
. . . .

ھەممىمىز قالماي كېتۇرمىز خالىي قالماس بۇ ئىلى،
ھەرنە بولساق تەڭ بولايلى مۇشۇ كەتكەن يۇرت ئەھلى.
ئاۋۋالغا يەتمەك ئاسان ئەمەس، يول جاپالىق، دەرد ئەلەم بىللە،
ھەر يەرگە بارساقمۇ ئەمدى، تىنچ ـ ئامانلىقنى تىلە.
. . . .

مىلادى 1881 ـ يىلى كۈزدىن باشلاپ، يەتتىسۇدا كەتمەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر يېزىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

كەتمەن ئەسلىدىنلا ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن بىر جاي بو-لۇپ، مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ۋەكىلى چوڭخۇ چار پادىشاھىنىڭ

ۋەكىلى گىرس بىلەن ئىمزالىغان «تۇركىيە شەرتنامىسى» بويدچە، ئىلى ۋىلايىتىدىن روسىيە تەۋەسىدىكى يەتتىسۇغا ئايرىپ بېرىلگەن يەر ئىدى.

ئىلىدىن تۇنجى تۇركۇمدە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۆسەك دەرياسى بىلەن قورغاس دەرياسى ۋادىسىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1882 ـ يىلى ياركەنت شەھىرى بىنا بولدى؛ ئىككىنچى تۇركۇمدە 1881 — 1882 ـ يىل ئارىلىقىدا ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ئاقسۇ يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇلارنى ئاساس قىلىپ كىچىك ئاقسۇ، چوڭ ئاقسۇ — دولاتا، سەككىزئون ۋە بايانقازاق يېزىلىرى پەيدا بولدى. ئەمما، بۇ جايلاردا سۇ كەمچىل بولغانلىقتىن، 1883 ـ يىلى، ئۇلاردىن ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇتۇن ئادەم ئاقسۇ يېزىسىدىن چارىنغا كۆچۈرۈلدى؛ ئىلىدىن ئۈچىنچى تۇركۇمدە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار مالىباي يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنكى چاغلاردا، ئۇلارنى ئاساس قىلىپ، مالىباي، بايسېيىت، ماساقباي، قاينۇق قاتارلىق يېزىلار پەيدا بولدى؛ تۆتىنچى تۇركۇمدە ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قورام يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1881 — 1882 ـ يىل ئارىلىقىدا، ئۇلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، قورام، ئاسى، ئونئوي، كېيىكباي يېزىلىرى پەيدا بولدى؛ 1883 ـ يىلى ئاقسۇ يېزىسىدىن يەنە بىرقانچە يۈز تۇتۇن ئادەم قورام يېزىسىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە 1883 — 1885 ـ يىل ئارىلىقىدا قارا تورۇق يېزىسى پەيدا بولدى؛ 1883 ـ يىلى، ئىلىدىن بەشىنچى تۇركۇمدە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قاراسۇ يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنچە ئۇلارنى ئاساس قىلىپ، ساز، جارىلقاپ، ماناپ، تاشتىقارا، تەشكەنباي، پالتىباي قاتارلىق يېزىلار پەيدا بولدى. ئۇلاردىن باشقا، چار پادىشاھنىڭ مەلىكىسىنىڭ ئىمىنىيىسىنى كۆكەرتىش ئۈچۈن يەنە بىرقانچە يۈز تۇتۇن ئۇيغۇر

تۈركمەنىستاندىكى بەيرەمئەلى دېگەن جايىنىڭ ئاقتام يېزىسىغا كۆچۈرۈلدى.①

ئىلىدىن يەتتىسۇغا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە بىر مىڭ بىر يۈز قىرىق يەتتە تۈتۈن — توققۇز مىڭ تۆت يۈز سەكسەن توققۇز جان تۇڭگانىيمۇ كۆچۈپ چىققان بولۇپ، ئۇلارمۇ ئايرىم ـ ئايرىم هالدا ياركەنت، چارىن، ئالمۇتا، پىشپەك②، توقماق، قورام ۋە قاراسۇ يېزىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

مىلادى 1884 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىلىدىن يەتتىسۇغا جەمئىي توققۇز مىڭ يەتتە يۈز ئەللىك ئىككى تۈتۈن ئۇيغۇر كۆچۈپ چىقتى. بۇ ئۇيغۇرلاردىن ياركەنتكە ئىككى مىڭ تۆت يۈز يەتمىش توققۇز تۈتۈن — توققۇز مىڭ تۆت يۈز سەكسەن توققۇز ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە بەش مىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە يەتتە نەپەر ئەر، تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىش ئىككى نەپەر ئايال بار ئىدى؛ ئاقسۇ ـ چارىنغا بىرمىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز تۆت تۈتۈن — بەش مىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز ئۈچ ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ مىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە ئالتە نەپەر ئەر، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يەتتە نەپەر ئايال بار ئىدى؛ كەتمەندە يەتتە يۈز ئاتمىش تۈتۈن — ئۈچ مىڭ يەتتە يۈز سەكسەن يەتتە ئادەم بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى مىڭ بىر يۈز ئوتتۇز يەتتە نەپەر ئەر، بىر مىڭ ئالتە يۈز ئەللىك نەپەر ئايال بار ئىدى؛ مالىبايغا بىر مىڭ تۆت يۈز قىرىق ئىككى تۈتۈن — يەتتە مىڭ سەككىز يۈز ئاتمىش ئىككى ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ مىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز بىر نەپەر ئەر، ئۈچ مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز بىر نەپەر ئايال بار ئىدى؛ قاراسۇغا بىر مىڭ بەش يۈز قىرىق سەككىز تۈتۈن — بەشمىڭ

---

① مەن 1985 ـ يىلى، تۈركمەنىستاندىكى ئۇيغۇرلار بەيرەمئەلى شەھىرى قۇرۇلغانلىقىنىڭ يۈز يىللىقىنى خاتىرىلىدى دەپ ئاڭلىدىم.

② هازىرقى قىرغىزىستاندىكى پىشپەك شەھىرى.

بەش يۈز توقسەن سەككىز ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە
ئىككى مىڭ توققۇز يۈز ئەللىك ئۈچ نەپەر ئەر، ئىككى مىڭ ئالتە
يۈز قىرىق بەش نەپەر ئايال بار ئىدى؛ قورامغا ئىككى مىڭ ئىككى
يۈز سەكسەن بەش تۈتۈن — ئون ئۈچ مىڭ ئۈچ يۈز تۆت ئادەم
ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە يەتتىمىڭ بىر يۈز ئەللىك تۆت نەپەر
ئەر، ئالتىمىڭ بىر يۈز ئەللىك نەپەر ئايال بار ئىدى. شۇنداق
قىلىپ تۆت يىلغا يەتمىگەن قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئىلىدىن
يەتتىسۇغا جەمئىي قىرىق بەش مىڭ ئۈچ يۈز يەتمىش ئۈچ جان
ئۇيغۇر مەجبۇرىي كۆچۈرۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەر يىگىرمە تۆت
مىڭ ئالتە يۈز يىگىرمە سەككىز نەپەر، ئايال يىگىرمە مىڭ يەتتە
يۈز قىرىق بەش نەپەر ئىدى. بۇنىڭغا يەنە تۇڭگانىيلارنى قوشقان-
دا، جەمئىي ئون مىڭ سەككىز يۈز توقسەن توققۇز تۈتۈن —
ئەللىكمىڭ ئەللىك بەش جان ئادەم بولىدۇ.
روسىيە مەمۇرلىرى ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇي-
غۇرلار بىلەن تۇڭگانىيلارنى ئۈنۈملۈك ئىدارە قىلىش ئۈچۈن،
ياركەنت، ئاقسۇ - چارىن، مالىباي، قورام ۋە قاراسۇ قاتارلىق
بەش رايون تەسىس قىلدى. ئەسلىدىكى كەتمەن رايونى بىلەن
قوشۇلۇپ جەمئىي ئالتە رايون تەشكىل قىلىندى.
ئىلىدىكى يۈزلۈكلەرنىڭ ئەسلىدىكى يۈز بەگلىرى ئىلى ئۇي-
غۇرلىرى يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ يەنە ئۆز يۈزلۈكلە-
رىگە بەگ بولۇپ قېلىۋەردى. مەسىلەن، غۇلجىلىق قاسىم يۈزبې-
گى ياركەنتكە بەگ بولدى؛ خونۇخايلىق خۇدابەردى يۈزبېگى ئاقسۇ —
چارىنغا بەگ بولدى؛ تاشئۆستەڭنىڭ يۈزبېگى ئابابەكرى قورامغا
بەگ بولدى؛ غۇلجىلىق جامالىددىن قاراسۇغا بەگ بولدى؛ مالى-
بايغا ناسىر دېگەن بىرەيلەن بەگ بولدى. ئۇلاردىن باشقا ئىلىدى-
كى چاغدىلا سايلانغان ئاقساقال، ئەللىكبېشى، قازى - قۇززات
دېگەنلەرمۇ يەتتىسۇغا بېرىپ چىققاندىن كېيىنمۇ يەنە ئۆز ئورنىدا
ئۆزگەرمەي قېلىۋەردى.

يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار تاكى 1886 ـ يىلىغىچە گەمە كولاپ، كەپە سېلىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلدى. بۇ جەر- ياندا ئۇلار تۈرلۈك كۈلپەتلەرنى يەتكىچە تارتىپ، ئىلىدىن كۆچۈپ چىققىنىغا جاق - جاق تويۇپ كېتىشتى. 1881 — 1883 ـ يىللىرى پەيدا بولۇپ، كېيىنچە خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان ئۆسەك ناخشىلىرىدا يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاشۇ يىللاردىكى زۇلمەتلىك كەچۈرمىشلىرى مۇنداق دەپ ئەينەن تەس- ۋىرلەنگەنىدى:

كەتمەيمىز دېگەن بىلەن،
بۇ ئىشقا نىمە چارە؟
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
يۈرەك بولدى سەكپارە.

ياركەنتكە كېلىپ دوستلار،
يار بويىدا كۆپ ياتتۇق.
ئەسلا تارتمىغان دەردنى،
ياركەنتكە كېلىپ تارتتۇق.

ياركەنت بويىدا ئۆسەك،
ئۆسەكتىن ئۆتۈپ تۈرگەن.①
بىر جەبرىنى قىلدىڭ سەن،
ئاخىرى ئۆزۈڭ كۆرگەن.

ئۆسەككە بارۇرمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارا ياتتۇق.

---

① تۈرگەن — جاي ئىسمى.

ئۆي ـ جايىمىز پۈتكىچە،
تۇپراق ـ توپىدا ياتتۇق.

ئۆسەككە بارغان خەقلەر،
ئەسكى تامنى ئۆي قىلدى.
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار،
ئەسكى تامدا توي قىلدى.

كۆچ ـ كۆچ دېسە بىلمەيدۇ،
كۆچۈپ كۆرمىگەن ئەللەر.
ئۆز يۇرتىغا يېتەمدۇ،
بېرىپ كۆرمىگەن يەرلەر؟
. . . .

چار روسىيە ھۆكۈمىتى باشتا ۋەدە قىلغىنىدەك ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەنلەرگە ئۇنداق ئوڭايلىق يارىتىپ بەرگىنى يوق. ئۇيغۇر يوقسۇللىرىنىڭ ئەھۋالى ئىلىدىكىدىن يامانلاشسا يامانلاشتىكى، ھەرگىزمۇ ياخشىلانمىدى. يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرلىرىگە بەش مودىن يەر تەقسىملەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇ يەرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تېرىلغۇغا يارىمايدىغان ئۇنۇمسىز يەرلەردىن ئىدى. يەتتىسۇنىڭ يەرلىرى ئىلىنىڭ يەرلىرىدەك ئۇنداق چىلان تۇپراق، مۇنبەت ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەردە سۇ ئاز بولغاچقا، يەر كۆپ ئەجرە ـ مېھنەت سىڭدۈرۈشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما ئاز ھوسۇل بېرەتتىكى ياكى ھوسۇل بەرمەي قوياتتى. دېمەك، ئۆزلىرىگە بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئاز ۋە ئۇنۇمسىزلىكىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زىممىسىدىكى جەبىر ـ زۇلۇم تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. بۇ ئەھۋالمۇ ئۆسەك ناخشىلىرىدا مۇنداق

دەپ سۇرەتلەنگەن:

يېڭى مايور يەر بەرمەس،
يول ئۈستىنى تەردۈرمەس.
باشقا قاتتىق كۈن چۈشتى،
بەش مولۇقتىن يەر بەرمەس.

× ×

«غېرىب ئۆلسە كىم يىغلار؟ غېرىبقا غېرىب يىغلار» دېگەندەك، قاشتىن تۈنجى رەتتە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار يولداش ئوغلى ۋېلىباينىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆسەك بويىنى ئۆزگە ماكان تۇتۇپ، ئۆز روزىغارىنى مۇشكۈللۈك ئىچىدە يېڭىۋاشتىن تىكلەشكە باشلىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتى — قاشنىڭ يېقىن جايىدا قالغانلىقىنى بىلەتتى. «خۇدايىم بۇيرىسا، — دېيىشەتتى ئۇلار، — بۇ يەرلەرمۇ كەلگۈسىدە ئەزىم يۇرتىمىز قاش قەلئەسىدەك قەد كۆتۈرۈپ، يىراق ـ يېقىنغا تونۇلىدۇ. چۈنكى، كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس!»

شۇنداق، كىشىلىك ھايات — ئايلىنىپ يۈرىدىغان يولغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭ ئاخىرقى پەللىسى بولىدۇ. چۈنكى، كېلەچەك — ھازىرقى كۈننى توغرا كۆرەلىگەن، توغرا چۈشىنەلىگەن ئادەملەرنىڭكىدۇر. دەرۋەقە، ھايات ئۆز ئېقىنىدىن چىقىپ كەتسە، بۇلاقتا ئوخشاش سان ـ ساناقسىز تارامىلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئادەملەرنىڭ ھاياتىدىمۇ ئەنە شۇنداق تاسادىپىي ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇكى، ئۇ خۇددى ئەتىياز، ياز كۈنلىرىدىكى ھاۋادەك، كىشىنى گاھ ئىللىتىپ، گاھ مۇزلىتىپ شۇركەندۈرىدۇ. ئادەم بالىسى جاپاغا ھېچنېمە بولمايدۇ. شۇڭا، ئادەملەر كۆپىنچە مىسكىنلىكتە كۈلۈشىدۇ ۋە

خۇرسەن بولۇشقىنىدا يىغلىشىدۇ. ئادەم ھاياتىدىكى بۇ مەككار،
ۋاپاسىز ئېقىنىنىڭ قايسى تارامىلارغا بۆرۈلۈشىنى ئالدىنئالا بىلى-
ۋېلىشى قىيىن، شۇڭا، ئادەملەر گاھ تۇيۇقسىز كەلگەن ئامەت-
تىن كۆرەڭلەپ ئالچاڭلاپ كېتىشىدۇ؛ گاھ قىسمەتنىڭ ئادالەت-
سىزلىكىدىن ئاغرىنىپ، ھەممىدىن ۋاز كېچىشىدۇ. ھايات بۇ-
گۈن سايازلىققا ئوخشاش تېيىزلىشىپ، تېگىدىكى پۈتۈن چېر-
كىن ـ مەينەتچىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى مانا دەپ ئاشكارىلاپ
قويسا، ئەتىسى يەنە دەريادەك تاشقىن بولۇپ، ھەممىنى سۇ ئاس-
تىغا يوشۇرۇپ، بىر خىل ئېقىپ كېتىۋېرىدۇ. شۇڭا، ھاياتنىڭ
ئۆزى بىر ئارىلاشما: شاد ـ خۇراملىق بىلەن ئازاب ـ ئوقۇبەت،
مېھىر ـ شەپقەت بىلەن قەبىھلىك، بەخت بىلەن بەختسىزلىك،
چىنلىق بىلەن رەزىللىك، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك، راستلىق
بىلەن ساختىلىق بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بىللە مەۋجۇت بولۇپ
تۇرىدۇ، بەزىدە ھەتتا ئۇنى پەرقلەندۈرۈش قىيىن بولىدۇ.

× ×

ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى شۇنداق
قىلىپ ۋېلىبايىنى پاناھ تارتىپ ياركەنتتە ماكانلىشىپ قالدى.
ياركەنت شەھەر قىياپىتىگە كىرىشكە باشلىغاندا، ۋېلىبايمۇ يار-
كەنتنىڭ مەركىزىدىكى چارسۇدا بىر مەدرىسە بىنا قىلىپ، ئۆزىنىڭ
غۇلجىدا ئەمەلگە ئاشۇرالماي قالغان ئارزۇسىنى بۇ يېڭى شەھەردە —
ياركەنتتە ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى.
ۋېلىباي ئىنتايىن ئىدىتلىق ھېسابچى، سودىغا ماھىر، يۇرتدارچى-
لىق ئىشلىرىغا قابىل بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ياركەنتكە كەلگەندىن
كېيىنكى مۇشۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە بىراقلا قەد كۆتۈرۈپ،
تېرىلغۇ ۋە چارۋىدىن زور كىرىم ئالىدىغان، يېتىم ـ يېسىر،
غېرىب ـ غۇرۋالارغا، ئەھلى ئىلىملەرگە غەمخورلۇق قىلىدىغان،

يىراق - يېقىنىدا داڭقى بار ساخاۋەتچى كاتتا بايغا ئايلاندى.

ئۇ، چارسۇدىكى مەيداندا سېلىنىدىغان بۇ كاتتا قۇرۇلۇشقا خۇاڭ پېڭ دەيدىغان بىر خەنزۇ بىناكار بىلەن توختى مۇجاڭ دەيدىغان بىر ياغاچچى ئۇستىنى سەركار قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۇلارغا قۇرۇلۇشنىڭ لايىھە - پىلانىنى سىزدۇرۇپ، ياغاچ - تاش تەييارلاتسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق داڭلىق شەھەرلەردىن پىششىق خىش، گەنج بوياق قاتارلىق بىناكارلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىشقا كارۋانلارنى ماڭغۇزدى.

شۇنداق قىلىپ، ۋېلىباي ساقمۇ ساق بىر يىل تەييارلىق كۆرۈپ، ھەممە ئىشنى پۇختا ئىدىتىلىۋالغاندىن كېيىن، مەدرىسە بىناسى بىلەن دەرۋازا ئۆيلەرنىڭ تاملىرىنى تامچىلارنىڭ پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىپ تۇرۇپ، تېزلا پۈتتۈردى. ئەمدى قالغان ئىش خۇاڭ پېڭ دېگەن ھېلىقى خەنزۇ بىناكار بىلەن توختى مۇجاڭنىڭ ئىستېداتىغا باغلىق بولۇپ قالدى. بۇ ئىككىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ياغاچچى، تۇنىكىچى، سىرچى، خىيلامچى قاتارلىق ئۇستىلار بىنانىڭ تۈۋرۈك - لىملىرىنى، خەر - جەگىلىرىنى بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە ياپسالاپ بېكىتىپ چىقىشقا باشلىدى. مەدرىسە سارىيىدىكى ئاساسىي تۈۋرۈكلەرنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغان لىم، جەگە - چەڭزىلەر ئۇستىلارنىڭ قولىدىكى پالتىسىنىڭ چۈلدۈسى بىلەن «تاڭ، تۇڭ» قىلىپ بىر - ئىككى ئۇرۇلۇپلا، ئىزنا - جىپسىلىرىغا دەل چۈشەتتى - دە، زادىلا بۇلجىماس بولۇپ ئۇيۇپلا قالاتتى. كېيىن، بىنانىڭ لەمپە - چېدىر ياغاچلىرىغا مەخسۇس رەندىلەنگەن چەڭزە - جەگە ياغاچلار يېپتەك تارتىلىپ پۇختىلاندى؛ تۇنىكىچىلەر قولىدىكى ياغاچ بولقىلىرى بىلەن تۇنىكە - قاڭالتىرلارنى بۇ چەڭزە - جەگىلەرنىڭ ئۈستىگە جىپسىلاشتۇرۇپ، بىنانىڭ ئۈستىنى ھىم قىلىپ يېپىپ چىقتى؛ سىرچىلارمۇ ياخشى ئىشلەپ، ئىشىك - دېرىزە، لىم - تۈۋرۈك-

لەرنى رەڭگارەڭ سىرلار بىلەن سىرلاپ ۋالىلدىتىۋەتتى؛ نەققاش-
لار مەدرىسە بىناسىنىڭ تاملىرىنى، مىھراب - مۇنبەر ئەتراپىدى-
كى تاملارنى ۋە گۇمبەزگە ئوخشايدىغان تورۇسنى نەقىشلەشكە
كىرىشىپ، قارا سەھەردىن باشلاپ ئىشلىگىلى تۇرسا تاكى خۇپ-
تەنگىچە ئىشلەپ، مەدرىسە بىناسىنىڭ ئۆگزە، پەشتاقلىرىدىن
زادىلا چۈشۈپ باقمىدى. ئۇلار ھەتتا تاماقلىرىنىمۇ جازا ئۈستىدە
يېيىشتى. . .

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كىشىلەر چارسۇ مەيدانىدا قاناتلى-
رىنى لاچىندەك يېيىپ تۇرغان، بالىخانىلىق، ياغاچ - تاش - خىش
قۇرۇلمىلىق كاتتا بىر ئىسلام بىناسى بىلەن ئىسلام مۇنارىنىڭ
ئاسمان - پەلەك قەد كۆتۈرگەنلىكىنى كۆرۈشتى. بۇ ئىسلام
پاسۇنى بىلەن مانجۇ - موڭغۇل پاسونىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھا-
سىل بولغان ئۆزگىچە ئۇسلۇب، ئۆزگىچە شەكىلگە ئىگە كۆر-
كەم، ھەيۋەتلىك بىر ئىمارەت ئىدى!

ئەمما، بۇ ئىمارەت ياركەنتتىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە خۇراپات-
لىقنى ياقىلايدىغان بىر قىسىم موللا - ئىشانلارنىڭ قاتتىق قار-
شىلىقىنى قوزغىدى. ئۇلارچە بولغاندا، بۇ ئىمارەت دىنىي ئىس-
لامغا مۇخالىپ دەھرىيلىكنىڭ سىمۋولى ئىدى.

— ۋايەي، بىلمىز ئۇ كالتە قۇيرۇقنى! — دېيىشەتتى بۇ
پوشكالچىلار ۋېلىبايغا ھەسەت قىلىپ، — ھەرقانچە بېيىپ ئۆي-
نىڭ تاپىسىنى ئالتۇن - كۈمۈشتىن قىلسىمۇ، يەنىلا ئاشۇ
تۆشۈك دەرۋازىلىق[1] ياماقچىنىڭ ئوغلىغۇ ئۇ؟ ئازراق پۇل تېپىپ-
تىكەن، ئەمدى ئاسمانغا غادىيىپ، زېمىنغا پاتماي قاپتىمۇ؟
«قەلەندەر ئىككى نان تاپسا، بىرىنى داپ چالىدۇ» دېگەن مانا شۇ - دە!
مەدرىسە دېگەنىنچۇ ئاكىسى، ئۇنداق سالمايدۇ! يا مانجۇنىڭكىگە

[1] قەشقەردىكى مەشھۇر قوۋۇقلارنىڭ بىرىنىڭ نامى. قەشقەرنىڭ
شەرقىگە جايلاشقان.

ئوخشىمايدۇ، يا ئۇيغۇرنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ۋېلىباي بۇ مەدرىسىگە ئورۇستىن موللام تەكلىپ قىلىپ بالا ئوقۇتماقچى بولسا كېرەك. شۇڭا، بۇنداق مەدرىسنى تۈگەتكەنلەر ئۆزىگە ئوخشاش كالتە قۇيرۇق دەھرىي بولۇپ چىقماي، بىزدەك موللا بولۇپ چىقاتتىمۇ؟

— قوتۇر بېسىپ ھالىدىن كەتكەن ئىتنىڭ يالاق يالاۋېتىپمۇ قاۋىغىنىنى كۆرگەنمەن، — دېگەنىدى ۋېلىباي مىيىقىدا كۈلۈپ، — ئۇلار داتلىمايدىغان ئىش يوق. ئۇلار داتلىمايدىغان ئادەم يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار بىر سولكىۋايغىمۇ ئەرزىمەيدىغان تۇترۇقسىز ئادەملەردۇر. ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ھەرقانداق ئىشتا ئەقىل ئىشلىتىپ، مۇشكىلاتنىڭ چارىسىنى قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىشقان! ئەمما، شۇنى ئەستە تۇتۇش لازىمكى، بىز بۇ دۇنياغا ھەممىدىن داتلاپ، شىكايەت قىلىپ ياشىغىلى ئەمەس، بەلكى، پايدىلىق بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ ياشىغىلى كەلگەن. شۇڭا، دادام رەھمەتلىك: «ئاتالمىغان ئەردىن ئاتالغان دۆڭ ياخشى» دەيدىغان. مانجۇ خاننىڭ زامانىسىدا، پۇلىمىز يوق قولىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق تىلىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق يولىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق ئەقلىمىز قىسقا بولۇپ كەلگەنىدۇق. ھالا بۈگۈن پۇلمۇ تاپتۇق، يولمۇ تاپتۇق، ئەقىلمۇ تاپتۇق، قولىمىزمۇ ئۇزاردى. ئەمدى بۇ پۇلنى مازارغا خەجلەپ، قىمارغا تۆلەپ، بەڭگە يۆگەپ چېكىپ بىھۇدە بۇزۇپ - چاچقىچە، ئەھلى يۇرتقا، ئەھلى خەلققە، ئەۋلادلىرىمىزغا ياخشى ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىشقا سەرپ قىلساق، ئىلىم - مەرىپەت يولىدا خەجلەپ مەكتەپ - مەدرىسە سالساق، يول ياسىساق، كۆۋرۈك سالساق، بۇنىڭ نېمىسى يامان ئىكەن؟...

× ×

سۇلتان قورغاندا ئۆز يۇرتلۇقلىرىغا ئاغىلىق قىلىۋاتقان سا-

بىق تارانچىلار سۇلتانى ئەلا پالۋان ياركەنتتىكى ۋېلىبايىنىڭ ئۆز خەلقىنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ، ئاغزىغا ئىلىم سالىدىغان كاتتا مەدرىسە ئىمارىتى سالدۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ تولىمۇ خۇشال بولدى:

— ئاپىرىن ساڭا! — دەپ ماختاپ كەتتى ئۇ، — ۋېلىباي مەن قىلىشنى ئويلىغان، ئەمما قىلالمىغان ئۇلۇغ ئىشتىن بىرنى ئاخىرى ۋۇجۇدقا چىقىرىپتۇ. ھۇشتەرە!

ئەلا پالۋان يۇرتداشلىرىنىڭ بىر قىسمىنى سۇلتان قورغانغا باشلاپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئەتراپنى ئاچقۇزۇپ، ئېتىز - ئېرىق بەرپا قىلىپ كۆكەرتىپ يېڭىدىن يۇرت - ماكان قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ، كۆپلىگەن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن، بۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىشنىڭ ئېپىنى تاپالماي، بۇرۇختۇم بولۇپ ياتقانىدى. ئۇ ۋېلىبايىنىڭ ئىشلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تولىمۇ ئىلھاملىنىپ، قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى، يەنە بىر تەرەپتىن، موللا - ئىشانلارنىڭ يەتتىسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ يەنە تەبرىقچىلىق ئۇرۇقىنى تېرىپ، ھەسەت قىلىشىپ، پىتنە قويۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن غەزەبلەندى. «يېتىپ ئۇسۇرسا، كۆتى ئاغرىماپتۇ، دېگەن مۇشۇ ئەمدى؟!» دەپ ئۇزاق كايىدى. ئاندىن چاپارمەنلىرىگە بۇيرۇدى:

— ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئالدىمغا توغرىلاش ئۇ پوشكالچىلارنى! ھوي، بۇ ئاللانى دەستەك قىلىپ، ئاق كۆڭۈل خەلقنىڭ قېنىنى شورايدىغان چۈچۈن سۇپەت، ھەسەتخور موللا - ئىشانلارنىڭ پىتنىسىدىن قاچانغىچە قۇتۇلالمايمىز - ھە! خەپ، دىنىي ئىسلامنى شىپى كەلتۇرۇپ، خەلقىمىزنى ئاسارەتتە قالدۇرغان ئاشۇ بىر توپ ئىمانى سۇس، نائىنسابلارنى قانداق قىلىۋەتسەمىكىن؟!

چىقىپ كېتىۋاتقان چاپارمەنلەرنى كۆرۈپ، ئەلا پالۋان بايە-

قى قارارىنى ئۆزگەرتتى - دە: «توختاڭلار!» دېدى. ئاندىن:
— ئاتنى توقۇپ كەلتۈرۈڭلار. مەن زادى ئۇ ياز[1]نىڭ ئالدى-
غا بېرىپ زوكۇنلىشىمەن! — دېدى ۋە باياتىن بەدەشقان قۇرۇپ
ئولتۇرغاندا تىزىغا توغرا قويۇپ ئولتۇرغان كۈمۈش دەستىلىك
قىلىچىنى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ئورنىدىن تۇردى، — بۇ ئانا
يۇرتىدىن جۇدا بولغان تارانچى ئەھلىگە بىر ئادىل ئىگە چىقمايدى-
غانلىقىغا ئىشەنمەيمەن!

ئۇ شۇ دەقىقىلەردە ئۆزىنىڭ، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرى ئۈس-
تىدە ئويلاپ، ئويىنىڭ باش - ئايىقىغا چىقالماي، ئۆرتىلىپ
كېتىۋاتاتتى.

سابىق سۇلتانىنىڭ يېقىنلىرى:

— سۇلتان بېگىم، ئاچچىقلىرىغا هاي بەرسىلە، بۇ پوشكال-
چى لومودىلارنىڭ ناشايان ئىشلىرىنى دەپ ئۆزلىرىنى كايىتىۋال-
مىسىلا، — دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەلا پالۋاننىڭ ئاچچىقى
بېسىلغاندەك بولدى - دە، ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

يېقىندىن بۇيان، ئەلا پالۋان نېمىشقىدۇر ئاز ئۇخلايدىغان
بولۇپ قالدى.

— ئىھ، ئىلى، ئەزىم يۇرت ئىلى! — دەپ پىغان بىلەن
ئۇپرىناتتى ئۇ كېچە - كېچىلەپ بىدار ئولتۇرۇپ، —
ئەجدادلىرىمنىڭ قان - تەر، ئەجىر - مېھنەتلىرى سىڭگەن،
بىزنىڭ كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئەزىز ماكان، شېھىتلەرنىڭ
قېنى بىلەن بويالغان ئانا تۇپراق! سېنىڭ تۇتىيا توپاڭنى قايتا
كۆزىمىزگە سۈرەرمىزمۇ؟ ئوغۇز سۈتىدەك ئاق ئاقىدىغان ئەزىم
دەريا — ئىلى دەرياسى، سېنىڭ باغرىڭدا يەنە ئاشۇ مەسۇم چاغلى-
رىمىزدىكىدەك قانغىچە، بەھۇزۇر چۆمۈلۈپ ئۈزەرمىزمۇ؟ ئاق
ئۆستەڭ. ئارابوز ئۆستەڭلەر، سىلەرنىڭ سۆگەتلىك قاشلىرىڭلار-

---

① ئۇياز — روسچە: «هاكىم» دېگەنلىك بولىدۇ.

غا يەنە باغرىمىزنى يېقىپ ياتارمىزمۇ؟ مەۋلانە سەككاكى ھەزرەت-
لىرى بۈزۈرۈكۋارىمىزنىڭ مازار - شەرىپلىرىنىڭ تۇغ شەددى-
لىرىنى يەنە قاقارمىزمۇ؟ توغلۇق تېمۇر خاننىڭ مەقبەرىسىنى
يەنە تاۋاپ قىلارمىزمۇ؟ . . . ئەي، قەدىردانلىرىم، بۇ يات ئەلدە
تۇتقۇنلۇقتا ياشىغىچە، نېمىشقا شەۋكەتلىك ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ
قېنى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئاشۇ جەڭگاھتا شېھىت بولمىدىم؟ !

قەدىمكىلەر: «ئۆز قەدىر - قىممىتىنى چۈشەنگەن ئادەم
ھالاك بولمايدۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان. ئەلا پالۋان بۇنىڭدىن
يىگىرمە يىل ئىلگىرى، مانجۇ چېرىكلىرى يامغۇردەك ياغدۇرۇ-
ۋاتقان ئوقلارغا پىسەنتمۇ قىلماي، باھادىر تارانچىلارنى باشلاپ،
ئەجەل مۇئەككەللىرىنىڭ ئالدىغا ئېتىلغان قاپلان ئىدى؛ ئۇ —
ئۆز ئېلىنىڭ ئازادلىقىنى، ئۆز خەلقىنىڭ ئىنسانىي قەدىر -
قىممىتىنى دەپ، مانجۇ زالىملىرى بىلەن جەڭ مەيدانىدا باتۇرلار-
چە ئېلىشقان. خەلق تەرىپىدىن پالۋان دەپ تونۇلغان مەشھۇر
سەركەردە بولغان، ئۇ ئۆز ئېلىنى موللا - ئىشانلارنىڭ پىتنە - خۇسۇ-
مەت، ھىيلە - مىكىر كاشكۇلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەجدادلىرى-
نىڭ يولى بويىچە، مەردلىك، ئادىللىق بىلەن سورىغان ۋە باش-
قۇرغان سۇلتان ئىدى. ئەمدىلىكتە ئەل - يۇرتنىڭ بېشىغا كەل-
گەن دەرد - ئەلەملەردىن بۇ ئۇلۇغ ئىساننىڭ قەددى پۈكۈلۈۋاتات-
تى. . .

نەزمە:

نە پايدا گۈلدىن ئالساڭ بىر تاۋاق؟
گۈلىستانىمدىن ساقلا بىر ۋاراق.
گۈلنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولمايدۇ،
بۇ گۈلىستان مەڭگۈ سولمايدۇ.

— شەيخ سەئدى.

ئون تۆتىنچى باب

قىرىق ياشلىق ئۇگۇتچى ئامبال

«بىر دانىشمەندىن سوراشتى:
— ئوڭ قول شۇنچىلىك ئارتۇقچىلىققا ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق، نېمىشقا ئۈزۈكنى سول قولنىڭ بارمىقىغا سالىدۇ؟
— بىلمەمسەن؟ — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، — پەزىلەت ئىگىلىرى ھەمىشە مەھرۇملۇقتا بولىدۇ.»

مىلادى 1882 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى.
مانجۇ خاقانلىقىنىڭ مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسى بىلەن تۇتۇن ـ سېلىق پىرقىسى ليۇ جىڭتاڭنىڭ «شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش لايىھەسى» نى تەستىقلاپ ئىجرا قىلىشقا چۈشۈردى.

× ×

زوزۇڭتاڭنىڭ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ جايلارنى پەتھ قىلغاندىن كېيىن، ئىلىنى رۇسلارنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلماقچى بولغاندا، خان ئۇنىڭغا دەرھال بېيجىڭغا قايتىپ كېلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. بۇ يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«... ۋەزىر ئەزەمگە مەلۇم بولغايكى، مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، رۇسلار بۈيۈك مانجۇ خاقانلىقىمىزغا دېگىز تەرەپتىن باستۇرۇپ كىرمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. ئاستانە زور خەۋپ ئاستىدا قالدى. ئوردا مۇھارىبىيە ئىشلىرىدا سىز ۋەزىر ئەزەمگە ئوخشاش پىشقان ئادەمگە تولىمۇ موھتاج بولماقتا. شۇ ۋەجىدىن، قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قابىل ئادەملەرنى تاللاپ، ئۇلارغا سەلتەنەتىمىزنىڭ مۇددىئا - مەقسەتلىرىنى چۈشەندۈرگەيسىز. ئاندىن ۋەزىپىڭىزنى ئۇل ئادەملەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دەرھال ئاستانىمىزگە قايتقايسىز، ھەرگىز ھايال بولمىغايسىز. بولمىسا، ئۇۋالى ئۆزىڭىزگە. گەپ تامام. نامە ۋەسسالام. گۇاڭشۈي دەۋرانىنىڭ ئالتىنچى يىلى، قەمەرىيە 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.»[1]

زوزۇڭتاڭ بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندا، ئۇنىڭ قۇمۇلغا يېتىپ كەلگىنىگە ئەمدى ئىككى ئاي بولغانىدى. خاننىڭ بۇ يارلىقى ئۇنىڭغا خۇددى ئوچۇق ئاسماندا چاقماق چاققاندەك، يازدا قار ياغقاندەك تاسادىپىي تۇيۇلدى. ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن ئەجرە - تۆھپىسىنىڭ بىر يارلىق بىلەنلا شامالغا سورۇلغانلىقىغا زوزۇڭتاڭ نارازى بولدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ خاننىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا يازغان بىر مەكتۇبىدا بۇ نارازىلىقنى ئاز - تولا ئاشكارىلاپ قويغانىدى:

«... بىز ئەجنەبىلەر بىلەن دېڭىزدا ئۇرۇش قىلغاندىن بۇيان، — دەپ يازغانىدى ئۇ، — داۋاملىق مەغلۇپ بولۇپ كېلىۋاتىمىز. ئەمدى ئويلاپ باقىدىغان بولسام، بۇنىڭ سەۋەبى خارجى ئىشلىرىدىن قىلچىمۇ خەۋىرى يوق ئادەملەرنىڭ بۇ ئىشلارنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىدا ئىكەن. ئۇلار ئۆزىمىزنىمۇ، ئۆزگىلەرنىمۇ پەقەت چۈشەنمەيدىكەن. ئۇلار تاسادىپىي غەلىبە قازىنىش كويىدىلا بولغاچقا، قىلغانلا ئۇرۇشتا مەغلۇپ

---

① مىلادى 1880 - يىل 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى. «چىڭ دېزۇڭ دەۋرانىغا ئائىت ئوردا خاتىرىلىرى»، 15 - جىلد، 6 - بەت.

بولۇۋېتىپتۇ. هالا بۈگۈن، خارجى ئىشلىرىدىن خەۋەردارمەن دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ يۈرگەن ئاشۇ ئادەملەرمۇ ئومۇمىي ۋەزىيەتنىڭ ناچارلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۆزىنىڭلا غېمىنى يېگەچكە، سەلتەنەتىمىزنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا بەك دەخىل قىلماقتا! . . .»[1]

چارروسىيىنىڭ قارا دېڭىز فىلوتىنىڭ خاقانلىقىنىڭ دېڭىز بويلىرىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، مانجۇ خانى قورقۇپ كەتكەنىدى. ئۇ، چارروسىيىنىڭ كۈنچىقىش تەرەپتىن مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئاستانىسىگە باستۇرۇپ كىرىشىدىن قورقۇپ، زوزۇڭتاڭنى دەرھال بېيجىڭغا چاقىرتىپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

نىھايەت. قۇشقاچنىڭ تۇمشۇقىغىچىلىكلا ئارىلىقنى كۆرەلەيدىغان بۇ مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىگە ئەقىل ئۆگىتىپ بولالمىغان زوزۇڭتاڭ نائىلاج خانغا ئۆزى ئاستانىگە قايتقاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىغا ليۇ جىڭتاڭدىن باشقا مۇۋاپىق ئادەم يوق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەۋسىيە قىلىپ، قاتلاق مەكتۇپ سۇندى. خانمۇ زوزۇڭتاڭنىڭ تەۋسىيىسىگە ئاساسەن، دەرھال جىن شۈن بىلەن ليۇ جىڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان. مۇۋەپپەق خان مۇپەتتىش قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، جاڭ ياۋنى ليۇ جىڭتاڭغا ياندىش قىلىپ بەلگىلىدى.

بۇ چاغدا، ليۇ جىڭتاڭ قەشقەردە ئىدى. ئۇ ئوردىنىڭ پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دەرھال يولغا چىقتى ۋە 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

ليۇ جىڭتاڭ ئەسلى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ شياڭشياڭ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى بىلەن نيەنجۈن قوزغىلاڭچىلىرىنى

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەنكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 24 ـ جىلد. 66 ـ بەت.

باستۇرغان، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيالاردىكى تۇڭگانىيلارنى قىرغان ليۇ سۇڭسەن دېگەن سانغۇننىڭ جىيەنى ئىدى. مەزكۇر ليۇ سۇڭسەن خاننىڭ شەنشى ئۆلكىسىگە ئەۋەتكەن شىمالىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ باش بوغى بولۇپ، ۋەزىر زېڭ گوفەننىڭ قول ئاستىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى. تۇڭجىنىڭ 9 - يىلى[1] 2 - ئايدا، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ماچەي دېگەن يېرىدە، قوزغىلاڭچى تۇڭگانىيلار بىلەن سۇلھ ئۆتكۈزگەندە، ئۇ تۇڭگانىيلارنى ھاقارەتلىگەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن تۇڭگانىيلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى. ليۇ جىڭتاڭ تاغىسىنىڭ بارگاھىدا ئىشلەپ سۇڭىكى قاتقان. كۆپ قېتىم تۇڭگانىيلارنى قىرىشقا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەمىلى تەدرىجىي ئۆرلەپ بارغانىدى.

خان ليۇ جىڭتاڭنىڭ بۇ تۆھپە - خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇنى ئۈچىنچى دەرىجىلىك جەركە - ئوتىغات بىلەن تارتۇقلىغانىدى. ئۇ كېيىنكى چاغلاردا زوزۇڭتاڭنىڭ قول ئاستىغا يۆتكىلىپ كېلىپ، ئۇنىڭ يارامىلىق قولچومىقى بولۇپ قالدى. . .

1876 - يىلى 4 - ئايدا، ليۇ جىڭتاڭ زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن خاننىڭ قاش قۇۋۇقتىن چىققۇچى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، باش بوغى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، جىايۇگۇەندىكى ھېلىقى تاش ئابىدە ئالدىدا زوزۇڭتاڭ بىلەن خوشلاشقاندىن تارتىپ بۈگۈنگە قەدەر تۆت يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەنىدى.

ليۇ جىڭتاڭ قومۇلغا كەلگەندىن بويان، بەش - ئالتە كۈنگىچە زوزۇڭتاڭنىڭ خابگاھىدىن تالا - تۈزگە زادى چىقىپ باقمىدى.

قەمەرىيە 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى،[2] تۈن نىسپى بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، زوزۇڭتاڭنىڭ خابگاھىدا چىراغ ئۆچمىگەنىدى.

---

① مىلادى 1870 - يىلى.
② شەمسىيە 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى.

ئىنىم يېجەي[①]، — دېدى زوزۇڭتاڭ، — سىز ئويلاپ باقتىڭىزمۇ ـ قانداق؟ رۇسلار بىلەن زادى بىر تۇتۇشماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. مەن بۇ ئۇرۇشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ قويدۇم. يېڭىلىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن تەقدىردىمۇ، چەنلۇڭ دەۋرىدىن تارتىپ بىزگە تەۋە بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ زېمىننى[②] رۇسلارنىڭ قولىدىن زادى قايتۇرۇۋالماي بولمايدۇ. سەلتەنەتىمىز بىلەن رۇسلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماجرامۇ مانا مۇشۇ ئىشتىن كېلىپ چىققان. رۇسلارنىڭ لياۋخەينى كونسسىيە قىلىپ كېسىپ بەرمەيدىغان بولساڭلار، كورىيىنى تارتىۋالىمىز دېيىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبمۇ مانا مۇشۇنىڭدا. ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە غەليان تىنجىماي كەلگەنلىكتىن چەنلۇڭ خان ھەربىي ھەرىكەتلەردە قولغا كىرگۈزگەن مۇشۇ نەچچە مىڭ چاقىرىملىق جايلارغا قارىيالمىغاندۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرلەر قولدىن كەتتى. بۇ ھەقتە شاھزادە گۇڭدې[③] خانغا مەكتۇب سونۇپ: «خەرىتىگە تەپسىلىي قارىماپتۇق» دەپ ھەسرەت چەككەنىدى. ھالا بۈگۈن رۇسلار بىزگە تەۋە ئەيخۇچۇ دېگەن يەرنى بېسىۋالدى. مۇبادا، بىز شەنخەيگۇەندىن ئەسكەر چىقارغان بولساق، قولدىن كەتكەن ئاشۇ يەرلەرنى تارتىۋالغان، رۇسلارنىڭ بۇ ئەتراپتىكى تايانچى بازىلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغان بولاتتۇق. ئۇلار يېڭىدىن قۇرغان خۇيجۇن قەلئەسىنى قومۇرۇپ تاشلىغان بولساق، رۇسلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ماكانسىز ئاتلىق كۆچمەنلەرگە ئايلىنىپ، ئاسانلا تارمار بولاتتى![④] ئاڭلىشىمچە، خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ قېتىم زو دارېننى ئاستانىگە جىددىي چاقىرتىشىدا، ۋەزىر لى جۇڭتاڭ — لى خۇڭجاڭ دارېن ئالاھىدە كۆچەپتۇدەك. خان مۇپەتتىش، بۇنى ئۇقتىلامىكىن؟ — دەپ سورىدى ليۇ

---

① يېجەي — ليۇ جىڭتاڭنىڭ لەقىمى.
② ئىلىنى دېمەكچى.
③ يېشىن.
④ «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى، نامىلەر»، 24 ـ جىلد، 75 ـ بەت.

جىڭناڭ ئىھتىيات بىلەن.

— بۇنىڭدىن تولۇق خەۋرىم بار، — دېدى زوزۇڭتاڭ سەل قىزىشىپ، — سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىستىقبالىمۇ دەل ئاشۇنداق كاززاپلارنىڭ قولىدا نابۇت بولماقتا. دەسلەپتە مېنىڭ شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىش تەشەببۇسىمغا ھەممىدىن ئاۋۋال ئاشۇ لى خۇڭجاڭ قارشى چىققانىدى. بىزنى تەمىناتتىن قىسقانمۇ شۇ ئىدى. ھالا بۇگۈن بىزنىڭ ئىلى مەسىلىسى قايتۇرۇۋېلىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقانمۇ يەنە شۇ بولۇۋاتىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ زېمىنىمىزنى ئەجنەبىلەرگە سۆڭلاپ بېرىۋېتىپ، سەلتەنەتىمىزنى خۇددى ئۆچكە غاجىۋەتكەن شاپتۇلدەك قىلىۋەتمىگۈچە، كۆڭلى زادى ئىمىن تاپمايدىغان ئوخشايدۇ.

— جۇڭتاڭ دارىن نېمىشقا مۇنداق قىلدىكىنا؟

— بۇ ئۇنىڭ ئۆز كۆمچىگە چوغ تارتىۋاتقىنى بولماي نېمە؟ — دېدى خاپىچىلىقتا زوزۇڭتاڭ ئۆزىنى بېسىۋالالماي، — بىز غەربىي يۇرتتا نەچچە يىلدىن بۇيان قان كېچىپ جەڭ قىلىپ يۈرگەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسىنى خۇددى بوۋاق بالىنى پەپىلىگەندەك پەپىلەپ چىقتى. ئەمدى بۇگۈن رۇسلارنىڭ قارا دېڭىز فىلوتى ئۇنىڭ دېڭىز ئارمىيىسىگە خىرىس قىلىۋىدى، ئۇ بىزنى غەربىي سەپتىن ئەسكەر چېكىندۈرۈشكە مەجبۇرلاش ئارقىلىق رۇسلارغا ياخشىچاق بولماقچى بولۇۋاتىدۇ. مۇبادا، راستىنلا دېڭىز سوقۇشى بولۇپ قالسا، ئۇ قۇرغان شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسى رۇسلارنىڭ بىر پەشۋاسىغا يارامدۇ؟ مۇبادا، مەن خان ئالىيلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇشەررەپ بولالىسام، كۆڭلۈمدىكى بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا تۆكۈپ، قەلبىمنى ئىزھار قىلىۋالغان بولاتتىم. مۇبادا، خان: «مەن ئەجەپ بىلمەپتىمەن، ئەمدى بىلدىم، ئەئىيانىم ئەمدى ئىزتىراپ بولۇپ يۈرمىگەي، بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى ئۆزىمىز قىلغايمىز» دېسە، مەنمۇ ئاخىرقى ئۆمرۈمنى خاقانلىقىمىزنى قوغداشقا تىكىپ قويدۇم؛ مۇبادا، ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇشەررەپ بولالمىسام، بومۇ مەيلى، ئۆزۈمنىڭ قېرىغىنىمغا باقماي چوڭ ئىشقا بەل باغلاپ ماڭا نېمە

كەپتۇ؟ ئويلىسام، ئۆمرۈمنىڭ تەڭدىن تولىسىنى قان كېچىپ ئۆتكۈزۈپتىمەن. ۋادەرىخا، بۇ دۇنيادا ئەمدى تالاشقۇدەك نېمە قالدى؟ ئىستىپا سورايمەن - دە، يۇرتۇمغا كېتىپ، ئۆمرۈمنىڭ ساناقلىق كۈنلىرىنى ئۆز ئۆيۈمدە ئەركىن - ئازادە ئۆتكۈزىمەن![1] . . .

— كۆڭلىڭىزنى توق تۇتۇڭ زو دارىن، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ.

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى زوزۇڭتاڭ ئېغىر بىر تىنىپ قويغاندىن كېيىن، — قەدىمكىلەر: «بۇ دۇنيانىڭ راھىتى چاقماقنىڭ روشەنلىكىدەك قىسقا؛ مېھنىتى بولسا بۇلۇتنىڭ قاراڭغۇلىقىدەك ئۇزۇن» دەپتىكەن. شۇڭا، ئۇنىڭ نېمىسىگە شاد، ئەمىلىگە خاپا بولغىچىلىكى يوق. ئۆرە تۇرغانىكەنسەن. مەڭگۇ يىقىلىپ چۈشمەيمەن دېيەلەمسەن؟ ياتقان ئادەملا مەڭگۇ يىقىلمايدۇ. قەدىمكى زاماندا، بىر مۇنەججىم ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا بېقىۋېتىپ، يەردىكى ئورەكنى كۆرمەي يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن بىر چالا موللا:

— مۇنەججىم، سىلى ئادەتتە دۇنيانىڭ سىرىنى بىلىپ بولدۇم، دەيتتىلاغۇ؟ مانا ئەمدى ئالدىلىرىدىكى ئورەكنى كۆرمەي يىقىلىپ چۈشكەنلىرى نېمىسى؟ — دەپ ئۇنى گەپتە چېقىۋاپتۇ.

— ھەي نادان، بىلەمسەن؟ — دەپتۇ ھېلىقى مۇنەججىم، — ئۆرە تۇرغان ئادەمگىلا ئورەككە يىقىلىپ چۈشۈش نېسىپ بولىدۇ. ساڭا ئوخشاش نادان، بىلىمسىزلەرگە بۇ ھەرگىزمۇ نېسىپ بولمايدۇ. چۈنكى، نادان كىشى ئورەككە چۈشۈپ كەتسە، قانداق چىقىپ كېتىشنى بىلمەيدىغان گەندە قۇرتىغا ئوخشايدۇ. شۇنداق ئىكەن، سەن يىقىلغاننىڭ لەززىتىنى قانداق بىلگەيسەن؟

دېمەك، شۇنداق ئادەملەرمۇ باركى، ئۇلار جاھاننىڭ ئىشلىرىنى

---

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر». 24 - جىلد، 67 - بەت.

چۈشەنمەيدۇ - يۇ، ئەمما، «ئۇزۇن - قىسقا»، «پەلەن - پەشمەت» دەپ باھا بېرىشكە ئۇستا. ئۇلار ئازراق ئىش قىلىپ قويسا، خۇددى «ئاينى چېپىپ ئېرىق ئالغان، مۇزنى چېقىپ بېلىق تۇتقان»دەك كۆرەڭلەپ، جاھانغا پاتماي كېتىشىدۇ. ئۇنداق ئادەملەر: «باشقىلارغا گۇناھ ئارتقاندا، ئۇلارنىڭ تېرىسىنى شۇلۇۋالمىغۇچە بولدى قىلىشمايدۇ؛ شەپقەت قىلغاندا بولسا، ئۆزىنىڭ ئىشتانسىز قالغىنىغا قارىماستىن، يېڭى كىيىم تىكىپ بېرىشىدۇ!

— يېجەي ئىنىم! — دېدى ئۇ سەل تىنىۋېلىپ، — شۇ نەرسە ئېسىڭىزدە بولسۇن، جاھاننىڭ ئىشلىرى شۇنداقكى: ئەنسىزلىكتىن ئاسايىشلىققا يۈزلىنىدۇ، ئاسايىشلىقتىن ئەنسىزلىككە يۈزلىنىدۇ. بۇ تارىخ مەڭگۇ دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ. «جاھاننىڭ ئەنسىز بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب — ئەمەلدارلارنىڭ ساپاسىز بولغانلىقىدا. ساپاسىزلار جاھاننى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، ئەھلى پازىللار باش كۆتۈرەلمەيۋاتىدۇ. چۈنكى، ساپاسىزلار ئىستىبداتلىقلارنى كۆرەلمەيدۇ - دە! جاھاننى تۈزەش ئۈچۈن، قابىلىيەتلىك، ئىستىبداتلىق ئادەملەرنى ئىشقا قويۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، جاھاندىكىلەرنىڭ قەلبىنى مايىل قىلغىلى بولىدۇ. سەلتەنەتىمىزدە ئادەملەرنى ئاقارتىشقا سەل قارالغانلىقتىن، قالايمىقانچىلىق ئۆكسىمەي كەلدى!»[1] شۇڭا، ئادەملەرنى ئىشلەتكەندە، بۇ ئىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلۇرسىز!

— چۈشەندىم. دارېن! مۇھارىبىيە ئىشلىرىدا قايسى تەرەپلەرگە دىققەت قىلىشىم كېرەكلىكىنى ئاگاھلاندۇرغان بولسىڭىز! — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئىلتىجا قىلىپ تۇرۇپ.

— ئەمدى مۇھارىبىيە ئىشلىرىغا كەلسەك، قول ئاستىڭىزدىكى سەركەردە - سەردارلارغا قوشۇننى ياخشى يېتەكلەش ھەققىدە تەلەپ

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت - چەكلەر»، 3 - جىلد، 37 - بەت.

قويۇشنى ئۆنۆتمىغايسىز. ياخشى قوشۇننىڭ ئۆلچىمى نېمە؟ مېنىڭچە، «داۋاملىق ئالغا ئىنتىلىدىغان بولۇش، ۋاپادار، رەھىمدىل، ئاق كۆڭۈل، ساداقەتمەن بولۇش، ھەرۋاقىت، ھەرجايدا قائىدە ـ يوسۇن، دىيانەت ـ ئەخلاقنى تەكىتلەيدىغان بولۇش. شۇنداق بولغاندىلا كۆڭۈل يورۇق بولىدۇ ـ دە، ئىشتا سەۋەنلىك ئاز سادىر بولىدۇ. سانغۇنلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى مىڭبېشى، يۈزبېشى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرگە شۇنداق تەلەپ قويۇشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرمۇ چېرىكلەرگە شۇنداق تەلەپ قويۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا قوشۇندىكىلەرنى ئىرادىلىك، غەيرەتلىك، شىجائەتلىك، قورقماس قىلىپ تەربىيىلەپ چىققىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلالىسىڭىزلا، خاننىڭ تۈز ھەققىنى ئاقلىغان بولىسىز!»[1]

زوزۇڭتاڭ ئۆزىمۇ ئۆزى ئېيتقاندەك، خان ئۇچۇن قولچۇماق بولىدىغان ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىققا ئىگە بىر قوشۇن تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش يولىدا ھەقىقەتەنمۇ ئاز ئەجىر سەرپ قىلمىغان. «خاننىڭ تۈز ھەققىنى ئاقلاش» ئۇنىڭ «ياخشى قوشۇن» تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشىدىكى ئاخىرقى نىشانى ئىدى.

زوزۇڭتاڭنىڭ يۈرىكىنىڭ قات ـ قېتىدىن چىقىۋاتقان بۇ پىغان ـ نادامەتلىرىنى ئاڭلاپ، لىيۇ جىڭتاڭنىڭ قەلبىمۇ قاتتىق ئازابلاندى. . .

ئەتىسى ئەتىگەندە، زوزۇڭتاڭ خوشلىشىپ، جىايۈگۈەن تەرەپكە قاراپ ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۆت ياللۇغى كېسىلى تېخى سەللىمازا بولۇپ كەتمىگەنىدى. لىيۇ جىڭتاڭ ئۇنى ئىككى ـ ئۈچ مەنزىل ئۇزىتىپ بىللە كەلدى. ئاخىر

---

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. تەستىقلار»، 7 ـ جىلد، 7 ـ بەت.

ئۆلار بىر ـ بىرىگە قىيىشمىغان ھالدا ئايرىلىشتى[1] . . .

1881 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئاستانىگە قاراپ يولغا چىقىپ، 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى ۋە خارجى ئىشلىرى يامۇلىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ، قوشۇمچە لەشكىرىي پىرقىنىڭ ئىشىغا مەسئۇل بولدى. كېيىن يەنە سۇ ئىنشائاتلىرى تەمىراتىغا مەسئۇل بولدى. 1884 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى. خاقانلىق فرانسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلغاندا، زوزۇڭتاڭ ئوردا تەرىپىدىن فۇجيەندىكى مۇھارىبىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل خان مۇپەتتىش بولۇپ تەيىنلەندى. 1885 ـ يىلى ئۇنىڭ ئۆت كېسىلى يامانلىشىپ، 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، جياڭنىڭدا يەتمىش ئۈچ يېشىدا ئۆلدى.

× ×

مۇۋەققەت خان مۇپەتتىش، شىنجاڭنىڭ مۇھارىبىيە ئىشلىرىنىڭ باش نازارەتچىسى ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويدى:

شىنجاڭ بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مۇناسىۋىتى چىش بىلەن كالپۇكنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، لەشكەرلەرنىڭ مائاش ـ تەمىناتى، لەشكەر تولۇقلاش، لەشكەر يۆتكەش، يىگىدىن يەر ئېچىپ، شەھەر ئەھيا قىلىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئىچكىرىسىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، شەنشى، گەنسۇ زۇڭدۇسىغا بىۋاسىتە قارايدىغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇپ، ئۆلكىگە ئوگۇتچى ئامبال تەيىنلەش لازىم؛

---

[1] زوزۇڭتاڭ مىلادى 1880 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ، 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى لەنجۇغا يېتىپ كەلدى.

ئۇگۇتچى ئامبالنىڭ قول ئاستىدا تۆت ۋىلايەت تەسىس قىلىش، ۋىلايەت ئاستىدا يەنە مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيە تەسىس قىلىش كېرەك؛ ئىلى جياڭجۇنى ئۆز ۋەزىپىسىنى ساقلاپ قالسا بولىدۇ. ئەمما، ئىلى جياڭجۇنى پەقەت ئىلى — تارباغاتايلارنىڭلا چېگرا مۇداپىئە ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ. يەرلىكنىڭ ئىشىغا قول تىقسا بولمايدۇ ۋەھاكازالار.

1882 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، خان ليۇ جىڭتاڭنىڭ بۇ تەساۋۋۇرىنى قوبۇل كۆرۈپ رەسمى تەستىقلىدى. 1883 ـ يىلىدىن باشلاپ، ليۇ جىڭتاڭ خاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيىلەرنىڭ ئەمەلدار ـ مەنسەپدارلىرىنى خىزمەتكە تەيىنلەشكە باشلىدى.

مىلادى 1884 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، مانجۇ خانى يارلىق چۈشۈرۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇشنى رەسمىي تەستىقلىدى ھەمدە گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئۇگۇتچى ئامباللىقىغا ۋە پەرمانبەردارلىقىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىردىن ئادەم تەيىنلەپ، ئەسلىدىكى يەكەن خان ئامبىلى ۋە باشقا مەسلىھەتچى ئامبال، خان ئامباللارنى ۋە شۇنىڭدەك ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ھاكىمبەگ، بەگلەرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ھاكىمىيەت تۈزۈمىنى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى:

گەنسۇ، شىنجاڭ ئۇگۇتچى — شىنجاڭ ئۇگۇتچى ئامبىلى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇگۇتچى ئامبال — خاننىڭ شىنجاڭدىكى ئەڭ ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارى ھېسابلىناتتى. ئۇ ھەم لەشكىرىي پىرقىنىڭ يانداش ئامبىلى، باش تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئوڭ قول چۆبدارى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ قوشۇمچە ئۆتەيتتى. ئۇگۇتچى ئامبال شىنجاڭنىڭ ھەربىي،

مەمۇرىي، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە مەسئۇل ئىدى.

ئۈگۈنچى ئامبال يۇقىرىدا خاقان ئوردىسى بىلەن شەنشى، گەنسۇ زۇڭدۇسىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلسا، تۆۋەندە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى دوتەي، ئامبال، نازىر، زوراغا ۋە ھاكىملارنى ۋە شۇنىڭدەك شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق مانجۇ ـ خەنزۇ چېرىكلىرىنى باشقۇراتتى. ئۈگۈتچى ئامبال يامۇلى ئۆلكە مەركىزى — دىخۇا[①] دا ئىدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى شىمالدا ئىلىدا، جەنۇبتا يەكەندە بولۇشتىن قېلىپ، ئۈرۈمچىگە يۆتكەلدى.

11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، مانجۇ خانىنىڭ يارلىقى بويىچە، ليۇ جىڭتاڭ شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل خان ـ مۇپەتتىش ۋە گەنسۇ، شىنجاڭ ئۆلكىلىرىنىڭ ئۈگۈتچىسى قىلىپ تەيىنلەندى. بۇ چاغدا ئۇ قىرىق ياشقا كىرگەندى.

ۋېي گۇاڭتاۋ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ پەرمانبەردار[②] لىقىغا تەيىنلەندى.

مىلادى 1885 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، ئۈگۈتچى ئامبال يامۇلىغا[③] كىرىپ ئورۇنلىشىپ، رەسمىي ئىش باشلىدى.

شىنجاڭ ئۈگۈتچى ئامبىلىنىڭ قول ئاستىدا بىر نەپەر پەرمانبەردار،

---

① دىخۇا — مانجۇلار شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردىكى ئۈرۈمچىنىڭ نامى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى بۇ نام، كەمسىتىش خاراكتېرىنى ئالغان دەپ قاراپ تارىختىكى ئەسلى ئاتىلىشى — ئۈرۈمچىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

② پەرمانبەردار — ئۆلكىنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار، ھازىرقى مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

③ شىنجاڭ ئۈگۈتچى ئامبال يامۇلى — ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى شەھەرلىك 8 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدا ئىدى.

بىر نەپەر مۇپەتتىش خەلپەتبېگى[1] ، بىر نەپەر تەپتىش بەگ[2] ، بىر پاششاببېگى[3] ئىشلەيتتى.

ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە دوتەي، مەھكىمىلەرگە ئامبال، نازارەتلەرگە نازىر ياكى دادخاھ، ئايماقلارغا زوراغا، ناھىيىلەرگە بولسا ھاكىم قويۇلغانىدى. شۇ چاغدا شىنجاڭ بويىچە تۆت ۋىلايەت، ئالتە مەھكىمە، توققۇز نازارەت، ئۈچ ئايماق، 23 ناھىيە (تارماق ناھىيىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەسىس قىلىنغانىدى.

ئۈرۈمچى ۋىلايىتى — مەركىزى ئۈرۈمچىدە بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئەدلىيە - جازا ۋە جام - رابات، پوچتا - ئالاقە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛ ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ قارمىقىدا يەنە دىخۇا مەھكىمىسى بار ئىدى. دىخۇا مەھكىمىسىگە تۇرپان، قۇمۇل، جىنشى[4] ، گېرقارائۇسۇ[5] قاتارلىق تۆت نازارەت قارايتتى. بۇ نازارەتلەرنىڭ ئاستىدا يەنە دىخۇا ناھىيىسى، سانجى ناھىيىسى، قۇتۇبى ناھىيىسى، سۇيلەي ناھىيىسى[6] ، فۇكاڭ ناھىيىسى. فۇيۈەن ناھىيىسى[7] ، گۇچۇڭ ناھىيىسى، پىچان ناھىيىسى بولۇپ سەككىز ناھىيە بار ئىدى.

ئىلى - تارباغاتاي ۋىلايىتى — مەركىزى نىڭيۈەن[8] كۈرەسىدە بولۇپ، سىۋاستىنە ئىلى جياڭجۈننىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى. ۋىلايەت

---

① ماتارىپقا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

② ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەپتىش قىلىشقا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى رېۋىزىيە نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

③ ئۆلكىنىڭ ئامانلىق - ساقچى ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى ج خ نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

④ ھازىرقى باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى.

⑤ ھازىرقى شىخو شەھرى.

⑥ ھازىرقى ماناس ناھىيىسى.

⑦ ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى.

⑧ ھازىرقى غۇلجا شەھرى.

ئاستىدا بىر مەھكىمە — ئىلى مەھكىمىسى بار ئىدى. مەھكىمە ئاستىدا ئىككى نازارەت — جىڭ نازارىتى بىلەن تارباغاتاي نازارىتى بار ئىدى. بۇ نازارەتلەرگە سۇيدۇڭ، نىڭيۈەن ناھىيىلىرى قارايتتى.

ئاقسۇ ۋىلايىتى — مەركىزى ۋېنسۇ[1] دا بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ ئاستىدا ئىككى مەھكىمە — قاراشەھەر[2] مەھكىمىسى بىلەن ۋېنسۇ مەھكىمىسى بار ئىدى. مەھكىمىنىڭ ئاستىدا بىر نازارەت — ئۇچتۇرپان نازارىتى بار ئىدى. بىر بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماق — كۇچا ئايىمىقى بار ئىدى. شىڭخا ناھىيىسى[3]، كەلپىن ناھىيىسى، باي ناھىيىسى، شەھرىيار ناھىيىسى[4]، بۈگۈر ناھىيىسى، شىنپىڭ ناھىيىسى چاقىلىق ناھىيىسى قاتارلىق يەتتە ناھىيە بار ئىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى — مەركىزى كونىشەھەردە[5] بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا، ئىككى مەھكىمە — يېڭىشەھەر مەھكىمىسى بىلەن يەكەن مەھكىمىسى ۋە ئىككى نازارەت — يېڭى ھىسار[6] نازارىتى بىلەن پۇلى[7] نازارىتى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئاستىدا ئىككى ئايماق — بارچۇق[8] ئايىمىقى بىلەن خوتەن ئايىمىقى بار ئىدى. كونىشەھەر ناھىيىسى[9] پەيزاۋات ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسى، گوما ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسى، كىرىيە

---

① ھازىرقى ئاقسۇ شەھرى.
② ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى.
③ ھازىرقى شايار ناھىيىسى.
④ ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى.
⑤ ھازىرقى قەشقەر شەھرى.
⑥ ھازىرقى يېڭىسار ناھىيىسى.
⑦ ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى.
⑧ ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسى.
⑨ ھازىرقى توققۇزاق.

ناھىيىسى قاتارلىق ئالتە ناھىيە بار ئىدى.

ئۈگۈتچى ئامبالنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي ئەمەلدارلاردىن:

قۇۋۇقتىن چىققان خەنزۇ قوشۇنلىرىدا باش بۇغ[1] ، ئوكۇرداي[2] ، ياندىش سانغۇن[3] ، مەسلىھەتچى سانغۇن[4] ، كېزەكچى سانغۇن[5] ، ياساۋۇل بېگى[6] ، باقاۋۇل[7] ، لاۋازبېگى[8] ، ياندىش ياساۋۇلبېگى[9] ، كېزەكچى ياساۋۇلبېگى[10] قاتارلىق ئوفىتسېرلار بار ئىدى: ھەربىر خەنزۇ قوشۇندا بىر نەپەر مەسلىھەتچى سانغۇن، بىر نەپەر كىزەكچى سانغۇن، بىر نەپەر ياساۋۇلبېگى، بەش نەپەر باقاۋۇل، ئون نەپەر لاۋازىمبېگى، ئون توققۇز نەپەر ياندىش ياساۋۇلبېگى، يىگىرمە توققۇز نەپەر كېزەكچى ياساۋۇلبېگى، تۆت نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر كاندىدات چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر چەۋەنداز ياساۋۇل، بىر مىڭ بەش يۈز ئاتلىق چېرىك، 1500 نەپەر پىيادە چېرىك بار بولۇپ، جەمئىي 102 نەپەر ھەر دەرىجىلىك ئوفىتسېر، 3000 نەپەر چېرىك بولاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرى ئۈچ ئويرۇت قوشى، تۆۋەن ئۈچ ئويرۇت قوشى، جۇڭغار ئويرۇتلىرىنىڭ تۆۋەن بەش قوشى قاتارلىق مۇڭغۇل قوشۇنلىرى ۋە مانجۇ، سولۇن، چاخار، شىبە قوشۇنلىرى بار ئىدى.

ھەربىر يۇقىرى ئويرۇت قوشىدا بىر نەپەر ئوكۇرداي، ئىككى نەپەر ياندىش ئوكۇرداي، ئون ئالتە نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئون نەپەر شىرمەت

---

① ھازىرقى بىرگادا كوماندىرىغا تەڭ.

② ھازىرقى بىرگادا شتاب كوماندىرىغا تەڭ.

③ ھازىرقى مۇئاۋىن بىرگادا كوماندىرىغا تەڭ.

④ ھازىرقى مۇئاۋىن بىرگادا كوماندىرىغا تەڭ.

⑤ ھازىرقى ئالىي دەرىجىلىك شتاب ئوفىتسېرىغا تەڭ.

⑥ ھازىرقى پولك كوماندىرىغا تەڭ.

⑦ ھازىرقى گارنىزون كوماندىرىغا تەڭ.

⑧ ھازىرقى پولك شتاب كوماندىرىغا تەڭ.

⑨ ھازىرقى باتالىيون كوماندىرىغا تەڭ.

⑩ ھازىرقى ئوتتۇرا دەرىجىلىك شتاب كوماندىرىغا تەڭ.

چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل. ئون ئالتە نەپەر يانداش ياساۋۇل، ئالتە نەپەر قۇببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسىر. قىرىق سەككىز نەپەر سۇيلەكچى، 16 نەپەر قىزىل قۇببىلىق سۇيلەكچى، 1714 نەپەر قارا چېرىك بولۇپ، جەمئىي 38 نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسىر، 1800 نەپەر چېرىك بولاتتى.

ھەربىر تۆۋەن ئويرۇت قوشىدا: بىر نەپەر ئوكۇرداي، بىر نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئالتە نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئالتە نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، بىر نەپەر بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى، ئىككى نەپەر تۆتىنچى دەرىجىلىك تەيجى، ئالتە نەپەر يانداش ياساۋۇل، ئۈچ نەپەر قوببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسىر، ئون سەككىز نەپەر باش سۇيلەكچى، ئالتە نەپەر قۇببىسىز يانداش سۇيلەكچى، ئېيىغا بىر سەر كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن تۆت تۈز ئاتمىش يەتتىسى، ئېيىغا بەش مىسقال كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن ئالتە يۈز ئاتمىش بەشى بار ئىدى؛

ھەر بىر جۇڭغار ئويرۇت تۆۋەن قوشىدا: بىر نەپەر ئوكۇرداي، ئىككى نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئون نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئون نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، ئۈچ نەپەر قۇببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسىر، ئون نەپەر سۇيلەكچى، ئون نەپەر قۇببىسىز باش سۇيلەكچى، ئېيىغا بىر سەر كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن تۆت يۈز سەكسەن يەتتە، ئېيىغا بەش مىسقال كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن 1077 سى بار ئىدى.

ھەربىر مانجۇ قوشىدا: ئادەتتە سەككىز يانداش سانغۇن، قىرىق نەپەر سۇمۇن زەڭگى، قىرىق نەپەر باقاۋۇل، قىرىق نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆكەر، ئىككى نەپەر نەسەبىي شىرمەت چەۋەنداز ياساۋۇل، توققۇز نەپەر كاندىدات چەۋەنداز ياساۋۇل، ئىككى نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، ئىككى نەپەر كاندات باقاۋۇل، ئىككى نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، قىرىق نەپەر تۇرشاۋۇل ياساۋۇل، قىرىق نەپەر باش سۇيلەكچى، بىر يۈز يىگىرمە

نەپەر يانداش سۆيلەكچى، قىرىق سەككىز نەپەر تۇغچى، ئىككىيۈز ئوتتۇز ئىككى نەپەر ھۇجۇمچى، ئىككى يۈز نەپەر كاندىدات ھۇجۇمچى، ئىككى مىڭ ئالتە يۈز نەپەر چېرىك، تۆت يۈز نەپەر قۇياقلىق ئوقچى، ئالتە يۈز نەپەر پىيادە قۇياقلىق چېرىك، قىرىق نەپەر توپچى، سەكسەن نەپەر داقاقچى، ئىككى يۈز قىرىق نەپەر شەپقەتچى چېرىك بولاتتى. جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش ئىككى نەپەر ئوفىتسىر، تۆت مىڭ ئالتىيۈز قىرىق نەپەر چېرىك، ئېيىغا بىر سەر كۆمۈش مائاش ئالىدىغان بىر يۈز ئاتمىش نەپەر بىكارچى، يىگىرمە ئىككى مىڭ جان ئائىلە ـ تاۋابىئات بولاتتى.

ھەربىر شىبە قوشىدا ئادەتتە بىر نەپەر ئوكۇردايى، بىر نەپەر ياندىش ئوكۇردايى، سەككىز نەپەر سۇمۇن زەڭگى، تۆت نەپەر باقاۋۇل، سەككىز نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، تۆت نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، بىر نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، سەككىز نەپەر خادىم، ئالتە نەپەر قۇبىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، تۆت نەپەر تۇرشاۋۇل نۆۋكەر، ئوتتۇز ئالتە نەپەر تۇرشاۋۇل، يىگىرمە تۆت نەپەر سۆيلەكچى، سەككىز نەپەر قۇبىسىز سۆيلەكچى، قىرىق سەككىز نەپەر ياردەمچى سۆيلەكچى، بىر مىڭ ئىككى يۈز ئون تۆت نەپەر چېرىك بولۇپ، جەمئىي يىگىرمە ئالتە نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسېر، بىر مىڭ ئۈچ يۈز نەپەر چېرىك، ئون سەككىز مىڭ جان ئائىلە ـ تاۋابىئات بولاتتى.

ھەربىر سولۇن قوشىدا ئادەتتە بىر نەپەر ئوكۇردايى، بىر نەپەر ياندىش ئوكۇردايى، سەككىز نەپەر سۇمۇن زەڭگى، تۆت نەپەر باقاۋۇل، سەككىز نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نەۋكەر، تۆت نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، بىر نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، بىر نەپەر كاندىدات نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، سەككىز نەپەر خادىم، توققۇز نەپەر قۇبىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، تۆت نەپەر تۇرشاۋۇل نۆۋكەر، ئوتتۇز ئالتە نەپەر تۇرشاۋۇل، ئون ئالتە نەپەر كاندىدات تۇرشاۋۇل، يىگىرمە تۆت نەپەر باش سۆيلەكچى،

سەككىز نەپەر قوبىسىز كاندىدات سۆيلەكچى، بىر مىڭ ئوتتۇز بەش نەپەر قارا چېرىك، ئىككى يۈز نەپەر شەپقەتچى چېرىك بولۇپ، جەمئىي يىگىرمە يەتتە نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسېر، 1340 نەپەر چېرىك بولاتتى[1].

چاخار[2] قوشۇنىدىكى ھەربىيلەرنىڭ سانى ئاساسەن يۇقىرىقىلارغا ئوخشىشىپ كېتەتتى.

ئىلىدا تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ئىلى جياڭجۈنگە بىۋاستە قاراشلىق بولغاندىن سىرت يەنە، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى مانجۇ، شىبە، سولۇن، چاخار، ئويرۇت قوشۇنلىرىمۇ ئۇنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقىغا بويسۇناتتى ۋە مۇشۇ ئەتراپتىكى موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ئۇلۇسلىرىنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىگە يېقىندىن كۆز ـ قۇلاق بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشقانىدى.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇگۇتچى ئامبال مەھكىمىسى بىلەن ئىلى جياڭجۈنى مەھكىمىسى بىر ـ بىرىگە بويسۇنماي، پات ـ پاتلا ھوقۇق تالىشىپ ماجىرالىشىپ قالاتتى. بۇ ئىش تاكى مىلادى 1914 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىلى چېگرا باسقاقبېگى مەھكىمىسى چېگرا باقاۋۇلبېگى مەھكىمىسى بولۇپ ئۆزگەرتىلىپ، ئىلى رايونى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇتۇقبەگ مەھكىمىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا، ئاندىن تەلتۆكۈس ھەل بولدى. مىلادى 1916 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى دوتەي بولۇپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنلا، تارباغاتاي رايونىمۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي جەھەتتە باشقۇرۇشىغا تولۇق بويسۇندۇرۇلغان بولدى. بۇ كېيىنكى چاغلاردىكى گەپ ئىدى، ئەلۋەتتە.

---

① سولۇن قوشۇنىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ھەققىدە سان ئېنىق ئەمەس.

② چاخار قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس.

مىلادى 1820 - يىلىلا مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان گۇڭ زىجىن[1] دەيدىغان بىر ئەرباب ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرتتا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ھەققىدە تەكلىپ» دېگەن ماقالىسىدىلا شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، ۋىلايەت - ناھىيە تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئەمما، خان ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىگە قۇلاق سالمىغانىدى.

مىلادى 1864 - يىلى، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار مانجۇ خاقانىغا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەسلىدىن يۈرگۈزۈلۈپ كېلىنىۋاتقان خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ - گۇڭ، بەگ - جاساقە تۈزۈمى بويىچە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغاندا، تۆھپىسىدىن مېھنىتى كۆپ بولىدىغانلىقىنى تونۇتقۇزدى. چۈنكى، خاننىڭ سەلتەنەتى كۆپەيگەندە، بۇ خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ - گۇڭ، بەگ - جاساقلار خاننىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، پۇقرالارنى قاقشىتىشاتتى. بۇ ھەقتە گەنسۇ تايىپىلەر مەھكىمىسىگە ئامبال بولغان جاڭ جىشىڭ مۇنداق دەپ ئەينەن يازغانىدى: «بۇ قېتىم مۇسۇلمانلار يۇرتىدا يۈز بەرگەن غەلىيانلارغا خان - ئامباللارنىڭ زۇلۇم - شەملىرى سەۋەبچى بولدى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان - ئامباللارنىڭ تەگدىن تولىسى سامان قورساق نانقېپى بىرنېمىلەر ئىدى. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى خالىغانچە ئاياغ - ئاستى قىلىشاتتى، ياموللىرىغا بىر ئەكىرىۋالغىنىچە، ئۇزاققىچە خوتۇن قىلىشىپ قايتۇرۇپ بېرىشمەيتتى ياكى ئالۋان - ياساقنى خالىغانچە چېچىپ، پۇقرانى قاقشىتىشاتتى. ھاكىمبەگلەر بولسا، پارىغا ئۆگىنىۋالغان بولۇپ، نەپسى بىلەكچىلا يوغىناپ كېتىشكەنىدى. خان - ئامبال بىر چارەك ئاشلىق ئالۋان ئېلىش كېرەك دېسە، بەگلەر نەچچە يۈز چارەك ئاشلىق ئالۋان چاچاتتى. خان ئامبال بىر

---

① گوڭ زېجېن (1792 — 1841) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مۇتەپەككۇر. جېجياڭ ئۆلكىسىدىن، مانجۇ ئوردىسىنىڭ شىغاۋۇل پىرقىسىدا باش مىرزا بولغان. ئۇ: «ھىدايەت، ئاقارتىش، تۈزىمەك بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ئۈچ تەرەپ» دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. لىن زېشۈي ئەپيۈننى مەنئىي قىلغاندا، ئۇ ئىنگلىزلار بىلەن قەتئىي مۇرەسسەلەشمەسلىكنى تەشەببۇس قىلغانىدى.

تەڭگىلىك دېيەك سېلىق سېلىش كېرەك دېسە، بەگلەر يۈز تەڭگىلىك دېيەك سېلىق چاچاتتى. شۇڭا، ھەرقايسى يۇرتلاردىكى مۇسۇلمان چەنتۇلار غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ، لىۋىنى چىشلەپ، خەپ دەپ يۇرۇشەتتى. ئاستانىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۆز ئەجر ـ تۆھپىلىرىگە چۇشلۇقلا مائاش ـ تەمىنات ئالاتتى. لېكىن بۇ خان ئامباللار ئەمىلىدىن چۈشۈپ يۇرتىغا قايتقاندا بولسا، ھارۋا ـ ھارۋىلاپ ئالتۇن ـ كۈمۈش، دۇنيا ـ دەپنىلەر بىلەن قايتىشاتتى...»①

مۇبادا، خاننىڭ سەلتەنەتى ئاجىزلاشسا، بۇ ھاكىمبەگ، ۋاڭ ـ گۇڭ، بەگ ـ جاساقلار تەپرىقچىلىق دۈمبىقىنى چېلىشىپ، ئوردىغا مۇشت كۆتۈرۈپ چىقىشاتتى. ھەتتا، چەت ئەل بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ مانجۇ سەلتەنەتىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنۇتاتتى.

بۇ مەسىلىنى تۈپ يىلتىزىدىن ھەل قىلىش ئۈچۈن، مىلادى 1872 ـ يىلى، خان مۇپەتتىش، لەنجۇ سىلىڭنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنىڭ مۇھارىبىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغاندا، شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ تەپسىلىي پىلانىنى كۆتۈرۈپ چىققانىدى. مىلادى 1877 ـ يىلىدىن كېيىن، ئۇ خانغا جەمئىي تۆت قېتىم قاتلاق مەكتۇب سۇنۇپ، شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ ـ گۇڭ، بەگ ـ جاساق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلاردا خان ئامبال ۋە ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىندى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ھاكىمبەگلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى دەرىجىسى بويىچە ھەرقايسى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيەلەرنىڭ ياموللىرىدا مۇناسىپ ئىشقا قويۇلدى. ئۇلانىڭ مائاش، تەمىناتىمۇ ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلدى. خىزمەت قىلىشنى خالىمىغانلار ئۆيىگە قايتۇرۇلدى. ھەرقايسى يېزا ـ قىشلاقلاردا ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىنى ئىجرا

---

① «داۋگۇاڭ، شيەنفېڭ خان يىللىرىدا ئەمەلدارلىق سورۇنىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى. 1981 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 228 ـ، 229 ـ بەتلەر.

قىلىشقا مەسئۇل شاڭيۇ، باۋجاڭ، جاجاڭ، ئەللىكبېشى، مىرابېشى قاتارلىقلارغىمۇ ئەھۋالغا قاراپ لايىقىدا مائاش ـ تەمىنات بېكىتىپ بېرىلدى.

ۋاڭ ـ گۇڭ، بەگ ـ جاساق، بېلى، بەيسى قاتارلىق سابىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىكى ھاكىمىيەت ھوقۇقى تارتىۋېلىندى، ئۇلارنىڭ پەقەت جەركە ـ ئۇتىغاتقىلا ۋارىسلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى.

تۇرپان ۋاڭى[①] تۇرپاندىكى ئوردىسىدىن لۈكچۈنگە كۆچۈرۈۋېتىلدى ھەمدە ئۇنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىغىلا رۇخسەت قىلىنىپ، ئەسلىدە ئۇنىڭغا قارايدىغان يەر ـ سۇ بىلەن پۇقرالار تۇرپان نازارىتىنىڭ قول ئاستىدىكى پىچان ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

---

① تۇرپان ۋاڭى — مانجۇ خاقانى چەنلۇڭ زامانىسىدا تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىغا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا بېرىلگەن نام. مىلادى 1759 ـ يىلى تۇرپانلىق ئىمىن خوجا چوڭ ـ كىچىك خوجىلار يېغىلىقى بىلەن ئۇچتۇرپاندىكى جەڭدە يېغىلىقىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، چەنلۇڭ خان ئۇنىڭغا ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى بەردى. ئىمىن خوجىدىن باشلاپ تاكى 1951 ـ يىلى زەھەر تاشلىغانلىق، چەت ئەلگە قاچماقچى بولغانلىق جىنايىتى ئۈچۈن پىچان ناھىيىلىك خەلق سوتى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئېتىلغان ئاخىرقى ۋاڭ مەھەممەت سايىتقا قەدەر ئۆتكەن ئون ئەۋلاد ۋاڭنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار: ئىمىن خوجا (1759—1777ـ يىللىرى تەختتە)، سۇلايمان ۋاڭ (1777 — 1798 ـ يىللىرى تەختتە، تۇرپان مۇنارىنى ياساتقان كىشى)، ئىسكەندەر ۋاڭ (1798— 1811 ـ يىللىرى تەختتە)، يۇنۇس ۋاڭ (1811—1814 ـ يىللىرى تەختتە)، فىرىدۇن ۋاڭ (1815 ـ يىلى تەختتە ئولتۇرغان، كېيىنكى يىلى قەشقەرگە ھاكىمبەگلىككە يۆتكەپ كېتىلگەن)، مەھەممەت سايىت ۋاڭ (1816 — 1827 ـ يىللىرى تەختتە)، ئاقلايدۇ ۋاڭ (1827 ـ 1873 ـ يىللىرى تەختتە)، مامۇت خوجا (?— 1881 ـ يىللىرى تەختتە)، ئىمىن خوجا (?— 1932 ـ يىللىرى تەختتە)، مەھەممەت سايىت ۋاڭ (1932 — 1951 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. كېيىن باستۇرۇلغان).

قۇمۇل ۋاڭى[1]تورغات، خوشوت موڭغۇللىرى جۇڭغارىيىدە

---

① قۇمۇل ۋاڭلىرى — 1605 ـ يىلى، نەمەنگانلىق ئىشان شاھمۇھەم-
مەت خوجا قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە دېگەن جايىنىڭ لاپچۇق كۆۋرۈكىدە
مىڭدەك لەشكەر بىلەن جۇڭغارىيە موڭغۇللىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە
بەرگەندىن كېيىن، قۇمۇلغا تارخان بەگ بولدى. مىلادى 1668 ـ
يىلى، شاھ مۇھەممەت خوجا ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى ئەبەيدۇل-
لا خوجا تارخان بەگ بولدى. بۇ چاغدا مانجۇلار تېخى پۈتۈن
جۇڭگونى ئۆز ئىشغالىيىتىگە ئېلىپ بولالمىغانىدى. جۇڭغار خانى
غالدان سېرىن بوشۇكتۇنىڭ زۇلۇمىغا چىدىغۇچىلىكى قالمىغان
ئەبەيدۇللا تارخان بەگ مانجۇ خاقانى كاڭشى خانغا نامە يوللاپ،
ئۆزىنىڭ مانجۇلارغا بەيئەت قىلماقچى بولغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە
مىلادى 1697 ـ يىلى، غالداننىڭ ئوغلى سەمپىل بالجىرنى تىرىك
تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى مانجۇ خاقانىغا تاپشۇرۇپ بەردى. كاڭشى خان
بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن ئەبەيدۇللا تارخان بەگكە «قۇمۇل جاسىقى،
1 ـ دەرىجىلىك تارخان» دەپ رەسمىي جەركە ـ ئۇنۋان بەردى.
قۇمۇل ۋاڭلىرى مۇنۇ كىشىلەر بولغان: ئەبەيدۇللا (1668—
1709 ـ يىللىرى جاساق تارخان بەگ بولغان)، گۇپاق (1709—
1711 ـ يىللىرى جاساق تارخان بەگ بولغان)، ئىمىن خوجا
(1711 — 1740 ـ يىللىرى بەيزى بولغان)، يۇسۇپ خوجا
(1740 — 1761 ـ يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بېلى
بولغان)، ئىسھاق خوجا (1766 — 1780 ـ يىللىرى ئىنالچى
دەرىجىسىدىكى بېلى بولغان)، ئەردەشىر (1780 — 1813 ـ
يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بېلى بولغان)، بېشىرۋاڭ ـ
مېھرىبانو پۇجۇڭ خېنىم (1813 — 1867 ـ يىللىرى چىڭۋاڭ
دەرىجىدىكى ئىنالچى بولغان، بېشىرۋاڭ پالەچ بولغانلىقتىن، مېھ-
رىبانۇ پۇچۇڭ خېنىم مۇۋەققەت چىڭۋاڭ بولغان، كېيىن بېشىر
ۋاڭ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، مېھرىبانۇ رەسمىي
چىڭۋاڭ بولغان)، شاھ مەھمۇت (1867 — 1882 ـ يىللىرى
چىڭۋاڭ دەرىجىسىدىكى ئىنالچى بولغان)، شاھ مەخسۇت (مېھرى-
بانو پۇجۇڭ خېنىمنىڭ كۈيۈغلى، 1882 — 1930 ـ يىللىرى
قوش چىڭۋاڭ دەرىجىسىدىكى ئىنالچى بولغان).

توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، چېرىك ئەۋەتىپ، ئاشلىق يۆتكەپ مانجۇ
خاقانىنىڭ جۇڭغار مۇڭغۇللىرىنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشىغا
ياردەم بەرگەنىدى. مانجۇ خاقانى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ بۇ تۆھپىسى
ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆز تەۋەلىكى بىلەن ئۆز پۇقرالىرىنى جۇلدۇرجا-
ساق قىلىپ ئوڭچە سوراپ يېيىشكە بەخشەندە قىلىپ بەرگەنىدى
ھەمدە ئۇنىڭ مەرتىۋە - ئوتىغاتىنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە
مىراس قىلىنىشىغا رۇخسەت قىلغان. مىلادى 1930-يىلى 6-ئاي-
دا، ئاخىرقى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭ شاھ مەخسۇت ئۆلگەندىن كې-
يىن، شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن
«زېمىننى ئۆزگەرتىپ، ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش» نى
قارار قىلىپ، نەزەر ۋاڭنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇ-
نىڭغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن ئاتاقنى بې-
رىپلا، مىرزا قاماققا ئالدى - دە، ئۇنى ئۈرۈمچىدىن كەتكۈزمەي
قويدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ 233 يىللىق ھۆكۈم-
رانلىقى شاھ مەخسۇتنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۈزۈل كېسىل
يوقالدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، خان تەرىپىدىن شىن-
جاڭغا تۇنجى ئوگۇتچى ئامبال قىلىپ تەيىنلەنگەن لىيۇ جىڭتاڭدىن
باشلاپ ھېسابلىغاندا، ۋېي گۇاڭتاۋ، تاۋمۇ، راۋ يىڭچى، لىيەن
كۇيى قاتارلىق كىشىلەر ئوگۇتچى ئامبال بولدى.

جىن شۇن، شى لۇن، چاڭ گېڭ، ما لياڭ قاتارلىق كىشى-
لەر ئىلى جياڭجۇنى بولۇپ تەيىنلەندى.

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خاقانلىقى
شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش نامى بىلەن ئىچكىرىسى-
دىن يەر بىلەن ئادەم بىرلەشتۈرۈلگەن باج - سېلىق تۈزۈمىنى
ئەينى پېتى كۆچۈرۈپ كەلدى. بۇنداق تۈزۈم پۇقرالارنىڭ زىممى-
سىدىكى ئېغىر ئالۋان - ياساقلارنى يەڭگىللەشتۈرمەيلا قالماس-
تىن، بەلكى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى.

مانجۇ ھاكىمىيىتى شىنجاڭدا يولغا قويغان باج ـ سېلىقلار-
نىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى: دېھقانچىلىق بېجى، سۇ بېجى،
يەر بېجى، جان بېجى، تۇياق بېجى، تىجارەت بېجى، ئۆي ـ جاي
بېجى، دەللاللىق بېجى، باغۋاران بېجى، كان بېجى، ياغاچ
بېجى، قان بېجى، چاي بېجى، باشقۇرۇش ھەققى ۋەھاكازالار.
تۈرلۈك باج ـ سېلىقلار مانجۇلار شىنجاڭدىن قوغلانماستىن بۇ-
رۇنقى مەزگىلدىكىدىن ئېشىپ كېتىپلا قالماستىن، ھاتتە بەدۆ-
لەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكىدىنمۇ كۆپ ئېشىپ كەتتى.
جايلاردىكى دوتەي، ئامبال، ھاكىملارنىڭ خىيانەت قىلغان باج
پۇللىرى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان باج پۇلىنىڭ ئۈچ ھەسسىسىگە
يەتتى! گۇاڭشۈينىڭ 4 ـ يىلى، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە
شىمالىدىكى جايلاردىن جەمئىي ئىككى يۈز ئاتمىش مىڭ توققۇز
يۈز تاغاردىن كۆپرەك غەللە ـ پاراق يىغىۋېلىندى[1]. بۇ يىگىرمە
ئالتە مىليون بىر يۈز توقسان مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىدى؛ گۇاڭ-
شۈينىڭ 6 ـ يىلىغا كەلگەندە[2] يۇقىرىلاردىن يىغىۋېلىنىدىغان غەل-
لە ـ پاراق بىردىنلا كۆپىيىپ، ئۈچ يۈز قىرىق يەتتە مىڭ ئىككى
يۈز تاغاردىن ئېشىپ كەتتى[3]. بۇ ئوتتۇز تۆت مىليون يەيۈتتە
يۈز يىگىرمە جىڭغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن مىسلىسىز كۆپ
سان ئىدى: چۈنكى، ئۈنىڭدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا يىلىغا ئوتتۇرا
ھېساب بىلەن ئاران 143 مىڭ تاغاردىن كۆپرەكلا غەللە ـ پاراق
يىغىۋېلىناتتى[4].
مانجۇ خاقانلىقى شىنجاڭدا يولغا قويغان بۇنداق زالىم سىيا-

---

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزوڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامە-
لەر» 56 ـ جىلد، 21 ـ بەت.
[2] مىلادى 1880 ـ يىلى.
[3] «مەرىپەتپەرۋەر، پىداكار ليۇ جىڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى.
نامىلەر» ، 3 ـ جىلد، 21 ـ بەت.
[4] «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى» ، 31 ـ جىلد، 4 ـ بەت.

سەت نەتىجىسىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى جايلاردا پۇقرالار: «يىل بۇيى تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ، ئەمگەك قىلىسىمۇ، يىل ئاخىرىدا لىۋىنى چىشلەپ قېلىشتى. شۇڭا، دېھقانلار دائىم دېگۈدەك ئۆي ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتەتتى. يەرلەر تېرىلماي ئاق تاشلىنىپ قېلىۋەرگەچكە، يېڭىۋاشتىن بوز يەرلەرگە ئايلىنىپ كەتتى...[1]»

مانجۇلار ھاكىمىيىتىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا يېڭىۋاشتىن قايتىپ كېلىشى بۇ زېمىندىكى ھەر مىللەت پۇقرالىرىغا ئۇلار ۋەدە قىلغان نىجاتلىقنى بېرەلمىدى. زۇلۇم ـ زورلۇق ۋە تالان ـ تاراج تېخىمۇ كۈچەيدى. ھۆكۈز تېخىمۇ ئورۇقلىدى، ئەمما ياغاچ بويۇنتۇرۇق تۆمۈر بويۇنتۇرۇققا ئالماشتى. بۇنىڭ بىلەن، قۇللۇققا چۈشكەن، كۈلپەت چەككەن بۇ زېمىن يېڭىدىن ـ يېڭى قارشىلىقلارغا ۋە قوزغىلاڭلارغا ھامىلدار بولدى...

---

[1] تەن جۇڭلەن: «شەنشى، گەنسۇ تۇغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 319 ـ جىلد، 24 ـ بەت.